Universiteit Leiden
The Netherlands

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Bruggen, H.J.J.M. van der

Citation
Bruggen, H. J. J. M. van der. (2021, October 28). *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3225483

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3225483

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Hein van der Bruggen

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van rector magnificus prof. dr.ir. H. Bijl,

volgens besluit van het college voor promoties

te verdedigen op donderdag 28 oktober 2021

klokke 15.00 uur

door

Hendrik Jozef Johan Marie van der Bruggen

geboren te Maasniel

in 1949

Promotores:

Prof. dr. J. Frishman

Prof. dr. E.G.E. van der Wall

Promotiecommissie:

Prof. dr. M.P.A. de Baar

Dr. J.W. Buisman

Prof. dr. P.J.A. Nissen, Radboud Universiteit

Prof. dr. M.J.H.M. Poorthuis, Tilburg University

Foto voorzijde omslag:
Ter gelegenheid van de viering van het zestigjarig bestaan van de Roermonds synagoge zijn hier bijeen (van links naar rechts):
Jacob Goedhart, voorzitter, Emile Leviticus, penningmeester, Alexander Goedhart, Hartog Mozes Trompetter, leraar en chazan, David Behretz, Abraham Zondervan, Marcus Vos en Leo Straus. In het midden Salomon Heertjes, opperrabbijn van Noord-Brabant en Limburg.
Uit: *De Joodsche Prins* 1913.

Inleiding 11

1 Joden en christenen in Roermond en Midden-Limburg 11
2 Waarom de focus op deze regio? 13
3 Het belang van het diachronische perspectief 15
4 Diversiteit in de joodse en katholieke wereld 17
5 Continuïteit: onderliggende patronen door de eeuwen heen 17
6 Anti-judaïsme – antisemitisme – antizionisme 18
7 De katholieke kerk en antisemitisme 21
8 Religieuze dominantie en empathie 24
9 Opzet van deze studie 25
10 Vergelijkend perspectief 26
11 Verantwoording bronnen 26
12 Literatuur over Joden in de mediene en in het bijzonder in Limburg 27
13 Een minderheid in de mediene: bijdrage aan het wetenschappelijke debat 30

DEEL I Joden in de middeleeuwen en onder het ancien régime (1275-1794) 31

Inleiding 31

Hoofdstuk I.1 Het Gelders en Spaans Overkwartier (1190-1715) 33

I.1.1 De eerste signalen van mogelijke Joodse aanwezigheid 33
I.1.2 De invloed van Keulen 33
I.1.3 Ontwikkelingen in Keulen 34
I.1.4 Kruistochten en vervolging 36
I.1.5 Handel, Hanze en Joodse vestigingen 36
I.1.6 Aantoonbare Joodse aanwezigheid in Roermond 37
I.1.7 Verdrijving en uitroeiing 41
I.1.8 Economische ontwikkelingen 44
I.1.9 Definitieve verdrijving, eerst uit Keulen 46
I.1.10 De Roermondse Passietafel 47
I.1.11 Het einde van de Joodse geschiedenis in de Nederlanden in de middeleeuwen 50
I.1.12 Joodse aanwezigheid in de zestiende eeuw 50
I.1.13 Waar en hoe overleefden Joden in de Limburgse territoria? 53
I.1.14 Conclusie 57

Hoofdstuk I.2 De achttiende eeuw 59

I.2.1 Oostenrijks Gelderland (1715-1794) 59
I.2.2 De receptie van de Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden 61
I.2.3 Confrontaties met Joden in Midden-Limburg in de achttiende eeuw 63
I.2.4 Andere voorbeelden van confrontaties: 68
- Marcus Valck en Samuel Wolf worden op 2 juli 1753 in Asselt gearresteerd 68
- De stad Roermond bericht in 1756 dat er geen Joden binnen haar muren wonen 69
- Joseph Abraham en zijn Joodse metgezel werden op 29 augustus in Ool als vee behandeld 71
- Jacob Block en Joseph Jacob worden in 1773 in strijd met de wet in Maasniel langdurig gevangen gehouden 73
- De Tolerantie-edicten van Jozef II uit 1781 en 1782 75
- Henri Levi Lippman wordt in februari 1782 in Roermond niet toegelaten als burger 77
- Isaac Michel wordt in juli 1782 in Roermond niet toegelaten als burger 78
- Josephus Salomon, zoon van de Joden Abraham en Hendel Salomon, wordt in 1786 in Herten katholiek gedoopt 79
- De tolerantie van het Hof van Gelre te Roermond: geraffineerde hypocrisie? 80

I.2.5 De afwikkeling van de nalatenschap van bisschop Van Hoensbroeck in 1793 82
I.2.6 Het traditionele anti-judaïsme van de katholieke kerk in de achttiende eeuw 84
I.2.7 Conclusie 84

DEEL II Van emancipatie en groei naar neergang (1794-2018) 87

Inleiding 87

Hoofdstuk II.1 Gelijkberechtiging en aarzelende emancipatie (1794-1839) 87

II.1.1 Gelijke burgerrechten voor Joden 87
II.1.2 Voortdurende vooroordelen, soms ook in de rechtspraak 89

- Vier rechtszaken in 1799-1800 tegen vader en zoon Hertzdahl 90
II.1.3 Andere gerechtelijke procedures 93
- De vervolging van Meijer Heijmann in Weert in 1799-1800 93
- Twee onbekende Joden in Roermond in 1804 94
- De strafzaak tegen Anton Berents in 1806 94
- Het vreemde gedrag van Frederick Gerson in 1812 95
- Een Maastrichtse begrafenisrel in 1812 in 1812 96
II.1.4 De aarzelende komst van Joden naar Roermond 97
II.1.5 Overheidsmaatregelen tijdens het Napoleontisch bewind 97
II.1.6 De registers van naamsaanneming en naamsbehoud uit 1808 100
II.1.7 Het Verenigd Koninkrijk 100
II.1.8 De hoofdsynagoge in Maastricht 101
II.1.9 Onder Belgisch bewind en opnieuw Nederlands 103
II.1.10 Definitieve vestiging in Roermond 105
II.1.11 Opnieuw een Joodse begraafplaats in Roermond 108
II.1.12 Een kleine Joodse vestiging in het dorp Linne 110
II.1.13 Conclusie 111

Hoofdstuk II.2 Integratie, assimilatie en Jodenhaat (1839-1918) 113

II.2.1 Inleiding 113
II.2.2 De Joodse gemeenschap in Roermond in de negentiende eeuw 116
- Herkomst en reden voor vestiging 116
- Aantallen en beroepen 118
- Openbaar onderwijs 120
- Emancipatie en assimilatie 121
- Synagoge en geloofsbeleving 122
- Kiesrecht en ontwikkeling van de economische positie 125
- Afnemende populatie en landverhuizers 126
- Hörstgen als plaats van herkomst 128
- Niet altijd eensgezind 129
II.2.3 De katholieke kerk als machtsfactor en de tegenstelling liberaal versus klerikaal 131
- De katholieke kerk en andere denominaties 131
- Verlicht versus ultramontaan 132
II.2.4 Joden en de media in de negentiende eeuw 135
- De opkomst van lokale kranten en *Quanta Cura* 135
- Beeldvorming in de oudste negentiende-eeuwse kranten 137
- Beschuldigingen in Roermondse kranten 143

- Het *NIW* en het *CBIN* over Jodenhaat in de media 149
- De Dreyfusaffaire in Roermondse kranten 155
- Antisemitische boeken en weekbladen in Limburg 159
- De agrarische standsorganisaties en hun ledenbladen 160
- Geen reflectie op ooit ingenomen standpunten 163

II.2.5 Antisemitisme in het bisdom Roermond 164
- Jodenhaat 164
- Verzet tegen antisemitisme: Schaepman en Aalberse 167

II.2.6 Maatschappelijke situatie van Joden in Roermond aan het begin van de twintigste eeuw 169
- Joodse aanwezigheid in de Roermondse maatschappij 169
- Schinderhannesrel, maar ook bijstand voor slachtoffers Russische pogroms 170
- Facetten van het toenmalig Joods leven in Roermond 172

II.2.7 De liberale en de katholieke pers in Roermond in 1913 175

II.2.8 De Eerste Wereldoorlog en de Joden 177

II.2.9 Conclusie 182

Hoofdstuk II.3 Het Interbellum (1918-1940) 184

II.3.1 Joods leven 184
- Een verwarrend mêlé 184
- Afnemend aantal 185

II.3.2 Jacob Hiegentlich en het latente antisemitisme 187

II.3.3 Opnieuw Joodse landverhuizers 191

II.3.4 De houding van de katholieke pers tegenover Joden 192

II.3.5 Van reactionair conservatisme naar integralisme, corporatisme, fascisme en antisemitisme 197
- Verbanden 197
- Katholieke Nederlandse intellectuelen en kunstenaars vóór De Tweede Wereldoorlog II 199
- Zwart Front, Nationaal Front en Jodenhaat 200
- Integralisme en fascisme 202
- De brandende zorg van Pius XI 207

II.3.6 De opkomst van fascisme en nationaalsocialisme in Roermond 209
- Het eerste fascisme in de jaren twintig en dertig 209
- Het Verbond voor Nationaal Herstel 210
- De NSB 211
- Duitse ontsporingen in Limburg 215

- Het protest van bisschop Lemmens tegen het nationaal-socialisme 216
II.3.7 De radicalisering van de liberale partij en het gebrek aan geestelijke weerbaarheid 217
II.3.8 Een joods-katholieke verzetsgroep in Roermond 221
II.3.9 De eerste reacties van de protestantse en de joodse gemeenten vanaf 1933 223
II.3.10 Intensieve vluchtelingenstromen vanaf 1933 225
II.3.11 Joodse vluchtelingen in Roermond 227
II.3.12 De beschikking van 19 december 1938 233
II.3.13 Conclusie 234

Hoofdstuk II.4 Vervolging (1940-1945) 236

II.4.1 De eerste slachtoffers 236
II.4.2 Aanvang bezetting, eerste maatregelen en toenemende agressie 238
- Eerste maatregelen 238
- Straatgeweld en slachtoffers 241
II.4.3 Joods leven en vluchtelingenbrieven in oorlogstijd 242
II.4.4 Voorbereiding op de deportaties 245
- Registraties en lijsten 245
- Gevolgen van het katholieke protest op 26 juli 1942 246
II.4.5 Eerste deportatie 25 augustus 1942 248
II.4.6 Tweede deportatie 10 en 11 november 1942 250
II.4.7 Rauter maakt een einde aan het Joods openbaar leven 251
II.4.8 Derde deportatie 9 april 1943 252
II.4.9 Eindstation Cosel 256
II.4.10 De derde deportatie van het gezin Bromberg 257
II.4.11 Recha Lehmann en haar uitgeroeide familie 258
II.4.12 Ontruiming, liquidatie, roof en fraude met onroerend goed 259
- Ontruiming van verlaten woningen 259
- Liquidatie en roof 260
- Fraude met onroerend goed 263
II.4.13 Vlucht en onderduik 265
II.4.14 In Roermond en omgeving zwervende Joodse vluchtelingen 269
II.4.15 Een Jodenjager en zijn slachtoffers 271
II.4.16 Slachtoffers elders in Midden-Limburg 272
II.4.17 Verraad 273

II.4.18 De houding en rol van de lokale overheid 275
- Reymer: van coöperatie tot collaboratie 275
- Politiecommissaris Odekerken 281
- De nieuwe politiecommandant Roselle 282
II.4.19 Met Roermond en Midden-Limburg verbonden slachtoffers 284
II.4.20 Conclusie 285
II.4.21 Roermondse slachtoffers, een zestal overzichten 286
- Roermondse slachtoffers vanuit Roermond of vanaf hun onderduikadres gedeporteerd 289
- In Roermond geboren slachtoffers, elders woonachtig 290
- Niet in Roermond geboren slachtoffers die tijdelijk in Roermond gewoond hebben 291
- Slachtoffers geboren of wonende in Midden-Limburg, anders dan Roermond 291
- In Roermond en Midden-Limburg gearresteerde slachtoffers van elders 292
- Roermondse Joden die tijdens WO II een natuurlijke dood stierven 292
Mogelijke andere slachtoffers 292

Hoofdstuk II.5 Roermond en de Joden tijdens de oorlogsjaren: een vergelijkend perspectief 293

II.5.1 De houding van de katholieke kerk nader bezien 293
II.5.2 Onderduik en 'Jodenverzorging' 298
II.5.3 De paradox: overlevingskansen van Joden in vier Limburgse steden 301
- Hoe begon de hulp aan Joden? 303
- Vier steden, vier burgemeesters en hun politiecommandanten 304
- Heerlen 306
- Roermond, Sittard en Venlo 308
- De NSB-commissaris der provincie 309
- Sittard en de plaatselijke gezagsdragers 311
- Venlose gezagsdragers 314
II.5.4 Een vergelijking met Groningen, Enschede en Hengelo 317
Groningen 318
Enschede en Hengelo 320
II.5.5 Conclusie 322

Hoofdstuk II.6 Zonder toekomst in Roermond (1945-2018) 326

II.6.1 Terugkeer 326
II.6.2 Geen groei 330
II.6.3 Nieuwbouw van de synagoge en behoud van de begraafplaats 332
II.6.4 Joods religieus leven 333
II.6.5 De Limburgse katholieke pers en de Joden 335
II.6.6 Relatie met de katholieke kerk 338
II.6.7 Nasleep van de Shoah 341
II.6.8 Een Liberaal Joodse gemeente 344
II.6.9 De herdenking kwam pas laat op gang 345
II.6.10 Geen toekomst 346
II.6.11 Conclusie 349

Slotbeschouwing 351

Summary 361

Afkortingen 369
Archieven en kranten 371
Bronnenuitgaven en naslagwerken 372
Interviews 373
Kranten, week- en maandbladen 373
Literatuur 374
Ongepubliceerde teksten en geluidsopname 394
Websites 394
Register personen 397
Curriculum vitae 421
Dankwoord 422

Inleiding

1. *Joden en christenen in Roermond en Midden-Limburg*

De voorliggende dissertatie is een historische studie van aspecten van het leven van Joden in Roermond en Midden-Limburg in de periode 1275-2018.[1]
In het jaar 2005 schreef ik een globale schets van de geschiedenis van de Roermondse Joden door de eeuwen heen met een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat onderzoek kwam voort uit de vraag wat er nu exact met hen in die cruciale jaren gebeurd was en wat eraan vooraf was gegaan. Ook al kostte deze eerste poging om het lot van de Joden in Roermond te duiden vele maanden onderzoek – dit vooral door de noodzaak slachtofferlijsten op te stellen – het uiteindelijke resultaat liet nog te veel vragen onbeantwoord.

Daarna heeft dit thema, de geschiedenis van de Roermondse Joden, mij niet meer losgelaten. Er bleven veel lacunes in de kennis van de gebeurtenissen in die jaren met daaraan gekoppeld de moeilijke vraag waarom en hoe het ooit, ook in Roermond, zover is kunnen komen dat een bevolkingsgroep vrijwel geheel uitgeroeid werd. In de afgelopen jaren heb ik daarom in een reeks artikelen aan verscheidene aspecten van deze geschiedenis aandacht besteed. Op basis daarvan heb ik mijn onderzoek voor dit proefschrift voortgezet.

Kernvraag van deze studie is wat de houding van de sterk door het christendom bepaalde omgeving heeft betekend voor de positie en status van de Joden in Roermond en Midden-Limburg in de periode van de late middeleeuwen tot de vroege 21ste eeuw.

Dat een samenspel van factoren bepalend is geweest voor de wijze waarop het leven van Joden in deze stad en deze regio door de eeuwen heen gestalte heeft gekregen, spreekt vanzelf. De interdependentie van godsdienstige, politieke, geografische, economische en culturele ontwikkelingen is voor de positie en status van de Joden aldaar van groot belang geweest.

In dat samenspel van factoren staan gewoonlijk kerk en (christelijke) staat voorop, als afzonderlijke instituties maar ook in hun onderlinge verstandhouding. Dat die verhouding tussen kerk en staat – ook wel te formuleren als religie en samenleving – een fundamenteel gegeven is voor de inrichting van een maatschappij in het algemeen, maar ook voor de status en

[1] Volgens de spellingshervorming van 2005 verwijst het woord ‘Jood’ met een hoofdletter naar het volk of de cultuur, terwijl het woord ‘jood’ zonder hoofdletter gebruikt wordt in samenhang met het geloof. In de praktijk is het soms moeilijk om dit onderscheid te maken. Er is voor gekozen overal de hoofdletter te gebruiken, behalve daar waar sprake is van de religieuze betekenis, mede gelet op de context. Dientengevolge is de keuze voor de ene of de andere schrijfwijze soms arbitrair.

positie van minderheden in een samenleving in het bijzonder, behoeft geen betoog.

Voor de onderhavige studie die in Nederland is gesitueerd, en in het bijzonder in de provincie Limburg, sorteren de wisselende machtsverhoudingen tussen kerk en staat, effect op de status en positie van een minderheid als de Joden. Over hun verhouding tot kerk en staat kan niet in eenduidige termen gedacht worden. Van een onveranderlijk, constant beeld van de wederzijdse houding van beide instituties en van hun houding ten opzichte van Joden is geen sprake. De kerk straalde niet altijd in al haar geledingen in gelijke mate vijandschap uit naar Joden. Dat gold ook voor de staat, lees het lokale, regionale of landelijke gezag. Zoals we nog zullen zien, zijn wereldlijk en kerkelijk gezag vaak ook sterk met elkaar verweven, zeker daar waar landvorsten zichzelf als beschermers zagen van het christendom en in het bijzonder van de rooms-katholieke kerk.

Met welke vormen en welke uitingen van macht en gezag kregen Joden in Roermond en omgeving door de eeuwen heen te maken? Wat had dit voor effect op hun leven en werk? Het zijn vragen die zowel voor de externe relaties van de Joodse gemeenschap met kerk en staat als voor de interne verhoudingen in hun gemeenschap van toepassing zijn.

Gegeven de regio die hier onderwerp van studie is, staat ‘kerk’ hier voor de rooms-katholieke kerk. Dat spreekt vanzelf voor de periode van de middeleeuwen tot aan de vroege zestiende eeuw, maar ook in de daaropvolgende eeuwen zou dit het geval zijn. Weliswaar was in die latere eeuwen het protestantisme niet volledig afwezig in de (huidige) provincie, maar de rol ervan is in deze onder katholiek bestuur gebleven streken in het verband van dit onderzoek vrijwel te verwaarlozen.

Wat de ‘staat’ betreft, kan worden opgemerkt dat de staatkundige geschiedenis van Roermond geschetst moet worden tegen de achtergrond van een zeer wisselend historisch tableau. Stad en regio zijn door de eeuwen heen nogal eens onderhevig geweest aan wisselingen van de wacht, of beter, de macht. Dat is een gegeven waarvan het belang voor de geschiedenis van de Joden niet moet worden onderschat.

Gelet op de belangrijke rol van deze twee gezagsinstituties, de rooms-katholieke kerk en de staat in al hun wisselende gedaanten in Roermond en omgeving, kunnen we ons afvragen in hoeverre en op welke wijze beide van betekenis zijn geweest voor de positie en status van de Joden. Het probleem is immers dat de Joden in deze stad en regio te maken kregen met enerzijds de centralistisch en hiërarchisch ingerichte rooms-katholieke kerk en anderzijds met een zich door de tijden heen telkens wijzigende staatkundige autoriteit. Dit

complex van factoren verleent aan de positie van de Joden een geheel eigen dimensie, wat des te nieuwsgieriger maakt naar wat zij hebben betekend. En al lijkt de katholieke kerk op het eerste gezicht de stabiele factor van dit tweetal te zijn, ook zij kende door de eeuwen heen interne veranderingen die eveneens van invloed konden zijn op de houding tegenover de Joden.

Aan de hand van het voor deze studie bestudeerde materiaal kan hopelijk meer inzicht worden geboden in de rol en betekenis van deze wisselende machtsfactoren voor het leven van de Joden in Roermond en omgeving. Deze geschiedenis kent een eigen dynamiek die zich door de eeuwen heen in een steeds wisselende gedaante vertoont en waarbij niet direct van een lineair proces sprake is.

2. *Waarom de focus op deze regio?*

Er zijn verscheidene redenen voor een studie naar het wel en wee van Joden in Roermond en Midden-Limburg. Allereerst hoort Roermond bij de eerste Nederlandse steden die in de middeleeuwen al Joodse inwoners hadden. Hoewel over hen niet al te veel bekend is, kunnen we aan hun komst naar Roermond, de duur van hun verblijf en hun vertrek uit de stad conclusies verbinden over de wijze waarop de stad met deze bewoners omging.

Wat de vroegmoderne tijd aangaat, zijn Joden aanvankelijk slechts incidenteel in Roermond en in Midden-Limburg te vinden. Vanaf 1572 was er zelfs sprake van een algehele verbanning die duurde tot 1796. Toch waren er in die tijd en vooral in de achttiende eeuw met een steeds toenemende frequentie Joden tijdelijk in of nabij Roermond aanwezig of belandden daar op doortocht. Hoe incidenteel hun presentie in deze eeuwen ook was, uit de spaarzame gegevens waarover we beschikken krijgen we enig inzicht hoe en waar Joden konden (over)leven en hoe zij behandeld werden.

In de derde plaats is er het bijzondere gegeven dat Roermond en een deel van Midden-Limburg vrijwel de enige tot Nederland behorende territoria zijn geweest die in de achttiende eeuw onder Oostenrijks bewind hebben gestaan. Dit gegeven leidt tot de vraag of en in hoeverre de Verlichtingsidealen en de tolerantie-edicten van keizer Jozef II in Roermond en omgeving invloed hebben uitgeoefend op de houding aldaar ten opzichte van de Joden.

De Franse tijd en de eerste helft van de negentiende eeuw zijn van belang, omdat in die decennia een proces van emancipatie en integratie op gang kwam. In het destijds liberale Roermond ontwikkelde de economie zich voorspoedig en langzaam maar zeker vonden de Joden daar een thuis. Ze namen deel aan het economisch leven en raakten in de lokale samenleving geïntegreerd. Tegelijkertijd constateren we dat ondanks hun volledig burgerschap het in deze

periode toch voorkwam dat zij door hun medeburgers niet altijd als volwaardige leden van de plaatselijke maatschappij behandeld werden.

Ten vijfde, tijdens de lange periode van het eerste bisdom Roermond (1559-1801), waren er zoals opgemerkt hooguit sporadisch Joden in Roermond aanwezig. Bijna een halve eeuw na deze periode viel een belangrijke beslissing voor de katholieke kerkorganisatie. Roermond werd in 1840 opnieuw als bisschopszetel aangewezen. Het bisdom, vanaf 1840 tot 1853 nog een vicariaat, viel qua grenzen samen met de Nederlandse provincie Limburg. Dat gebeurde nadat de katholieke kerk als gevolg van de Franse Revolutie haar vanzelfsprekende machtspositie en prerogatieven had verloren. Van grote betekenis werd dat de nieuwe bisschop, als geestelijk leidsman van deze vrijwel uitsluitend katholieke provincie, in sterke mate het geestelijk klimaat ging bepalen. Met andere woorden: hij herstelde de oude machtspositie van zijn kerk.

Wat betekende deze nieuwe situatie voor de kleine Joodse gemeenten in Limburg? Snel werd duidelijk dat de verhoudingen tussen de katholieke kerk en de Joodse gemeenschap moeizamer werden. In hoeverre had dit ook te maken met het her en der in Europa opbloeiende antisemitisme? En wat was de rol van het sterk opkomende nationalisme? Wat de bisschop zelf betreft, kunnen we ons afvragen in hoeverre zijn beleid werd aangestuurd vanuit het Vaticaan.

Ten slotte, noch Roermond noch de rest van Midden-Limburg zijn ontkomen aan de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek naar de precieze reikwijdte van deze vervolging, naar de rol van lokale overheden (burgemeester, politie) en de lokale kerk (autoriteiten en leken), naar de vervolgers en naar het verzet, is instrumenteel voor het verkrijgen van een juist beeld van wat zich in deze jaren aldaar heeft voorgedaan.

De ontwikkelingen in deze landstreek kunnen niet los worden gezien van wat zich in aangrenzende regio's afspeelde. Voor de vroegere eeuwen valt te denken aan de invloed van de stad Keulen en de Duitse landen, aan het geheel van het toenmalige hertogdom Gelre, aan de Spaanse en Oostenrijkse overheersing in de Zuidelijke Nederlanden en later aan de Franse Revolutie die vanaf 1794 werd gevolgd door twintig jaar Franse overheersing.

Al deze verschillende dimensies gaven, om zo te zeggen, aan Roermond en aan Midden-Limburg een eigen kleur. In onderling samenspel en in wisselende constellaties zijn zij van betekenis geweest voor het leven van de Joden aldaar. Een studie van aspecten van het leven van de Joodse minderheid in de mediene door de eeuwen heen in een bisschopsstad als Roermond, gelegen in een regio als de Zuidelijke Nederlanden, in de nabijheid van Duitsland en België, zal kunnen bijdragen aan het veelkleurige beeld van de geschiedenis van de Joden in ons land.

3. *Het belang van het diachronisch perspectief*

In deze historische studie wordt het diachronische perspectief gehanteerd, met als ouverture de late dertiende eeuw en het slotakkoord in de vroege 21ste eeuw. Vanuit dat oogpunt is voor een chronologische aanpak gekozen. Zo'n aanpak kan instructief zijn om de continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis van de Joden in de bestudeerde regio bloot te leggen. Een dergelijke benadering van de geschiedenis van de Joden in Roermond en Midden-Limburg, waarin de 'longue durée' voorop staat, is nieuw.

Voor vraagstukken van continuïteit en discontinuïteit is de diachronische en chronologische aanpak in het onderhavige onderzoek in het bijzonder van belang, omdat deze aanpak tevens de betekenis kan laten zien van verschillen tussen enerzijds de periode van 1275 tot 1796 en anderzijds de periode die daarop volgt. Dit heeft alles te maken met de politieke en juridische wijzigingen in de verhouding tussen kerk en staat in ons land.

In de lange periode die in dit proefschrift aan bod komt, is een duidelijke cesuur aan te wijzen: de scheiding van kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden op 1 oktober 1795 na de invoering van de nieuwe Franse grondwet van 22 augustus van dat jaar. Die invoering viel samen met de inlijving van de negen zuidelijke departementen bij de Franse Republiek. Een jaar daarna volgde bij de gefragmenteerd ingevoerde overige Franse wetgeving de verlening van burgerrechten aan de Joden. Deze principiële wijziging heeft na de regimewisseling van 1814-1815 definitief zijn beslag gekregen in het Koninkrijk der Nederlanden met de grondwetten van 1815 en 1848. Voor alle denominaties, in het bijzonder de beide hoofdgroeperingen die in deze studie centraal staan, de rooms-katholieken en de joden, heeft de invoering in Limburg van deze staatkundige principes en van gelijke rechten betekend dat voor hen een proces van gewenning aan de nieuwe maatschappelijke positie respectievelijk hun emancipatie een aanvang konden nemen.

Onder het ancien régime waren immers in de Zuidelijke Nederlanden Joden tweede-, zo niet derde-rangs-burgers die, als ze al toegelaten werden, op zijn best 'geduld' werden. In een hiernavolgend hoofdstuk zal beschreven worden dat Joden in de zestiende en zeventiende eeuw slechts in een beperkt aantal gevallen en tegen betaling van een hoge belasting in steden werden toegelaten en vervolgens twee eeuwen lang bijna overal in de Zuidelijke Nederlanden geweerd werden. In de loop van de achttiende eeuw kregen zij van lieverlee wel het recht zich in een aantal plaatsen te vestigen, zij het dat dit vaak gebeurde onder protest van de lokale bevolking. Burgerrechten verwierven zij nergens en toelating tot de gilden was uitgesloten.

Mede onder invloed van verlichte denkbeelden over verdraagzaamheid ten aanzien van religieuze minderheden en de veranderende politieke omstandigheden klonk in de achttiende eeuw de roep om tolerantie en, belangrijker, om gelijke burgerrechten steeds luider. Dit resulteerde in de Nederlanden in de genoemde besluiten die voor Joden – alsook voor andere minderheden – onmiskenbaar maatschappelijke en politieke gevolgen hadden. Dat gold op nationaal niveau, maar niet minder op regionaal en lokaal vlak.

Voor de voorliggende studie waarin Roermond en Midden-Limburg centraal staan, hield de wettelijke verandering van de gelijkstelling van Joden – die op 2 september 1796 in de Noordelijke en korte tijd later ook in de bezette Zuidelijke Nederlanden ingevoerd werd –, de interessante ontwikkeling in dat, anders dan voorheen, drie groeperingen zich als gelijken tot elkaar moesten gaan verhouden. Twee ervan, de protestantse en de joodse, hadden in de Limburgse samenleving van de voorafgaande eeuwen, als ze ergens al aanwezig waren, tot de religieuze minderheden behoord. Voor beide minderheden, maar vooral voor de joodse, startte na die wetgeving een proces van emancipatie. Dat was een langdurig proces dat voor protestanten en joden verschillend verliep en ook verschillende snelheden kende. Wat betekende het proces van emancipatie enerzijds voor het zelfbeeld van de voormalige joodse minderheid en anderzijds voor de perceptie door buitenstaanders van de nieuwe status van joden?

Voor het katholieke volksdeel was ondertussen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, uitvloeisel van Thorbeckes grondwet, vanzelfsprekend een mijlpaal die, zoals al even aangestipt, zeker voor Roermond als bisschopsstad zijn uitwerking niet zou missen.

Maar voor de Joden kon de gelijkberechtiging een proces van assimilatie en integratie inluiden. Beide noties zijn bepaald niet onproblematisch, want wat houdt assimilatie precies in? Integratie kan leiden tot gelijkwaardig functioneren in het maatschappelijke, economische en politieke leven. Maar assimilatie houdt een verregaande aanpassing in aan zeden en gewoonten van de overheersende cultuur. Dat laatste zal voor de Joodse gemeenschap een regelmatig te vergaande stap geweest zijn. Het gebruik van zulke begrippen wekt overigens allicht de indruk dat er scherp afgebakende gemeenschappen of entiteiten bestonden, wat Roermond en omgeving betreft enerzijds de Joodse samenleving en cultuur, anderzijds de katholieke samenleving en cultuur.

Dat de historische werkelijkheid echter complexer was dan zo'n simpel schema doet vermoeden, blijkt ook uit het onderhavige onderzoek. Culturen worden gekenmerkt door een rijke diversiteit en diverse elementen uit de ene cultuur kunnen veelvoudige connecties aangaan met elementen uit een andere cultuur. De aanwezigheid van minderheden kan ertoe leiden dat ook een

meerderheidscultuur onderhevig is aan verandering. In elk geval laat de immense literatuur over deze begrippen overduidelijk zien dat hier de nodige voetangels en klemmen liggen. Zonder hier op dat alles nader in te gaan kunnen we verwijzen naar het fraaie beeld van een mozaïek dat de Amerikaanse historicus David Sorkin in verband met het begrip assimilatie gebruikt om de complexiteit daarvan weer te geven.[2]

De voormalige burgerlijke en religieuze minderheden, protestanten en joden, zouden evenals de katholieke meerderheid in Limburg in de latere negentiende eeuw, net als elders in Nederland, mede vorm geven aan een maatschappelijk en politiek proces dat gewoonlijk als 'verzuiling' wordt aangeduid. Ook aan Roermond zou dit proces niet voorbij gaan, zodat de vraag blijft in welke mate daar van verzuiling sprake was.

4. *Diversiteit in de joodse en katholieke wereld*

Wie spreekt over 'katholieken' en 'joden', moet niet de indruk wekken als zou het hier gaan om monolithische gemeenschappen. Dat was bepaald niet het geval. Ook de katholieke gemeenschap in Roermond en Midden-Limburg werd gekenmerkt door interne diversiteit qua sociale samenstelling, economische status, religieuze, politieke en maatschappelijke betrokkenheid en culturele belangstelling. In de kleine Joodse gemeenschap was die diversiteit er ook, maar minder stellig. Deze diversiteit viel in nog verfijnder vormen aan te treffen. Om slechts een voorbeeld te noemen: als men religieus betrokken was, kon die betrokkenheid namelijk nog weer uiteenlopende vormen aannemen, van zeer liberaal tot uiterst conservatief. Iets dergelijks kan ook van het politieke engagement van de joden worden geconstateerd. Niet alleen was hun afkomst verschillend, maar ook het opleidingsniveau van de leden liep uiteen. Dat kon variëren van eenvoudige vilder tot gepromoveerd academicus en van orthodox gelovige tot vrijmetselaar.

5. *Continuïteit: onderliggende patronen door de eeuwen heen*

Sorkins beeld van een mozaïek kan ook worden toegepast op de geschiedenis van de Joden in de stad en regio die hier centraal staan, bijvoorbeeld wanneer we de vraag naar continuïteit stellen. De cesuur van 1796, die in het politieke en maatschappelijke domein zulke consequenties heeft gehad, hoeft immers niet vanzelfsprekend te betekenen dat bepaalde onderliggende patronen van vóór die tijd niet in meerdere of mindere mate voortduurden.

---

[2] Sorkin, 'The New "Mosaik". Jews and European Culture, 1750-1940', 29-30. Zie ook Cohen, *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis*, 28.

Anders gezegd, de nieuwe grondwettelijke constitutie van de Zuidelijke Nederlanden, in dit opzicht gelijk aan die in de Noordelijke Nederlanden, mocht een discontinuïteit inhouden voor wat de burgerlijke en godsdienstige status van minderheden aanging. Maar gelijktijdig kon sprake zijn van een opmerkelijke continuïteit in mentaliteit met het ancien régime en zelfs de middeleeuwen. Eeuwenlang ingesleten overtuigingen en vooroordelen plegen zich niet altijd iets van een gewijzigde politieke constellatie aan te trekken. Zowel het hardnekkige antisemitisme in Noord en Zuid als het in de Noordelijke Nederlanden ook hardnekkige antipapisme getuigen daarvan.

In Roermond en Midden-Limburg was dat laatste, antipapisme, in de bestudeerde eeuwen geen factor van belang, maar wel het antisemitisme dat zonder twijfel een manifestatie was van eeuwenlange onderliggende patronen en daarmee ook een signaal van historische continuïteit.

6. *Anti-judaïsme – antisemitisme – antizionisme*

De geschiedenis van de Joden in Europa valt niet samen met de geschiedenis van anti-judaïsme en antisemitisme. Maar dat deze beide fenomenen daarin een voorname rol spelen, staat buiten kijf. In dit proefschrift spelen beide begrippen ook daarom een belangrijke rol, reden om daar iets langer bij stil te staan.

Anti-judaïsme valt te omschrijven als het afwijzen van de joodse godsdienst en van degenen die deze religie aanhangen. De historicus Chris Quispel noemt in zijn monografie *De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* de tweespalt tussen jodendom en christendom een gevolg van 'secessiefrictie'.[3] De weigering van de joden om Jezus als Messias te erkennen en de pretentie van de christenen dat zij het nieuwe Israël zouden zijn, vormt de kern van de substitutieleer die de houding van christenen eeuwig lang bepaald heeft. De Joodse historicus Jules Isaac heeft met zijn kort na de Tweede Wereldoorlog verschenen studie *Jésus et Israël* de substitutieleer ter discussie gesteld en daarmee een belangrijke stap gezet tot de bestrijding van deze theologie.[4] In navolging van Isaacs standpunt wordt nu ook gesteld: 'Als ooit moet worden vastgesteld wat de ernstigste denkfout uit de wereldgeschiedenis is geweest, is de substitutietheologie een goede kandidaat.'[5]

---

[3] Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa*, 32, met verwijzing naar D. van Arkel, *The Drawing of the Mark of Cain*, 64: '(…) whenever within a group or institution a minority develops a deviating opinion on one or more points of the common ideology and feels forced to secede on those grounds, it will justify its secession by accusing those who do not follow them of being disloyal to their own, that is, the once common ideology.'

[4] Isaac, *Jésus et Israël,* met name 279-301.

[5] Warringa, *De substitutietheologie*, website lucepedia.nl. Ratzinger (Benedictus XVI), 'Geen berouw over genade en roeping', 54-55, spreekt over 'substitutietheorie' en stelt dat deze theorie als zodanig nooit bestaan heeft. Zie echter in hoofdstuk II.6.6, pagina 339, voor zijn duidelijke instemming met *Nostra Aetate* in 1966.

Christenen konden voor hun negatieve houding ten aanzien van de joden teruggrijpen op bepaalde passages in het Nieuwe Testament, zoals *Mattheus* 27: 23-25 en *Johannes* 8: 21-59. Door dergelijke passages op te vatten als thuishorend in een specifieke historische context, zoals in later eeuwen steeds vaker werd gedaan, werd dat veel lastiger. In rooms-katholieke kring werd een dergelijke historisch-kritische benadering van de Bijbel lange tijd minder wenselijk geacht. Pas in het jaar 1943 werd bij de pauselijke encycliek *Divino afflante Spiritu* een dergelijke historisch-kritische benadering toegestaan.[6]

Er lijkt geen werkelijk onderscheid te zijn tussen anti-judaïsme en de ook gebezigde term kerkelijk of religieus antisemitisme. Volgens de Duitse historicus Winfried Frey is kerkelijk of religieus antisemitisme hetzelfde als anti-judaïsme.[7] Deze houding wordt onderscheiden van antisemitisme, dat omschreven kan worden als haat tegen Joden. Als begrip dateert het uit de tweede helft van de negentiende eeuw en komt het voort uit een beweging die zich richtte tegen wat men toen begon te beschouwen als 'het Joodse ras' en zijn vermeende fatale invloed op de Westerse maatschappij. Het zijn dus niet de religieuze, maar de racistische en etnische vooroordelen die de doorslag geven. Dat de begrippen anti-judaïsme, religieus antisemitisme en racistisch antisemitisme echter met elkaar samenhangen, kan moeilijk worden betwijfeld.[8] Het 'succes' van het racistisch antisemitisme in Europa zou onwaarschijnlijk zijn zonder de historische achtergrond van de religieuze en maatschappelijke vooroordelen jegens Joden, zoals die voortvloeiden uit het christelijk anti-judaïsme.[9]

In de loop van de negentiende eeuw is het racistische element in de anti-Joodse gevoelens steeds sterker geworden. In de voorafgaande eeuw was al de vraag gerezen of Joden een te onderscheiden volk, ras of natie vormden. Ook is er sprake geweest van culturele vooroordelen: pasten de Joden bij de Europese beschaving of was hun cultuur ongeciviliseerd? Men vroeg zich af of er een dichotomie bestond tussen Jodendom en moderniteit.[10] Aanhangers van de Verlichting pleitten voor religieuze tolerantie en burgerlijke gelijkheid van Joden.

De tegenstelling tussen de ideeën van de Verlichting en het racistisch antisemitisme, wordt door de Amerikaanse historicus Jonathan Judaken als volgt geschetst:

---

[6] Marendy, 'Anti-Semitism, Christianity, and the Catholic Church: Origins, Consequences and Reponses', 293.
[7] Frey, 'Antijudaismus', 369.
[8] De grens tussen de genoemde begrippen is vaak diffuus. Om die reden maakt historicus Bart Wallet in zijn boek *Christendom en antisemitisme* geen onderscheid door antisemitisme consequent op te vatten als verzamelterm. Die vereenvoudiging ligt voor de hand, zij het dat de nuance dan verloren kan gaan.
[9] Marendy, 'Anti-Semitism, Christianity and the Catholic Church', 289.
[10] Judaken, 'Antisemitism and the Jewish Question', 561.

> 'Whereas for Enlightenment thinkers, the cause of Jewish depravity was religion, and the solution to the Jewish problem was assimilation, new racial arguments aimed at upending emancipation by maintaining that assimilation was impossible. "Antisemitism" as a new construct developed as the battle cry for a new form of modern mass politics. In this new era, the discourse of race replaced the earlier theological and then social distinctions between Christians and Jews with new scientific-sounding criteria based on blood and descent that could be easily welded onto an exclusionary nationalist, ethno-racial vision of "the people".'[11]

Het moderne antisemitisme is te beschouwen als een verzetsbeweging tegen de snel veranderde omstandigheden in de maatschappij, de voortgaande technologische ontwikkelingen, de vergaande industrialisatie en de invoering van democratische spelregels. Bij een aantal van deze veranderingsprocessen waren Joden nauw betrokken. Volgens de bekende Amerikaanse socioloog Talcott Parsons is 'the projection on the Jew, as a symbol, of free-floating aggression, springing from insecurities and social disorganization' de belangrijkste bron van het virulente antisemitisme.[12] Ook Judaken geeft aan dat het door hem geschetste beeld samenhangt met ingrijpende veranderingen naar een moderne maatschappij, zoals hij die noemt: 'the transformations of modernity'.

Historicus Jan Ramakers wijst voor het ontstaan en de bloei van antisemitisme eveneens op het verzet in bepaalde kringen tegen een veranderende maatschappij. Hij spreekt in dat verband van 'een afgeleide, een uitdrukking van een conservatieve levensbeschouwing die in crisissituaties gemakkelijk aanleiding geeft tot conspiratietheorieën.'[13] Ook kenschetst hij de. houding van velen in de katholieke kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw als reactionair conservatisme, dat de status quo in de maatschappij verwerpt en terug wil naar een geromantiseerd verleden.[14] Dat antisemitisme in katholiek Nederland nooit grootschalige aanhang heeft verworven, acht deze auteur een gevolg van wat hij – in navolging van H.W. von der Dunk – het 'reformistisch herstelconservatisme' noemt, een weliswaar principieel verzet tegen modernisme, maar met aanvaarding van ongewenste, maar

---

[11] Ibidem, 565-568. Saul Friedländer nuanceert de scheiding tussen theologie en racisme enigszins door te spreken van 'Redemptive Anti-Semitism'. Die vorm van antisemitisme kwam voort uit de angst voor ontaarding van het eigen ras en uit het religieuze geloof in verlossing. De ontaarding werd dan toegeschreven aan de Joodse indringers in politiek en samenleving. De verlossing zou komen als men van de Joden was bevrijd – als zij waren verdreven en mogelijkerwijs vernietigd. Cf. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, deel 1, 87.

[12] Talcott Parsons, 'The Sociology of Modern Anti-Semitism' in: Isacque Graeber and Stewart Henderson Britt (red.), *Jews in the Gentile World* (New York 1942) 120, geciteerd in Judaken, 'Antisemitism and the Jewish Question', 580.

[13] Ramakers, 'Conservatisme en antisemitisme. Nederlandse katholieken als "medestrijders" en "tegenstanders" van de Joden 1796-1940', 67.

[14] Von der Dunk, *Conservatisme*, 16.

onvermijdelijke veranderingen, dus de ‘transformations of modernity’ als door Judaken geschetst.[15]

Tegen de hierboven geschetste achtergrond is veel van de geschiedenis van de Joden die in de onderhavige studie centraal staat, te plaatsen. Terwijl in de vroege periode er wel degelijk sprake is van anti-judaïsme en alle consequenties van dien (waaronder beroepsbeperkingen en uitsluiting en de daardoor ontstane negatieve stereotypering), is er in de loop van de negentiende eeuw steeds meer sprake van racisme, zij het aanvankelijk in beperkte mate. Toch blijft het moeilijk en soms onmogelijk om begrippen als ‘afkeer van Joden’, ‘haat tegen Joden’, ‘anti-judaïsme’, ‘kerkelijk antisemitisme’ en ‘wereldlijk antisemitisme’ af te bakenen. Wellicht kan de definitie van de de International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) enige uitkomst bieden. Deze luidt:

> ‘Antisemitism is a certain perception of Jews, which may be expressed as hatred toward Jews. Rhetorical and physical manifestations of antisemitism are directed toward Jewish or non-Jewish individuals and/or their property, toward Jewish community institutions and religious facilities.’

Al is zij mogelijk niet voor iedereen even bevredigend, deze definitie omvat verscheidene belangrijke dimensies die voor de onderhavige studie bruikbaar zijn. Het belangrijkste aspect van deze definitie is de afwezigheid van enige verwijzing naar het negentiende-eeuwse – en onjuiste – begrip ‘ras’. Daarbij moet wel worden aangetekend dat deze definitie vooral van toepassing is op de periode vanaf globaal 1870.

7. *De katholieke kerk en antisemitisme*

Spreken we over de houding van de kerk ten aanzien van de joden in Roermond en Midden Limburg, dan is een enkel afzonderlijk woord nodig over de katholieke kerk en het antisemitisme. Voorop gesteld dient te worden dat het van groot belang is elke uiting van anti-judaïsme en antisemitisme in de specifieke historische context te bestuderen. Dat geldt zeker ook van de houding van de katholieke kerk door de eeuwen heen.

Zo kunnen we constateren dat vijandigheid van kerkelijke zijde ten aanzien van joden niet altijd overging in antisemitisme. Verder moet worden vastgesteld dat men ook van houding kon veranderen. Zo zullen we zien dat de leiding van de Nederlandse katholieke kerk en van het bisdom Roermond alsook van een aanzienlijk aantal van zijn priesters tijdens de Jodenvervolging afstand

[15] Ibidem, 68-70.

nam van de antisemitische mentaliteit waarvan de kerk op eerdere momenten getuigd had.

Over het antisemitisme, ook het racistische, dat in katholieke kringen kon opbloeien, bestaat een uitgebreide literatuur, waarbij in het bijzonder de vraag wordt opgeworpen waar de verantwoordelijkheid ligt en in hoeverre dat antisemitisme endemisch is of niet.

Een historicus als David Kertzer is over die verantwoordelijkheid van oordeel dat, ook als het Vaticaan nooit de uitroeiing van de Joden zou hebben goedgekeurd, de leerstellingen en acties van de kerk, inclusief die van de pausen, die uitroeiing mogelijk hebben gemaakt. Hij merkt daarbij op dat het inderdaad juist is dat het Vaticaan zich tegen die uitroeiing verzet heeft, zij het in stilte. Daarmee ligt de vraag op tafel of de (leiding van de) katholieke kerk verantwoordelijk of medeverantwoordelijk moet worden gesteld voor de Shoah. Dat uit de oude middeleeuwse en uit de in de negentiende eeuw aanzienlijk versterkte vooroordelen en haat tegen Joden een politieke antisemitische beweging heeft kunnen ontstaan, is volgens Kertzer te wijten aan de katholieke kerk.[16] Sinds enkele tientallen jaren rijst bij velen de vraag of de keuze van de katholieke kerk tijdens de Shoah voor stille diplomatie/humanitaire hulp en voor het afzien van publieke interventie niet enkel werd ingegeven door strategische overwegingen, maar of die bewust of onbewust voortkwam uit een antisemitische mentaliteit.[17]

De Duitse auteur Olaf Blaschke is rigoureus in zijn oordeel over de rol en betekenis van het katholicisme in zijn land:

> ‘Der Milieubildungsprozeß und die Mentalitätsgeschichte des Katholizismus waren eng mit der Entwicklung des Antisemitismus verbunden und umgekehrt: Die Judenfeindschaft des 19. und 20. Jahrhunderts fand im Katholizismus einen zuverlässigen Vertreter.’

Hij besluit zijn dissertatie over katholicisme en antisemitisme in Duitsland met de woorden: ‘Vielmehr waren Katholiken antisemitisch, gerade weil sie gute Katholiken sein wollten.’[18] Een dergelijk stelling en het – volgens Blaschke – endemisch verband tussen katholicisme en antisemitisme gaan velen te ver.

Belangrijk voor een standpunt over dat vermeende ‘endemische’ karakter is de omvangrijke studie *Een donkere spiegel* van Poorthuis en Salemink. Hun oordeel en samenvattingen die veel aspecten van de verhouding tussen Nederlandse katholieken en joden raken, zijn milder van aard dan de wel erg

---

[16] Kertzer, *The Popes against the Jews. The Vatican’s Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, 9.
[17] Salemink, ‘Katholieke kerk en de moord op de Europese Joden. *Een lang debat’*, 250-251.
[18] Blaschke, *Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich,* 314 resp. 337.

vergaande stellingen van Blaschke, zij het dat op enkele onderdelen van hun conclusies aanmerkingen kunnen worden gemaakt. Zij erkennen dat er aan het einde van de negentiende eeuw een felle vorm van antisemitisme in de katholieke kerk bestaan heeft. Het was ook een antisemitisme dat niet verschoond bleef van racistische motieven. De stelling dat er sprake was van een endemisch antisemitisme wordt door hen niet onderschreven.[19]

Hun stellingname komt overeen met het standpunt van de Zwitserse auteur Urs Altermatt dat luidt: 'Man wird den Charakter des katholischen Antisemitismus nur gerecht, wenn man deutlich darauf hinweist, dass die offizielle Lehre der katholischen Kirche den biologischen Rassismus stets klar verurteilt hat'. In Altermatts visie waren katholieken de overtuiging toegedaan dat inclusie, dus assimilatie van joden door de doop en culturele integratie in de christelijke gemeenschap, gewenst was.[20]

Een licht afwijkende mening over het structurele karakter van het antisemitisme binnen het Nederlandse katholicisme – vergeleken met het standpunt van de auteurs van *Een donkere spiegel* –, vertolkt de al eerder genoemde auteur Jan Ramakers. Al in de vroege negentiende eeuw ziet hij duidelijke aanwijzingen van wat hij noemt 'incidentele uitspattingen van radicaaldemocratische eenlingen, in politiek en economisch roerige tijden ontspoorde marginale katholieken'. Voor de tweede helft van die eeuw constateert Ramakers dat er 'een structureel ijzig antisemitisch klimaat' in katholiek Nederland heerste.[21] Zijn standpunt benadert dan enigszins dat van Blaschke.

Ook over de relatie tussen integralisme en rechts-radicalisme bestaan verschillen van mening tussen Ramakers enerzijds en Poorthuis en Salemink anderzijds. In het hoofdstuk in de onderhavige studie dat gewijd is aan de ontwikkelingen in de katholieke kerk in de jaren dertig van de twintigste eeuw – in de aanloop naar de Shoah –, zal op de relatie tussen het katholiek integralisme in de kerk en rechts-radicale bewegingen nader ingegaan worden alsook op de invloed van de katholieke Franse auteur Léon Bloy. In de grillige figuur van Bloy, voor vele katholieken in de jaren twintig en dertig – onder wie Anton van Duinkerken – gedurende lange tijd een voorbeeld, ziet Ramakers een auteur van 'traditionele samenzweringstheorieën en de liederlijkste aantijgingen tegen Joden'.[22]

---

[19] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over Joden. Tussen antisemitisme en erkenning. 1870-2005,* 793.
[20] Altermatt, *Katholizismus und Antisemitismus. Mentalitäten, Kontinuitäten Ambivalenzen. Zur Kultur-geschichte der Schweiz 1918-1945,* 306-307.
[21] Ramakers, 'De houding van de Nederlandse katholieken tegenover de Joden, 1900-1940', 88; Idem, 'Conservatisme en antisemitisme', 64.
[22] Ibidem, 72. Rogier (*Katholieke Herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, 439) noemt Bloy 'van elk besef van grenzen en nuances verstoken'.

8. *Religieuze dominantie en empathie*

Een recente vergelijkende studie van de socioloog Robert Braun over de samenhang tussen religieuze dominantie en empathie in Nederland en in België biedt nog meer inzicht in de houding van de Nederlandse katholieken tijdens de jaren dertig en veertig.[23] Daarin gaat hij nader in op de houding van de Nederlandse katholieken ten opzichte van joden tijdens de jaren van vervolging. Zijn conclusie is dat katholieke leiders in het christelijk-religieus verdeelde Nederland openstonden voor het leed de Nederlandse joden aangedaan, en empathisch reageerden, terwijl in het vrijwel homogeen katholieke België de leiding van de kerk veel meer geneigd was om het antisemitisme te omarmen.[24]

Braun belicht, zoals hij het noemt, het Janus-gezicht van religies door de vraag te stellen waarom sommige religieuze autoriteiten empathie met gestigmatiseerde buitenstaanders stimuleren, terwijl anderen xenofobie goedkeuren of zelfs propageren. Religieuze elites zijn in zijn visie minder geneigd om empathie met buitenstaanders uit te dragen, wanneer hun kerkgemeenschap numeriek de natie domineert. Omdat mededogen grotendeels een gevolg is van het begrijpen dat wat er met anderen gebeurt, gemakkelijk ook jezelf kan overkomen, zullen leiders van nationale minderheidskerken zich eerder identificeren met buitenstaanders. Dit omdat ze zelf afhankelijk zijn van pluralisme voor hun voortbestaan. De minderheidspositie van de katholieke kerk in Nederland zou volgens deze redenering (mede) geleid hebben tot de protesten van de katholieke kerk in Nederland tijdens de bezetting.[25] In wezen komt dit betoog overeen met de strekking van de door Ramakers aangehaalde woorden van de katholieke politicus P.J.M. Aalberse: ‘On commence par le Juif, on finit par le Jésuite’.[26]

Het is de vraag of deze redenering helemaal gevolgd kan worden, wanneer gekeken wordt naar de landsdelen waar katholieken in de meerderheid waren. Uiteindelijk was de bevolking van de staatkundige provincie Limburg – geheel samenvallend met het bisdom Roermond – vrijwel homogeen katholiek. Toch heeft de leiding van dat bisdom al vanaf het midden van de jaren dertig geageerd tegen rechts-radicalisme en Jodenvervolging. Mogelijk kan dat verklaard worden uit de wel zeer grote nabijheid – de lange grens met Duitsland – van het naziregime. Bovendien is de vergelijking mogelijk met twee andere bisdommen, ’s-Hertogenbosch en Breda. Zoals hierna nog zal blijken, waren het de leiders Arnold Diepen en Petrus Hopmans van deze eveneens vrijwel homogeen katholieke Brabantse bisdommen die tijdens de eerste periode van de

[23] Braun, ‘Religious Dominance and Empathy. Catholic Antisemitism in the Low Countries’, 387-415.
[24] Zie voor het antisemitisme in katholiek België: Seberechts, ‘De Joden in België in het Interbellum’, 53-61.
[25] Ook Ramakers, ‘Conservatisme en antisemitisme’, 73-74, acht die minderheidspositie van belang.
[26] Idem, ‘De houding van de Nederlandse katholieken’, 87.

bezetting hebben verhinderd dat hun kerk deel zou nemen aan de genoemde en voor Limburg gesignaleerde kerkelijke protesten. Was hun houding ook te wijten aan een gebrek aan empathie? Het heeft er de schijn van.

9. *Opzet van deze studie*

Deze studie is als volgt opgezet. In het licht van de cesuur in de nationale geschiedenis die gegeven is met de belangrijke staatkundige verandering van 1794-1796 valt het boek grofweg in twee delen uiteen.

Het eerste deel (I) bespreekt de lotgevallen van Joden in het onderzoeksgebied in de periode van de late dertiende tot aan de late achttiende eeuw. Als direct gevolg van een gebrek aan bronnen is dit deel noodzakelijk globaal van opzet en ook enigszins fragmentarisch van karakter. Voor het gehele gebied van de huidige provincie Nederlands-Limburg geldt dat er over de aanwezigheid van Joden tot aan de Franse revolutie slechts incidenteel berichten zijn. Van grotere, langdurige vestigingen in de steden aldaar is nooit sprake geweest. Getalsmatige gegevens zijn er slechts in beperkte mate. Bij een zoektocht naar Joden in deze regio in de periode tot 1796 moet daarom de vraag gesteld worden of zij gedurende die eeuwen slechts een marginale groep vormden terzijde van de toenmalige wereld. Ondanks het woekeren met het materiaal kan dit deel aan de hand van enkele case studies een bijdrage verschaffen tot een antwoord op de overkoepelende vraagstelling.

Het tweede deel (II) zet in met de langdurige Franse overheersing en eindigt in feite met de vroege 21ste eeuw. Hier is het materiaal duidelijk overvloediger voorhanden. Dit tweede deel kan nog weer worden gesplitst in zes sub-delen aan de hand van vijf onderscheiden perioden:

1. De gelijkberechtiging en aarzelende emancipatie van Joden vanaf de aanvang van het Frans bewind in 1794-1796 tot en met het herstel van het Noord-Nederlands gezag;
2. Het verkapt en het later definitief herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1840 respectievelijk 1853 tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog (1840-1918);
3. Het Interbellum (1918-1940);
4. De jaren van de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) gevolgd door een apart vijfde hoofdstuk gewijd aan enkele bijzondere aspecten van de Shoah;
6. De naoorlogse periode (1945-2018).

Dat het laatste sub-deel tamelijk beknopt is, vloeit voort uit de ontwikkelingen in de Joodse gemeente van Roermond en van de overige Joodse gemeenten in Limburg die zich na 1945 nooit hebben kunnen herstellen. Als gevolg van de uitroeiing door het naziregime is de Joodse bevolkingsgroep dusdanig

gedecimeerd dat er nu in Roermond en het merendeel van de provincie Limburg geen kenbaar actief Joods leven meer is. Sinds 1987 is er alleen in de Limburgse provinciehoofdstad Maastricht nog een Israëlitische gemeente. In 2018 verliet het laatste lid van de oorspronkelijke Joodse gemeenschap Roermond.

10. *Vergelijkend perspectief*

Om het eigene van de hier besproken ontwikkelingen in een duidelijk kader te schetsen, is het interessant om een katholieke stad en regio als Roermond en Midden-Limburg te vergelijken met andere Nederlandse plaatsen in de mediene. Dan kunnen we wellicht antwoord geven op de vraag in hoeverre het beeld dat uit de onderhavige studie oprijst, overeenkomt met een patroon, of dat het juist afwijkingen daarvan vertoont. En zo ja, in welk opzicht. Er is een overvloed aan publicaties over Joodse gemeenten in de mediene, deels beperkt tot de jaren van de vervolging, deels met lange historische overzichten. Daarom wordt in een van de laatste hoofdstukken van deze dissertatie gepoogd de aanzienlijke verschillen tussen de aantallen slachtoffers van de Shoah in vier Limburgse grenssteden te verklaren. Een vergelijking met steden buiten de overheersend katholieke regio is niet eenvoudig gebleken. Voor dat laatste is gekeken naar de studies van Stefan van der Poel over de *Joodse Stadjers* in Groningen en van Marjolein Schenkel over *De Twentse paradox,* het lot van de Joden in Enschede en Hengelo.[27]

11. *Verantwoording bronnen*

Deze studie is voor een aanzienlijk deel gebaseerd op archivalische bronnen die deels tot nu toe in historische studies over Joden in Roermond en Midden-Limburg ongebruikt zijn gebleven. Er is systematisch onderzoek verricht naar archieven van gerechtelijke aard en van overheden in Brussel, Den Haag, Heerlen, Maastricht, Roermond, Sittard en Venlo. Enkele daarvan moesten bezocht worden om op het spoor te komen van allereerst de aanwezigheid van Joden in stad en regio in de middeleeuwen, onder het *ancien régime* en tijdens de Franse tijd. Daarover was tot nog toe nog weinig bekend. In bijna alle archieven was in ieder geval onderzoek van het recente, twintigste-eeuwse verleden aan de orde.

Archieven vormen voorts een belangrijke bron voor onze kennis van de vervolging waaronder Joden leden die in Roermond en omgeving leefden voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Studie van deze archivalia heeft eveneens

[27] Van der Poel, *Joodse Stadjers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945*; Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog.*

nieuwe kennis gebracht. Voor de studie van de vervolging zijn destijds ook interviews afgenomen met enkele overlevenden. Die gesprekken hebben deels plaatsgevonden in de zomer van 2005 in het kader van een onderzoek dat op dat moment slechts verslaggeving beoogde en geen wetenschappelijke verantwoording. Inmiddels is een aantal van de geïnterviewden overleden.

De journalistieke pers is voor het tweede deel van de dissertatie, en in het bijzonder voor de tweede helft van de negentiende eeuw en voor de daaropvolgende eeuw, eveneens een belangrijke bron. Onderzoek naar wat de plaatselijke katholieke pers over Joden te melden had, vaak in strikte navolging van Italiaanse kranten, afkomstig van of geïnspireerd door het Vaticaan, is zeer informatief. Tegelijkertijd bleken Joodse bladen zoals het *NIW, CBIN, Ha'ischa* en *De Vrijdagavond* regelmatig ook belangwekkende informatie en reacties te bevatten over en op ontwikkelingen in Roermond.

Kerkelijke documenten, zoals pauselijke encyclieken, aartsbisschoppelijke en bisschoppelijke brieven**,** vormen voor de periode van de negentiende en twintigste eeuw een bron van belang voor de kennis van de houding van de bestuurlijke kerkelijke elite ten aanzien van de Joden.

Een zorgvuldige analyse van dergelijke primaire bronnen kan bijdragen aan bijstelling en nuancering van beelden die thans in de literatuur bestaan.

12. *Literatuur over Joden in de mediene en in het bijzonder in Limburg*

Van de omvangrijke literatuur over het leven van de Joden in Nederland noem ik slechts de belangrijkste artikelen en boeken. Verwezen kan worden naar het overzichtsartikel 'Zoekt en gij vindt wat gij niet zoekt' van Salvador Bloemgarten in *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de Joden in Nederland*. *De verdwenen mediene* van H. Beem en het *Memorboek* van Mozes Heiman Gans geven een goed inzicht in Joods leven in vroeger jaren. Gedetailleerde gegevens over dat leven in dorpen en steden van Nederland zijn te vinden in *Pinkas, de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* door Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman. Verder is er het standaardwerk *Geschiedenis van de Joden in Nederland* onder redactie van J.C.H. Blom, D.J. Wertheim, H. Berg en B.T. Wallet.

Toegespitst op de Shoah zijn er talrijke publicaties verschenen. Het artikel van H.D. Flap, K.J. Geurts, en W.C. Ultee, 'De Jodenvervolging in lokaal perspectief' uit 1997 bevat een opsomming van op dat moment bekende plaatselijke studies over dit onderwerp. Veel aspecten van vervolging en onderduik komen aan de orde in *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland*, onder redactie van H.D. Flap en M. Croes. Belangwekkend is het onderzoek naar de overlevingskansen van

Joden tijdens de oorlog van Marnix Croes en Peter Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan* uit 2004. Welhaast ten overvloede noem ik onmisbare standaardwerken als de in een aantal delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong beschreven geschiedenis van de Joden in Nederland, voorts *De Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* van J. Presser en *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de Joden in Nederland* van Bob Moore.

Een volledige en samenvattende beschrijving van de aanwezigheid van Joden door de eeuwen heen in het huidige Limburg ontbreekt. Het gebied heeft zelf, maar ook ten aanzien van het verleden van de Joodse bewoners, een verbrokkelde geschiedenis. Pas sinds 1815 is Limburg een staatkundig geheel. Bovendien is het katholicisme er de overheersende godsdienst geweest. De lokale en regionale geschiedenis werd er aanvankelijk geschreven door priesters, die over het algemeen meer aandacht hadden voor het altijd katholieke karakter van hun provincie.

De uit 2000 daterende dissertatie van Christoph Cluse, *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden,* is daarom onmisbaar. Dat geldt ook voor de uitgave uit 1950 van *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age* door Jean Stengers. Cilli Kasper-Holtkotte verschaft met haar omvangrijke dissertatie *Im Westen Neues. Migration und ihre Folgen: deutsche Juden als Pioniere jüdischen Lebens in Belgien, 18./19. Jahrhundert* uit 2003 inzicht in de komst van Joden uit de Duitse landen onder andere naar Limburg. Verder zijn er de publicaties over het verleden van Joden door de eeuwen heen van J.C.G.M. Jansen, ‘Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis. Het Limburgse voorbeeld’ (1975), ‘Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw’ (1978) en ‘Strafrechtspraak en Joden in Limburg in de 18e en vroeg 19e eeuw’ (1986). Zijn artikel ‘Een synagoge in de Hamstraat’ uit 1999 is voor Roermond van belang. R.C. Hekker schreef ‘Zeven eeuwen Joods leven in Limburg’, verschenen in de bundel *Cramignon, bijdragen tot de Limburgse volkskunde* in 1970. H. Beem en R.C. Hekker verzorgden in 1967 ‘De Joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw’ in de bundel *Scolae Judeorum. De Joden in Limburg en hun synagogen*.

De Shoah in Limburg is uitvoerig en gedetailleerd beschreven in de in 2013 verschenen dissertatie van Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Ook de dissertatie uit 1994 van A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de Provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, biedt veel gegevens over de Jodenvervolging. Beide

boeken bevatten vanzelfsprekend weinig informatie over de voorafgaande geschiedenis van de Limburgse Joden of over de periode daarna. In de onderhavige dissertatie over de Joodse aanwezigheid in Roermond en Midden-Limburg vanaf de dertiende eeuw is de focus op een kleiner gebied gericht, waardoor ook de periode 1933-1945 uitvoeriger en met meer details beschreven kan worden. Herman van Rens en Annelies Wilms hebben recent nog een omvangrijke studie gepubliceerd met de titel *Tussenstation Cosel. Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië, 1942-1945*. Daarin beschrijven zij het lot van de 9.600 mannen en jongens uit Frankrijk, België en Nederland die in het vóór Auschwitz gelegen station Cosel werden gedwongen uit te stappen om daar in dwangarbeiderskampen een slavenbestaan te gaan leiden. Onder hen waren ook veel Limburgse mannen.

Voor een aantal Limburgse steden en dorpen is de Joodse geschiedenis beschreven. Voor de provinciehoofdstad verzorgde J.M. Lemmens *Joods Leven in Maastricht*. De geschiedenis van de Joden in Beek is vergeleken met die van andere joodse gemeenten in Limburg, uitvoerig beschreven in *Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen Joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente*, met bijdragen van J.C.G.M. Jansen, J.M. Lemmens, D.I. van Gelder en J.M.G. Aussems. Voor Gennep verscheen *De Joden van Gennep* van Wiel S. van Dinter. Recent verscheen in het *Historisch Jaarboek voor het land van Zwentibold*, editie 2019, een beschouwing met als titel 'Joden in Urmond en Berg aan de Maas en de nakomelingen van Soesman Wolf & Sophia Hertz' van Harry Strijkers m.m.v. Wil Brassé.

Meer specifiek gericht op de Shoah verschenen *De vergeten Joden van Geleen 1920-1950* van W.M.H. Brassé, J.M. Lemmens, J.P.L.G. Offermans en J.H. Strijkers (2012), *Een diepzwarte sluier. De grensplaats Venlo en de Jodenvervolging* van Gerrit van der Vorst (2014) en *Leven rond de synagoge* voor wat betreft de Joden in Heerlen van Henk de Wolf (2015). Belangwekkende artikelen over momenten uit de Joodse geschiedenis in Limburg verschenen van de hand van onder anderen de al genoemde J.M. Lemmens, van G.H.A. Venner, J.G.C. Venner en Peter Schulpen.

Tot slot, zoals in de aanvang van deze inleiding opgemerkt, is er van mijn hand een aantal publicaties verschenen dat gewijd is aan de lotgevallen van de Joden in Roermond in de jaren 1940-'45; zij dienen mede tot basis van het deel in dit proefschrift dat daarover handelt.[28] Daarnaast bezorgden Huub Graus en ik

[28] Verwezen wordt naar de in de literatuurlijst opgenomen publicaties van mijn hand die grotendeels betrekking hebben op Joden en Joods leven in Roermond. Mijn artikel 'De ondergang van joods Roermond 1940-1945', gepubliceerd in *SvR* 14 (2006), is later, weliswaar met mijn toestemming, maar voorzien van niet door mij geaccordeerde wijzigingen en met gebrekkige auteursvermelding, deels opgenomen in *Van kazemat tot kelderleven. Roermond 1940-1945* van Eric Munnicks (Roermond z.j.). Mijn publicaties over de Jodenvervolging in Roermond waren onderwerp van bespreking in *Wie herdenkt wat? Postmemory van de*

de heruitgave van *Het zotte Vleesch,* de debuutroman van Jacob Hiegentlich, waaraan ook in deze studie af en toe zal worden gerefereerd.[29]

13. *Een minderheid in de mediene: bijdrage aan het wetenschappelijk debat*

Zoals duidelijk zal worden, zal op de kernvraag van deze studie in het vervolg een tijdgebonden en daardoor telkens wisselend antwoord worden gegeven. Het is een aaneenschakeling van welkom heten, profiteren, isoleren en verstoten. Tijdens de Shoah is er sprake van een intensief, maar uiteindelijk te laat proces om te redden wat er te redden valt. Daarna volgt het moment van bewustwording van de oorzaken van dit proces.

Met deze studie beoog ik, deels in aansluiting bij Van Rens en Cammaert, het beeld van een Joodse samenleving in een overweldigend grote katholieke omgeving te preciseren en aan te vullen. Het diachronisch perspectief is – zoals opgemerkt – instructief, omdat het ons de constante maar ook wisselende factoren laat zien.

Met de uitkomst van deze studie wil ik via de geschiedenis van Joden in de specifieke omgeving van een stad en regio als Roermond en Midden-Limburg, ook gelet op het dominante katholicisme en de geografische ligging in de Zuidelijke Nederlanden, bijdragen aan onze algemene kennis van Joden in de mediene. Tevens hoop ik met deze studie een bouwsteen te leveren tot een vergelijkend onderzoek dat nader licht kan werpen op ons beeld van Joden in Nederland die buiten de grote steden van het westen van ons land leefden.

Jodenvervolging in Roermond, Korte thesis Master Cultuurgeschiedenis van Sjoerd Brentjens, gepubliceerd op internet. Zie hiervoor het overzicht van de geraadpleegde websites.
In de subhoofdstukken II.3.2, 5, 6, 8 en 11 zijn op een aantal plaatsen bewerkingen en uitbreidingen opgenomen van onderdelen van mijn publicatie ‘De ondergang van joods Roermond’. Idem in de subhoofdstukken II.4.4 t/m 8, 12-13, 15, 17-18.

[29] Deze heruitgave bevatte ook een biografische schets van de hand van Peter Nissen, drie novellen en 21 gedichten van Hiegentlich alsmede een bibliografie.

Deel I Joden in de middeleeuwen en onder het ancien régime (1275-1794)

Inleiding

Roermond en Midden-Limburg hebben ten opzichte van de Noordelijke Nederlanden een vaak afwijkende geschiedenis gehad. Daarom vangt dit hoofdstuk aan met een korte schets van die geschiedenis tot het begin van de Franse tijd. Halverwege de twaalfde eeuw duikt de naam 'Ruremunde' voor het eerst op. Aan het einde van die eeuw behoorde Roermond tot het belangengebied van het in opkomst zijnde graafschap Gelre. Na de verwoesting in 1213 door Rooms-koning en keizer Otto IV werd de stad herbouwd door de Gelderse graaf Gerard IV, die er de Munsterabdij stichtte. De stad verwierf tussen 1225 en 1232 stadsrechten. Met de handelsorganisatie van de Hanze, waarvan Roermond in 1441 definitief lid werd, waren er al vroeg contacten. In 1341 werd de loop van de Maas verlegd, zodat deze vrijwel langs Roermond kwam te liggen. Zo werd de stad de plek van samenvloeiing van de rivieren Maas en Roer. Aan het begin van de veertiende eeuw werd Roermond hoofdstad van het Overkwartier van Gelre. De andere Gelderse kwartieren waren Arnhem, Nijmegen en het graafschap Zutphen. Door de zuidelijke ligging van het Overkwartier was het grotendeels afgescheiden van en solitair ten opzichte van die andere kwartieren. Het omvatte een groot deel van Midden- en Noord-Limburg en een aanzienlijk deel van het nu in Duitsland gelegen aanpalend gebied met als middelpunt de stad Geldern.

Zowel voor Gelre, inmiddels hertogdom, als voor Roermond was de vijftiende eeuw een 'Gouden Eeuw'. Bij de vrede van Venlo van 1543 kwam Gelre onder het Habsburgs gezag van keizer Karel V. De Zeventien Provinciën, inclusief Gelre, werden in 1548 ingedeeld bij de Bourgondische Kreits en grotendeels losgemaakt uit het Rooms-Duitse rijksverband. Daarna werd de oriëntatie op het Duitse Rijk minder en nam ook de invloed van de metropool Keulen en de Hanze af.

De Reformatie werd in Roermond in de eerste helft van de zestiende eeuw een factor van belang. In zijn streven die uit te bannen, heeft de Spaanse koning Filips II bevorderd dat Roermond in 1559 de hoofdstad van een nieuw bisdom werd. In zijn opdracht werden alle protestanten kort voor het jaar 1570 met geweld uit de stad verjaagd. Het tijdens de daaropvolgende decennia voortdurende strijdgeweld van de Tachtigjarige Oorlog leidde voor de gehele regio tot ernstige verarming. Twee stadsbranden lieten weinig heel van wat er ooit in Roermond was, helaas ook van een deel van de archieven. In 1580 werd bij de scheiding tussen het katholieke Overkwartier en de drie andere protestants bestuurde kwartieren van Gelre het katholieke deel van het Soevereine Hof van het hertogdom, de hoogste rechter en bestuurder, naar Roermond overgebracht. Het

Overkwartier werd zo de katholieke provincie Gelderland, onderdeel van de Spaanse en na 1715, in geminimaliseerde vorm, van de Oostenrijkse Nederlanden. Uiteindelijk werden de Oostenrijkers in het najaar van 1794 definitief verdreven uit de Limburgse territoria.

Een groot deel van Midden-Limburg ten westen van de Maas, namelijk de heerlijkheid en later het graafschap Horn, heeft eeuwenlang toebehoord aan het graafschap Loon, historisch een onderdeel van het Heilige Roomse Rijk. Later verviel dit gebied aan de bisschop van Luik, een situatie die voortgeduurd heeft tot de Franse tijd.

Het is zinvol om Roermond en het Overkwartier tot 1543 als een Gelderse aangelegenheid te beschouwen met nauwe banden met het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie, vanaf dat jaar tot 1839 als een Zuid-Nederlandse regio onder achtereenvolgens Spaans, Oostenrijks, Frans, Groot-Nederlands en tenslotte Belgisch bewind en pas vanaf 1839 als een Noord-Nederlands landsdeel. Dat is niet alleen voor de onderzoeker van belang, maar ook voor de lezer. Tot slot moet erop gewezen worden dat de naam Limburg verwarrend is. De provincie ontstond pas in het jaar 1815 en kreeg toen die naam, maar deze heeft geen relevante historische band met het voordien zuidelijker gelegen middeleeuwse hertogdom Limburg. Vandaar dat hierna ook gesproken zal worden van ‘Limburgse territoria’ als de gebieden bedoeld worden die later de Nederlandse provincie Limburg zijn gaan vormen.

Het hierna volgend historisch overzicht van vermeldingen van Joden in de archieven heeft tot in de Franse tijd onvermijdelijk een fragmentarisch karakter. Het zijn vaak gerechtelijke archieven en belastingregistraties die vindplaatsen daarvoor bevatten. Dat zijn dan hooguit incidentele vermeldingen die vanzelfsprekend slechts een beperkt aspect van Joods leven laten zien.

Hoofdstuk I.1 Het Gelders en Spaans Overkwartier (1190-1713)

I.1.1. De eerste signalen van mogelijke Joodse aanwezigheid

Er is wel geschreven dat Roermond met Heerlen behoort tot de oudste plaatsen in het huidige Nederland waar Joden met naam en toenaam als inwoners worden genoemd.[30] De basis hiervoor is het *Judenschreinsbuch* van de Laurentiusparochie in Keulen. Dat boek bevat vermeldingen van Joodse eigenaren van huizen in die parochie. De vrijwel oudste vermelding hierin dateert overigens van vóór 1237 en betreft drie Joden uit Arnhem.[31] Een nog eerdere mogelijke vermelding betreft de rabbijn Jakob ben Samuel von Mainz uit 1221 in relatie tot Nijmegen, eveneens een Gelderse hoofdstad.[32] De vroegste hier van belang zijnde vermelding is van het jaar 1275, wanneer een zekere Jacob ben Alexander, ook genaamd Yacobus de Ruremunde, genoemd wordt in het Keulse parochieboek.[33] Het bewijs dat deze Jacobus en een aantal anderen, eveneens met een naam die naar Roermond verwees, daadwerkelijk uit die stad kwamen, is niet geleverd. Er is dus per saldo niet meer dan een vermoeden dat Roermond destijds Joodse inwoners heeft gehad of heeft voortgebracht, die zich in Keulen hebben gevestigd. Er zijn overigens ook bronnen uit Neurenberg die zulke indirecte bewijzen voor plaatsen in Gelre opleveren.[34]

I.1.2 De invloed van Keulen

Keulen was onder de naam Colonia Agrippina al een grote vestigingsplaats in de Romeinse tijd. Vanuit deze stad werd de provincie Germania Inferior bestuurd. Die provincie omvatte onder andere de gebieden ten westen en zuiden van de Rijn, de Maas-Rijn regio en grote delen van het huidige België. Mogelijk heeft Keulen al vroeg een Joodse gemeente gekend. Lange tijd werd aangenomen dat twee brieven van keizer Constantijn het bewijs leverden van hun aanwezigheid in die stad.[35] Recent onderzoek trekt deze conclusies in twijfel.[36]

Desondanks lijkt de aanwezigheid van Joden aldaar in die laat-Romeinse tijd waarschijnlijk. Vermeldingen over hun aanwezigheid elders in Germania

---

[30] Kober, *Grundbuch des Kölner Judenviertels 1135-1425*, 70, 94-95, 146 en 147A; Michman et al., *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland,* 511-513.
[31] Cluse, *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden*, 51.
[32] Ibidem.
[33] Ibidem, 52. Cluse noemt als eerste vermelding het jaar 1282. Zie echter het hiernavolgende overzicht van de middeleeuwse aanwezigheid van Joden in Roermond met de bijbehorende noten.
[34] Salfeld, Siegmund, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches. Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland*, III.
[35] *Codex Theodosianus* 16.8.3, 11 december 321 en 16.8.4, 1 december 333; Tauch, 'Juden im römischen Köln', 15; Gidal, *De Joden in Duitsland van de Romeinse tijd tot de Weimar Republiek*, 24-25.
[36] Cluse, 'Juden am Niederrhein während des Mittelalters. Eine Bilanz', 4. De eerste brief heeft een algemene strekking en bepaalt dat het aan alle 'gemeentebesturen' bij algemene wet toegestaan is Joden in het bestuur op te nemen. Joden konden dus vanaf dat moment aangesteld worden als lid van de stadsraad. De tweede brief heeft geen rechtstreekse betrekking op Keulen.

Inferior zijn er weinig, maar uitgaande van de veronderstelling dat zij in Keulen woonden en werkten, lijkt het waarschijnlijk dat zij deze provincie bereisd zullen hebben. Keulen heeft vermoedelijk ook in latere tijden een Joodse gemeente gehad. De eerste bewijzen daarvoor dateren uit de achtste eeuw. Het gaat om archeologische vondsten die de aanwezigheid van een synagoge en een mikwe aan het einde van die eeuw aantonen.

Keulen is na het vertrek van de Romeinen nog eeuwenlang een overheersende factor gebleven voor de regio en ook voor Roermond. De wording van Roermond als stad bijvoorbeeld is gestimuleerd door de bouw in 1218 van de Munsterabdij en de bijbehorende kloosterkerk. Deze kerk is gebouwd naar het voorbeeld van kerken in de Keulse regio en werd op 1 oktober 1220 ingewijd door de Keulse aartsbisschop Engelbert I.[37] Dat daarnaast ook de culturele invloed van Keulen op Roermond altijd groot is geweest, blijkt uit het aantal Roermondenaren dat tussen 1389 en 1797 in Keulen een universitaire studie heeft gevolgd. Dat aantal, 440 personen, was relatief veel voor een stad die in deze periode tussen de 4000 en 7000 inwoners heeft gehad. Sinds 1443 hadden deze studenten er zelfs een eigen studiehuis, het Hiëronymuscollege of Roermondse huis. Ter vergelijking: tussen 1459 en 1797 werden ruim 320 Roermondse studenten in Leuven ingeschreven.[38] Cluse noemt Keulen het referentiepunt voor de Joden in Brabant en Gelderland tijdens de middeleeuwen.[39]

I.1.3 Ontwikkelingen in Keulen

Belangrijke ontwikkelingen voor Joden in Keulen – helaas valt vooral te denken aan pogroms, vervolging of verbanning – hebben zich vaak binnen afzienbare tijd daarna ook in Roermond en het huidige Midden-Limburg voorgedaan. Deze stelling over de Keulse invloed gaat ook op voor de andere delen van het graafschap/hertogdom Gelre en de Zuidelijke Nederlanden. ‘Les Pays Bas étaient donc surtout situés dans l’aire de rayonnement des juiveries rhénanes, et principalement de Cologne’, aldus de Belgische historicus Jean Stengers.[40]

Globaal drie eeuwen na keizer Constantijn zijn er in ieder geval wel weer gegevens over de aanwezigheid van Joden. Er is geconstateerd dat Joden in 599 in Austrasië, het noordoostelijk deel van het Merovingische koninkrijk, woonden en dat zij rond 800 voorkwamen aan het hof van Karel de Grote in Aken. Her en der in Europa waren er in de eeuwen voorafgaand aan de komst

[37] Nissen, *Biografie Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners,* 45.
[38] Idem, ‘Universiteitsstudenten uit de Roerstreek vóór 1800’, in: *Roerstreek ’84’*, 13.
[39] Cluse, *Studien*, 85.
[40] Stengers, *Les Juifs dans les Pays Bas au Moyen Age*, 60, vertaling citaat: ‘De Nederlanden waren dus gelegen in de invloedsfeer van de Rijnlandse Joden, en dan vooral die uit Keulen’; Cluse, *Studien*, 2.

van Karolingers regio's waar voor langere of kortere perioden sprake kon zijn van een zekere mate van concivilitas tussen christenen en joden, maar vaak werden deze weer afgewisseld met oplevingen van anti-judaïsme en het daarmee gepaard gaande geweld. Dat kon massale verdrijving of gedwongen bekeringen inhouden.

Keizer Karel de Grote en zijn zoon Lodewijk de Vrome waren Joden niet ongunstig gezind. Zij mochten openlijk hun geloof belijden, synagogen bouwen en ambten vervullen. Vermoedelijk heeft Maastricht in die tijd als opkomend handelscentrum in de Limburgse territoria en gelegen op belangrijke handelsroutes tussen oost en west, Joodse handelaren zien passeren. Belangrijke objecten van handel waren slaven, bont en wapens die in het verre Oosten geruild werden tegen specerijen, reukwerk, kostbare stoffen, edelstenen en andere luxegoederen.[41]

Bij hun doen en laten stonden Joden onder de bescherming van de keizer of de koning. Die protectie heeft eeuwenlang voortgeduurd. Joden werden geacht geen eigen huis en geen eigen overheid te hebben. Daarom moesten zij beschermd worden. Die ondergeschiktheid aan dat beschermheerschap hield voor hen in dat zij geen wapens mochten dragen en in de ogen van de buitenwereld onvrije burgers waren. Toen het Karolingische Rijk verdeeld raakte en kerkelijke en wereldlijke regionale heersers de steunpunten van de koninklijke macht waren geworden, ging dat beschermheerschap op hen over. Bij de verheffing van graaf Reinald II tot hertog van Gelre en rijksvorst in 1339 ontving hij van de Duitse keizer Lodewijk het Jodenregaal (*tenere judeos*). De verlening van dit recht hield de toestemming in om Joden te houden en te hebben en te verdedigen en te beschermen en van hen de gebruikelijke en gangbare diensten te ontvangen. De uitoefening van die bescherming betekende wel dat Joden in grote mate afhankelijk waren van de koning of de landsheer en voor die bescherming ook fors moesten betalen. Wel kregen Joden van lieverlee na het einde van de regeringen van de eerste Karolingers te maken met een verscherping van de anti-judaïstische toonzetting van hun christelijke omgeving, een verscherping die ten tijde van de kruistochten tot moord op Joden zou leiden.

[41] Jansen, 'Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis. Het Limburgse voorbeeld', 62-63; Speet, 'De middeleeuwen', 20-21.

I.1.4 Kruistochten en vervolging

Toch was er over het algemeen nog lang, tot de start van de kruistochten, sprake van een relatief rustige en vredige omstandigheden waarin Joden konden leven. Vanaf de eerste kruistocht, die in 1096 plaatsvond na de oproep van paus Urbanus II, heeft dit militant christelijk reveil tot grote moordpartijen op Joden in het Rijnland en elders in Europa en tot gedwongen bekeringen tot het christendom geleid.

De dominante positie van de stad Keulen in het Rijnland heeft tot gevolg gehad dat juist in die landstreek zich al vroeg veel Joden hadden gevestigd. De pogroms die zich vanaf 1096 hebben voorgedaan in het Rijnland en nabije delen van Midden-Duitsland zijn geregistreerd in het in 1898 gepubliceerde memorieboek *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*. Onder de titel 'Die Opfer der Verfolgungen 1096-1349' bevat dat boek een lange en schokkende opsomming van steden en van de daar gemaakte slachtoffers.[42] De motieven voor deze moordpartijen waren vooral religieus van aard. Daarnaast behoorden bijgeloof over beschuldigingen van moord (vooruitlopend op de latere geruchten van rituele moorden) en economische tegenstellingen tussen 'arm' en 'rijk' tot de oorzaken van dit geweld.[43] Toch werd er vaak en uitgerekend door de kerk, met name door rijksbisschoppen en rijksabten, aan Joden bescherming tegen dit brute geweld verleend, een bescherming die volgens Jansen tot een aanzienlijke mate van afhankelijkheid, een soort lijfeigenschap, heeft geleid.[44]

I.1.5 Handel, Hanze en Joodse vestigingen

In de periode van 1100 tot 1300 heeft West-Europa de opkomst van veel handelssteden gekend. De keizer kon aan de kooplieden niet langer de noodzakelijke bescherming binnen zijn Heilige Roomse Rijk verlenen noch de veiligheid van handelsroutes garanderen. De nog jonge steden werden tot zelfredzaamheid gedwongen en moesten zelf in de bescherming van hun handel voorzien. De toegenomen welvaart en de aanwas van de bevolking waren de oorzaak van de groei van deze stedelijke vestigingen en de toename van onderlinge handel. De Hanze, de grote stedenbond in Noordwest-Europa, is in deze periode ontstaan.[45] Het is ook in deze tijd dat Roermond, aanvankelijk als nederzetting, een vestigingsplaats is geworden. Het past in het beeld van een zich ontwikkelende handelsstad dat Roermond in het jaar 1275, al vrij snel na de

[42] *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches,* in opdracht van de 'Historische Commission für Geschichte der Juden in Deutschland' verzorgd en uitgegeven door Sigmund Salfeld.
[43] Wenniger, 'Zum Verhältnis der Kölner Juden', 18.
[44] Jansen, 'Continuïteit en discontinuïteit', 64.
[45] Brand, 'De bestuurlijke slagkracht van de "Stedenhanze"', 27.

verlening van stadsrechten, genoemd wordt als mogelijke vestigingsplaats van Joden.

Opvallend is dat in diezelfde periode op tal van kruispunten van handelswegen – vrijwel altijd rivieren – nederzettingen ontstonden, die een flinke groei doormaakten en waar ook Joden zich vestigden. In het graafschap Gelre zijn dit vooral Nijmegen, Arnhem, Zutphen, Geldern, Roermond en Venlo.[46] Ook Erkelenz, Goch, Geldern, Nieuwstadt en Straelen worden als zodanig genoemd. Het graafschap, vanaf 1339 hertogdom, Gelre was lange tijd de enige landsheerlijkheid in de Noordelijke Nederlanden met een relatief grote Joodse populatie. De ligging van Gelre (ook Gelder of Gelderland genoemd) binnen de beïnvloedingssfeer van Keulen en naburige steden in het Rijnland is hier de oorzaak van geweest.[47]

I.1.6 Aantoonbare Joodse aanwezigheid in Roermond

De Joodse populaties in Gelre zijn nooit omvangrijk geweest. Hooguit ging het om vestigingen van enkele tientallen Joden. Dat maakt het doen van naspeuringen naar hun bestaan extra moeilijk. Voor Roermond, Venlo en Arnhem gold dat zij als jonge steden in hun oprichtingsfase behoefte hadden aan personen die het wezen en de gebruiken van handel en krediet kenden. Op de beroepsdifferentiatie zal hierna nog worden ingegaan. Er was daarom in die tijd en in dergelijke plaatsen werk voor Joden te vinden. Dat er in de latere middeleeuwen Joden in de steden van Gelre zijn geweest, staat vast. Anderzijds bieden sommige bronnen weinig zekerheid, zoals de eerder genoemde herkomstvermeldingen in de persoonsnamen. Onvoldoende kritisch onderzoek heeft er later bijvoorbeeld toe geleid dat men in Venlo ten onrechte een opgegraven bouwwerk aanzag voor een *mikwe* uit circa 1275.[48] Waarschijnlijk was de wens hier de vader van de gedachte, want deze veronderstelde aanwezigheid van Joden in die periode zou passen bij het vermoeden dat daarover bestaat.

Voor Roermond staat vast dat er rond het jaar 1400 een Joodse begraafplaats (Jodenkerkhof) geweest moet zijn. In het hierna volgende overzicht staan twee vermeldingen die daarop wijzen. Het gaat om een locatie gelegen buiten de toenmalige stadsmuren, mogelijk ter hoogte van de huidige weg Buitenop. Een eigen begraafplaats wijst op een iets omvangrijkere Joodse bevolking. Er zijn echter niet meer concrete gegevens beschikbaar.

---

[46] Hantsche, *Geldern-Atlas. Karten und Texte zur Geschichte eines Territoriums,* 64-65, Kaart 22: 'Juden im Herzogtum Geldern während des Mittelalters'.
[47] Stengers, *Les Juifs dans les Pays Bas*, 60, wijst erop dat Gelre op de route van Keulen naar Brugge lag en ook op de route langs de Brabantse steden.
[48] Zie: https://l1.nl/dossier-mikwe-venlo-32398.

Een overzicht van vermeldingen die duiden op Joodse aanwezigheid in en nabij Roermond, inclusief de herkomstvermeldingen in de achternamen levert het volgende op:
- 1275-1288: in het *Judenschreinsbuch* van de Keulse Laurentiusparochie noteert de pastoor de naam van Jacobus de Ruremunde ben Alexander als huiseigenaar.[49]
- 1275-1279: in hetzelfde register staan de namen van de broers Nathan de Ruremunde en Vivus de Ruremunde (Lifman en Gottschalk).[50]
- 1309: 110 Joden die hun toevlucht hadden gezocht in het op niet al te grote afstand van Roermond gelegen kasteel van Born, zouden daar zijn gedood door betrokkenen bij de zogenaamde 'armenkruistocht'.[51] Op deze gebeurtenis wordt hierna nog teruggekomen.
- 1339: hertog Reinald II, hertog van Gelre ontvangt het Jodenregaal van de Duitse keizer.
- 1343-1345: Reinald III, hertog van Gelre en graaf van Zutphen, stelt een statuut op met rechtsregels voor de Joden in zijn hertogdom.[52]
- 1345: Reinald III verklaart op grond van zijn Jodenregaal en het genoemde statuut dat hij Vivus, de Jood van Wessem, zijn vrouw, kinderen en zijn personeel ('ghesynde') heeft ontvangen om gedurende zes jaar 'in onsen lande' te mogen verblijven, tegen een jaarlijkse cijns van vier gouden schilden.[53]
- 1346-1347: in een rekening van de rentmeester van het Overkwartier worden, naast zestien Joden uit andere plaatsen in het Overkwartier, tien inwoners in Roermond genoemd. Hun namen zijn Ysaak von Luxemburg, Vivus von Wessem, Baroec en zijn dochter, Simon, Menken en zijn moeder Alede, Johannes en Vallen. Mogelijk ging het hier om zeven gezinnen. Tegelijk wordt een in het Gelderse Erkelenz wonende Jood, ook met de naam Vivus, genoemd als 'Jodenbisschop', kennelijk de voorganger, leraar*, chazan* of misschien rabbijn. De Vivus van Wessem is vermoedelijk de in 1345 al genoemde persoon.[54] Naast de herkomstnaam 'Wessem' worden ook de Gelderse plaatsen Nieuwstadt en Straelen genoemd.

[49] Kober, *Grundbuch*, 94-95 en 146; Avneri, *Germania Judaica* II.1 en II.2, 272-273 resp. 703.
[50] Kober, *Grundbuch*, 147a; *Das Judenschreinsbuch der Laurentzpfarre zu Köln*.
[51] R. Janssen et al., *Born, een koninklijk domein met een boeiend verleden*, 65-66; Stengers, *Les Juifs dans les Pays Bas,* twijfelt over de locatie van Born: Borne in Overijssel, Born in het Duitse Rijnland of Born nabij Sittard. Op grond van de vermelding van 'het kasteel' van Born, kiest hij voor de locatie nabij Sittard.
[52] Venner, 'Een oorkonde over de toelating van Joden in het hertogdom Gelre in 1345', 28-29, met verwijzing naar het Algemeen Rijksarchief Brussel, fonds Charters divers, doos nr. 3.
[53] Ibidem.
[54] Venner, 'Juden im geldrischen Oberkwartier im Jahre 1346', 61-63; Speet, 'Joden in het Hertogdom Gelre', 337; Cluse, *Studien*, 55.

- 1358: in een akte in Spiers, een stad met een wat grotere Jodenpopulatie en ook een mikwe, wordt de Jodin Jutde, weduwe van Symond van Roermond, genoemd.[55]
- 1359: de Gelderse landheer en steden besluiten om gedurende vier jaren de verplichting tot betaling van rente op schulden aan Joden te annuleren.[56]
- 1369: Godert Jude woont in Roermond en is daar belastingbetaler. Opmerkelijk is dat hij een belasting betaalt die niet van Joden geheven werd. Het roept de vraag op of hij wel een Jood was.[57]
- 1385: Johel uit Worms krijgt vergunning van hertog Willem van Gulik om zich met zijn gezin voor tien jaar in Roermond te vestigen tegen betaling van twaalf goudgulden per jaar.[58]
- 1386: de Gelderse rentmeester van de hertog verantwoordt in dat jaar dertig gulden als ontvangst van Joden in Roermond.[59] Qua bedrag lijkt hiermee de aanwezigheid van twee gezinnen vergoed te zijn (zie 1391).
- 1390: bij de toelating van Joden in Nijmegen krijgen zij van de Gelderse hertog dezelfde rechten 'als wij onsen anderen Joeden tot Nymegen ende tot Ruremunde ontfangen ende angenommen hebbe'.[60]
- 1391: Saulus, Joede tot Ruermunde en Manus tot Ruermunde worden vermeld in Roermond en hebben ieder vijftien gulden betaald. Er woonden dus twee Joodse gezinnen.[61]
- 1394: in Keulen is een Jood met de naam Mannus die zegt uit Roermond afkomstig te zijn.[62]
- 1396: Gadert (Godert?) de Jude woont op de Markt in Roermond. Gaeden de Joede woont in de Brugstraat (mogelijk dezelfde persoon als Gadert; mogelijk ook dezelfde persoon als de in 1369 genoemde Godert met daarbij de vraag of zij Joden waren).[63]
- 1406: de schout in Roermond verlangt van 'eynen Joede op deine Dobbelbrede gekomen II cronen'.[64]
- 1413: 'Den goltsmeit Joh. Hugen' moet aan de schout een boete betalen omdat hij 'aan den Joeden quaet silver versat' (slecht zilver) had verpand.[65]
- 1413: Bonnen der Joed woont in Roermond.[66]

---

[55] Cluse, *Studien*, 55 noot 280.
[56] Stengers, *Les Juifs dans les Pays Bas*, 43.
[57] Cluse, *Studien*, 63 en 390-391; Jansen, 'Een synagoge in de Hamstraat', 95.
[58] Van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden* 27; Venner, 'Een oorkonde over de toelating van Joden', stelt dat deze vergunning dateert tussen 1376 en 1392.
[59] Cluse, *Studien*, 66.
[60] Ibidem, 63.
[61] Van Hasselt, *Geldersche Oudheden* I, 534.
[62] Kober, *Grundbuch*, 70; Stengers, *Les Juifs dans les Pays Bas*, 155.
[63] Linssen, 'Roermond rond 1400', 45; Cluse, *Studien*, 390-391.
[64] Van Hasselt, *Geldersche Oudheden* I, 537.
[65] Ibidem, 538.
[66] Ibidem, 538-539.

- 1414: uit de rekening van de schout blijkt dat drie guldens zijn verantwoord door Claes van Alfen, 'want hy eenen Joede mysdaen hadde'.[67]
- 1423/24: Aleyt de Joedynne uit Roermond betaalt vijf mark als belasting.
- 1424/25: Aleyt de Joedynne uit Roermond betaalt vijf mark als belasting.[68]
- 1443: bij de tol van Lobith: 'Van den Joeden tot Ruremunde gebuert dertig gulden dat sy in mijns l[ieven] Heren lande woenen moegen'.[69]
- 1443: Roermondse Joden betalen dertig gulden om in Gelre te mogen blijven wonen.[70]
- 1476: verkoop van een erfrente op een hof in Roermond, gelegen over de brug 'inden Arloe' tussen de Maas en het Jodenkerkhof.[71]
- 1494: hertog Karel van Gelre schenkt het Jodenkerkhof aan de burger Johan Moeyss van Roermond aan wie hij 61 gulden schuldig was.[72]
- 1545: Abraham Cloberch, afkomstig uit Attelyngen in Frankenland vestigt zich met zijn zoon Mosscher in Roermond.[73]
- 1545: Moyses van den Bruell, geboren in het stift Keulen en zoon van een Roermondenaar, woont in Roermond.[74]
- 1562: de stad Roermond heeft twee Joden gevangen laten nemen die enige daalders in de munt van Horn (bedoeld is Thorn) voor ander kleingeld hadden gewisseld. Men vraagt hoe hierin te handelen. Antwoord van 21 oktober 1562.
- 1562 (25 september), brief van het Hof in Arnhem. Brief nr. 1532 Missive van het Hof aan de regentes. De stad Roermond heeft twee Joden gevangen laten nemen, die eenige daalders in de munt van Horn [= Thorn] voor ander klein geld hadden gewisseld. Men vraagt, hoe hierin te handelen.[75]
-1562 (19 oktober), procedure Roermond contra Selichman Gans en Lipman, gevangen Joden te Roermond. Overtreding placaat tegen de Joden, bezit van Thornsche munten. Vrijgelaten op last van Margaretha van Parma.[76]

Ook andere steden in het Overkwartier of het gebied van het huidige Zuid-Limburg hebben in globaal dezelfde perioden als hier voor Roermond zijn genoemd een Joodse bevolking gekend. In Maastricht wordt in een schepenbrief van het kapittel van St.-Servaas uit 1295 de *Platea Judeorum*, de nog bestaande Jodenstraat, genoemd en is de synagoge, overigens na beëindiging van het

[67] Ibidem, 539.
[68] Cluse, *Studien*, 66.
[69] Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk* II, 363. Het archiefstuk wijst op de aanwezigheid van tenminste twee huishoudens.
[70] Jansen, 'Continuïteit en discontinuïteit', 82.
[71] Van Bree, *Inventaris van de oude archieven van de stad Roermond, 1259-1796*, 252-253, regest 760.
[72] GAR, Oud Archief, inv.nr. 1291; Jansen, 'Een synagoge', 96; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, nr. 104.
[73] Hekker, 'Zeven eeuwen Joods leven in Limburg', 55; Mosmans, 'De Joden te Roermond (1545)', 66-67.
[74] Ibidem; Dingemans, 'De perikelen van een pandjesbaas in de 16e eeuw', 133.
[75] GAA: Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 656, brief nr. 57 d.d. 25.09.1562 met nr. 1532, missive van het hof aan de regentes.
[76] Ibidem, inv.nr. 4526, Criminele procesdossiers, 1560-1564, Roermond contra Selichman Gans en Lipman.

gebruik daarvan in 1377, nog een gangbare plaatsaanduiding ‘recte oppositio quondum scole Judeorum’.[77] De benaming *Platea Judeorum* duidt op een gemeenschap die daar vertoefd heeft en die in 1377 aangeduid wordt als ‘voormalig’. Van Maastricht, maar ook Hoensbroek, Sittard, Susteren en Gelderse steden uit het Overkwartier als Venlo en Geldern en van kleinere steden als Nieuwstadt en Goch wordt regelmatig vermeld dat daar zich Joden bevinden. Wat Maastricht betreft, is bijzonder dat daar later Hebreeuwse handschriften zijn gevonden die verwerkt waren in omslagen van boeken. Geschreven in Asjkenazisch kwadraatschrift, bevatten deze onder andere fragmenten van de Babylonische Talmoed Pesachiem. Het blijft wel ongewis of deze handschriften daadwerkelijk van oorsprong uit Maastricht afkomstig zijn. Een van de bladen hiervan is als kaft aangetroffen bij het *Verdrag- en Forfaitboek van Maastricht 1366-1374*. Het zijn de oudste herinneringen aan geestelijk Joods leven in middeleeuws Nederland.[78]

Niet onvermeld mag blijven dat in het hertogdom Gelre het met name de stad Nijmegen is geweest die de omvangrijkste Joodse bevolking heeft gehad. In de veertiende eeuw was daar zelfs een synagoge.[79] Ook andere steden in de Limburgse territoria, zoals Maastricht, waar ook een synagoge wordt genoemd, beroemen zich erop de oudste vestigingsplaats van Joden in het huidige Nederland te zijn geweest. Die discussie is hier niet van belang. Het gaat erom dat globaal in dezelfde periode de komst en aanwezigheid van Joden in Gelre en zuidelijker gelegen gebieden geconstateerd kunnen worden.

Deze in hoofdzaak uit de Duitse landen afkomstige Joden zullen Asjkenazisch zijn geweest. Het zijn vrijwel uitsluitend deze Joden geweest die in Roermond en Midden-Limburg gewoond hebben. Eerst in de twintigste eeuw komen namen voor die op een Sefardische afkomst wijzen.

I.1.7 Verdrijving en uitroeiing

De verspreide signalen over aanwezige Joden behoeven nog verdere toelichting. Zo zouden rond het jaar 1309 rondzwervende manschappen – zij zouden zich voorbereiden op een volgende kruistocht, de zogenaamde ‘armenkruistocht’ – Joodse gemeenschappen in het Rijnland en in Brabant hebben bedreigd en overvallen. De bende zwervers zou bestaan hebben uit teruggekeerde verslagen ridders uit het Heilige Land en/of ridders wier kruistocht geen doorgang had gevonden. Hun benden werden aangevuld met flagellanten.[80] Anders dan vaak

[77] Vertaling citaat: ‘recht tegenover de voormalige synagoge van de Joden’.
[78] Aldus Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 15.
[79] Speet, ‘Joden in het Hertogdom Gelre’, 339-340.
[80] Flagellanten waren geselbroeders of kruisbroeders, dweepzieke lieden die in de dertiende tot vijftiende eeuw door het land trokken en door zichzelf in het openbaar te geselen Gods barmhartigheid wilden afsmeken. Cluse, *Studien*, ‘Zur Frage nach der Rolle der Geißler Bewegung bei den Judenverfolgungen’, 221-242, stelt in een

gesteld wordt, waren laatstgenoemden niet stelselmatig betrokken bij pogroms. Wel hebben zij het gerucht verspreid als zouden Joden alle christenen willen ombrengen door vergiftiging van bronnen en hebben zij daarmee zware vervolgingen uitgelokt. Op de vlucht voor deze gewelddadigheden zouden 110 Joden die hun toevlucht hadden gezocht in het kasteel van Born, zijn gedood. Omdat ook bij andere steden in het Overkwartier in deze eerste jaren van de veertiende eeuw geen Joden worden aangetroffen, zou deze pogrom daarvoor een verklaring kunnen zijn.[81] De juistheid van dit verhaal wordt soms betwist.[82] Het aantal dat hier bijeen geweest zou zijn, is hoog, gelet op de gegevens over hun spaarzame aanwezigheid.

Ondanks dit drama valt te constateren dat nadien langzamerhand het aantal Joden in het Overkwartier toenam. Daar kwam weer een einde aan toen in de jaren 1346-1353 Europa te lijden kreeg onder de pest. De schuld voor deze 'Zwarte Dood', een benaming die pas enkele eeuwen later aan deze epidemie gegeven werd, kreeg de Joodse bevolking. Geruchten gingen als hadden rijke Spaanse Joden gif bereid en dit in Europa binnengesmokkeld om waterputten te vergiftigen. De vervolging tijdens de dagen van de 'Zwarte Dood' ging doorgaans uit van lokale heersers – zij moesten hun inwoners, Joden in het bijzonder, beschermen – die verantwoordelijk zijn geweest voor arrestaties, veroordelingen en het verbranden van de beschuldigde Joden.[83] In Keulen leidde dit in 1349 ertoe dat Joden daar bij de aanval op hun wijk en hun huizen, ervoor kozen zelf hun woningen in brand te steken om vervolgens massaal over te gaan tot zelfdoding.[84] Niet uitgesloten is dat de door Joden in acht genomen reinheidsvoorschriften hen minder vatbaar hadden gemaakt voor de pest. Dat zou dan argwaan gewekt hebben bij niet-Joden.

Van de tien Joden die zich rond 1346-47 in Roermond hadden gevestigd, is nadien niets meer gehoord. Van het optreden van flagellanten in Roermond en Midden-Limburg is niets bekend. Het roept de vraag op of ook hier het plaatselijk gezag de hand heeft gehad in het verdwijnen van de hiervoor genoemde tien Joden. Ruim twintig jaar lang waren er daarna in Roermond, maar ook in Keulen, geen Joden meer. In het Overkwartier kan deze vervolging ertoe geleid hebben dat zij vermoord of weggejaagd zijn. Over hun lot is niets bekend. Van de stad Geldern is bekend dat Joden daar in 1349-1350

---

uitvoerig betoog dat de flagellanten niet het uitschot van de toenmalige maatschappij waren, maar doorsnee burgers, afkomstig uit alle rangen en standen.

[81] Beem en Hekker, 'De Joden in Limburg van de 13e tot de 19e eeuw', 7; Stengers, *Les Juifs dans les Pays Bas*, 106 noot 73 inzake de *Annales Tielenses*; Janssen et al., *Born, Een koninklijk domein*, 65-66.

[82] Mededeling van wijlen J.C.G.M. Jansen, die suggereerde dat het in de *Annales Tielenses* genoemde kasteel Borne elders zou kunnen liggen.

[83] Cluse, *Studien*, 210-283.

[84] 'The Black Death' op JewishEncyclopedia.com, trefwoord 'Cologne'; Avneri, *Germania Judaica* II.1, 420-442 met name 433.

omgekomen zijn nadat zij in een kamp waren opgesloten. Na verbanning of executie werden hun goederen geconfisqueerd.[85]

Verdere concrete gegevens over het Overkwartier zijn er niet, maar wel is er de kroniek van de Zwolse burgemeester Albertus Snavel die in 76 versregels tussen 1390 en 1421 schreef dat eind augustus 1349 ‘alle Joden in Zwolle waren verbrand uit liefde voor God’. Halverwege de veertiende eeuw zijn ook de Joden in Brussel en Leuven het slachtoffer geworden van vervolging, zij het dat daar de strijd tussen de Brabantse hertog en de steden de belangrijkste aanleiding kan zijn geweest.[86] Bekend is ook dat in de jaren na 1350 Maastrichtse Joden uit hun stad verdreven zijn.[87]

Voorts is er een rekening met de titel ‘Ontvangsten van schuldbrieven van Joden’, waarin de hertogelijk rentmeester van Gelre in 1350 de namen heeft genoteerd van een twintigtal Gelderse ingezetenen. De vorderingen die Joden op hen hadden, zouden door de hertog worden overgenomen. Bij die rekening hoort evenwel een overzicht van goederen en panden van Joden met een opsomming van tafellakens, handdoeken, beddengoed, mantels en stukken bont. Op een staat van goederen van de Joden werd vermeld: ‘Betaald aan Lubbertus Boycholt zes schellingen voor het bewaken en opsluiten van de goederen van de Joden die in het kasteel zijn gebracht om ze daar te bewaken’. Het heeft er alle schijn van dat de Gelderse hertog meegewerkt heeft aan de beroving, de verdrijving en mogelijk zelfs de poging tot uitroeiing van deze Joden. Die schijn wordt nog bevestigd door een bericht van de dominicaan Hendrik van Herford te Minden, Westfalen, die kort na deze gebeurtenissen in zijn wereldkroniek rond 1360 schreef:

> ‘In het jaar 1349 werden de Joden op wrede wijze uitgeroeid. Het geschiedde óf vanwege hun rijkdommen, die vele edelen en armen, als ook hun schuldenaars wederrechtelijk in bezit zochten te krijgen, wat ik als waarheid beschouw, óf omdat zij, zoals de algemene roep was, kwaadaardig overal de wateren hadden vergiftigd, wat ik niet als waarheid kan aannemen, ofschoon de pest, die toen heerste, het enigszins waarschijnlijk maakte.’[88]

Opmerkelijk is dan weer wel dat in 1369 in opdracht van de Gelderse hertog 109 ‘silveren joeden hoeden’ werden gemaakt. Dat zou kunnen impliceren dat de hertog op dat moment weer Joden in zijn hertogdom toeliet.[89] Het lijkt

---

[85] Van Hasselt, *Geldersche Oudheden* I, 528-531.
[86] Speet, ‘De middeleeuwen’, 27.
[87] Lemmens, *Joods Leven in Maastricht*, 13.
[88] Speet, ‘De middeleeuwen’, 26-28. De gegevens over de vervolging in 1349 zijn hieraan ontleend.
[89] Van Hasselt, *Geldersche Oudheden* I, 531.

waarschijnlijk dat de relatief grote groep van tien personen die zich in 1345-'47 in Roermond gevestigd had en van wie nadien nooit meer iets vernomen is, ook het slachtoffer van de vervolging is geworden. De vraag blijft of zij vermoord of verdreven zijn. Het eerstvolgende bericht over de aanwezigheid van iemand die mogelijk een Jood was en in Roermond woonde, dateert pas uit 1369, namelijk Godert Jude.

I.1.8 Economische ontwikkelingen

In de middeleeuwse economische stadsstructuren waren de ambachtsgilden als producenten en vervoerders allesbepalend. Joden waren daarvan uitgesloten. Toch is het niet juist te stellen dat zij daardoor enkel op geldhandel, financiering en handel in tweedehandsgoederen aangewezen waren. Zo werd het artsenberoep vaak door Joden uitgeoefend. Bekend is dat de Joodse geneesheer meester Simon 'de Jode' van Keulen in 1405 en 1407 meerdere keren voor ziekenbezoek naar Venlo werd ontboden, onder meer door de hertog van Gelre zelf.[90] Maar ook het beroep van glazenier was – althans voor een hunner – toegankelijk.[91] Op afbeeldingen uit de veertiende eeuw ziet men Joden afgebeeld als zanger, als muzikant of als handelaar in stoffen.[92] Verder waren zij vaak actief als slagers en mogelijk ook als veehouders. Naast dit alles waren zij dus ook geldverstrekkers, veelal kleinschalig.[93]

Toch ziet men op middeleeuwse afbeeldingen over het algemeen Joden slechts als geldverstrekkers/woekeraars. Het lijkt erop dat deze typering een nadrukkelijk aan Joden opgedrukt stempel is geweest. Het heffen van speciale belastingen voor Joden verstoorde overigens de gelijkwaardige positie die zij in de economie ten opzichte van andere burgers zouden moeten hebben. Het dwong hen, voor zover het geldhandel betreft, tot het hanteren van hoge rentetarieven. Dat zal deels een verklaring zijn voor de aan Joden vaak verweten 'woeker'. Waar Joden slechts nederige beroepen mochten vervullen, te denken valt bijvoorbeeld aan het verzamelen van en het handelen in lompen vanaf het einde van de zestiende eeuw, moet bedacht worden dat zij daarmee de basisgrondstof leverden voor de Europese papierindustrie. Tot het midden van de negentiende eeuw was die grotendeels op deze grondstof aangewezen.

Er deed zich echter een economische ontwikkeling voor ten nadele van hen die werkten in de geldhandel. De komst van Lombarden, van oorsprong handelaren en geldwisselaars afkomstig uit Italië, verdreef hen voor een groot

---

[90] Beem en Hekker, 'De Joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw', 10.
[91] Nijsten, *Het Hof van Gelre, Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*, 416.
[92] Zie bijvoorbeeld Gidal, *De Joden in Duitsland*, 33 en 86-87.
[93] Stengers, *Les Juifs dans les Pays Bas*, 61; Cluse, *Studien*, 110-121.

deel uit de economische activiteiten van het bankieren en geldlenen. In Roermond worden Lombarden voor het eerst vermeld in 1338. Vanaf 1350 komt de Lombard Johannes de Montefia in de Roermondse archieven voor.[94] Na het vertrek van de Lombarden uit het Overkwartier werden hun taken meer en meer door rijke stadsbewoners overgenomen. Wel bleef in Roermond in de oudste codificatie van het stedelijk recht, het zogenaamde alt-heerkommen, vastgelegd dat panden die niet tijdig ingelost waren, bij Joden beleend mochten worden. De bepaling daarover, die dateert uit 1400, luidt: 'Ende en deden sy des nyet, soe solde hy die pande, alse vertenacht geleden were, ten Joeden setten vur syne bruecken en die pande mach dan dairenteyns der bade vrylick ten Joeden setten vur syne brucken sonder ymants becronen.'[95]

Hoe Joden consequent ook uit de Roermondse gilden geweerd werden, blijkt bijvoorbeeld uit het plaatselijke statuut van het gilde van de goudsmeden, schilders en kunstenaars. In de versie van dat statuut uit het jaar 1600 staat dat het meesterschap slechts toekwam aan Roermondse burgers krachtens geboorte of verwerving die vier jaar bij een meester in de leer waren geweest. Wie uit een andere plaats kwam, moest bewijzen inbrengen van eerlijke geboorte, goed gedrag, katholiek leven en een leertijd van vier jaar in een Hanze- of andere beroemde stad.[96] Met de eis van katholiek leven was toetreding voor een joodse gelovige uitgesloten.

Niet onvermeld mag hier blijven dat in 1540 in Neurenberg een boek verscheen met de titel *Ein newe Prognostication mit wunderlichen Propheceyen von dem Jar. XLI biß zum Ende des L. jars durch Magister Salomon, der löblichen Stat Rüremund Physicus*, geschreven door 'Salomon, auß dem Judenthume von Christo Jesu beruffen / nach der profession ein Medicus'. Het heeft er echter alle schijn van dat dit politieke geschrift niet door een Jood en al zeker niet door een uit Roermond afkomstige Jood geschreven is.[97] Dat in dit geschrift de keuze werd gemaakt voor de naam van een fictieve Joodse auteur die als beroep arts zou hebben gehad, is opnieuw een bewijs dat het door Joden uitgeoefend medisch beroep voor het publiek normaal was.

---

[94] Nissen, *Roermond. Biografie*, 80. Anders dan daar vermeld, was Johannes de Montefia afkomstig uit het plaatsje Montafia in de huidige provincie Asti in Lombardije. De Montafia's waren een oude adellijke familie die al in 1341 in Mainz actief was in de geldhandel en daarna via Keulen en Maastricht haar handel uitbreidde naar de Gelderse steden. GAR, Oud Archief, regest 142 gebaseerd op inv.nr. 345, p. 72-73 en inv.nr. 427.

[95] Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, 317-318. Wanneer de Joden het pand niet wilden aannemen en belenen, mocht het door de gerechtsbode op de zaterdagse markt verkocht worden.

[96] Van Bree, 'De ambachtsgilden van Roermond, tot 1795', deel 2, 98.

[97] Fuchs, 'Toekomstvoorspellingen met een politieke boodschap van een "Joodse bekeerling en arts uit Roermond"', 100-109.

I.1.9 Definitieve verdrijving, eerst uit Keulen

In Keulen raakte de maatschappelijke positie van Joden aan het begin van de vijftiende eeuw steeds meer bedreigd. Het stadsbestuur had in 1404 op instigatie van de dominicanen gedetailleerde bijzondere kledingvoorschriften voor Joden afgekondigd. Dit gebeurde overigens nadat al in 1384 bij de tienjaarlijkse privilegeverlening – in de collectieve vergunning voor de Joodse bevolking om in de stad te mogen verblijven – was vastgelegd dat zij in de toekomst 'eynen sunderlingen habijt ind eyn unterscheidenen cleyt dragen' moesten. Tot dan toe waren de Lateraanse kledingvoorschriften door de Duitse vorsten en steden kennelijk niet of nauwelijks gehandhaafd. In 1424 weigerde het Keulse stadsbestuur om de vanouds bestaande voorrechten te verlengen en werden de Joden uit de stad verdreven. Keulen was daarmee een van de eerste Duitse steden, die hiertoe overgingen. De kledingvoorschriften voor Joden die nog wel in de regio, maar buiten de stad, woonden, werden door de Keulse synode in 1452 nog eens herhaald.[98] Zo werd Keulen een voor Joden vijandige stad.

Het zou na deze volledige verdrijving nog tot het einde van de achttiende eeuw – bij de Franse verovering in 1794 – duren, voordat er weer Joden in de stad Keulen konden wonen.[99] Waarschijnlijk heeft het voorschrift van de Keulse bisschoppensynode uit 1452 ook geleid tot het vrijwel definitief verdwijnen van Joden uit het toenmalige Roermond.[100] Het laatste bericht over Joodse stadsbewoners dateert daar immers uit 1443, terwijl vijftig jaar later, in 1494, het 'Jodenkerkhof' kennelijk niet meer in gebruik was. De begraafplaats werd in dat jaar door de landsheer aan een derde overgedragen om zijn eigen schulden af te lossen.

Vaststaat dat in Arnhem het voorbeeld van Keulen is gevolgd. Daar moesten de Joden binnen een jaar de stad verlaten en duidelijk op hun kleding een geel teken gaan dragen. Een bezoek van de pauselijke legaat Nicolaas Cusanus (1401-1464), die daar in september 1451 een vlammende preek tegen de Joden had gehouden, was er debet aan.[101] Naar zijn mening waren Joden met duivelse blindheid geslagen en mochten zij als tegenstanders van de openbaring niet geduld worden.[102]

Wat opvalt, is dat halverwege de vijftiende eeuw de Joden uit Roermond, maar bijvoorbeeld ook uit Venlo verdwenen zijn, terwijl hiervoor die periode is aangeduid als de 'Gouden Eeuw van Gelre'. Het is ook juist op het moment van de volledige opneming van deze steden in het Hanzeverband. Toch is van een

[98] Roermond viel destijds onder het bisdom Luik, dat afhankelijk (suffragaan) was van het aartsbisdom Keulen.
[99] Wenniger, 'Zum Verhältnis der Kölner Juden', 26.
[100] Cluse, *Studien*, 376.
[101] Speet, 'De middeleeuwen', 33.
[102] Jansen, 'Continuïteit en discontinuïteit', 74.

specifieke anti-Joodse politiek of houding van de Hanzesteden niets bekend, anders dan dat deze steden ‘mee konden deinen’ op anti-Joodse bewegingen die zich overal in de Duitse landen konden voordoen. Volgens de auteur Jan Lokers, die de Joodse geschiedenis van een aantal Hanzesteden onderzocht heeft, zijn er ‘im Großen und Ganzen’ geen herkenbare bijzonderheden te onderscheiden. De condities, oorzaken en ontwikkelingslijnen van die geschiedenis waren gelijk aan die in niet-Hanzesteden.[103] Het verdwijnen van de Joden uit het Overkwartier past in een ontwikkeling die zich in diezelfde periode in een groot deel van de Duitse landen voordeed, en die dus niet specifiek gerelateerd is aan de Hanze. Jansen geeft als verklaring voor die verdwijning de schaalvergroting van de stedelijke economieën in het Maasgebied.[104] Daardoor zou er een vraag naar minder riskante financiering zijn opgekomen dan Joden konden bieden. Dat hield in dat Joden niet meer noodzakelijk waren voor financieringen waarin de bij de handel betrokken organisaties immers zelf konden voorzien.

Een eeuw later, onder het bewind van Karel V, motiveert het Gelderse hof in Arnhem, het bestuur en tevens de hoogste rechter in het hertogdom, de noodzaak van uitwijzing van Joden op een merkwaardige wijze. Op een hierna nog te bespreken verzoek van de magistraat van Nijmegen om Joden te mogen dulden, was het antwoord van kanselier en raden dat zij in geen Nederlandse stad werden toegelaten of geduld. In Nijmegen en andere Gelderse steden waren er nooit Joden geweest anders dan zeer lange tijd voordien. Zij die er ooit waren geweest, waren volgens het hof wegens hun wangedrag verwijderd.[105] Wat dat wangedrag ingehouden zou hebben, werd niet vermeld.

I.1.10 De Roermondse Passietafel

Naast de vaak vijandige houding van de katholieke kerk deed zich vanaf de dertiende eeuw nog een andere ontwikkeling voor die voor Joden funeste gevolgen moet hebben gehad. Aanvang jaren zestig heeft Bernhard Blumenkranz in zijn boek *Juden und Judentum in der mittelalterlichen Kunst* gewezen op de ontwikkeling in de middeleeuwen van de wijze waarop Joden werden afgebeeld.[106] Het anti-judaïsme beperkte zich in de vroege middeleeuwen tot afwijzing van de Joodse leer en gebruiken. Joden hadden op religieuze afbeeldingen als folteraars en moordenaars van Christus nog geen (vermeend) Joods uiterlijk. Maar rond de dertiende eeuw beschikten kunstenaars

[103] Lokers, ‘“Men bedervet erer ok nicht?” Juden in Hansestädten. Probleme und Perspektiven der Forschung’, 105-131. Zie ook Cluse, *Studien*, 85, aldaar noot 482.
[104] Jansen, ‘Continuïteit en discontinuïteit’, 83-84.
[105] Van Veen, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Gelderland’, 47-48.
[106] Het is de neerslag van zijn in 1962 gehouden ‘Franz Delitzsch lezing’.

over voldoende visuele mogelijkheden om beeldend uit te drukken tot welke groepen personen, in dit geval de genoemde folteraars, behoren.

Ter aanduiding van Joden gold toen als het duidelijkste teken de al besproken contemporaine Jodenhoed. De toeschouwer kon daardoor zijn Joodse tijdgenoten vereenzelvigen met de vervolgers van Christus volgens het Nieuwe Testament, vooral de beruchte passage uit het Evangelie volgens Mattheüs. Door aan het uiterlijk van deze afgebeelde daders ook typische gelaatskenmerken voor 'slechte mensen' toe te voegen, ontstond een karikatuur. De hoed en de neus, zoals men die typisch Joods vond, werden de meest onderscheidende elementen in de iconografie van Joden. De toevoeging van een crimineel, boosaardig uiterlijk deed de rest. Hierin kan misschien het voornemen van kunstenaars gezien worden door karikaturale overdrijving en het projecteren van middeleeuwse kenmerken op de Romeinse tijd de toenmalige rolverdeling te verbeelden. Maar het lijkt er meer op dat de maker van zulke afbeeldingen de bedoeling had Joden en hun eredienst belachelijk te maken, zoals tot uitdrukking komt in de beruchte 'Judensau' aan de hoofdkerk in het Duitse Wittenberg.

Een van de oudste schilderijen in Nederland is de uit de Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk in Roermond afkomstige Roermondse Passietafel. Het is een topstuk in de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam en kan vanwege de fragiele conditie maar beperkt vertoond worden. Het wordt rond 1430 gedateerd en toont in achttien taferelen het leven van Christus. Nadere bestudering van dit schilderij leert dat op de taferelen 9, 10, 11 en 12 folteraars van Christus voorkomen, voorzien van een Jodenhoed of een geaccentueerde kromme neus. Voor tijdgenoten die lezen noch schrijven konden, moet deze boodschap duidelijk zijn geweest.[107]

Het schilderij past hiermee wat deze thematiek betreft in de ontwikkeling van anti-Joodse gevoelens. Hiervoor is die ontwikkeling beschreven, zoals die na de genoemde concilies van 1179 en 1215 onder andere heeft geculmineerd in de Keulse kledingvoorschriften van 1452 en de daaropvolgende uitbanning van Joden. De afbeelding van de voor hen voorgeschreven kledij op de Passietafel doet vermoeden dat ook in Roermond deze 'Jodendracht' voorgeschreven was. In ieder geval moet die kledingdracht bekend zijn geweest en herkenbaar voor de toeschouwer.

---

[107] Van Eijsden, 'De Roermondse Passie uit de Munsterkerk: het prille begin van de Nederlandse schilderkunst', 182-199. Zie voor andere voorbeelden Stufkens, *Nieuwe Horizonten in de kunst van Maelwael-Van Lymborchs. De invloed van het Oosten en het Zuiden*, 50-56, waarin de auteur in het hoofdstuk 'Pseudo Hebreeuws en Joden' ingaat op afbeeldingen van Joden op miniaturen en schilderijen van de uit Nijmegen afkomstige Johan Maelwael en diens neven, de gebroeders Van Lymborch, rond het jaar 1400. Onder andere de *Bible moralisée*, gemaakt in opdracht van Filips de Stoute, en het getijdenboek *Belles Heures* in opdracht van hertog Jan van Berry tonen Joden die betrokken zijn bij de geseling en vervolging van Jezus.

Binnen de sfeer van het traditionele anti-judaïsme past wellicht ook de verering in de Munsterkerk – onderdeel van de cisterciënzerinnen Munsterabdij – van de heilige Bernardus van Clairvaux. Eeuwenlang was de kerk een bedevaartsoord voor vele gelovigen om deze heilige aan te roepen. Over hem lezen we in de recent verschenen studie *Het katholicisme in Europa* dat hij 'bejubeld werd als spiritueel denker maar tegelijk verguisd om zijn aandeel in de antisemitische ontsporingen van de kruistochten', waarbij de tweede kruistocht (1147-1149) bedoeld is.[108] Elders wordt over deze heilige gesteld dat hij, samen met de abt van Cluny, Petrus Venerabilis, weliswaar erg zijn best had gedaan om gewelddadige aanvallen op Joden te verbieden en af te keuren, maar dat zij beiden tegelijkertijd over Joden gesproken hadden als het meest verwerpelijke van alle volkeren.[109]

Het maken van voor Joden vijandige afbeeldingen en beeldhouwwerken heeft vanaf de late middeleeuwen een hoge vlucht genomen. De catalogus van de in 2004/2005 in Spiers en Berlijn gehouden expositie *Europas Juden im Mittelalter* bevat onder andere afbeeldingen van Joden die gezoogd worden door een varkenszwijn, van Joden die met de duivel samenzweren om woeker (hoge rente) te verkrijgen en van bij de kruisiging van Jezus aanwezige vijandige Joden.[110]

In Roermond is de gewoonte Joden negatief af te beelden, lang aanwezig gebleven. Ook in het uit 1870 daterende altaardrieluik in de Caroluskapel ziet men hoe een fiere en rijke Jood, herkenbaar aan zijn rode puntmuts en schoenen, de gekruisigde Christus bespot.[111] Die kapel is onderdeel van het voormalig kartuizerklooster, dat stamt uit de tweede helft van de veertiende eeuw.[112] Het klooster diende in de negentiende en twintigste eeuw als grootseminarie, het opleidingsinstituut voor jonge mannen die priester wilde worden.

[108] Schelkens, Van Geest en Van Gennip, *Het katholicisme in Europa, een geschiedenis*, 170.
[109] Schama, *The Story of the Jews. Finding the Words 1000 BCE – 1492 CE*, 303. De kunsthistorica E. den Hartog bespreekt de mogelijk antisemitische invloed van Bernardus op beeldhouwwerken in monumenten tijdens de tweede kruistocht in Maastricht en Utrecht (*Romanesque Sculpture in Maastricht*, 262-270 en 280).
[110] *Europas Juden im Mittelalter*, 254-257.
[111] Nissen, *Roermond. Biografie*, 113.
[112] Idem, 'De geschiedenis van de Kartuis van Onze Lieve Vrouwe van Bethlehem te Roermond', 63.

I.1.11 Het einde van de Joodse geschiedenis in de Nederlanden in de middeleeuwen

In stadsrekeningen van Venlo van 1451 en 1456 worden voor het laatst in die eeuw nog Joden nog vermeld.[113] In Roermond dateert het laatste bericht van 1443. De al genoemde schenking in 1494 door hertog Karel van Gelre van de Joodse begraafplaats aan een derde, maakt duidelijk dat er al een of twee generaties lang geen Joden meer in de stad waren en de begraafplaats in onbruik was geraakt. Buiten de eerder genoemde redenen kan aan het opnieuw verdwijnen van de Joden uit het Overkwartier ook de ruzie om de macht tussen hertog Arnold (1410-1473) en zijn zoon Adolf (1438-1477), die halverwege de vijftiende eeuw in Gelre tot veel onrust heeft geleid, mede debet zijn geweest. Mogelijk was er daardoor sprake van economische tegenspoed.

De conclusie van Christoph Cluse in zijn dissertatie is dat de middeleeuwse geschiedenis van Joden in de Noordelijke Nederlanden is geëindigd met hun uittocht uit de stadscentra van Gelre. Dat gebeurde grotendeels door migratie naar Oost- en Zuid-Europa en soms in vereenzaming op het platteland met het verlies van hun identiteit, die alleen door het leven in gemeenschappen op de lange termijn te behouden zou zijn geweest.[114] Roermond is geen uitzondering hierop geweest.

I.1.12 Joodse aanwezigheid in de zestiende eeuw

Eerst een eeuw later, in het jaar 1545, werden door het stadsbestuur van Roermond weer vier Joden toegelaten. Het waren Abraham Clobergh, afkomstig uit Attelyngen an der Tauber in Franken en Moyses van den Bruel, geboren in het stiftsgebied Keulen, die zich samen met hun vrouwen in de stad hadden gevestigd. Het stadsbestuur noemde Moyses in zijn correspondentie met de landsregering in Brussel ‘eyn zeer alder bevende man’. De beide Joden moesten voor hun vestiging in Roermond een jaarlijkse vergoeding, tribuut, van vijftig ryder betalen volgens een model van een Jodentribuut zoals dat kort voordien in Frankfurt was ingevoerd. Bij hun aankomst hadden zij 250 daalders (daler) voldaan. Het ging om al oudere mensen die ieder een huis bewoonden. De vader van een van hen zou in het verleden ook in Roermond gewoond hebben en er gestorven zijn.[115] In Venlo werd op dezelfde wijze gehandeld. Volgens de rekeningen van de jaren 1544 en 1545 van die stad werden in die jaren jaarlijks

---

[113] Jansen, ‘Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw’, 1, waar verwezen wordt naar Gemeentearchief Venlo, stadsrekening 1451: het schatten (belasten) van de Joden op carnavalsmaandag; stadsrekening 1456, 12 november; overleg in verband met kledingvoorschriften.

[114] Cluse, *Studien*, 84.

[115] De juistheid van deze stelling is niet aan te tonen aan de hand van archiefbescheiden. Mogelijk is de bewering als zou de vader van een van de Joden in Roermond gewoond hebben een (deels?) verzonnen argument ter overtuiging van de regering in Brussel. De laatste vermelding van Joden in de stad is immers van nagenoeg een eeuw eerder.

vergoedingen van Joden ontvangen als tribuut voor de vergunning tot vestiging, die hun bij akte van 22 augustus 1544 was toegestaan.[116]

Voor de steden was het vanwege dat tribuut financieel interessant om Joden toe te laten. Toen het Gelderse Hof in Arnhem in januari 1545 vernomen had dat 'etylicke Juden to Ruremunde sich nedergeslagen hebben ind wohnhafftig sijn', zond het een brief met de vraag of de magistraat van de keizer of zijn landvoogdes 'oirlof hebben, die Jueden binnen Ruremunde woenen te laeten'. Zou dat niet het geval zijn, dan moesten 'dieselvige Jueden' de stad 'terstont verlaeten'. Landvoogdes Maria van Hongarije bevestigde naar aanleiding van het verzoek van de stad Roermond het verblijf van Joden alsnog toe te staan, dat het haar wens was de aanwezigheid van Joden te verbieden. Zij deed dat met de woorden 'weil dieselve Juden alle quaet doen ende uyt zijn om steden te bedorven'.[117] Uiteindelijk kregen zowel Roermond als Venlo van de landvoogdes mondelinge toestemming de Joden nog gedurende een periode van drie jaren binnen hun stadsmuren te dulden. Daaraan werd wel verbonden dat zij het voorgeschreven Jodenkenteken zouden dragen en dat het aantal van hun huishoudens vastgelegd werd.[118]

De nieuwe landsheer Karel V, die in 1543 Gelre veroverd had en bij de Vrede van Venlo in dat jaar ook de titel van hertog had verkregen, verbood bij plakkaat van 20 januari 1546 de aanwezigheid van Joden in Gelderland. Zij moesten binnen een maand na de afkondiging het vorstendom en graafschap verlaten op verbeurte van lijf en goed. Het Roermondse stadsbestuur zal zich beroepen hebben op de van de landvoogdes verkregen toestemming, zodat de beide Joodse gezinnen in de stad konden blijven wonen. Op last van de Spaanse koning Filips II moesten zij uiteindelijk in 1556 alsnog vertrekken en uitwijken naar de dorpen in de omgeving. Moyses van den Bruel vertrok naar het op korte afstand van Roermond gelegen dorp Maasniel dat op dat moment niet onder koninklijk gezag stond.[119]

Volgens Daniel Swetschinski zou het beleid van Karel V ten aanzien van Joden in de Duitse landen 'min of meer evenwichtig' en zakelijk zijn geweest. Dat beleid zou tot stand zijn gekomen mede onder de invloed van Josel ben Gerschon von Rosheim (Roschaim), *parnas u-manhig* in de Elzas en een belangrijk adviseur van de keizer.[120] Von Rosheim bewerkstelligde zelfs naar aanleiding van klachten van Joden over de wijze waarop zij mishandeld werden, dat in 1544 het zogenaamde Groot Privilege van Spiers werd uitgevaardigd

[116] Jansen, 'Lombardiers in het Overkwartier', 433-434.
[117] Beem en Hekker, 'De Joden in Limburg van de 13e tot de 19e eeuw', 9; Cluse, *Studien*, 368-370.
[118] Ibidem.
[119] Ibidem, 371; Dingemans, 'De perikelen van een pandjesbaas in de 16e eeuw', 133.
[120] Swetschinski, 'Vestiging, verdraagzaamheid en vereniging tot 1639', 56-57; Gidal, *De Joden in Duitsland*, 13, 83-84, 99; Battenberg, 'Das Heilige Römische Reich bis 1648', 41-43.

tijdens een Rijksdag aldaar. Daarin vernieuwde Karel V het handvest van de Joden in zijn Duitse landen. Niemand had het recht hun scholen en synagogen te sluiten, Joden eruit te verdrijven of het gebruik ervan te belemmeren. Tal van inbreuken op hun vrijheid en hun rechten werden verboden. Omdat zij hogere belastingen betaalden, maar geen openbare ambten of onroerend goed of vaste handel hadden, was het berekenen van hogere rentetarieven toegestaan. Zelfs was het verboden Joden te beschuldigen van het gebruik van christelijk bloed en om hen zonder deugdelijk bewijs en getuigenis daarvoor gevangen te nemen, te martelen of te executeren. Zij mochten zich vestigen waar zij vanouds gewoond hadden. Dit privilege kan onder andere gezien worden als een reactie op het onversneden antisemitisme van Maarten Luther in zijn beruchte *Von den Juden und ihren Lügen* uit 1543.

Tegenover deze uitzonderlijke coulance in Duitse landen valt op dat Karel V als hertog van Gelderland juist daar een verdrijvingspolitiek tegen de aanwezige Joden heeft gevoerd. Daarom zouden Joden in dat hertogdom en ook in de andere Nederlanden eerder afhankelijk geweest zijn van de gunst van plaatselijke gezaghebbers. Het centrale gezag in de Nederlanden bleef echter weigeren nieuwe vestigingen van Joden te accepteren. Een verklaring voor het strikte beleid in die gebieden zou de angst voor ketterijen kunnen zijn geweest. Zo had de bisschop van Luik al in 1544 geklaagd over de verkoop van ketterse geschriften in Roermond. Daarop waren strafrechtelijke onderzoekingen en inquisitieprocessen gevolgd.[121] Ook de vluchtelingenstromen van Portugese nieuwe christenen, lees 'Sefardische Joden',[122] naar Antwerpen vanaf 1540 zouden de strenge politiek tot uitwijzing veroorzaakt kunnen hebben. Volgens Swetschinski was overigens het verbod uit 1546 voornamelijk gericht tegen Joodse geldschieters uit Roermond, Venlo, Zaltbommel en Zutphen.[123]

Dat Joden geassocieerd werden met religieuze nieuwlichterij, blijkt ook uit het antwoord van regentes Maria van Hongarije, zuster van Karel V. In haar brief van 4 augustus 1544 schreef zij als reactie op een verzoek om Joden te mogen toelaten:

> 'Ende moeten die van Nieumeghen ende andere verdacht wesen ende weten dat diezelve Jeuden niet en soecken dan nieuwe secten in de landen te susciteren tot verminderinghe ende verduysteringhe van ons heylich Kerstengheloove, op hope met dien middele huere wet te exalteren ende verheffen. Ende zonder twijffel diezelve hebben cause ende oirsaicke int

[121] Nissen, *Roermond. Biografie*, 150-155.
[122] 'Nieuwe christenen' waren uit Spanje of Portugal afkomstige Joden die zich daar ter voorkoming van vervolging tot het christendom bekeerd hadden.
[123] Swetschinski, 'Vestiging, verdraagzaamheid en vereniging', 55-60.

> beghinsel geweest van den nieuwen secten, opgestaen iin de Duytsche landen, (…).'[124]

Kennelijk hadden de regentes en haar adviseurs de vaste overtuiging dat Joden uit waren op vernietiging van het christendom, lees de katholieke kerk. Zij zouden dat in deze visie doen door 'nieuwe secten' te promoten en te propageren zonder daar overigens zelf aanhangers van te zijn.

Het plakkaat van de hertog van Alva van 15 mei 1570, feitelijk een herhaling van eerdere door Karel V uitgevaardigde besluiten, verbood nadien aan Joden 'het wonen in den vorstendom Gelre ende graefschap Zutphen'.[125] Roermond en ook Venlo hebben zich tot de inlijving bij de Franse Republiek in 1795 aan dat voorschrift gehouden. Het was zelfs zo dat het genoemd verbod beschouwd werd als een onderdeel van de codificatie van het eigen rechten werd vastgelegd in de privilegiën van de stad Roermond.[126] Tot aan het einde van de achttiende eeuw werd het streng gehandhaafd zoals hierna nog zal blijken.

I.1.13 Waar en hoe overleefden Joden in de Limburgse territoria?

Rond 1580 leefden er in de Nederlanden nauwelijks nog Joden.[127] In het Maas-Rijnland en in het Duitse Rijk was er een aantal heerlijkheden met een bepaalde mate van zelfstandigheid, waar de plaatselijke overheid hen wel toeliet. De macht van de keizer of het Rijk strekte zich meestal niet uit tot deze vrijplaatsen. Hun vestiging in die gebieden of dorpen werd daar geregeld in een toelatingsbrief, waarin de vergunde 'woeker' (geldlenen en renteberekening) en het te betalen tribuut aan de plaatselijke heer waren vastgelegd. Hiervoor is al gesproken over het dorp Maasniel, dat behoorde tot de heerlijkheid Dalenbroek. Die omvatte ook de schepenbank Herten. De heren van Dalenbroek stelden zich zelfstandig op en namen vaak een tolerante houding tegenover Joden aan.[128] Daarom kon Moyses van den Bruel na zijn verwijdering uit Roermond uitwijken naar het nabijgelegen Maasniel. Daar mocht hij zelfs zijn spullen, objecten die hij van Roermondse burgers als onderpand had ontvangen, in de kerk opslaan.

---

[124] Geciteerd door Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Gelderland', 48-49; Cluse, *Studien*, 367-368.

[125] Venner, 'Salmon Wolff. Een Jood te Thorn in het midden van de zestiende eeuw', 134; GAV, Oud Archief inv.nr. 1540, Extract uyt den Tweeden Tome der Privilegiën van de stadt Ruremonde, fol. 265: Placcaert verbiedende aen de Joden het wonen in het vorstendom Gelre ende graafschap Zutphen, 15.05.1570.

[126] Jansen, 'Een synagoge in de Hamstraat', 96.

[127] Idem, 'Godsdienstig gedrag van Joden en zigeuners in de 17e eeuw' 358; Swetschinski, 'Vestiging, verdraagzaamheid en vereniging', 60.

[128] Vrije heerlijkheden zouden volgens de negentiende-eeuwse visie grotendeels zelfstandig zijn geweest. Enkele waren rijksonmiddellijk en vielen direct onder het Heilige Roomse Rijk. Deze indeling en kwalificatie waren niet statisch. Dalenbroek werd in het derde kwart van de zeventiende eeuw toegevoegd aan Spaans Gelre. Zie: Berkvens, Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', 25-27. Inmiddels is uit nader onderzoek, dat heeft geresulteerd in de dissertatie van H.G. Weinberg, *Vrije Heerlijkheden in Limburg (1500-1800). Deconstructie van een mythe,* gebleken dat er geen eenduidig begrip 'vrije rijksheerlijkheid' bestaat, terwijl de vermeende zelfstandigheid slechts in beperkte mate werkelijkheid was.

Vermoedelijk ging hij dagelijks naar Roermond om daar zijn zaken voort te zetten vanuit een gehuurd kamertje of een kraam.[129]

Het eveneens nabij Roermond gelegen stift Thorn was een 'twijfelgeval' tussen de heerlijkheden in de Limburgse territoria. Het lijkt erop dat het begin achttiende eeuw meer zelfstandigheid had verworven en een rijksheerlijkheid is geworden.[130] Daar vestigde zich rond 1560 Salmon Wolff tegen betaling van een tribuut aan de abdis van Thorn. Hij mocht daar ook handel drijven en geld uitlenen ('woeker'). Zijn wedervaren is uitgebreid beschreven naar aanleiding van een rechtszaak die gediend heeft voor de meier, schout en schepenen van de dingbank in Thorn. Het hoger beroep diende voor de schepenbank Echt en de daarop volgende hoofdvaart geschiedde op het hoofdgerecht te Roermond.[131] Opvallend is dat de rechters in deze drie instanties geweigerd hebben om in te gaan op discriminerende argumenten van de verdachte en haar raadsman tegen Wolff die als getuige werd gehoord.

In datzelfde stift Thorn speelde anderhalve eeuw later, in 1716, een geval van vermeende kindermoord door Joden. Het gezin van Abraham Elias, diens vrouw, hun zonen Moisys en Salomon, 23 jaar en 4 jaar oud, werd beschuldigd van de moord op een bedelaarskind van vijf jaar oud, genaamd Gertrudgen. Het gezin Elias werd gevangengezet en ondervraagd. Het lijkje van het meisje was gevonden nabij het naburig en onder Thorn vallend dorp Ittervoort in het bosje Oelkoel. De armen en benen waren verwijderd. Het was opengesneden van hals tot navel; hart, longen en lever waren verwijderd. Het gezin Elias woonde nabij het bosje. Bizar genoeg was het vierjarig zoontje van Abraham enige tijd de belangrijkste getuige à charge. Op 7 november 1716 volgde vrijspraak. De rechter werd overtuigd door een brief van de Gulikse *Judenschaft*, ondertekend door Sittardse Joden, een ontlastende brief van de Theologische faculteit van de Universiteit Leipzig en een boekje van Joan Jakob Mauricius, advocaat in Nijmegen, waarin de beschuldiging door een bekeerde Jood tegen de Joodse gemeenschap in Nijmegen van het slachten van een christenkind werd weerlegd.[132] Uit meerdere andere archiefstukken blijkt overigens dat het gezin Elias nog vele jaren nadien nabij Thorn gewoond heeft.[133]

---

[129] Dingemans, 'De perikelen van een pandjesbaas in de 16e eeuw', 133.
[130] Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', 25.
[131] Venner, 'Salmon Wolff' 122-144; GAR, Archief Hoofdgerecht Roermond 1459-1796, inv.nr. 486, procesnr. 3183.
[132] Lemmens, Lezing 'Joodse kindermoord in Thorn', d.d. 29.01.2010 gehouden in Thorn in het kader van de studiedag 'Te recht in Thorn' zie: website erfgoedhuis Weert.nl; RHCL, nr. 01.187E Archief Hoofdgerecht Thorn en het kerspel Thorn, 1478-1796, inv.nr. 817; Mr. Joan Jakob Mauricius, advocaat, *Kort bericht wegens de historie van zekeren Isaak Saxel en de beschuldiging der Jooden te Nymegen over 't slachten van een Kristen kind* (Amsterdam 1716).
[133] RHCL, nr. 01.187E, Archief Hoofdgerecht Thorn en het kerspel Thorn, 1478-1796, inv.nrs. 796, 892 en 894.

Er waren in de Limburgse territoria nog meer van zulke voor Joden toegankelijkere gebieden, zoals de Gulikse stad Sittard en kleine gebieden met landsheerlijke rechten zoals Gronsveld, Petersheim (ten noorden van Maastricht), Elsloo, Limbricht, Rekem en Hörstgen.[134] Jansen noemt in zijn hiervoor aangehaald werk voor de Nederlanden voor de zestiende eeuw ook de plaatsen Groningen en Appingedam. In 1582 woonden er Joden in Sittard, waar zij in dat jaar genoemd worden als vleeshouwers. Mogelijk zijn zij er nadien gebleven tegen betaling van een jaarlijks tribuut. In 1725 werden zij bij besluit van de Gulikse hertog als ingezetenen geduld en kregen zij verlof godsdienstoefeningen in een particuliere woning te houden.[135] Aan het einde van de achttiende eeuw maakten zij daar met ongeveer vijftig personen circa 3,5% van de bevolking van het stadje uit. In het gehele hertogdom Gulik-Berg werd in 1654 voor het eerst een vergunning tot verblijf uitgegeven voor zeven Joodse huishoudens voor een periode van twaalf jaar. In 1763 waren dat 215 gezinnen, telkens voor zestien jaar.[136]

Voor de periode van de zeventiende eeuw bestaan maar weinig gegevens over de vestiging van Joden in de Limburgse territoria. Toch wordt aangenomen dat inheemse Joden die zich in West-Europa bevonden – in ieder geval in de Zuidelijke Nederlanden –, daar een soort modus vivendi moeten hebben gevonden en zich onopvallend her en der, maar meestal niet in de steden, ophielden. In het Maas-Rijnland zal de vergaande staatkundige verbrokkeling in die periode een dergelijke ontwikkeling extra in de hand gewerkt hebben. Het zal vaak wel een leven in het half of geheel verborgene zijn geweest, in grote armoede en bijna letterlijk aan de rand van de maatschappij, soms in de schemerzone van criminaliteit.

Vaststaat dat er als gevolg van hun marginale bestaan ook Joden waren die zich met misdaad bezighielden. Er zijn in Oost-Nederland en in Zuid-Limburg tot in de achttiende eeuw Joodse roversbenden geweest. Die werden vooral gevormd door Joden zonder vaste woon- of verblijfplaats, die op het platteland en in de grensstreken opereerden, soms ook in de stad. Hun werkterrein trok zich weinig aan van de grenzen tussen landen. Portugese Joden opereerden in zuidelijke richting, via Brussel en Parijs tot in Spanje toe, soms ook in Engeland. Nog in het jaar V van de Franse republikeinse jaartelling (1796) klaagde Louis-Ghislain de Bouteville de Metz, regeringscommissaris in de *départements reünies*, over Joodse roversbendes die daar actief waren en

[134] Venner, 'Salmon Wolff', 136; Jansen, 'Een synagoge in de Hamstraat', 96.
[135] Jansen, 'Overheid en Joden', 28; *De Maasgouw*, 08.09.1881, 553.
[136] Schulpen, 'Reuring in Sittard anno 1793. Over een geschil betreffende de Joodse begraafplaats', 126-127.

afkomstig waren uit onder andere Keulen, Maastricht en Gent.[137] Hoogduitse Joden hadden juist de Duitse landen en Oost-Europa als achterland: daar hadden zij de meeste contacten en daar kwamen ze ook vandaan.[138] De Bouteville heeft mogelijk ook geduid op de zogenaamde Meerssener Bende. Juist bij het begin van de Franse tijd, in 1797, was er sprake van een internationaal opererende roversbende die zich in Meerssen had genesteld. Het banditisme kon zich ontplooien dankzij het zwakke overheidsgezag in de eerste jaren van het Franse bewind. Het zou een groep van 53 dieven zijn; 42 van deze bendeleden waren van Joodse afkomst en twee van hen waren inwoners van Meerssen.[139]

In de literatuur over 'Bokkenrijders', roversbendes die zich vooral in het midden van de achttiende eeuw in het zuiden van de huidige Nederlandse en Belgische provincies Limburg hebben gemanifesteerd, worden ook Joden genoemd, zij het dat juist bij dit onderwerp ook twijfel bestaat over de waarheid van hetgeen zou zijn voorgevallen.[140] Daargelaten deze controverse, in de aan de bokkenrijders gewijde studies wordt melding gemaakt van Joden als daders en slachtoffers.[141]

Bij dit alles past een kanttekening. Vaak was de achtergrond van de verwijten over crimineel gedrag gebaseerd op vooroordelen jegens Joden. Er werd al gauw gesproken over bedrog en diefstal. De verwijten en beschuldigingen daarvan waren niet van de lucht, zodra in een stad of dorp huis aan huis verkocht werd door Joden. Afkeer en ressentimenten jegens colporteurs, ambulante handelaren en zwervers speelden daarbij een rol. Werden misdrijven geconstateerd, dan waren deze zwervers al snel de zondebokken.[142]

---

[137] Hubert en Tihon, *Correspondance de Bouteville* II, 113 respectievelijk 369: citaat uit een brief van Bouteville d.d. 3 brumaire an V (24 oktober 1796) aan de 'Commissaire du directoire exécutif près le Département de l'Ourte': 'Eisden fut de tout temps le repaire où se transportaient et se débitaient les vols faits dans ce pays. La Juiverie, comme vous le savez, y a fixé son domicile, et l'industrie de toute espèce ne fut que trop sa grande ressource'. Vertaling: 'Eijsden was voortdurend de schuilplaats waar de buit van in dit land gepleegde diefstallen werd gebracht en verdeeld. Het Jodendom heeft, zoals u bekend is, zijn woonplaats daar gevestigd en deze veelvormige bedrijvigheid was een al te grote bron van inkomsten.'
Citaat uit een brief d.d. 5 nivòse an V (25 december 1796) aan de 'Ministre de la Police générale': 'Vous me marquiez, il y a quelque temps, que divers avis vous annonçaient l'existence de bandes de brigands, composées principalement de Juifs et organisées depuis Cologne, Maestricht, Gand, Lille, Saint Quentin, Amiens, et ayant pour principaux points de rassemblement Paris et Bruxelles'. Vertaling: 'U hebt mij enige tijd geleden gewezen op verschillende waarschuwingen over het bestaan van roversbendes, voornamelijk bestaande uit Joden en georganiseerd vanuit Keulen, Maastricht, Gent, Lille, Saint Quentin, Amiens, en met als belangrijkste verzamelplaatsen Parijs en Brussel.'
[138] Smelik, 'De Joden in de beide Limburgen'. Zie ook: Kasper-Holtkotte*, Im Westen Neues. Migration und ihre Folgen: deutsche Juden als Pioniere jüdischen Lebens in Belgien, 18./19*, hoofdstuk 1.4 'Unter Verdacht- Juden als Opfer und Täter', 67-102.
[139] Hovens, *In de armen van Maas, Geul en Watervalderbeek. De loop van de geschiedenis in de gemeente Meerssen*, 270-275.
[140] Augustus, 'Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld', 69-153.
[141] Ramaekers en Pasing, *De woeste avonturen van de bokkerijders*, 28, 109-110 en 128.
[142] Kasper-Holtkotte*, Im Westen Neues,* 99-100.

Op de vlucht voor verdrijving en geweld zijn velen vanuit de Duitse landen naar Polen, Bohemen en Hongarije en verder oostwaarts gelegen landen getrokken.[143] Vermoedelijk zijn daar ook Joden afkomstig uit de Limburgse territoria bij geweest.

I.1.14 Conclusie

Stengers stelt de vraag waarom in tal van middeleeuwse geschriften vijandigheid jegens Joden doorklinkt. Dezelfde vraag kan ook gelden voor de afbeeldingen op schilderijen van Joden. Hij komt tot de sombere conclusie dat dit het geval was op grond van: haat vanwege de vermeende goddeloosheid – men dacht vaak dat een Jood afgodsbeelden aanbad –, haat vanwege de moord gepleegd door voorvaderen op de persoon van Christus en haat vanwege de hebzucht en het verkeerde geloof die men beide aan Joden toeschreef.[144] De vermeende karaktertrek hebzucht werd daarbij uiteraard gevoed door de praktijk in de geldhandel met (woeker)rente als een van de weinige beroepsactiviteiten die voor Joden toegestaan waren.

De genoemde auteur spreekt bij een terugblik op de positie van Joden tijdens de middeleeuwen van 'l'insignifiance de la population juive' in de Nederlanden. Daarmee geeft hij een antwoord op een van de eerder gestelde vragen, namelijk of Joden gedurende die eeuwen slechts een marginale groep waren en of zij geen kans kregen om zelfs in Gelre, als oudste door hen bewoonde Nederlandse landsstreek, hun stempel te drukken op de middeleeuwse maatschappij. De herinneringen aan Joden uit deze periode zijn schaars en beperken zich veelal tot archivalia, hier en daar archeologische sporen en vrijwel altijd negatief bedoelde afbeeldingen op schilderijen en in beeldhouwwerken.[145] Aan hun aanwezigheid in de middeleeuwen of de vroegmoderne tijd herinneren in het straatbeeld van het huidige Limburg slechts enkele benamingen zoals 'Jodenstraat' in Echt, Geleen, Maastricht, Susteren en Venlo.

Duidelijk is dat in deze vroege eeuwen van Joodse aanwezigheid aan de katholieke kerk een in overwegende mate bepalende rol moet worden toebedeeld, zulks in negatieve, maar soms ook in positieve zin, namelijk wanneer door kerkvorsten bescherming werd verleend. Jansen waarschuwt er echter voor dat niet alleen de kerk verantwoordelijk kan worden gesteld voor de vervolgingen van Joden in de middeleeuwen. Volgens hem was het in laatste instantie de integratie van kerk en samenleving die moest leiden tot de uitbanning van Joden en de vlucht in exclusiviteit en het getto.[146]

---

[143] Venner, 'Salmon Wolff', 132.
[144] Stengers, *Les Juifs dans les Pays Bas*, 62.
[145] Ibidem.
[146] Jansen, 'Continuïteit en discontinuïteit', 71-72.

Voor de kerk gold ook de wens het Heilige Land te bevrijden. De christelijke overtuiging gebood dat deze gebieden niet in handen mochten blijven van moslims. Daarnaast was er eveneens de wens de pelgrimage naar de heiligdommen en steden in het Heilige Land veilig te stellen. Aan de herhaalde oproepen om naar het nabije Oosten te gaan en Jeruzalem te veroveren, is door vele lokale West-Europese heersers gehoor gegeven samen met hun manschappen en tal van rondzwervende gewapende milities. Op veel plaatsen in Europa en in het Heilig Land zijn Joden daar het slachtoffer van geworden. Soms probeerden bisschoppen en geestelijke leiders Joden in hun omgeving te beschermen voor dit aanstormend geweld. Op de achtergrond van deze vijandige en bedreigende acties speelden de al eeuwen achtereen door de kerk gevoede gevoelens van anti-judaïsme.

In het wisselspel tussen kerkelijke en wereldlijke overheid lijkt de consequente handhaving van beroepsverboden – beter aan te duiden als de weigering Joden toelating te geven tot de gilden – opgelegd te zijn door het wereldlijk gezag. De beperkingen in het economisch verkeer voor Joden mogen dan wellicht een religieuze oorsprong hebben gehad – te denken valt aan het voor christenen geldende verbod op ‘woeker’ dat Joden bijna in de geldhandel drong –, het zijn de stadsbesturen en landsheren geweest die de eindverantwoordelijkheid hebben gedragen voor de verstoting van Joden uit het maatschappelijk verkeer.

De door Stengers genoemde ‘onbeduidendheid’ is tot aan de Franse Revolutie in de Limburgse territoria kenmerkend gebleven, enkele kleine uitzonderingen daargelaten. Deze middeleeuwse en vroegmoderne onopvallendheid bleef een constante tot aan het begin van de achttiende eeuw. In die eeuw was er van lieverlee een ander beeld te zien. De geringheid van deze uitzonderingen daargelaten, was er door de eeuwen heen toch sprake van enige continuïteit van Joodse bewoning.

Hoofdstuk I.2. De achttiende eeuw

I.2.1 Oostenrijks Gelderland (1715-1794)

Een jaar na de dood van de kinderloze Spaanse koning Karel II (1661-1700) ontbrandde de strijd om zijn opvolging. Die strijd ontaardde in een oorlog die in grote delen van Europa werd gevoerd. In Roermond als hoofdstad van het Gelders Overkwartier werd Filips hertog van Anjou, kleinzoon van de Franse koning Lodewijk XIV, ingehuldigd als hertog van Spaans Gelderland. Die inhuldiging vond plaats op 19 februari 1702. De hertog van Anjou was door Frankrijk als troonpretendent voor het koninkrijk Spanje naar voren geschoven. Deze poging om de troonopvolging ten gunste van Filips te regelen, leidde tot de Spaanse Successieoorlog (1702-1713).[147] Tijdens die oorlog werd Roermond door Staatse troepen bezet. In 1716 kwam de stad, evenals de overige Zuidelijke Nederlanden, volledig onder Oostenrijks bewind. Dat heeft geduurd tot het najaar van 1794.

De overgang naar het regime van de Oostenrijkse Habsburgers heeft, zij het op wat langere termijn, grote gevolgen gehad voor Joden in de regio van Roermond. Het rigoureuze verbod op hun aanwezigheid, zoals dat in de zestiende eeuw door de Spaanse Habsburgers Karel V, Filips II en diens veldheer Alva was afgekondigd, is in het Habsburgse Oostenrijk nooit in die mate algemeen gehandhaafd. De Joodse aanwezigheid was daar in de middeleeuwen op gelijke wijze geëindigd als in Noordwest-Europa tussen 1400 en 1450 was gebeurd in golven van veelal religieus geïnspireerde haat. De ruim twee eeuwen die daarop volgden, tonen het stereotype beeld van toelaten en verdrijven. Het motief voor de landsheer om Joden toe te laten was veelal geldnood, het motief tot verdrijving het religieuze sentiment.

De eerste Oostenrijkse vorst die na de Spaanse Successieoorlog over de Zuidelijke Nederlanden heerste, was keizer Karel VI (1685-1740, keizer vanaf 1711).[148] In Wenen werden tijdens zijn bewind alleen rijke Joden geduld die van belang waren voor oorlogvoering, handel en banken. Dat waren met name de bankiersfamilies Oppenheimer en Wertheimer. De haat van de bevolking jegens

[147] De Spaanse Successieoorlog eindigde officieel in 1713 bij de Vrede van Utrecht. Om de vrede definitief te regelen tussen Frankrijk en Oostenrijk waren nog de vredesluitingen van Rastatt (1714) en van Baden (1715) van belang. In 1715 volgde nog het Barrièretraktaat, een voortzetting en uitbreiding van een gelijknamige paragraaf van de Vrede van Rijswijk (1697), die de Negenjarige Oorlog afsloot. De Republiek verwierf het recht in Roermond, Venlo, Geldern, Weert en het Land van Kessel troepen te mogen legeren. Een jaar later, in 1716, hebben de Staatse troepen het Oostenrijks geworden gedeelte van het Overkwartier verlaten.

[148] De Oostenrijkse Habsburgers waren aartshertog van Oostenrijk, koning van Bohemen, Hongarije en Kroatië en tot 1806, zij het met onderbrekingen, keizer van het Heilige Roomse Rijk. Zij worden hierna alleen met de titel ‘keizer’ aangeduid. Zij waren natuurlijk ook hertog – in relatie tot Roermond – van het hertogdom Oostenrijks Gelderland.

hen was daarentegen groot en werd regelmatig geuit.[149] In een brief aan de Weense burgers benadrukte Karel VI daarom zijn afkeer van Joden. In opeenvolgende *Judenordnungen* beperkte hij hun vrijheid steeds meer, zelfs die van de families die zijn bewind financieel steunden.

Zijn dochter, keizerin Maria Theresia (1717-1780, keizerin vanaf 1740), zette het beleid van haar vader onverdroten voort. Zij overtrof hem mogelijk zelfs in Jodenhaat. Ook zij beperkte aanhoudend de vrijheid van Joodse burgers. Bij het begin van haar regering in 1744 beval zij de verdrijving van Joden uit Praag (alleen al uit die stad werden toen 30.000 Joden verdreven) en Bohemen en verbood ze vestigingen van Joden in Habsburgse territoria.[150] In 1770 liet zij haar afkeer jegens hen blijken met de woorden: 'Ich kenne keine ärgere Pest von Staatt als dise Nation, wegen Betrug, Wucher und Geldvertragen, Leütt in Bettelstand zu bringen, alle üblen Handlungen ausüben die eine anderer ehrlicher Man verabschäuete'. Audiënties voor Joden waren alleen mogelijk wanneer haar de aanblik van deze door haar gehate personen bespaard werd door een kamerscherm.[151]

Om Maria Theresia heen is een mythe ontstaan van een in elk opzicht voor haar onderdanen welwillende vorstin, geïnspireerd door de Verlichting en geneigd tot grote tolerantie. In de Roermondse geschiedschrijving heeft zij de allure van een moeder des vaderlands onder wier wijs beleid er vrede heerste. Zij heeft zeker verdiensten gehad vanwege haar staatkundige hervormingen en haar hervormingen op onderwijskundig gebied. Maar nog in 1769 werd onder haar bewind de *Constitutio Criminalis Theresiana* afgekondigd, geheel gebaseerd op het middeleeuwse rechtssysteem, inclusief waarheidsvinding door folter en met bestrijding van misdrijven als hekserij en tovenarij. Pas later heeft zij folter als dwangmiddel afgeschaft, dit onder invloed van haar zoon met wie zij na de dood van haar man Franz Stephan van Lotharingen in 1765 gezamenlijk moest regeren. Zij is meer haar door de barok geïnspireerde katholieke geloof trouw gebleven dan dat zij veel sympathie voor de Verlichting heeft gehad.[152]

Het is een bizarre speling van het lot geweest dat haar zoon Jozef II in 1780 in het huidige Tsjechië een militaire vesting heeft gesticht en die heeft vernoemd naar zijn moeder, de Jodenhaatster Maria Theresia. Dat is Theresienstadt, waar tussen 1941 en aanvang mei 1945 een concentratiekamp met die naam gevestigd was. Vele Joden zijn daar slachtoffer geworden van vervolging en ontbering.

Deze zoon Jozef (1741-1790, keizer vanaf 1765) werd opgeleid aan het door jezuïeten geleide Theresianum in Wenen, een onderwijsinstelling voor

---

[149] In het *NIW* van 21.07.1922 wijdde D. Vieyra een uitgebreide beschouwing aan de plundering op 21.07.1700 van het huis en de bezittingen van de bankier Oppenheimer in Wenen en aan de instelling van een getto in die stad. Dit alles gebeurde onder de regering van Jozef I, oudere broer van Karel VI.
[150] Schama, *Belonging. The story of the Jews (1492-1900)*, 272-273.
[151] Strobel, 'Von der Duldung zur josephinischen Toleranz', 20; Weinzierl, 'Moderner Antisemitismus', 383.
[152] Vocelka, 'Aufbruch in neue Zeiten. Das Reformeifer Maria Theresias', 44-47.

getalenteerde jonge mannen ter voorbereiding op overheidsdienst. De daaraan verbonden hoogleraren waren eminente en veelal door de Verlichting geïnspireerde geleerden, zoals de staatsrechtdeskundige Christian August Edler Beck (1720-1784). Het is Beck geweest die Jozef II respect bij heeft gebracht voor de waardigheid en onaantastbaarheid van het individuele geweten in godsdienstige aangelegenheden.[153] Deze opvoeding van Jozef II tot 'verlicht vorst' is van groot belang geworden voor de emancipatie van Joden in de Oostenrijkse gebieden.[154]

Na het overlijden van zijn moeder heeft Jozef II – hun gezamenlijke regering had voordien tot talrijke en ernstige onenigheden tussen hen beiden geleid – een groot aantal hervormingen doorgevoerd.[155] Daarbij paarde hij verrassend moderne aan de Verlichting ontleende ideeën aan klassieke opvattingen over de autocratische uitoefening van zijn gezag. Hij dwong de nakoming van zijn ideeën af zonder rekening te houden met de gevoelens van de bevolking. Berucht zijn bijvoorbeeld zijn pogingen tot hervorming van de begraafcultuur. Daardoor bleven zijn hervormingen nogal eens beperkt tot pogingen die massaal verzet uitlokten. In de jaren 1789 en 1790 veroorzaakte zijn hervormingsdrift zelfs een opstand in de Oostenrijkse Nederlanden, bekend onder de naam Brabantse Omwenteling. Voor deze beschouwing is zijn in 1781/82 in meerdere versies afgekondigde Tolerantie-edict van belang. Joden kregen daarbij voor het eerst rechten, zij het nog steeds geen volwaardig burgerschap.

I.2.2 De receptie van de Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden

In hoeverre was de Verlichting doorgedrongen in de Zuidelijke Nederlanden? Een goed inzicht daarin valt te ontlenen aan de uitgave *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, een catalogus naar aanleiding van de tentoonstelling met deze titel die in 1983 in Brussel is gehouden. Deze bundel geeft samenvattingen van studies over tal van onderwerpen die betrekking hebben op in de achttiende eeuw geformuleerde Verlichtingsidealen. Aan de orde komen daarin onder andere de verheffing van het culturele peil en het al genoemde Tolerantie-Edict van Jozef II uit 1782 dat vrijheid voor alle godsdiensten binnen de Habsburgse landen impliceerde.[156] Dat Tolerantie-edict wordt in de Belgische geschiedschrijving gezien als een mijlpaal in de geschiedenis van de rechten van de mens. De Joodse inwoners

[153] Lehner, *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, 56.
[154] Iby, *Maria Theresia (1717-1780). Biographie einer Kaiserin,* 38.
[155] Strobl, 'Von der Duldung', 21.
[156] Feitelijk is er sprake geweest van meerdere tolerantie-edicten voor de verschillende onderdelen van het Oostenrijkse rijk.

van de Zuidelijke Nederlanden werden er niet expliciet in genoemd, maar de facto kregen ze een waarborg op grond van teksten ten behoeve van Joden in andere delen van het Oostenrijkse rijk. Zij werden toegelaten tot de steden, mits ze er geen openbare betrekking uitoefenden en zonder dat ze enig stemrecht kregen.[157]

Over de receptie van de Verlichting in Roermond in de achttiende eeuw, een door en door katholieke bisschopsstad, zijn bij recent onderzoek enkele verrassende feiten komen vast te staan.[158] Bij onderzoek van het familiearchief Geradts, aanwezig in het RHCL te Maastricht, werd een Roermonds lofdicht op de Verlichting uit 1787 gevonden.[159] De titel ervan is *Lof Digt op de instelling der vergaederingen onder den naem van societeit*. Het gedicht bevat 177 regels en is geheel geschreven in vloeiende alexandrijnen. De openingsregels zijn:

‘Dat vry de Oudheit roemd op haere gulde tyden;
Dat om den hoogsten prys al’ haer voorstaenders stryden,
Dat elck geeft aen zyn Eeuw een pronk-naem wel bevoegd,
Die haer meest luister geeft, en hun het best vernoegd.
‘Wy zeggen met meer regt, gesteund op klaerste blyken,
Dat oudheids roem en prael aen onze Eeuw moet wyken,
Die door haer licht verdoofd wat Oudheit ooit verzon,
Zoo veel als ’t Sterre-licht verduisterd door de Zon.
Waer was’ er ooit een Eeuw zoo ryk in wetenschappen?
Waer klom de weet-lust ooit tot zoo verheven trappen?’

Enkele regels verder gevolgd door:

‘Waer op men in onz’ Eeuw zig, zonder waen beroemd;
Dat zy word, met goet recht, *verlichte Eeuw* genoemd.’

Dit door een katholiek priester gemaakte lofdicht maakt duidelijk hoe in ontwikkelde kringen in Roermond gedacht werd over de Verlichting. Enkele jaren daarvoor, in 1784, was daar dan ook een sociëteit opgericht in navolging van een groot aantal Zuid-Nederlandse steden. Het gedicht steekt de loftrompet over het bijeenkomen van mannen die gezamenlijk in een sociëteit kranten en boeken lezen en met elkaar discussiëren. Korte tijd daarna kwamen er in Roermond nog twee sociëteiten bij, kennelijk met hetzelfde doel.

Kerkelijke dienaren in Roermond zoals bisschop Johannes Kerens (bisschop van Roermond van 1770 tot 1775) en leden van het Soeverein Hof van

[157] Hasquin, ‘Het jozefinisme en zijn wortels’, 227-228.
[158] Van der Bruggen, ‘Een Roermonds Lofdicht uit 1787 op de Verlichting. De opkomst van sociëteiten in Roermond’, 76-99.
[159] RHCL, nr. 16.1172, Familiearchief Geradts, inv.nr. 215.

Gelre, het hoogste bestuurs- en rechtsprekend college in Roermond, waren in mindere of meerdere mate aanhangers van de Verlichting. De belangrijkste figuur onder deze verlichten was de kanselier van dat Hof, W.J. Luytgens.[160] Daarnaast bleek in de stad Roermond een groot enthousiasme te bestaan bij de huldiging van de jonge tweedejaarsstudent Gijsbertus Alexander Van der Vrecken die in 1787 gekwalificeerd werd als 'Primus van Leuven' of 'Primus in Artibus'. De vele lovende geschriften over deze huldiging in Roermond van een geslaagd wetenschapper in opleiding zijn opmerkelijk en passen geheel bij de ideeën over de Verlichting.[161]

Het specifieke thema 'katholieke Verlichting' in de Limburgse territoria is besproken in de studie 'Cultuur in Nedermaas'. De auteurs van dit artikel onderscheiden een katholieke onderstroom in de Verlichting die zich afzette tegen het antikerkelijke karakter van de Franse Verlichting. Zij verwijzen naar vooruitstrevende katholieke denkers die een minder strak gecentraliseerd kerkbestuur bepleitten met meer vrijheid voor de bisschoppen. Tot de wensen van deze vooruitstrevende denkers behoorden een modernisering van de zielzorg en van de liturgie, waarin de landstaal een plaats zou moeten krijgen, een Bijbels gefundeerde catechese aansluitend bij de ontwikkeling van het kind en vooral meer aandacht voor moderne wetenschappelijke ontwikkelingen.[162]

I.2.3 Confrontaties met Joden in Midden-Limburg in de achttiende eeuw

Zojuist zagen we dat ook in Roermond in de loop van de achttiende eeuw de ideeën van de Verlichting waren doorgedrongen, zij het in de vorm van een katholieke en zeer gematigde variant. Het beginsel dat alle mensen vrij en gelijk zijn en gelijke rechten dienen te hebben, behoort tot die Verlichtingsideeën. Het is daarom interessant om na te gaan welke invloed de Verlichting heeft gehad op de manier waarop men in Roermond en in de dorpen in de omgeving in de tweede helft van de achttiende eeuw met Joden omging.

Het leven van Joden tijdens de achttiende eeuw in Limburgse territoria en de omringende landen is beschreven in het artikel 'Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw' van J. Jansen.[163] Deze auteur noemt voor dit gebied twee typen van 'Jodenpolitiek', een Rijnlands model en

---

[160] GAR, OAR, inv.nr. 1932 'Pensées, Extraits, Notes, Remarques'. Dit geschrift van Luytgens bevat filosofische beschouwingen over de verhouding tussen kerk en staat, zeden, politiek, geschiedenis, opvoeding, agricultuur, handel en nijverheid. Ook las hij *De l'Esprit des Lois* van Montesquieu en maakte daar aantekeningen bij. Gegevens ontleend aan Berkvens, 'Guillaume Joseph Luytgens, de laatste kanselier van de Soevereine Raad (1779-1794)', 56.

[161] In extenso zijn deze en andere signalen van ontvankelijkheid voor de boodschap van de Verlichting beschreven in het genoemde artikel Van der Bruggen, 'Een Roermonds Lofdicht uit 1787', 76-99.

[162] Ubachs en Evers, 'Cultuur in Nedermaas', 117-186. Meer specifiek voor het Noord-Nederlandse katholicisme zie Clemens, 'De ingehouden Verlichting onder de Nederlandse katholieken', 239-276.

[163] Jansen, 'Overheid en Joden', 1-62.

een Staats model. Het kenmerk van het eerste model is volgens Jansen het verschijnsel dat de rechten van Joden in principe aan de persoon van de landsheer verbonden waren. Zij stonden onder de persoonlijke bescherming van de landsheer en werden daarom *Schutzjuden* en *Vergeleitete Juden* genoemd. Zij werden centraal geregistreerd en betaalden een speciale jaarlijkse heffing. De tolerantie was gebaseerd op nauwkeurig omschreven maatregelen van administratiefrechtelijke aard.

Het grote manco hierbij was dat de hiervoor in het leven geroepen Jodenreglementen enkel bedoeld waren om ten goede te komen aan de financiële noden van de landsheer en de Staat. Ze strekten er niet toe de maatschappelijke integratie van Joden en niet-Joden tot stand te brengen. Integendeel, de segregatie werd er zelfs door in stand gehouden, ook omdat steden aan deze bepalingen elk een eigen uitleg gaven.[164] In de loop der tijd verschoof het karakter van deze regeling van collectieve (betaling voor een groep Joden gezamenlijk aanwezig in een stad of regio) naar individuele afspraken tussen Joden en de landsheer of het stadsbestuur.

Een voorbeeld van een geleidebrief is gepubliceerd door J.M. Lemmens.[165] Het betreft een nog in de zeventiende eeuw, op 1 juli 1688, gedateerde brief, afgegeven door paltsgraaf Johan Wilhelm, hertog van Gulik-Berg en daarmee heerser over onder andere het thans Limburgse Urmond, nabij Sittard. De brief is afgegeven aan ‘Isack Juden zu Urmundt’. Lemmens heeft een uitvoerige beschouwing gewijd aan bekende geleidebrieven in een publicatie over de Joodse begraafplaats in Sittard.[166]

In de Staatse gebieden was het daarentegen mede na het vroeg-zeventiende-eeuws religieuze conflict tussen de rekkelijken en preciezen niet mogelijk gebleken een keuze voor een eenvormig beleid jegens Joden te maken. Daardoor ontstond er grote rechtsongelijkheid. Van stad tot stad en van streek tot streek waren er aanzienlijke verschillen in de mate van tolerantie en de economische beperkingen die werden opgelegd. Het vaak voorkomende wegdrukken van Joden uit de kleinhandel droeg in belangrijke mate bij aan het ontstaan van het grote pauperisme onder hen.[167]

In het Oostenrijkse Roermond en het Staatse Venlo en de omringende gebieden is men er tot 1795 altijd op gericht gebleven om Joden volledig uit het straatbeeld te weren. Geen van beide genoemde modellen is daar aan de orde

[164] Ibidem, 13.
[165] Website erfgoedhuisweert.nl/Schieten-en-Schutten/Jac-Lemmens-en-zijn-publicaties.
[166] Lemmens, ‘De Sittardse Joden en hun begraafplaatsen’, 518-519. Zie voor dit artikel ook de in de voorafgaande noot genoemde website.
[167] Jansen, ‘Overheid en Joden’, 25-26.

geweest.[168] De leefsituatie van een achttiende-eeuwse Jood in de Limburgse territoria beschrijft Jansen aldus:

> ‘Hij maakte een goede kans om een- of tweemaal in zijn leven behandeld te worden als vee, door een bende opgeschoten jongens of soldaten gemolesteerd te worden, of tijdens een rechtszitting als een misdadiger en sociaal gedeclasseerde te worden afgeschilderd, terwijl hij in het dagelijks leven hoofdzakelijk ten behoeve van een hem vijandig gezinde omgeving werkte en zo intensief als maar mogelijk werd uitgebuit door een staat die hem met schone leuzen naar zich toe had gelokt’.[169]

De laatste toevoeging over uitlokking en uitbuiting gaat voor Roermond en ook Venlo niet op, omdat die steden elk een uitdrukkelijk verbod op de aanwezigheid van Joden zijn blijven handhaven.

Voor de toename van het aantal Joden dat in de achttiende eeuw al reizende in Midden-Limburg terechtkwam, zijn enkele verklaringen aan te voeren. Hiervoor is al opgemerkt dat er in delen van de Republiek ten opzichte van Joden in meerdere of mindere mate tolerantie heerste. Dat gold ook voor het hertogdom Gulik en voor delen van het huidige Zuid-Limburg, die laatste voor zover deze onder Staatse invloed stonden. De daar sinds het einde van de zeventiende eeuw gelegerde Staatse legers maakten het in beperkte mate voor Joden mogelijk zich in en om Maastricht en op het platteland te vestigen. Jansen schat hun aantal in de Staatse en Gulikse landsdelen in dat deel van de huidige provincie Limburg aan het einde van de achttiende eeuw op ongeveer 450 personen.[170] Ook de zich langzaam wijzigende houding van de centrale regering in Brussel zal invloed hebben gehad op hun aanwezigheid in de door de Oostenrijkers beheerste Zuid-Nederlandse territoria.

Het aanpalende Rijnland – het tolerant ogende hertogdom Gulik-Berg is al herhaaldelijk aan bod gekomen – geeft een wisselend beeld te zien. Het centraal overheidsgezag was daar niet in staat te controleren of en hoe de steden en dorpen hun Jodenreglementen naleefden. Die reglementen voor het wonen van Joden in de vrije en andere heerlijkheden kwamen neer op het aan banden leggen van Joden en dienden altijd maar een hoger doel: een bijdrage te leveren aan de versterking van het vorstelijk gezag door een krachtig financieel beleid en een naar autarkie strevende economische politiek. Voor de Staatse gebieden in het huidige Zuid-Limburg is de conclusie van Jansen dat het overheidsbestuur zich met kennelijke tegenzin tolerant toonde jegens Joden. Hun vrijheid

[168] Ibidem, 27.
[169] Ibidem, 16.
[170] Jansen, ‘Een synagoge in de Hamstraat’, 97.

beperkte zich daar vermoedelijk uitsluitend tot de godsdienstige sfeer. Sociale en economische veranderingen werden niet getolereerd. [171]

Hoe negatief men in de omgeving van Roermond aan het begin van de achttiende eeuw dacht over Joden, blijkt afdoende uit de uitspraak van de ambtman van de heerlijkheid Dalenbroek van 31 maart 1716 over de in het dorp Maasniel tijdelijk met zijn gezin toegelaten Jood Joseph Jacob: '… dusdaenige ongeloovige ende aen alle de werelt odieuse mensen niet en behooren getolereerd te worden'.[172] De in vroeger tijden in die heerlijkheid aanwezige tolerantie bestond kennelijk op dat moment niet meer.[173] Jacob had toestemming tot vestiging in Maasniel gekregen van de weduwe van de landsheer baron Van Rollingen, Maria Albertina, gravin van Berlo-Quabec. Zij was in die tijd in een geschil verwikkeld over de heerschappij over de heerlijkheid. Het lijkt waarschijnlijk dat de ambtman in dat geschil betrokken was, zodat hij een standpunt kon aannemen contrair aan dat van de weduwe. Mogelijk was de landsvrouwe tot haar beslissing tot toelating gemotiveerd vanwege de geldsom die zij als tribuut zou kunnen innen. Binnen zes weken na de uitspraak van de ambtman moest Joseph Jacob met zijn familie en personeel Dalenbroek verlaten. Over de afwikkeling van de huurovereenkomst voor de woning in Maasniel ontstond daarna nog een geschil bij de schepenbank, waarbij Jacob als eiser optrad en de verhuurder, een zekere Hendrick Spooren, als gedaagde.[174]

In de achttiende eeuw is er slechts één bericht over een Jood die korte tijd in Roermond geleefd zou hebben. Jansen vermeldt dat in 1747 de legerleverancier Jude Carrande, afkomstig uit Praag, in de stad onthaald zou zijn en daar enige tijd gewoond zou hebben.[175] Deze zou zich korte tijd daarvoor hebben laten dopen en daarbij de namen Johannes Commodo hebben aangenomen. Zijn verblijf was maar kort, want in 1748 vertrok hij weer. Verdere aanwezigheid in de regio, voor zover bekend, beperkt zich tot de hiervoor al genoemde aanwezigheid van het gezin van Abraham Elias in Thorn.

Als gevolg van de grote armoede in de regio was er wel vaak sprake van betrokkenheid van Joden bij criminaliteit. Bij gepleegde misdrijven ging de verdenking vaak en niet altijd ten onrechte uit naar Joden, ook al woonden ze niet in de buurt. Een voorbeeld is de inbraak in de Kapel in 't Zand in Roermond, een bedevaartplaats, in de nacht van 11 april 1739. Offerstokken en vier zilveren kelken waren er gestolen. Nog dezelfde dag gingen er brieven uit

---

[171] Idem, 'Overheid en Joden', 22.
[172] GAR, nr. 1003 Archief Dalenbroek, inv.nr. 580.
[173] In 1556 wist de uit Roermond uitgewezen Moyses van den Bruel zich voor langere tijd succesvol in het onder Dalenbroek vallende Maasniel te vestigen. Zie: I.1.12 en I.1.13.
[174] GAR, nr. 1003 Archief Dalenbroek, inv.nr. 580, uitspraak d.d. 2 juli 1716.
[175] Jansen, 'Een synagoge in de Hamstraat', 97. Als bron vermeldt hij slechts 'documentatie individuele Joden, ad Jude Carrande'.

naar de justitiële autoriteiten in Sittard, Susteren en Heinsberg, plaatsen op een afstand van twintig kilometer of meer van Roermond. Het verzoek werd gedaan om bij de in die plaatsen woonachtige Joden huiszoekingen te houden. Die leverden echter niets op. De daders heeft men uiteindelijk elders gevonden. Daarbij bleek het kerkzilver door een Jood in Gulik geheeld te zijn. Het was bekend dat er Joden waren die kerkzilver heelden. Zilversmeden waren daartoe niet altijd bereid, vonden het te gewaagd en hadden er vaak morele bezwaren tegen.[176]

Soms getuigde ook het beleid van de centrale regering in Brussel van een zekere vooringenomenheid jegens Joden. Toen in het jaar 1770 in Polen de pest uitbrak, werd bij ordonnantie van 27 oktober van dat jaar, uitgevaardigd op advies van de *Conseil privé* – de Geheime Raad, het juridisch-politiek bestuursorgaan van de regering in Brussel –, aan Joodse marskramers en aan Poolse berengeleiders de toegang tot de Oostenrijkse Nederlanden ontzegd. Kort voordien had het Soeverein Hof van Gelre in Roermond als hoogste bestuurlijke en rechtsprekende instantie van de provincie Oostenrijks Gelderland dit verbod ook al uit laten gaan, zulks op straffe van geseling en verbanning bij overtreding.[177]

Zelfs in een stad als Sittard, toebehorend aan het hertogdom Gulik-Berg, was de tolerantie ten opzichte van Joden niet vanzelfsprekend. In 1793 ontstonden ruzies tussen het stadsbestuur en de plaatselijke Joodse gemeenschap over de toegang tot de begraafplaats. Terwijl die onenigheid nog voor de rechter moest worden uitgevochten, hadden onverlaten in de nacht van 28 op 29 juni een grote als Jood geklede pop in de omlijsting van de toegangsdeur gehangen. Omdat het sabbat was en tegelijkertijd de katholieke feestdag van Petrus en Paulus werd gevierd, was de pop tot in de namiddag blijven hangen. Deze vernedering voor de Sittardse Joden werd nog verergerd, toen kinderen die pop door de stad gingen slepen. De pop werd later tijdens een rechtszitting als volgt omschreven: ‘Das positur wäre wie ein Jud gekleidet gewessen, hatte einem

---

[176] Historisch onderzoeker P. Geuskens stelde mij een tweetal nog te publiceren resultaten ter hand van zijn studie naar criminaliteit in de achttiende eeuw in Midden-Limburg, het Peelgebied en Oost-Brabant: ‘Een achttiende-eeuwse roversbende opgerold’ en ‘Banditismebestrijding rondom de Peel in het midden van de achttiende eeuw’, met in het eerste artikel het voorval van deze diefstal en heling. Zie voor de feiten: GAR, nr. 1002, Archief Hoofdgerecht Roermond, inv.nr. 248 en BHIC, nr. 7618, Archief Schepenbank Land van Ravenstein, 1538-1810, inv.nr. 10. De beide studies tonen een beeld van grote armoede, ook onder Joden. Deze structurele armoede leidde onvermijdelijk ook tot ernstige vormen van criminaliteit.

[177] Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794, II, Staats-bezet en Oostenrijks Gelre 1702-1716,* 345 en 346. De Staten-Generaal van de Republiek handelden op gelijke wijze. Tijdens de Staatse bezetting ten gevolge van de Spaanse Successieoorlog bepaalden de Staten-Generaal op 10 oktober 1711 bij plakkaat dat ter voorkoming van besmettelijke ziekten schepen uit Duitse gebieden met lading en al verbrand moesten worden, terwijl de bemanning en passagiers ter dood moesten worden gebracht. De maatregel was gebaseerd op het vermoeden dat Joodse kooplieden in vodden hun handelswaren en mogelijke ziekteverwekkers naar de Republiek zouden brengen. Zie ook: Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794*, 120.

huth, einen langen barth, ein stuck bett band umbs leib, ein paar graue bein kleider und weisse leine strümpf angehabt.'[178]
Deze omschrijving van de kleding van Asjkenazische Joden in het Rijnland in de achttiende eeuw wordt in een aan dit onderwerp gewijde publicatie als volgt beschreven: 'De mannen droegen een grote platte hoed en een baard. Dit laatste als ze getrouwd waren en in tegenstelling tot bijna alle christenen'.[179]

Aan de hand van de volgende casussen valt te constateren hoe moeilijk het ook voor de bevolking in Roermond en Midden-Limburg is geweest om los te komen van de traditionele discriminerende opvattingen, maar ook hoe moeilijk het voor Joden was om uit hun achtergestelde maatschappelijke positie te geraken.

I.2.4 Andere voorbeelden van confrontaties

Marcus Valck en Samuel Wolf worden in 1753 in Asselt gearresteerd[180]
De eerste casus betreft de arrestatie op 2 juli 1753 van twee Joodse jongens in Asselt. Dat waren Marcus Valck, veertien of vijftien jaar oud en geboren in Königstein, een plaats op vier uren reisafstand van Frankfurt en Samuel Wolf, geboren in 'Vrijdtland', gelegen in Brandenburg, en negentien jaren oud. Volgens hun zeggen waren zij afkomstig uit Kaldenkerken. Wolf zei bij zijn verhoor dat hij daar in het huis van de Jood Liefman had geslapen. Beiden hadden hun pas verloren, Valck ergens in Holland en Wolf in Rotterdam. De een wilde naar Frankfurt om daar door Joden geholpen te worden en de ander wilde terug naar huis. Zij liepen langs de Maas en, omdat ze geen geld hadden, waren ze van plan te gaan bedelen. Maar bedelen was verboden in Oostenrijks Gelderland. Het Hof van Gelre had daar een plakkaat en een ordonnantie aan gewijd, respectievelijk van 12 januari 1734 en van 14 juli 1740.[181] In die ordonnantie was voor vergrijpen als bedelarij, zwerven en lediggang bepaald dat uitheemse overtreders op straffe van geseling het land binnen vijftien dagen moeten verlaten. Dat waren, afgezien van de bestraffing, niet helemaal onbegrijpelijke verboden. Als gevolg van oorlogen en ander onheil was er veel armoede. Regelmatig had men te maken met zwervers en bedelaars voor wie de overstap naar criminaliteit gering was.[182]

---

[178] Schulpen, 'Reuring in Sittard anno 1793', 124. Bedoeld zal zijn een gebedskleed (tallith of tallith katan) dat om het bovenlijf wordt gedragen. De woorden 'ums leib' zijn zo vaag dat ook een gebedsriem, die op de arm en het voorhoofd wordt aangebracht, bedoeld kan zijn.
[179] Ibidem; Lowenstein, *Jüdisches Leben – Jüdischer Brauch. Internationale jüdische Volkstraditionen,* 160-167 en 175-176.
[180] RHCL, 01.010 Archief Schepenbank Swalmen en Asselt, inv.nr. 35.
[181] Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794*, deel II, 192 en 222.
[182] In de nog te publiceren en hiervoor al genoemde artikelen van P. Geuskens 'Een achttiende-eeuwse roversbende opgerold' en 'Banditismebestrijding rondom de Peel in het midden van de achttiende eeuw' wordt

Tegen de beide Joden werd door de schepenbank Swalmen-Asselt levenslange verbanning uit de heerlijkheid uitgesproken. Het motief voor die vordering was dat zij geen beroep of 'hanteeringe' (beroepsbezigheid) hadden. Bovendien was het volgens de schout zo: 'Dat het alomme notoir is dat langhs den Maesrandt sigh ophoudt eene groote menigte van vagebonden, gauwdieven en knevelaeren'. Uit de stukken blijkt dat Marcus in het geheel niet kon schrijven, terwijl Samuel in het Hebreeuws een handtekening produceerde.

Deze laatste gegevens passen geheel in het beeld dat Joden eeuwenlang van regulier onderwijs en van deelname aan het economisch leven werden uitgesloten, zodat hun vaak niets anders resteerde dan te bedelen of, als dat niets zou opleveren, via diefstal of roof in hun onderhoud te voorzien. Het was een moeilijk te doorbreken vicieuze cirkel. Beide jongens zeiden naar huis te willen gaan, dus de verbanning zou als straf voor hen niet zwaar zijn. Maar ze hadden geen geld. Dat hadden ze dus willen verdienen door langs de Maas te lopen en daar te bedelen. Het vermoeden van de schout dat zij erop uit waren om op een minder fraaie wijze aan middelen van bestaan te komen, kan helaas niet uitgesloten worden.

De stad Roermond bericht in 1756 dat er geen Joden binnen haar muren wonen

Een tweede voorbeeld dateert uit de jaren1752-1756. Het Brusselse stadsbestuur had in 1752 verzocht om maatregelen tegen 'L'entrée à ceux de la nation juive'. De kwestie was daarna lang blijven liggen bij de Conseil privé. Pas op 26 juni 1756 adviseerde de raad een onderzoek naar de aanwezigheid van Joden in het land te doen. Dat gebeurde in dezelfde periode waarin er door vertegenwoordigers van de Zeven Provinciën werd geprotesteerd tegen de behandeling van uit de Republiek afkomstige Joden in de Oostenrijkse Nederlanden. Met goedkeuring van de gouverneur-generaal Karel Alexander, hertog van Lotharingen en Bar, werd er kort nadien in de Oostenrijkse Nederlanden een telling gehouden van de in het land aanwezige Joden. De stad Roermond antwoordde geen Joodse inwoners te hebben. De gehele als burgers toegelaten Joodse bevolking in de Oostenrijkse Nederlanden omvatte in dat jaar slechts 26 mannen, 18 vrouwen en 32 kinderen, samen 76 personen.[183]

Na ontvangst van deze gegevens over de aanwezigheid van Joden volgde op 20 november 1756 een decreet van de gouverneur-generaal, waarbij hij

uitgebreid verslag gedaan van de criminaliteit in de achttiende eeuw in de regio Midden-Limburg en van de betrokkenheid van Joden daarbij,

[183] Vercruysse 'Essai sur la condition des Juifs dans les Pays-Bas autrichiens', 345, noemt 26 mannen, 28 vrouwen en 32 kinderen. Het aantal vrouwen was echter 18, zie: Ginsburger, 'Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle', nr. 90, 113-145; ibidem, nr. 91, 35-70 en 175-204.

vestiging van Joden toestond, mits zij jaarlijks per gezin 300 gulden aan de koninklijke domeinen zouden betalen.[184] Dat betekent naar hedendaagse normen een jaarlijkse belasting van ruim 3.000 euro, zonder dat Joden vrijgesteld werden van andere reguliere belastingen.[185] Het decreet muntte bovendien niet uit door tolerantie. Zou deze extra belasting niet voorafgaand aan het verblijf of aan een nieuw jaar betaald zijn, dan stond daar een straf op van eeuwigdurende verbanning. Hooguit was daarna een tijdelijk verblijf van tweemaal 24 uur toegestaan.

De verordening van 20 november 1756 werd enkele maanden later gevolgd door een besluit van 17 februari 1757 dat opnieuw scherpere voorwaarden stelde aan het verblijf van Joden. Die nieuwe eisen leidden tot protesten van uit de Noordelijke Nederlanden afkomstige Joden. Zij beklaagden zich bij Willem van Haaren, ambassadeur van de Verenigde Provinciën en vriend en correspondent van Verlichtingsexponenten bij uitstek, Voltaire en Paul Henri Thiry baron d'Holbach. Het protest van Van Haaren bij de regering in Brussel had de 'voorlopige' intrekking van deze laatste verordening tot gevolg.[186] Tot een definitieve intrekking is het daarna nooit meer gekomen.

Het op strikte en lucratieve vereisten gebaseerde, maar toch voorwaarden scheppende decreet van 20 november 1756 was in Roermond overigens niet in goede aarde gevallen. De stad bevestigde na de ontvangst ervan – in navolging van Leuven – aan de gouverneur-generaal dat Joden moesten worden beschouwd als gevaarlijke elementen. De Roermondse magistraat verzocht zelfs de maatregel in te trekken, omdat deze er niet toe zou leiden armlastige Joden van de stad verwijderd te houden.[187] In zijn brief van 10 oktober 1757, gericht aan de landvoogd, schreef de Roermondse magistraat:

> 'C'est pourquoi que nous prions très humblement votre excellence de vouloir bien nous dispenser de faire émaner une ordonnance de police que dessus et de vouloir bien nous permettre de nous tenir exactement aux défenses et aux coutumes de cette province qui sont observés rigoureusement et exactement et qui ne tolèrent aucuns juifs pour y résider

[184] GAR, Oud archief, inv.nr. 268. Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 345, maakt gewag van een jaarlijkse belasting van 3000 gulden. Dit is onjuist en stemt niet overeen met de versie van het decreet die bij GAR berust. Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 23, geeft aan dat het decreet overal in de Oostenrijkse Nederlanden hetzelfde bedrag van 300 gulden als jaarlijkse belasting voorschreef. In 'Jacques-Nicolas de Cock, Registre aux Avis 31 januari 1757-30 december 1758', 41-42, noemt Vercruysse de jaarlijkse belasting 'buitensporig'. In zijn oudere artikel, 'De la condition des Juifs dans les Pays Bas autrichiens au 18e siècle. Le mémoire du conseiller De Cock, 1758', 329, gaat hij echter uit van een belasting van 300 gulden.
[185] http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php, geraadpleegd op 02-06-2019.
[186] Vercruysse, 'Jacques-Nicolas De Cock', 41-42.
[187] Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 346.

> lesquels nous continuerons aussi de ne laisser séjourner ici au-delà de deux fois vingt-quatre heures'.[188]

Behalve in Roermond, Leuven en Luxemburg, waar Joden in het geheel niet werden toegelaten, werd de maatregel van de landvoogd overal daadwerkelijk toegepast. Het gevolg ervan was wel dat Joden op veel plaatsen waar ze kwamen, gewelddadig benaderd werden en gedwongen werden hun handelsactiviteit op een laag pitje te zetten.[189]

Dertig jaar later, rond het jaar 1786, was er hooguit een honderdtal geregistreerde, dus welgestelde, Joden. De totale bevolking in de Zuidelijke Nederlanden bestond in 1784 uit 2.200.000 inwoners, zodat het aantal als burgers toegelaten Joden slechts een fractie daarvan vormde. Het genoemde decreet heeft dus weinig opgeleverd. Toch kan het gezien worden als een eerste stap naar beëindiging van de eeuwenoude en veelal uit de late middeleeuwen stammende verbodsbepalingen. Het was toch in dat opzicht bijna het begin van een revolutie.[190]

Het toelaten van Joden leidde in Brussel tot heftige discussies. In een advies van Jacques Nicolas de Cock, lid van de Geheime Raad, van 17 mei 1758 was deze tot de conclusie gekomen dat noch het Verdrag van Münster van 1648 noch het Barrièretraktaat van 1715 een verplichting bevatte Joodse inwoners vanuit de Zeven Provinciën toe te laten. Zijn advies beperkte zich tot het toelaten van rijke en het weren van arme Joden.[191]

Joseph Abraham en zijn Joodse metgezel worden op 29 augustus 1770 in Ool als vee behandeld[192]

Eeuwenlang is de veerpont over de Maas bij Ool een belangrijke verbinding geweest voor de stad Roermond met het westen en het zuiden. Het grote belang van deze verbinding heeft er dan ook toe geleid dat van overheidswege reglementen werden opgesteld ter regeling van de gang van zaken en vastlegging van de tarieven. Het provinciebestuur, het Hof van Gelre, had op 20 juli 1729 een tarievenlijst en een reglement gepubliceerd, aangeduid als 'ordonnantie', met regels voor het gebruik van het veer en het tarief van het

---

[188] Ginsburger, 'Les Juifs de Belgique au XVIIIe siecle', nr. 91, 184 Vertaling citaat: 'Het is daarom dat wij uwe excellentie zeer nederig vragen ons te willen toestaan geen gevolg te geven aan het genoemd decreet en ons eveneens toe te staan ons strikt te houden aan de hier geldende wettelijke verboden en gewoonten van deze provincie, die altijd streng en exact zijn nageleefd en die niet toestaan dat enige Jood hier verblijft, waarbij wij zullen voortgaan Joden niet toe te staan langer dan tweemaal 24 uur hier te verblijven'.
[189] Jansen, 'Overheid en Joden', 26.
[190] Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 346.
[191] Vercruysse, 'De la condition des Juifs', 340, citeert dit advies volledig.
[192] GAR, nr. 1003 Archief Dalenbroek, inv.nr. 256.

'veerloon'.[193] Het reglement was ten behoeve van passanten op een zijwand of een muur in de nabijheid van het veer aangebracht. De bedieners van het veer, de geërfden, de grondeigenaren in de dorpen Herten, Merum en Ool, waren op straffe van een boete van een goudgulden verplicht ervoor te zorgen dat het reglement zichtbaar was.

Ruim veertig jaar later, op 29 augustus 1770, vroegen twee reizigers om overgezet te worden. Het waren de Joden Joseph Abraham en zijn metgezel (in de processtukken, die onvolledig zijn, wordt diens naam niet genoemd). De dienstdoende veerman was Laurentius Pijls. Tot grote woede van de beiden mochten zij niet het tarief voor mensen betalen. De tol die de veerman aan hen vroeg, een bedrag van tien Roermondse oorden, was het bedrag dat berekend moest worden voor het overbrengen van vee. Dat tarief was aanzienlijk meer dan het bedrag dat aan mensen moest worden berekend, namelijk acht duiten. De beide Joden achtten zich beledigd en dienden een klacht in. Omdat Ool onder de jurisdictie van de heerlijkheid Dalenbroek viel, kwam de klacht terecht bij de scholtis (schout) van die heerlijkheid.[194] Daags daarna verklaarde Pijls bij een verhoor door schepen Gitmans dat hij altijd gehoord had dat een Jood hetzelfde bedrag zou moeten betalen als er voor een beest betaald moest worden.

De schout was van een dergelijke eigengereidheid niet gediend en startte direct strafvervolging tegen de beide exploitanten van het veer, Hendrick Verboek en Adam Hemels, aangeduid als 'veermeesters'. Bij de formulering van zijn strafklacht constateerde hij dat de rivier de Maas op 29 augustus een normale waterstand binnen haar bedding had en dat er ook daarom geen reden was geweest om af te wijken van de vastgestelde tarieven. De ordonnantie uit 1729 noemde hij 'notoir', waaronder verstaan mag worden 'algemeen bekend'. Ook was er geen enkele andere reden om de vaste tarieven niet te hanteren. De schout vorderde dat de beide exploitanten veroordeeld zouden worden tot een boete (amende) van twaalf Brabantse guldens. Ter zitting van 13 oktober 1770 van de schepenbank Herten, Ool en Merum werd de boete vastgesteld.

Het is niet bekend of de Joden het te veel betaalde veergeld terug hebben gekregen, hoewel dat waarschijnlijk lijkt. De tol die de veerman aan hen vroeg, het genoemde bedrag van tien oorden, was inderdaad het bedrag dat berekend moest worden voor het overbrengen van vee, een veelvoud van het tarief voor mensen. Ter verduidelijking moge dienen dat een stuiver de waarde van vier oorden had. Een oord was twee duiten waard. Tien oorden vertegenwoordigden dus de waarde van twintig duiten ofwel twee en een halve stuiver. De veerman

[193] Zie voor de bewuste ordonnantie: Geuskens, 'Een ordonnantie', 74. RHCL, Archief nr. 14.D048A Klooster der Jezuïeten te Roermond, niet geïnventariseerd.
[194] Voor de geschiedenis van de heerlijkheid Dalenbroek: zie de inleiding bij de inventaris gepubliceerd in het archievenoverzicht op de website van GAR.

had slechts één stuiver mogen vragen.[195] Dat de veerman de beide reizigers als Joden herkend had, kan betekenen dat zij de voor Joden gebruikelijke kleding droegen. Waarschijnlijk spraken zij ook Jiddisch.

Jacob Block en Joseph Jacob worden in 1773 in strijd met de wet in Maasniel langdurig gevangen gehouden[196]

Jacob Block en Joseph Jacob waren afkomstig uit Tongelre, destijds een dorp gelegen ten oosten van Eindhoven, in die tijd Staats-Brabants gebied, dus een Generaliteitsland.[197] Joseph Jacob, zo bleek later, was geboren in Meijt bij Koblenz. Zij beiden verdienden de kost met de verkoop van loten in de Brabantse Generaliteits Loterije. In tal van dorpen in Brabant, Staats en Pruisisch Gelre en Gulik hadden zij al loten verkocht. Het ging echter mis toen zij in Oostenrijks Gelderland waren. Keizerin Maria Theresia had bij haar ordonnantie van 25 juni 1763 het houden van 'niet geoctrooieerde loterijen' op straffe van een boete van duizend gulden verboden en daarbij bepaald dat reeds ingelegde gelden geconfisqueerd moeten worden.[198]

Komende uit het land van Gulik werden de beide Joden tijdens hun terugtocht naar huis op 8 februari 1773 in Maasniel gearresteerd, aanvankelijk omdat zij geen geldige passen bij zich hadden. Dat legitimatiegebrek werd binnen enkele dagen met hulp van de regent van Tongelre verholpen. Die bevestigde dat beiden inderdaad met hun gezinnen in die plaats woonden en van goed gedrag waren. In de avond van 11 februari werd dat positieve bericht bij de schout van Dalenbroek bezorgd. Maar voor die schout, J.J. de Maes, was dat niet voldoende om hen los te laten. Hij nam hen al hun bezittingen en geld af en vond daarbij aantekeningen over hun verkopen van loten (loterijbriefjes) samen met een aantal nog niet verkochte loten. Zij hadden in strijd met de wet loten verkocht in Meijel en Swalmen – deze beide dorpen behoorden tot de Oostenrijkse provincie Gelderland – en daarmee het genoemd verbod overtreden.

De schout verdacht hen ook van landloperij en vond het suspect dat zij een hoeveelheid doek bij zich hadden. Bij zijn verhoor op 12 februari verklaarde Joseph Jacob dat hij loten had verkocht voor Isac Benedictus en later voor Lazarus Benedictus, collecteurs van de Generaliteits Loterije. Het bewuste doek had hij van zijn schoonvader Abraham Joseph in Gustdorf gekregen. Jacob

---

[195] Voor gegevens over muntcirculatie zie: Welten, *Met klinkende munt betaald, Muntcirculatie in de beide Limburgen 1770-1839*.
[196] GAR, nr. 1003 Archief Dalenbroek, inv.nr. 594.
[197] Generaliteitslanden stonden in de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden onder direct bestuur van de Staten-Generaal in Den Haag en hadden geen stem in het landsbestuur. In economisch opzicht werden ze als wingewesten uitgebuit.
[198] Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794*, deel II, 324.

Block verklaarde dat hij in ‘vellen’ (huiden) handelde en ook loten verkocht. Dat laatste hadden zij onder andere ook gedaan in herberg De Swaan in Meijel.

Waren de Joden aanvankelijk na hun aanhouding ondergebracht in de herberg van Jan Smeets in Maasniel, nu werden zij zonder machtiging van het bevoegde gerecht na een verhoor in het ‘raedthuijse’ opgesloten in de plaatselijke gevangenis, een gebouw dat de bijnaam ‘Schoolken’ had. Het enige comfort dat zij daar hadden, was wat stro om op te liggen. Zij kregen er hooguit wat brood te eten. Water kregen ze niet. Hun raadsman J.M. Schreurs schreef althans, misschien met enige overdrijving:

> ‘Sonder hun van het geene hun nootsaeckelijck selfs te doen versien, niets besorgende dan simpel strooi, en niets laetende presenteren dan broot, selfs sonder waeter: conditie seeckerlijck geensints betaemelijck voor eerlijcke lieden’.

Het woord ‘gevangenis’ zal ook wel een groot woord zijn, want in een klaagschrift van hun raadsman werd erop gewezen dat het:

> ‘(…) een slecht tractement is, de vochtigheijt ende de koude [het was midden in de winter, HvdB] gevoegt bij de stinckende gevanckenisse daer bij coomende den afschrick ende het gevoelen die een eerlijck hert van dusdaenige gevanckenisse tegen alle recht ende billigheijt hun operlaght [bedoeld zal zijn: opgelegd, HvdB] heeft, de oorsaecken, ten minsten de aldermeesten, van hunne sieckte zijn’.

Even daarvoor stelde hij in zijn verweerschrift:

> ‘Het is voorders tegen alle rechten, der natuyre schreeuwt er over, dat onnoosele [onschuldige, HvdB] en eerlijcke lieden selfs in hunne kranckheijdt so onmenschelijck tegen alle recht worden gedetineerd’.

Niet alleen het feit dat zijn cliënten ziek waren geworden in deze barre omstandigheden, was een argument voor de raadsman. Hij schreef ook: ‘Sijn dan Joden niet so wel menschen als de christenen, uijt het selve stof door den selven God tot het selve eijnde geschaepen?’. Deze stelling van Schreurs is mogelijk een vrije variant op de uitspraak van Voltaire uit 1763: ‘Oui, sans doute: ne sommes-nous pas tous enfants du même père, et créatures du même Dieu?’[199] Hij vroeg daarom aan de schout zijn aanklacht te ontzeggen, de beide

[199] De jurist/notaris Schreurs kende in 1773 vermoedelijk Voltaires *Traité sur la Tolérance* uit 1763 met diens hier geciteerde uitspraak over universele tolerantie.

Joden terstond in vrijheid te stellen en aan hen alle schaden te vergoeden 'door deze schimpachtige detentie geleden'.

De raadsman voerde ook aan dat de in de wetgeving – het *Gelderse Land- en Stadsrecht* – gestelde termijn om de vervolging en gevangenhouding bij de rechter aanhangig te maken – een termijn van drie dagen na de arrestatie – in aanzienlijke mate was overschreden, zodat ieder recht om hen vast te houden was vervallen.[200] Hij vroeg zich af waarom (niet-Joodse HvdB) dieven, moordenaars of brandstichters wel vrijgelaten moesten worden als er sprake was van overschrijding van de wettelijke termijn, maar waarom deze bepaling voor zijn Joodse cliënten niet zou gelden. De schout volhardde echter bij zijn standpunt en zei in een van zijn processtukken: 'Dat besonderlijck de Joden overlandt gaende [Joden die zwerven, HvdB] suspect zijn'. Hij vond dat zij grovelijke strafbare bedriegerijen hadden gepleegd met de verkoop hun loterijbriefjes en meende dat een boete van duizend gulden betaald moest worden. Als zij vrij wilden komen, moesten zij maar een borg voor de betaling stellen.

Het gerecht beval daarop een bijeenkomst op 19 februari 1773 in het raadhuis van Maasniel waarbij de schout, de beide Joden en hun raadsman aanwezig moesten zijn. Daar moesten ook de loterijbriefjes getoond worden. Inmiddels duurde de detentie al elf dagen. De beide lotenverkopers hadden ook haast om andere redenen, want zij moesten naar huis om hun verkopen te verantwoorden vóór de volgende trekking. Vermoedelijk is met de zitting een einde gekomen aan deze zaak. De uitspraak van de schepenbank ontbreekt en er zijn geen verdere processtukken bekend.

De Tolerantie-edicten van Jozef II uit 1781 en 1782

In de letterlijke zin van het woord zijn de door Jozef II uitgevaardigde Tolerantie-edicten geen confrontaties met Joden geweest, zoals ze in dit hoofdstuk aan bod komen. Wel impliceerden ze voor zijn onderdanen in de Zuidelijke Nederlanden een confrontatie met de werkelijkheid van het bestaan van andere dan katholieke burgers. Die anderen konden voortaan (voorshands nog slechts deels) aanspraak maken op gelijke rechten. Keizer Jozef II heeft op 13 oktober 1781 voor het eerst bepaald dat er godsdienstvrijheid diende te zijn voor niet-katholieken. Hij doelde daarbij met name op protestanten en de leden van de Byzantijnse kerk en proclameerde zijn besluiten aanvankelijk alleen voor de landsdelen Bohemen en Silezië. Hij sloot daarbij de toepassing op de daar woonachtige Joden niet uit. Zijn voor de Joden in Wenen en Neder-Oostenrijk belangrijkste '*Toleranzpatent*' dateert van 2 januari 1782.

[200] Berkvens et al., *Het Gelderse Land- en Stadsrecht*, nr. 289, artikelen 1 en 5, alsmede nr. 385, artikel 4.

Tal van discriminerende bepalingen werden daarbij afgeschaft zoals het tribuut, de financiële vergoeding om in het rijk van de keizer te mogen verblijven, het dragen van de verplichte Joodse kleding met een specifiek kenteken en het hebben van baarden. Het uitgaansverbod voor zon- en feestdagen werd opgeheven. Bezoek aan openbare gelegenheden zoals cafés werd toegestaan. Joden kregen ook de vrijheid om hun woning te kiezen en mochten voortaan christenen als personeel in dienst nemen. Het volgen van opleidingen aan universiteiten en academies werd toegestaan. Ook mochten zij vrij een beroep kiezen of bedrijf stichten. De verleende vrijheden waren niet onbeperkt. In de woorden van Ulrich Lehner: 'The Reforms, however, did not accept Jewish culture and intended an assimilation of Jewry in the image of Joseph II's enlightened ideals.'[201]

De verlening van verdergaande vrijheden en rechten voor Joden stuitte echter op bezwaren van de rest van de bevolking die in overwegende mate vijandig tegenover Joden bleef. Zo mochten zij nog altijd geen openbare synagoge oprichten, kregen zij geen volwaardig recht als burgers en mochten zij geen huizen of andere onroerende zaken verwerven. Een volledig burgerschap zat er voor hen dus niet in.[202] Voor de Zuidelijke Nederlanden volstond Jozef II na de afkondiging van de eerste versie van zijn edict met de toezending van een circulaire op 12 november 1781 aan de bisschoppen en de justitieraden. Voorshands had het edict daar vooral symbolische betekenis gelet op het geringe aantal protestanten en (officieel toegelaten) Joden.[203] Het doel van Jozef II bij de afkondiging van deze edicten was belangrijke bevolkingsgroepen te integreren in de landseconomie. De Weense hoogleraar economie, Joseph von Sonnenfels, zoon van tot het katholicisme bekeerde Joden, heeft daarbij grote invloed op Jozef II uitgeoefend en hem bijgebracht dat iedere godsdienst die God als hoogste wetgever en opperste rechter erkende, voor de wet erkend en getolereerd zou moeten worden.[204]

Voor de verschillende landstreken van zijn rijk legde Jozef II bij separate decreten vast dat de godsdienstvrijheid ook voor Joden zou gelden. Alleen voor de Oostenrijkse Nederlanden deed hij dat niet. De reden daarvoor is onduidelijk; waren deze onder hem ressorterende gebieden te onbeduidend, woonden er te weinig Joden of werden ze gewoon vergeten? Zelfs kan de mogelijkheid niet uitgesloten worden dat er vrees bestond voor een toestroom uit omliggende gebieden met een meer tolerante houding ten opzichte van Joden. De gouverneurs-generaal in Brussel, op dat moment een zuster van Jozef II, Maria Christina van Oostenrijk, en haar man

[201] Lehner, *The Catholic Enlightenment*, 55, noot 19.
[202] Strobl, 'Von der Duldung', 21.
[203] Roegiers, 'Kerk en Staat in de Oostenrijkse Nederlanden', 370.
[204] Lehner, *The Catholic Enlightenment*, 56.

Albert Casimir von Saksen-Teschen, noemden in hun missive over het Tolerantie-edict van 12 november 1781 aan de provinciebesturen uitdrukkelijk alleen de protestanten voor wie er godsdienstvrijheid zou zijn.

Desondanks werd het Edict in de Oostenrijkse Nederlanden gezien als een positieve uitspraak over godsdienstvrijheid, ook voor Joden. Direct na de afkondiging ervan nam het aantal aanvragen van Joden om toegelaten te worden in de steden fors toe.[205] Dat de Roermondse magistraat de inhoud van dat Edict gekend moet hebben, blijkt uit het stadsarchief. Op 12 november 1781 werd de eerste versie van het Edict afgekondigd in de Oostenrijkse Nederlanden. De uitgebreide missive van de landvoogden over deze nieuwe godsdienstvrijheid is negen dagen later in het Roermondse stadhuis ontvangen.[206] Hierna zal blijken, onder andere in het geval van het verzoek van Henri Levi Lippman uit 1782, dat de stad Roermond en ook het bestuur van Oostenrijks Gelderland het Edict niet op zo'n ruime wijze geïnterpreteerd hebben dat hieruit voor Joden godsdienstvrijheid zou voortvloeien.

Niet uit het oog mag worden verloren dat Jozef II, zoals hiervoor aangegeven, voor ogen had de inwoners van zijn Rijk, dus ook de Joden, aan de landseconomie te laten bijdragen, zodat zij van nut zouden zijn. Zijn opvatting daarover is te duiden als 'kameralistiek', de leer van de staathuishoudkunde die inhoudt dat alle burgers mee moeten werken ten behoeve van het gemeenschappelijk heil. Dat was vooral een beweging tot maatschappijhervorming in de achttiende eeuw die populair was in Pruisen. Jozef II handelde bij de uitvaardiging van deze edicten dus niet expliciet vanuit het Verlichtingsideaal van de gelijkheid van mensen. Hetzelfde nutsargument hanteerde hij bij de opheffing van niet van nut geachte katholieke kloosters in zijn *Edict van den Keyser raekende de vernietinge van verscheyde onnoodige kloosters in de Nederlanden* van 17 maart 1783. Ondanks deze bijzonderheden kan worden gesteld dat Jozef II aan de Joden in zijn rijk de mogelijkheid tot maatschappelijke ontwikkeling heeft gegeven en daarmee het emancipatieproces in Europa bestuurlijk in gang heeft gezet.

Henri Levi Lippman wordt in februari 1782 in Roermond niet toegelaten als burger

De Joodse zakenman Henri Levi Lippman, afkomstig uit Veitshöchheim in de omgeving van Würzburg, had met zijn vennootschap een twintigtal jaren op Oost-Indië, het huidige Indonesië, gevaren. Nadat zijn schepen door de Fransen in beslag waren genomen, wilde hij in Roermond een bank van lening oprichten. Toen hij een verzoek in Brussel indiende om als burger tot de stad Roermond toegelaten te worden, raadpleegde de Geheime Raad bij brief van 1 februari

[205] Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 349.
[206] GAR, Oud Archief, inv.nr. 292, nr. 8.

1782 de magistraat en ook het Hof van Gelre. Dat Hof adviseerde het verzoek van Lippman te verwerpen, want de oude wetten die vestiging van Joden niet toestonden, zouden nog steeds van kracht zijn.[207] Het edict van Alva uit 1570 werd daarbij expliciet aangehaald en in afschrift samen met het negatieve advies naar Brussel gestuurd. Bovendien stelde men dat het hiervoor genoemde decreet van 20 november 1756 door de stad nooit ontvangen zou zijn en dus voor Roermond geen rechtskracht zou hebben.

Dit laatste was een aperte onwaarheid, want het stadsarchief van Roermond beschikt nu nog over de destijds in 1756 ontvangen brief met het decreet van gouverneur-generaal Karel Alexander. Naar aanleiding van de ontvangst van dat decreet had immers de magistraat in 1757 nog schriftelijk gereageerd. Maar Lippman had, zo meende het Hof, ook te weinig gegevens verstrekt over de handel die hij in Roermond wilde opzetten. Men vreesde dat schuldeisers van Lippman hem in Roermond zouden vervolgen. Bovendien legde het Hof de oudste versie van het Tolerantie-Edict van keizer Jozef II, dat impliciet godsdienstvrijheid toestond – zonder daarbij overigens de Joodse godsdienst te noemen –, beperkt uit. Lippman had overigens alleen al op grond van het decreet van 20 november 1756 van de gouverneur-generaal mogen verwachten dat hij als koopman zou worden toegelaten. Een van de personen die bevestigden dat Lippman een betrouwbaar zakenman was en dat er afdoende garanties waren voor zijn toekomst, was de Joodse handelaar J. Hertz Dahl uit Sittard. Maar de gevolmachtigd minister in Brussel, Georg Adam prins von Starhemberg, weigerde conform het advies van het Roermondse stadsbestuur bij zijn beschikking van 27 februari 1782 de gevraagde toestemming.[208]

Isaac Michel wordt in juli 1782 in Roermond niet toegelaten als burger

Rond 1 juli 1782 kwam er bij de magistraat van de stad Roermond een brief binnen van de Jood Isaac Michel.[209] Hij was een nog jonge koopman en woonde in de heerlijkheid Hörstgen nabij Gelder, het huidige Geldern.[210] Zijn handel was ‘coopmanschappe doende in allerhande soorten van wahren zoals sitzen [beschilderde katoenen stoffen, HvdB] en catoenen en desgelijkx’.[211] Hij stelde

[207] ARAB, Archief Conseil privé, inv.nr. 708a. Brugmans en Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, 450.
[208] Vercruysse, ‘Essai sur la condition des Juifs’, 350, die overigens Von Starhemberg ten onrechte ‘gouverneur-generaal’ noemt; Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 52-53; Ginsburger, ‘Les juifs de Belgique au XVIIIe siècle’, 91, 39, gebruikt voor de zaak Lippman de woorden: ‘Il fut éconduit’, te vertalen als ‘hij werd afgepoeierd’.
[209] GAR, Oud Archief, inv.nr. 293, nr. 5.
[210] Het nu in Duitsland gelegen dorp Hörstgen is een stadsdeel van de gemeente Kamp-Lintfort geworden. Het protestantse Hörstgen was sinds 1557 een enclave op de katholieke westoever van de Rijn. In dat jaar sloot de heerlijkheid Hörstgen-Frohnenbruch zich aan bij de Reformatie. Door ‘Schutzjuden’ toe te laten, verzekerde de lokale landsheer zich van inkomsten. Aan het begin van de negentiende eeuw maakten Joden globaal 25% van de inwoners van het dorp uit.
[211] Sitsen waren oorspronkelijk handbeschilderde katoenen stoffen uit India, maar daar zal een arme Jood niet mee in het gebied van het huidige Midden- en Noord-Limburg van deur tot deur hebben geleurd. In de tweede

over voldoende inzicht te beschikken in de moeilijkheden van het vak van koopman en naar behoren afdracht te doen, waarmee hij bedoeld zal hebben belastingen te zullen betalen. Omdat hij in een dorp woonde, was hij genoodzaakt om zich dan weer naar de ene en dan weer naar de andere stad te begeven om zijn waren te 'verdebiteren'. Hij had daarom de intentie zich in een stad te vestigen. Zijn inmiddels overleden vader en later hijzelf hadden van jongs af aan Roermond voor hun handel gefrequenteerd en daar ook zaken gedaan. Daarom prefereerde hij Roermond boven andere steden om zijn etablissement te vestigen. Hij verzocht de magistraat nederig hem dat toe te staan. Die hield zich echter aan het verbod uit 1570 en weigerde zonder enige nadere motivering op 11 juli 1782 op het verzoek van Michel in te gaan. Nogmaals legde de magistraat het uit 1781/82 daterende Tolerantie-Edict beperkt uit en negeerde hij het decreet van 20 november 1756.

Josephus Salomon, zoon van de Joden Abraham en Hendel Salomon wordt in 1786 in Herten katholiek gedoopt

Volgens het register van dopen, huwelijken en begrafenissen van de parochie van de H. Michaël in Herten werd op zaterdag 22 juli 1786 een negentienjarige joodse jongen katholiek gedoopt met de doopnamen Josephus Maria Petrus Salomon.[212] Hij was afkomstig uit Tervoort, een buurtschap nabij Breda waar zijn ouders Abraham en Hendel Salomon nog woonden. Het beroep van Abraham Salomon was koopman. Petrus Josephus Philippus Petit, landcommissaris van zijne Majesteit in Oostenrijks Gelderland en wonend in Merum, was peter bij deze doop en diens echtgenote Josepha Carolina Catharina Barbara d'Ôlivares meter.

Over de motieven van Josephus Salomon om zich katholiek te laten dopen is niets bekend. Hij zal zeker in de achttiende eeuw niet de enige jood geweest zijn in de omgeving van Roermond die katholiek is geworden. Natuurlijk kan zijn geloofsovergang voortgekomen zijn uit een diepe overtuiging. Binnen het kader van de vele pijnlijke confrontaties met Joden kan zijn motief ook anders geweest zijn. Wie in de achttiende eeuw toekomstmogelijkheden wilde hebben, kon beter afstand nemen van het joodse geloof.

helft van de achttiende eeuw werden katoenen stoffen in West-Europa een goedkoop massaproduct. Zij werden – naar Indiaas voorbeeld – van een kleurige opdruk voorzien, maar met westerse technologie, in katoendrukkerijen gemaakt. Met dank aan Joost Welten voor deze informatie.

[212] GAR, nr. 4117, Archief Parochie H. Michael Herten, nr. 117, inv.nrs. 38A en 39.

De tolerantie van het Hof van Gelre te Roermond: geraffineerde hypocrisie?

In de Zuidelijke Nederlanden bleven de klachten toenemen over het groeiende aantal Joden zonder middelen van bestaan. Brusselse winkeliers hadden op 25 april 1788 opnieuw – nadat zij twee jaar daarvoor ook al geklaagd hadden – een klacht bij de landsoverheid ingediend. Zij noemden de situatie die door de aanwezigheid van Joden was ontstaan, 'un désastre'. De klacht vloeide voort uit concurrentiemotieven en uit de toegenomen criminaliteit.[213] De regering in Brussel beval daarom op 22 mei een enquête te houden in het land om te vernemen welke de meest geschikte oplossingen zouden moeten zijn, gelet op de zeer aanzienlijke toename van het aantal Joden zonder bekende bronnen van bestaan.

De reacties uit de provincies waren negatief. Men dacht aan 'cauties' (zekerheden) die Joden zouden moeten stellen, of aan verdrijving van het grondgebied. Het provinciebestuur van Namen dacht zelfs aan het verplicht dragen van een speciale 'Jodenhoed' of van een '*rouelle*', een ronde lap van gekleurde stof (een soort Jodenster) als kentekens om hen te weren.

Van alle Zuid-Nederlandse provinciebesturen was het Roermondse Hof van Gelre in zijn brief van 3 juli 1788 het meest genuanceerd.[214] De brief, namens kanselier en raden ondertekend door ridder ('chevalier') François Bernard van der Renne, griffier van het hof, is alleen al opmerkelijk, omdat deze vele pagina's beslaat en uitvoerige uiteenzettingen bevat.[215] Het zijn betogen die volgens een commentaar uit 1931 van rabbijn en historicus Ernest Ginsburger ontleend zouden kunnen zijn aan toenmalige bekende Franse voorstanders van de emancipatie van Joden zoals Mirabeau en abbé Henri Grégoire.[216]

In deze lange brief voert het Hof aan dat beginselen van medemenselijkheid ertoe zouden moeten leiden Joden toe te laten. Het schrijft: 'La voix de l'humanité semble parler en faveur de cette admission', zij het dat het hof zich daarbij niet ontzag tegelijkertijd standaard vooroordelen tegen Joden uit te spreken. Volgens het Hof kon op basis van de in zijn advies genoemde beginselen en principes een edict (of ordonnantie) worden geformuleerd, uitgaande van medemenselijkheid ten gunste van Joden. Maar dat

---

[213] Ginsburger, 'Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle', 91, 177.

[214] Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 355. Een afschrift van de brief van 3 juli 1788 bevindt zich in: RHCL, Archief Hof van Gelre te Roermond, inv.nr. 42. Deze versie is niet eenvoudig leesbaar ten gevolge van enerzijds de doorhalingen en toevoegingen en anderzijds de wijze van inbinden. Het bleek niet mogelijk hiervan een kopie van het origineel op te vragen bij ARAB (Regeringsarchief Oostenrijkse Nederlanden, Conseil privé, nr. 583). De tekst is echter opgenomen in: Ginsburger, 'Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle', 91, 179-185.

[215] Zie voor Van der Renne: Nissen, *Roermond. Biografie*, 261.

[216] Honoré Gabriel de Riqueti, graaf van Mirabeau (1749-1791), en abbé Henri Grégoire (1750-1831) behoorden tot de pleitbezorgers van gelijkberechtiging van Joden. Grégoire is overigens ook een groot voorvechter geweest van de afschaffing van iedere vorm van slavernij. Toch moet de kanttekening gemaakt worden dat hij zich vaak uiterst negatief over Joden heeft uitgelaten. Zie hiervoor: Schechter*, Obstinate Hebrews. Representations of Jews in France, 1715-1815*, 87.

zou gericht zijn op een welvarend publiek en zou zich verre houden van toelating van Joden zonder middelen van bestaan. Daarvoor moesten dan ook strenge straffen worden opgenomen.[217]

Schokkend is daarna het slot van dit advies. Het Hof wijst daar op de economische beperkingen van de eigen provincie, die arm was, geïsoleerd lag en die een eenzijdige oriëntatie op de landbouw had met slechts in beperkte mate handel, zulks terwijl er nauwelijks voldoende voedsel was. Een toevloed van Joden zonder bronnen van bestaan zou de plaatselijke economie ruïneren. Ondanks alle voorafgaande beschouwingen zag het Hof zich genoodzaakt aan de landsheer te verzoeken de bestaande eeuwigdurende verboden voor toelating van Joden in Gelre in stand te houden en bij een eventuele toelatingsregeling de Oostenrijkse provincie Gelre buiten beschouwing te laten.[218]

Het provinciebestuur van Gelre, het Roermondse Hof, mag dan wel in zijn advies, anders dan alle andere provinciebesturen in de Oostenrijkse Nederlanden, aspecten van menslievendheid en tolerantie hebben genoemd en begrip hebben getoond voor de maatschappelijke noodzaak Joden toe te laten. Maar aan het slot van zijn advies maakte het een keuze die overeenkwam met die van de rest van het land: Joden niet toelaten. Ginsburger noemt het in zijn aangehaalde commentaar ‘un raffinement d’hypocrisie qui se joue de la vérité’, vrij vertaald: geraffineerde hypocrisie die een loopje neemt met de waarheid.[219]

Toegegeven moet worden dat de economische omstandigheden in de achttiende eeuw in Oostenrijks Gelderland slecht waren. De Vrede van Utrecht in 1713 en de drie opvolgende vredesverdragen, Rastatt (1714), Baden (1715) en het vernieuwde Barrièretraktaat van 1715 hadden het oorspronkelijk gebied ‘gedemembreerd’, teruggebracht tot nog geen tien% van zijn oorspronkelijke oppervlakte. Daarbij was het door het prinsbisdom Luik ook gescheiden van

---

[217] Ginsburger, ‘Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle’, 91, 184: ‘C'est après des règles et les principes prédéduits que nous croyons qu'il pourvoit être dressée un édit plein d'humanité en faveur des Juifs, qui tend au bien public en général et qui éloigne de l'état des Juifs sans ressource surtout lorsqu'il serait combiné de grièves peines.’ Vertaling: ‘Het is volgens hiervoor besproken regelen en principes dat, naar wij geloven, voorzien zou moeten worden in een humaan edict ten behoeve van de Joden, dit in het algemeen en dat zich verre houdt van de staat van de Joden zonder enige hulpbron, zulks in combinatie met zware boeten.’

[218] Ibidem: ‘Toutes ces considérations particulières, qui se présentent pour cette province, nous font espérer que Votre Majesté y laissera subsister les susdits édits excluant les Juifs à perpétuité et comme d’aprez cela nous ne nous trouvons pas dans le cas de lui pouvoir offrir le projet d’ordonnance dont il s’agit, nous osons le prier de plus d’eximer cette province dans toute disposition ou édit général qu’il pourra lui plaire d’émaner relativement à leur admission, toute modifiée qu’elle seroit’.Vertaling: ‘Al deze specifieke overwegingen, voor deze provincie, doen ons hopen dat Uwe Majesteit de bovengenoemde edicten zal laten bestaan met uitsluiting voor altijd van de Joden, en gelet op het voorgaande bevinden wij ons niet in de positie om het ontwerp van de bewuste ordonnantie aan te kunnen bieden, wij durven er bij hem op aan te dringen om deze provincie uit te zonderen in elke algemene bepaling of edict dat hem zou behagen uit te vaardigen met betrekking hun toelating, zoals het aangepast zal zijn.’

[219] Ibidem, 179; Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 277, laat bij de bespreking van de reactie uit Roermond het pleidooi voor de principes van medemenselijkheid achterwege, dit terwijl de Roermondse reactie daar uitgebreid op wijst. Bovendien verwart zij het provinciaal bestuur, het Hof van Gelre dat het advies gaf, met het stadsbestuur van Roermond, aan wie zij het advies toeschrijft.

Oostenrijks Brabant en de andere Zuid-Nederlandse provincies. De bevolking van het oorspronkelijk tweede kwartier van het hertogdom Gelre was teruggebracht tot amper 25.000 inwoners. Het was een verpauperde provincie geworden, zonder voldoende eigen landbouwareaal en zonder relevante industrie.[220] Ondanks het gegeven van de slechte eigen economische situatie, blijft het advies van het hof hypocriet. Kennelijk werd de roep om menslievendheid gesmoord door de eigen noden.

De opvatting van het Roermondse Hof van Gelre herinnert aan de visie van verlichte figuren als Voltaire en abbé Grégoire die enerzijds tolerantie propageerden, anderzijds anti-judaïstische uitspraken deden. Zoals Peter Gay opmerkt, wenste Voltaire via de joden de christenen te treffen. Ook Schechter stelt dat Voltaires obsessie met de Joden vaak onlosmakelijk was verbonden met diens obsessie met het religieus fanatisme dat hij als filosoof vooral bespeurde in de katholieke kerk. Maar hij kan zich niet geheel in die interpretatie van Gay vinden. Naar zijn oordeel biedt die bijvoorbeeld geen verklaring voor Voltaires verwerping van talmoedische en post-talmoedische geschriften.[221]

Juist op het gebied van het strafrecht heeft het Hof van Gelre in Roermond getoond de (door Voltaire in het Frans vertaalde) boodschap van Cesare Beccaria in *Dei delitti e delle pene* uit 1764 over humanisering van het strafrecht en verdraagzaamheid te kennen.[222] Ten opzichte van Joden beleed het hof met de mond de wens voor een humane benadering, maar als het erop aankwam, bleef diep in het hart de ‘oude reactie’ aanwezig.[223]

I.2.5 De afwikkeling van de nalatenschap van bisschop Van Hoensbroeck in 1793

Aan het einde van de achttiende eeuw, kort voor definitieve komst van de Franse revolutionairen, gebeurde er nog iets merkwaardigs dat lijkt te wijzen op veranderende opvattingen. In het jaar 1775 was rijksgraaf Philippus Damianus van en tot Hoensbroeck benoemd tot bisschop van Roermond. Hij was in die stad geboren in 1724. De bisschop was een ontwikkeld man, die in Rome aan het jezuïetencollege had gestudeerd, maar ook een rechtenstudie had gevolgd aan de Leidse universiteit. Van Hoensbroeck had grote belangstelling voor

---

[220] Daniels, ‘Oostenrijks Opper-Gelre, Roermond en de Brabantse Revolutie’, 15.
[221] Gay, *Voltaire’s Politics*, 353; Schechter, *Obstinate Hebrews*, 47-48. Zie ook Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming*, 112-115 en 130-132. Quispel acht de gevolgen van uitspraken als die van Voltaire belangrijker dan zijn eventuele intenties. Hij noemt Voltaire ‘een vooraanstaande figuur in de geschiedenis van het antisemitisme’. Daarnaast wijst hij op andere filosofen van de Verlichting zoals Immanuel Kant, Johan Gottlieb Fichte en Friedrich Schlegel die zich bezondigd zouden hebben aan antisemitische uitspraken. Zie eveneens: Weinzierl, ‘Moderner Antisemitismus’, 379.
[222] Van der Bruggen, ‘Een Roermonds Lofdicht uit 1787’, 80.
[223] ‘De oude reactie’ is een door Jacob Hiegentlich gebruikte term voor antisemitisme in zijn in 1938 verschenen roman *Schipbreuk te Luik*.

beeldende kunst en muziek. Hij leefde op grote voet in het bisschoppelijk paleis in Roermond en op kasteel Hillenraad in het nabij Roermond gelegen dorp Swalmen. In zijn jonge jaren was hij de idealen van de (katholieke) Verlichting toegedaan. Later, kennelijk toen hem duidelijk was geworden dat die idealen het einde zouden betekenen van de bevoorrechte positie van zijn kerk, sloot hij zich aan bij het conservatieve verzet tegen de hervormingen van Jozef II. Eind 1792 vluchtte hij voor de eerste inval van het Franse leger. Pas nadat de veroveraars in het voorjaar van 1793 verdreven waren, keerde de bisschop terug. Korte tijd later stierf hij.[224] Na zijn dood werden zijn inboedel en persoonlijke bezittingen in het paleis en het kasteel verkocht.

Bij de afwikkeling van zijn nalatenschap blijkt een aantal Joden als kopers betrokken te zijn geweest. In de verkoopafrekeningen komen de namen voor van David Joseph, Michael Cohen en Daniel Joseph, telkens met de aanduiding ‘den jode’.[225] Het bijzondere is dat deze Joden vermeld worden tussen al het overige kopend publiek. Dat bestond veelal uit pastoors en leden van de familie Van Hoensbroeck. Bovendien kochten deze Joden voor forse bedragen. David Joseph betaalde bijvoorbeeld voor alle pretiosa (kostbaarheden), inclusief de staande klokken, 13.800 gulden. Michael Cohen kocht onder andere voor 4.440 gulden Maastrichts courant alle voorradige zilver. Daniel Joseph kocht het volledige bestek voor 9 carolynen. Soms staat er enkel dat er verkocht werd ‘aan den jode’.

Deze incidentele vermeldingen van betrokkenheid bij een dergelijke prestigieuze publieke verkoop leren ons dat Joden in de Limburgse territoria ondanks de geldende verblijfsbeperkingen toch, wanneer het nodig was, onbelemmerd konden functioneren. De afwikkeling van de nalatenschap van de rijke kerkvorst Van Hoensbroeck kon profijtelijk verlopen dankzij hun aanwezigheid. Hierdoor wordt duidelijk dat er in deze gebieden aan het einde van de achttiende eeuw ook welgestelde en ontwikkelde Joden woonden. De drie genoemde Joden waren afkomstig uit het zuiden van de huidige provincie Limburg.

[224] Voor bisschop Van Hoensbroeck, zie: Nissen, *Roermond. Biografie,* 254-255 en 288.
[225] Rijckheyt, nr. 550 archief Schloss Haag, inv.nr. 3036, o.a. nrs. 7, 13-15, 25, 20 en 30. David Joseph is vermoedelijk dezelfde uit Maastricht of omgeving afkomstige persoon als degene die in 1806 namens de Joden in Nedermaas heeft deelgenomen aan het Grand Sanhedrin in Parijs.

I.2.6 Het traditionele anti-judaïsme van de katholieke kerk in de achttiende eeuw

De vooral tot het Poolse volk gerichte encycliek *A Quo Primum* van paus Benedictus XIV uit 1751 zal weinig of geen invloed hebben gehad op de vrijwel uitsluitend katholieke bevolking van de Limburgse territoria. Deze encycliek is echter doordrenkt van een anti-judaïsme dat grenst aan antisemitisme en is meer te zien als een bestendiging van een eeuwenlang bestaande gedragslijn.

De voorafgaande voorbeelden van confrontaties hebben bijna alle betrekking op de verhouding van het wereldlijk gezag met de Joden. Met alle verwijten die in deze encycliek aan hen worden gemaakt, wordt het duidelijk dat het anti-judaïsme van kerk en kerkleiding ook in de achttiende eeuw een institutioneel en constant gegeven is geweest.

I.2.7 Conclusie

Aan de hand van de hierboven geciteerde rechterlijke uitspraken en overheidsmaatregelen valt te concluderen dat het vooral de Oostenrijkse landvorst Jozef II is geweest die de idee van gelijkheid van burgers, en dus ook van Joden, ingang heeft doen vinden. Bij de gewone man of vrouw in de straat bleven de gebruikelijke vooroordelen hardnekkig voortleven. Bij geletterden, zoals de raadsman Schreurs van Jacob Block en Joseph Jacob, en bij sommige rechters kon dat heel anders zijn. Daar staat weer tegenover dat juist lokale bestuurders en functionarissen lang zijn blijven volharden in een afwijzende houding.

De invloed van de Verlichting in Midden-Limburg in de achttiende eeuw is enerzijds onmiskenbaar en anderzijds toch maar beperkt van omvang geweest, dit alles gemeten aan de opstelling tegenover Joden. Hierbij past ook de kanttekening dat juist ook protagonisten van de Verlichting zoals Voltaire vaak blijk hebben gegeven van een uitgesproken vijandige houding jegens Joden in het algemeen en tegenover het joodse geloof. Ondanks hun streven naar tolerantie en gelijke berechtiging hebben zij daarmee ontegenzeggelijk bijgedragen aan de eeuwenlange verkettering van Joden en passen zij helaas daardoor in een Europese traditie.

De achttiende eeuw verdient ondanks het steeds aanwezige en hardnekkige anti-judaïsme een aparte bespreking na de middeleeuwen en de eerste eeuwen van de vroegmoderne tijd. Het verschil met de voorafgaande periode is dat er door een aantal wereldlijke leiders, in ons geval Jozef II en de leden van het Roermondse Hof van Gelre – maar niet tot hen beperkt –, nagedacht werd over hoe er met Joden moest worden omgegaan. Waar de keizer, tevens hertog van Gelre, de grootste stappen zette, bleef het voor de

leden van het Hof bij het formuleren van de noodzaak om uit gevoelens van medemenselijkheid Joden te accepteren. En ook al was het uiteindelijk advies uit Roermond aan de regering in Brussel in 1788 een staaltje van ‘geraffineerde hypocrisie’, geen van de andere provinciebesturen in de Zuidelijke Nederlanden was in staat gebleken het woord ‘l’humanité’ in de overwegingen van zijn advies op te nemen.

De afwerende houding jegens Joden zoals die in de besproken casussen naar voren is gekomen, lijkt niet veroorzaakt te zijn door een leidende rol van de katholieke kerk. Joden die in Midden-Limburg definitief hun heil probeerden te zoeken, bleven in deze periode paria’s die slechts bij uitzondering in een uithoek van dit gebied en dan nog vaak alleen maar tijdelijk hun heil konden zoeken.

Dat Joden bij de verkoop van het huisraad en de bezittingen van bisschop Van Hoensbroeck aanwezig konden zijn en daarin een belangrijke rol speelden, toont aan dat zij ondanks de hun in het Overkwartier opgelegde vergaande verblijfsbeperkingen in ieder geval in de tweede helft van de achttiende eeuw een belangrijke rol in de lokale economie konden hebben.

Aan het einde van die achttiende eeuw is de invloed van de Verlichting in Europa toch zodanig geweest dat Joden volwaardige burgers konden worden. In de meeste West-Europese landen is tijdens de negentiende eeuw dit voorbeeld gevolgd. Tegelijkertijd heeft die gelijkberechtiging in deze eeuw heftige antigevoelens opgeroepen, enerzijds mede veroorzaakt door romantische ideeën over de natiestaat en anderzijds door een opleving van vanouds bestaande vooroordelen over Joden en mythes over vermeend door hen gepleegde misdrijven.

DEEL II Van emancipatie en groei naar neergang (1794-2018)

Inleiding

In het najaar van 1794 begon definitief de Franse bezetting van de Limburgse territoria die tot 1814 voortduurde. Per 1 oktober 1795 volgde de opname van Midden-Limburg in het departement Nedermaas, dat met de andere acht Zuid-Nederlandse departementen als *les départements réunis* bij de Franse republiek, in 1804 het keizerrijk, werd gevoegd. Na een kort geallieerd intermezzo in 1814 volgde in mei 1815 onder de naam provincie Limburg de aansluiting bij het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Van 1830 tot 1839 maakte vrijwel de gehele provincie de facto deel uit van de nieuwe staat België. In dat laatste jaar volgde de terugkeer naar Noord-Nederland.

Limburg was vanaf 1839 onderworpen aan twee heren, het maakte deel uit van het Koninkrijk der Nederlanden en was, met uitzondering van de vestingsteden Maastricht en Venlo, tot 1867 lid van de Duitse Bond, een statenbond van Duitse vorsten en steden. Het lot van Limburg volgt echter vanaf 1839 (en van 1867 integraal) de nationale geschiedenis. Daarbij past wel de kanttekening dat, aan het slot van de Duitse bezetting, vanaf aanvang september 1944 tot 1 maart 1945 het Midden- en Noord- Limburgse gebied ten oosten van de Maas, ‘politisch und verwaltungsmäßig’ tot het Derde Rijk gerekend werd.

Hoofdstuk II.1 Gelijkberechtiging en aarzelende emancipatie (1794-1839)

II.1.1 Gelijke burgerrechten voor Joden

Artikel 1 van de *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* van 27 augustus 1789 luidt (vertaald): ‘Mensen worden geboren en blijven vrij en gelijk in rechten. Sociale verschillen kunnen slechts steunen op het algemeen belang’.[226] Op 27 september 1791 kregen de Franse Asjkenazische Joden volgens een besluit van de Assemblée Constituante volledig burgerrecht, dit nadat de Sefardische Joden al ruim anderhalf jaar eerder, op 28 januari 1790, vrije burgers waren geworden.

De gehele huidige provincie Limburg werd definitief door de Franse revolutionairen veroverd in het najaar van 1794 na een eerste – mislukte – korte Franse verovering, die geduurd had van december 1792 tot begin maart 1793. Na een overgangsjaar met veel onduidelijkheden over toepasselijk recht en over

[226] De originele tekst luidt: ‘Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits. Les distinctions sociales ne peuvent être fondées que sur l’utilité commune’.

de bestuurlijke indeling werd een deel van de veroverde gebieden, globaal Midden- en Zuid-Limburg en het huidige Belgisch Limburg, eind augustus 1795 ondergebracht in het departement Nedermaas, terwijl Noord-Limburg in 1798 met het westelijke Rijnland het departement Roer ging vormen.

In Roermond is de Franse Grondwet van 22 augustus 1795, waarin gelijke burgerrechten voor Joden waren opgenomen, vanaf 1 oktober van dat jaar, de datum van inlijving van Nedermaas bij de Franse Republiek, van toepassing geworden. Dit met de kanttekening dat de meeste inwoners van de Oostenrijkse Nederlanden aanvankelijk nog slechts de voor vreemdelingen gegarandeerde rechten kregen. Joden werden eerst op 6 december 1796 volwaardige burgers, amper drie maanden nadat in de Noordelijke Nederlanden het 'Decreet over den Gelykstaat der Joodschen met alle andere Burgers' was afgekondigd. Dat was gebeurd op 2 september van datzelfde jaar.[227]

Enige verdere uitwerking van artikel 1 van de *Déclaration* en van de besluiten van de *Assemblée* over die gelijkwaardigheid ontbrak echter, behalve een toevoeging aan artikel 6 dat vrijheid van godsdienstuitoefening garandeerde. Aan de besluiten tot gelijkstelling waren in Frankrijk overigens heftige discussies voorafgegaan. Specifieke Jodenbelastingen hadden daar al eeuwenlang tot veel onenigheid geleid. Eerdere pogingen van de Franse koning om tot ordening te geraken, waren mislukt. Pas enkele jaren voorafgaand aan 1789 waren er enkele regelingen tot stand gekomen, in het bijzonder voor Joden in de Elzas.[228] De discussies om hen tot gelijkwaardige burgers te maken waren langdurig en fel. Deze emancipatie van de Joden tijdens de Franse tijd werd niet overal in hun toenmalige wereld even enthousiast ontvangen.

De gelijkschakeling voor de wet hield ook in dat de eigen, vertrouwde machtsstructuren van de Joodse samenlevingen opengebroken werden. Volgens Presser waren vooral de Hoogduitse Joden, dus de Asjkenazische, die men in de Duitse landen maar ook in Midden-Limburg aantrof, vreemdelingen in hun uiterlijk, taal en onbuigzaam ritualisme.[229] Toch betekende deze wettelijke doorbraak dat de eeuwenoude idee van een 'Christelijke Natie' met daarnaast een 'Joodse Natie' verdween. Joden werden onderdanen van het land waar zij woonden en kregen daar dezelfde rechten en verplichtingen als christenen.

De Franse Revolutie en het daaropvolgende keizerrijk van Napoleon hebben nog een ander, op termijn uiterst bedreigend, gevolg voor Joden gehad. De verbetering van hun maatschappelijke en wettelijke positie heeft al spoedig geleid tot het ontstaan van een nieuw en ernstig vooroordeel dat in de loop van de negentiende eeuw een vast bestanddeel is geworden van het moderne anti-

[227] Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 35-36.
[228] Jansen, 'Overheid en Joden', 55.
[229] Presser, *Napoleon*, 291-295.

Joodse repertoire. Joden zouden worden gezien als veroorzakers, het brein en de winnaars van iedere grote revolutie, zoals die van 1789, 1848 en 1917. In nauw verband daarmee ontstond de idee van een geheime Joodse samenzwering om de wereldheerschappij te verkrijgen.[230]

II.1.2 Voortdurende vooroordelen, soms ook in de rechtspraak

De wettelijke gelijkstelling betekende zeker niet dat de bestaande vooroordelen weggenomen waren. Die bleven bij de bevolking en vaak ook bij overheidsfunctionarissen onverminderd bestaan. Naar aanleiding van criminele overvallen werden Joden tot zondebok verklaard en werd zelfs voorgesteld om alle Joden in Nedermaas onder het vreemdelingenrecht te brengen. Zover kwam het niet, maar uitvoering van dat plan zou de gelijkheid van burgers in het departement weer teniet hebben gedaan.[231]

Ondertussen was de gelijkstelling van Joden voor hen wel van groot belang tijdens juridische procedures waarin zij betrokken waren. Er was een einde gekomen aan de eerdere juridische willekeur voor Joden tijdens de procesvoering. Doordat zij niet meer in het verborgene hoefden te leven, konden zij hun rechten laten gelden. Een voorbeeld daarvan is de klacht van de in Elmpt woonachtige Bernard Berets. De naam Berets (ook Beretz of Behretz) wordt gevoerd door een Joods geslacht in het nabije Rijnland. Bernards klacht over mishandeling werd op 2 maart 1797 voor de Roermondse correctionele rechtbank, die toen amper een jaar bestond, behandeld. Elmpt had tot in het jaar 1794 tot het Roermondse Overkwartier behoord, waar Joden niet mochten wonen.[232] Tot 1815 vielen het tegenwoordig Duitse Elmpt en enkele naburige gemeenten nog onder de bevoegdheid van de rechtbank in Roermond.

Toch heeft het nog lang geduurd voordat het principe van gelijkheid in rechte ten volle geaccepteerd werd door justitie en in de rechtspraak. Hoe het toch vaak mis kon gaan, kan worden ontleend aan een aantal hierna te beschrijven gevoerde procedures bij de Roermondse en Maastrichtse rechtbank. Eerst wordt hier de procedure in vier instanties besproken, die Moijses en Bernard Hertzdahl in 1799 en 1800 moesten voeren bij deze rechtbanken en de beroepsinstantie, het *Tribunal criminel*. Het is een bijna standaardvoorbeeld van onzorgvuldige behandeling en vooroordelen, enkel omdat de beklaagden Joden waren.[233]

---

[230] Weinzierl, ‘Moderner Antisemitismus’, 381.
[231] Jansen, ‘Overheid en Joden’, 58.
[232] RHCL, NRA, inv.nr. 1415, 16-17 en 20-24.
[233] Ibidem, inv.nr. 178.

Vier rechtszaken in 1799-1800 tegen vader en zoon Hertzdahl

Op 23 juni 1799 begaven de Franse ambtenaren Pierre Marson en Michel Perrée zich naar het huis van de kleermaker Wilhelmus Bender in de Schoenmakersstraat in Roermond. Zij waren ambtenaren bij het Bureau de Garantie, het Waarborgkantoor dat toezicht moest houden op de handel in zilver en goud in het arrondissement Roermond, Marson als controleur en Perrée als ontvanger van dat kantoor. Zij werden vergezeld door de *agent municipal* Daenen, hoofd van de municipaliteit Roermond.[234]

De aanleiding van het voorgenomen bezoek was een vermoedelijke wetsovertreding. Bij hun binnenkomst in het huis van Bender deelden de heren aan diens vrouw mee dat zij toegelaten wilden worden tot de kamer waar de uit Sittard afkomstige Moijses Hertzdahl logeerde. Bij het binnentreden vertelden zij aan Hertzdahl in welke hoedanigheid zij hem bezochten en vorderden zij dat aan hen alle zilveren en gouden voorwerpen getoond zouden worden die hij in zijn bezit had. Moijses, die aangaf dat hij handelde in 'drapier' (laken), en daartoe een vergunning had van het hoofd van zijn woonplaats – 'une patente de la troisième classe' –, antwoordde daarop dat hij geen sieraden had en dat hij die tijdens zijn verblijf in Roermond ook niet had kunnen kopen.

De ambtenaren van de Waarborg namen daar geen genoegen mee en sommeerden hem de twee koffers die hij bij zich had, te openen. In de eerste koffer vonden zij een zilveren horloge dat geen merkteken had.[235] Ook zat er een hoeveelheid oude, uit de Oostenrijkse tijd daterende, zilveren munten (escalins ofwel schellingen) in, die Hertzdahl zei te hebben ontvangen bij de verkoop van zijn waren. In de tweede koffer bevonden zich geen bijzondere voorwerpen. Op een tafel in de kamer zagen de ambtenaren nog een klein horloge van Engelse makelij, ook zonder waarmerk. Op verdere sommaties van de verbalisanten om aan te geven of hij nog meer gouden of zilveren voorwerpen in zijn bezit had, verklaarde Hertzdahl dat hij nog een derde horloge in zijn broekzak had. Ook dat zilveren voorwerp had geen waarmerk. Hij voegde eraan toe dat de horloges

[234] Bij de grote bestuurlijke reconstructie in 1796 van het twee jaar eerder door de Fransen veroverde land was de stad Roermond als rechtspersoon opgeheven en samen met een aantal omliggende dorpen onderdeel geworden van het kanton Roermond. Dat kanton was een soort overkoepelende gemeente geworden die bestond uit municipaliteiten, de voormalige stedelijke of dorpseenheden. Die bestuurlijke hervorming heeft overigens maar kort geduurd, namelijk tot medio 1800, het jaar waarin de oude steden en dorpen als gemeenten door de Franse bezetter weer hun bestaansrecht kregen.

[235] In het proces-verbaal wordt aanvankelijk het woord 'horloge' gebruikt. Dat zou kunnen betekenen dat het om klokken zou gaan. Later gebruiken de verbalisanten het woord 'montre', zodat aangenomen mag worden dat het ging om zakhorloges die men bij zich kon dragen, meestal in een speciaal daarvoor gemaakte jaszak. Omdat één horloge in een van de koffers was opgeborgen en Moijses een ander in zijn broekzak had opgeborgen, is het onwaarschijnlijk dat het om klokken ging. Bovendien ging het om zilver, zodat zakhorloges waarschijnlijker zijn. Alle zilveren voorwerpen moesten door de maker ervan, de zilversmid ter keuring bij een waarborginstelling worden aangeboden, waarbij de objecten een keurstempel kregen van het zilvergehalte alsmede van plaats, jaar en maker. Deze oude verplichting was met de Franse Waarborgwet in 1797 geactualiseerd.

aan hem en zijn in de kamer aanwezige zoon Bernard toebehoorden. Op de vraag waarom hij die voorwerpen niet had aangegeven bij het Waarborgkantoor, antwoordde hij dat deze hem en zijn zoon dienden tot dagelijks gebruik en dat het niet om koopwaar ging. Bovendien waren hij en zijn zoon afkomstig uit een landstreek waar de bepaling van de door de verbalisanten genoemde wet niet gold, en had hij de horloges niet in Roermond gekocht.

Uit het proces-verbaal van deze bijeenkomst blijkt dat het ging om artikel 92 van de Wet van 19 brumaire an VI (9 november 1797), dat bepaalde dat handelaren in zilveren en gouden voorwerpen zich altijd na hun aankomst in een gemeente moesten melden bij de overheid onder overlegging van documenten van echtheid van de voorwerpen die zij voor de handel bij zich hadden. Die documenten moesten dan afkomstig zijn van de edelsmeden of fabrikanten die de voorwerpen gemaakt hadden. De horloges werden door de verbalisanten in beslag genomen met de aankondiging dat strafvervolging zou plaatsvinden.

Opvallend is dat de verbalisanten in het proces-verbaal en ook in hun latere processtukken vermeldden dat vader Hertzdahl Jood was. Achter zijn naam schreven zij ‘juif’, alsof dit iets bijdroeg aan de beoordeling van het vermeende misdrijf. Die vermelding staat haaks op de in de toenmalige Franse Grondwet bepaalde gelijkberechtiging van alle burgers.

Wat ook opvalt, is dat de verbalisanten vader Hertzdahl van het begin af aan aanduidden als ‘marchand d’ouvrages d’or et d’argent ambulant’ (reizende handelaar in goud- en zilverwerken). Uit alle stukken blijkt echter dat hij reizend (ambulant) handelaar in textiel was, ‘marchand de draperie’. Kennelijk reisden hij en zijn zoon markten in stad en land af en mogelijk gingen zij ook langs de deuren om hun handel te verkopen. Hun beroep maakt ook duidelijk waarom zij bij de kleermaker Bender logeerden.

Aan Bender kleeft nog wel een smet. Het heeft er alle schijn van dat hij de aanwezigheid van zilveren voorwerpen in de bagage van zijn gasten bij de *agent municipal* had gemeld. Door de verdachte Hertzdahl senior behalve als Jood consequent van het begin af aan ook als goud- en zilverhandelaar aan te duiden, gaven Marson en Perrée aan de zaak een tweede ongewenste draai. Vader en later ook zoon Hertzdahl waren op die manier al van tevoren vrijwel veroordeeld, gelet op de voor deze beroepsgroep geldende bepalingen. Bovendien maakten de beide verbalisanten de fout geen proces-verbaal op te maken tegen de zoon Bernard en ook niet te noteren dat zij hem duidelijk gemaakt hadden wat er speelde. Bernard werd evenmin betrokken bij de in beslagneming van de horloges en ondertekende het beslagdocument daarvoor niet.

Een belangrijk argument van vader Hertzdahl was dat hij afkomstig was uit Sittard, op dat moment gelegen in een andere staatkundige eenheid, het departement Roer dat in 1799 nog niet tot de Franse Republiek behoorde. Sittard heeft vanaf 1400 vele eeuwen lang behoord tot het hertogdom Gulik-Berg. De veel toleranter houding ten opzichte van Joden in dat hertogdom, anders dan de territoria die onder Spanje en Oostenrijk vielen zoals Roermond, zal de belangrijke reden geweest zijn voor veel Joden, onder wie de familie Hertzdahl, om zich op enig moment daar te vestigen. Na de verovering door de Franse revolutionairen in 1794 was het hertogdom Gulik onderdeel geworden van de bezette linker Rijnoever. In 1798 werden die gebieden langs de Rijn ondergebracht in het al genoemde departement Roer, dat weliswaar vanuit Frankrijk geregeerd werd, maar pas in de periode 1801-1802 ingelijfd werd. De Franse wetgeving, en dus ook de genoemde Wet van 19 brumaire an VI, was er in 1799 niet van toepassing. Moijses en Bernard Hertzdahl zullen naar alle waarschijnlijkheid niet van de inhoud van deze wet op de hoogte geweest zijn, daargelaten dat zij slechts in laken en niet in goud en zilver handelden.

Het proces-verbaal van de inbeslagneming was nog maar het begin van de ellende voor de Hertzdahls. Eerst werd vader Moijses gedagvaard voor het *Tribunal correctionnel*, de rechtbank die in Roermond zetelde.[236] Voortbordurend op de fout van de verbalisanten, deed het *Tribunal* op 15 juli 1799 alleen uitspraak tegen Moijses Hertzdahl, die overigens niet ter terechtzitting verschenen was en verstek had laten gaan. Het beslag werd als ‘valable’, dus juist en geldig, beoordeeld en de gedaagde kreeg tweemaal een boete van tweehonderd francs. Ook moest hij de kosten van de verbalisanten van de Waarborg betalen.

Dat liet Moijses niet op zich zitten. Hij stelde op 21 juli 1799 beroep in bij het *Tribunal criminel* in Maastricht. Op 22 augustus 1799 verwees dit gerecht in een vonnis tegen vader en zoon de zaak ter hernieuwde berechting in eerste instantie naar het Maastrichtse *Tribunal correctionnel*. Er waren te veel fouten gemaakt in de voorafgaande procedure. De Maastrichtse correctionele rechtbank had meer tijd nodig om tot een besluit te komen. In haar uitspraak van 8 januari 1800 werden vader en zoon Hertzdahl opnieuw aangeduid als Joden. Ook vonden de Maastrichtse rechters, zonder er veel overwegingen aan te wijden, dat de Hertzdahls handelaren in goud en zilver waren en achtten zij het niet van belang dat de verdachten (als buitenlanders) niet op de hoogte waren van de inhoud van de genoemde bepalingen uit de wet van 19 brumaire an VI. Het

[236] Na de definitieve opheffing in 1796 van het al sinds 1580 in Roermond gevestigde Hof van Gelre had de stad nog slechts een rechtbank voor strafrechtelijke aangelegenheden, een situatie die overigens maar tot in het jaar 1800 bestaan heeft, omdat er toen weer een volwaardige rechtbank kwam. Zie voor het instituut *tribunal correctionnel*: Van der Bruggen, ‘Het Tribunal correctionnel’, 122-124.

gevolg van dit alles was dat opnieuw het beslag op de horloges als juist werd aangemerkt en dat vader en zoon ieder veroordeeld werden tot een boete van tweehonderd francs. Weer moest er appèl worden ingesteld, zodat de zaak nogmaals bij het *Tribunal criminel* kwam.

Een van de leden van deze beroepsinstantie was Frans Ramaeckers, de man die in 1800 de eerste Roermondse rechtbankpresident werd.[237] Hij kreeg opdracht de zaak te bestuderen en daarover een rapport uit te brengen. Zijn conclusie op 5 maart 1800 was dat het vooral ging om de vraag of de beide Hertzdahls beschouwd moesten worden als handelaren in goud en zilver. Daarna kwam er in hoger beroep een vierde, maar nu gunstige uitspraak, uitgesproken op dezelfde datum als die van de rapportage van Ramaeckers. De verdachten werden ontheven van de tegen hen uitgesproken veroordelingen, terwijl de in beslag genomen horloges aan hen moesten worden teruggegeven. De kosten die in de procedures waren ontstaan, kwamen ten laste van de beslagleggers, de ambtenaren van de Waarborg.

II.1.3 Andere gerechtelijke procedures

Een globaal onderzoek van andere procedures waar Joden bij betrokken waren tijdens deze periode, biedt voor de Limburgse territoria het bekende wisselende beeld van begrip en afwijzing:

De vervolging van Meijer Heijmann in 1799-1800

Aan het boek *In dienst van Napoleons Europese droom* valt het bijzondere geval van de 55-jarige Jood Meijer Heijmann te ontlenen.[238] In een herberg in Weert had Heijmann op 9 brumaire an VIII (31 oktober 1799) verteld dat hij marketenter in het Engelse leger was geweest. Bij de inval kort voordien in Noord-Holland was hij aanwezig geweest. De wapenstilstand met de Engelsen was in zijn ogen slechts een hersenschim en een nieuwe inval van de Russen was nabij. Het zouden de Fransen zijn geweest die Alkmaar geplunderd hadden. De vrederechter in Weert, Van Halen, vond dat hier sprake was van een staatsgevaarlijke activiteit.

Gevankelijk overgebracht naar Roermond ontkende Meijer zijn eerdere beweringen tegenover de *Directeur du jury*. Er werd een akte van beschuldiging

[237] RHCL, NRA, inv.nr. 1415 nr. 6. Het *Tribunal correctionnel* te Roermond benoemde op 14 nivôse an V (3 januari 1797) de *citoyen* Albert Ramaeckers tot 'commis greffier'. Vermoedelijk is de tot nog toe in de geschiedschrijving aangenomen roepnaam 'Frans' voor de latere rechtbankpresident Ramaeckers niet juist, maar dient die 'Albert' te zijn.

[238] Welten, *In dienst van Napoleons Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert*, 149-150; RHCL, NRA inv.nr. 169.

opgesteld en Meijer werd voorgeleid aan een *Jury spécial d'accusation*. Maar op 13 januari 1800 sprak de *Jury de jugement* in Maastricht hem vrij.[239]

Twee onbekende Joden in Roermond in 1804

Op 9 januari 1804 werd bij de rechtbank in Roermond een verklaring afgelegd door Jean Joseph van Hamoent, *garçon imprimeur* bij Gerard Gruyters, *imprimeur et libraire* te Roermond. Daags voordien waren om elf uur in de ochtend twee hem onbekende personen in de winkel van zijn werkgever gekomen. Hij had vermoed dat het Joden waren. Zij hadden aan hem gevraagd of hij 'papier bleu' verkocht, waarop hij bevestigend had geantwoord. Daarop hadden zij een vel gekocht voor een stuiver. Toen zij met groot geld wilden betalen (met een kroon van zes livres), had Van Hamoent dat verdacht gevonden. Na overleg met zijn werkgever vond de koop geen doorgang.[240]

Uit het feit dat hierover later een gerechtelijke verklaring werd afgelegd, is af te leiden dat er wantrouwen tegen deze vreemdelingen werd gekoesterd. Dat ook in 1804 Joden direct herkend konden worden, duidt erop dat zij mogelijk nog steeds kleding droegen die oorspronkelijk voor hen voorgeschreven was.[241] Niet uitgesloten is dat het vermoeden van Van Hamoent gebaseerd was op taalherkenning.

De strafzaak tegen Aaron Berents in 1806

Weer een ander voorbeeld van het overal bestaande wantrouwen jegens Joden is de strafzaak tegen Aaron Berents.[242] Deze 'marchand colporteur domicilié à Maestricht' tekende beroep aan bij het *Cour criminelle* te Maastricht tegen een tegen hem uitgesproken vonnis van de Correctionele rechtbank in Hasselt op 21 mei 1806. Op 14 april van dat jaar was hij op de markt van Borgloon ('la foire de Looz') en bezocht, zoals hij verklaarde, 'un cabaret pour me raffraichir' (het 'café' van een zekere Steevens). Daar werd hij plots beschuldigd van diefstal. Hij liet zich vrijwillig fouilleren, zonder dat er een verzoek daartoe was gekomen van enige autoriteit. Bij hem werden vijf kronen aangetroffen, de opbrengst van koopwaar die hij had verkocht. Er was 'une bourse de toile grise contenant onze couronnes' (een grijze linnen beurs met elf kronen) gestolen, waarvan men hem verdacht, omdat men geld had horen rinkelen toen hij zich

[239] Voor het verschil tussen de beide jury's, zie: Van der Bruggen, 'De jury d'accusation en de jury de jugement', 125-128.
[240] RHCL, NRA, inv.nr. 1991. Getuigenverklaring afgelegd door Jean Joseph van Hamoent tegenover de *Magistrat de sureté* van het arrondissement Roermond op 18 nivôse XII (9 januari 1804). Ontleend aan: Welten, *In dienst van Napoleons Europese droom*, 157, noot 92.
[241] Zie voor de beschrijving van de kleding van Joden: Schulpen, 'Reuring in Sittard anno 1793', 124.
[242] RHCL, NRA, inv.nr. 218, dossier Aaron Berents. Met dank aan Joost Welten die zijn documentatie over deze zaak en over de hiernavolgende aangelegenheden met betrekking tot Frederick Gerson en de Maastrichtse begrafenisrel aan mij ter beschikking stelde.

bukte om zijn stok van de grond te rapen. Toen de *maire* van Borgloon (de 32-jarige Jean Herman Daris) was gekomen, was hij nogmaals gefouilleerd met hetzelfde resultaat. De *maire* had hem daarom laten gaan. Buiten werd hij een derde maal gefouilleerd, ditmaal door de gendarmerie, maar deze trof wederom slechts vijf kronen aan en geen beurs met elf kronen.

Bij de behandeling ter terechtzitting werd de 48-jarige Arnold Elders, dagloner te 's Heeren Elderen gehoord, die verklaarde als 'qu'ayant vendu à la foire de Looz une vache et l'argent en perçu mis dans une bourse grise avec le peu qu'il avait'[243]. Binnenshuis zou die beurs gestolen zijn door Berents. De 32-jarige Daris, die eveneens getuige à charge was, verklaarde evenwel dat hij in het café van Steevens had gevraagd of iemand de diefstal had gezien, waarop de aanwezigen verklaard hadden dat ze alleen een verdenking koesterden.

Het proces-verbaal van deze eveneens op 21 mei 1806 gehouden zitting maakt melding van het feit dat de rechtbank een vonnis heeft uitgesproken, maar vermeldt de inhoud van dat vonnis niet. Uit het feit dat Berents in beroep moest komen, valt te concluderen dat hij in eerste instantie veroordeeld is.

Het vreemde gedrag van Frederick Gerson in 1812

De Joodse handelaar in runderen Frederick Gerson werd op 10 maart 1812 voorgeleid aan de commandant van de *gendarme impérial* in Weert. Gerson had als vreemdeling tegenover de *maire* van Hamont (huidig Belgisch Limburg) verklaard dat hij handelaar in runderen was, maar een paspoort had hij niet, terwijl hij bovendien nauwelijks geld bij zich had voor zijn handel. Op bevel van de genoemde commandant werd hij overgebracht naar Roermond, waar hij voorgeleid werd aan de onderprefect van het arrondissement Roermond.

Daar verklaarde hij als volgt: hij was 36 jaar oud, geboren in Anspach (Beieren), ongehuwd en van beroep slager. Zeven jaar had hij in het Oostenrijkse leger gediend. Hij woonde in Mulbracht, departement Roer, gelegen in het huidige Duitse grensgebied, bij Jacques Roemers, 'marchand de bêtes à cornes' (handelaar in gehoornde dieren). Gerson zei sinds vijftien dagen bij Benjamin Sanders, slager in die plaats te werken. Op zondag 8 maart was hij van huis vertrokken. Onderweg had hij geslapen bij de moeder van de dokter te Helden. De dag daarna was hij in Hamont gearresteerd. Hij wilde nu naar Samuel Jonas in Lommel gaan. Aan diens kinderen zou hij onderwijs geven volgens een verklaring van deze Jonas en van de *maire* van Lommel. Op de vraag in wiens naam hij runderen kocht, antwoordde hij dat hij ze voor eigen rekening kocht en vervolgens met een kleine winst doorverkocht aan andere

[243] Vertaling: 'dat hij op de Markt van Borgloon een koe had verkocht en het ingezamelde geld in een grijze beurs had gestopt bij het weinige dat hij had.'

Joodse handelaren. Hij verklaarde dat hij geld bij zich had voor de handel in rundvee, maar kon slechts twee kronen en een zilveren horloge tonen. Hij had vervolgens zijn plannen veranderd, want hij was nu van plan naar Mulbracht terug te reizen om daar een paspoort aan te vragen en vervolgens zijn handel voort te zetten. Hij durfde zijn handtekening niet te zetten, omdat het sabbat was.[244]

Een Maastrichtse begrafenisrel in 1812

Het meest opmerkelijk is de strafzaak die in 1812 speelde bij de Maastrichtse rechtbank.[245] Op 7 oktober van dat jaar hadden enkele mannen en opgeschoten knapen onder leiding van de 33-jarige meester-dakdekker Henrij Ketelslager en de veertigjarige kruier Servais Lenoir een Joodse begrafenisplechtigheid in die stad belegerd. Dat was gebeurd in de Rue des Capucins en op de toenmalige Joodse begraafplaats, mogelijk het voor Joden bestemde deel van de Algemene Begraafplaats aan de Tongerseweg of de oude locatie achter een woonhuis op de Maagdendries.[246]

Het oproer vond plaats tijdens de begrafenisplechtigheid van een Jodin. Vanwege de voor niet-Joden onbekende vorm waarop dit kennelijk gebeurde, was er veel publieke aandacht, maar vooral ook onbegrip. De relschoppers onder leiding van Ketelslager en Lenoir schoolden daar samen, beledigden de aanwezige Joden, scholden hen uit, gooiden stenen naar hen en sloegen en mishandelden enkele aanwezigen, zoals Alexandre Silverberg en Sacharia Wesly. Ketelslager had zelfs gedreigd het lijk te vertrappen (‘fouler aux pieds’). Silverberg zelf had klappen uitgedeeld aan zijn belagers. Daarom behoorde hij samen met de aanstichters van dit oproer tot de verdachten. Er werden veel getuigen gehoord.

De rechter constateerde dat de begrafenisplechtigheid door al deze voorvallen onderbroken en gehinderd was en maakte gewag van ‘attroupement’ (samenscholing) en ‘des troubles et desordres’ (onlusten en wanorde). Uiteindelijk veroordeelde de rechtbank de daders tot een boete van elf francs (ongeveer een maandloon van een niet geschoolde arbeider in die tijd) en de kosten van de procedure.[247] De aan Silverberg ten laste gelegde mishandeling werd hem niet kwalijk genomen; hij werd ontslagen van rechtsvervolging. Het grote aantal gehoorde Joodse getuigen toont aan dat er in Maastricht en omgeving toen al een aanzienlijke Joodse populatie was.[248]

---

[244] RHCL, NRA inv.nr. 1949.
[245] Ibidem, inv.nr. 915.
[246] Volgens *NIW* van 15.08.1930 was er al omstreeks 1750 een plek van samenkomst op een zoldervertrek boven een stal aan de Kleine Gracht. Volgens Ubachs en Evers *Historische Encyclopedie Maastricht*, 552, kreeg de Joodse gemeenschap eerst in 1838 de kleine Capucijnengang in de Bogaardenstraat ter beschikking.
[247] Het loon voor arbeiders was in die tijd ongeveer 150 à 300 francs per jaar. De daders zullen vermoedelijk aan de onderkant van deze schaal inkomen hebben gehad, als zij al geregeld werk hadden.
[248] Volgens de officiële tellingen waren er in 1808 215 Joden in Maastricht.

Deze scheld- en vechtpartij rond een begrafenis maakt wel duidelijk dat er van een volledige maatschappelijke acceptatie, ondanks de verlening van burgerrechten, nog lang geen sprake was. Enerzijds bleef er ook in de Franse tijd bij de bevolking van Nedermaas en de daaropvolgende provincie Limburg sprake van argwaan, wantrouwen en soms zelfs onverbloemde haat, anderzijds lijkt de rechtspraak in die periode steeds onbevooroordeelder geworden te zijn.

II.1.4. De aarzelende komst van Joden naar Roermond

Daargelaten de wettelijke gelijkheid sinds 1795, was de aanwezigheid van Joden in Roermond nog steeds geen vanzelfsprekende aangelegenheid. Het zou nog jaren na de definitieve komst van de revolutionairen in 1794 duren voordat de stad weer blijvend Joodse inwoners zou krijgen. In 1800 werd Ignace Wolff ingeschreven. In 1802 waren het de kooplieden Salomon Meyer en Salomon Benjamin die in Roermond kwamen wonen. In 1805 komen de namen van Elias Salam en een zekere Lipsijt voor. Pas in 1817 kwamen Joodse stadsbewoners die zich voor langere tijd in de stad vestigden. Wel blijkt uit de procedures tegen vader en zoon Hertzdahl en andere strafzaken dat oude voorschriften, zoals dat over een verblijf van maximaal twee keer 24 uur in de stad, hadden afgedaan.

II.1.5. Overheidsmaatregelen tijdens het Napoleontisch bewind

De komst van Napoleon Bonaparte, eerst als generaal, later als consul en nog later als keizer, leek aanvankelijk veel goeds te brengen. In 1799, tijdens zijn veldtocht naar Egypte, beloofde hij zelfs een eigen staat aan de Joodse inwoners van Palestina. Later, in 1806, riep hij een *Grand Sanhedrin*, een algemene vergadering van de Joden in het keizerrijk, in Parijs bijeen. Het doel was hun integratie te bevorderen en ‘de burgerlijke moraliteit der Joden te doen herleven die zij in vele eeuwen van onwaardig bestaan hadden verloren’.[249] Bij het op 15 juli 1806 voor het eerst bijeen gekomen *Grand Sanhedrin* werd Nedermaas vertegenwoordigd door David Joseph, een Frans sprekende Jood.[250]

In zijn instructies voor dit *Sanhedrin* gaf Napoleon vooraf aan dat de vergadering zou moeten uitspreken dat Joden verplicht waren Frankrijk te verdedigen zoals zij ook Jeruzalem zouden verdedigen, nu zij in Frankrijk op gelijke wijze werden behandeld als in die heilige stad. Niet meer dan de helft van de voor de dienstplicht van acht jaar opgeroepen Joden zou zich vrij mogen kopen en de andere helft zou persoonlijk de dienstplicht moeten vervullen.

---

[249] Jansen, ‘Overheid en Joden’, 58.

[250] Ibidem. Na zijn naamsverandering van 1808 had hij de naam David Steenhuis. Kasper-Holskotte, *Im Westen Neues*, 36, ziet de aanwezigheid van David Joseph bij het Sanhedrin over het hoofd. Waarschijnlijk is dit dezelfde persoon als de David Joseph die aanwezig was bij de verkoop van de nalatenschap van bisschop Van Hoensbroeck.

Joden die zich vrij van dienstplicht wensten te kopen, konden slechts een andere Jood als remplaçant laten dienen.

Omdat de Israëlieten hun eigen land hadden verlaten, diende het *Sanhedrin* een onderscheid te maken tussen religieuze en politieke regelgeving. Nu Joden dezelfde rechten hadden als andere burgers, zou het *Sanhedrin* moeten verklaren dat zij alle anderen, welk geloof die ook hadden, als broeders zouden beschouwen. De *fraternité* verplichtte hen het land te verdedigen waar zij dezelfde rechten genoten als andere burgers. Huwelijken tussen christenen en Joden zouden moeten worden aanbevolen, want die waren essentieel voor het heil van de natie. Een bizar en niet te concretiseren verlangen van Napoleon was dat bepaald zou worden dat in ieder departement of district van het *Sanhedrin* of *Consistoire* telkens slechts voor twee huwelijken tussen Joden onderling toestemming gegeven zou mogen worden en elk derde huwelijk er een tussen een christen en een Jood zou moeten zijn.[251]

Op 17 maart 1808 kwamen er drie besluiten (decreten) voor de Joden in zijn rijk. In elk departement moest één synagoge in de stad met de meeste Joodse inwoners komen, met een *Consistoire* of kerkenraad van (opper)rabbijnen en notabelen. De raad had tot taak Joden op te roepen tot gehoorzaamheid aan de wet en aan de keizer. De Joden in Nedermaas gingen tot het *Consistoire* in Krefeld behoren.

Een van die drie decreten was een ramp voor de Joden. Hun geldvorderingen werden namelijk voor een periode van tien jaar alleen opeisbaar onder velerlei beperkingen. Geldclaims op minderjarigen, vrouwen en militairen werden zelfs vernietigd. Voor de handel hadden Joden een speciaal patent nodig dat jaarlijks vernieuwd moest worden tegen hoge kosten en met bezwarende formaliteiten. Het decreet werd dan ook ‘décret infâme’ genoemd. Zoals de historica Stephanie Schlesier het verwoordt:

> ‘In dem Dekret kam das grundsätzliche Misstrauen der Regierung gegenüber den jüdischen Einwohnern zum Ausdruck, denn er stellte sie unter den Generalverdacht, Betrüger und Wucherer zu sein’.[252]

Deze regelingen maakten in menig opzicht van Joden weer tweederangsburgers. Het systeem ondermijnde de solidariteit binnen de Joodse gemeenschappen. Het bevorderde de scheidslijn tussen de Joodse burgerij en de verpauperde massa van Joden.[253] Principieel en verstrekkend was dat afstand werd gedaan van de

[251] Maslin, *An Analysis and Translation of Selected Documents of Napoleonic Jewry*, 6, 9, 16 en 19.
[252] Schlesier, *Bürger zweiter Klasse? Juden auf dem Land in Preußen, Lothringen und Luxemburg,* 69.
[253] Tallier et al., *Bronnen voor de geschiedenis van de Joden*, 79.

jurisdictie van rabbijnen met betrekking tot civiele en strafrechtelijke zaken, van hun zelfbestuur (de Joodse Natie) en van de hoop op terugkeer naar Israël.[254]

Toch waren aan deze besluiten ook meer positieve aspecten verbonden. Er kwam één organisatie van het Jodendom in het keizerrijk tot stand. Die instelling leverde een bruikbaar eenheidsbesef. Het contact met de regering kon tot wederzijds begrip leiden. Het hiervoor al genoemde wantrouwen en de vooroordelen konden verminderd worden, terwijl de angst en de minderwaardigheidsgevoelens konden afnemen.[255] Ten tijde van de afkondiging van de drie genoemde besluiten woonden er in de Belgische (Zuid-Nederlandse) departementen ongeveer 850 Joden, zij het dat er een voortdurende toename was van Joodse colporteurs en handelsreizigers. Dat was niet altijd positief, want het langs de deuren leuren met handel en de woeker op leningen versterkten het eeuwenlange negatieve beeld van Joden bij de grote massa. Bij dit aantal moeten nog de ongeveer 600 Joden in Maastricht en Zuid-Limburg geteld worden.[256]

Op een bijzondere ontwikkeling moet hier nog gewezen worden, ook al speelde die zich af in het buurland 'Koningrijk Holland'. Onder het voor Joden tolerante regime van koning Lodewijk Napoleon werd bij besluit van 8 juli 1809 een Korps Israëlieten opgericht voor het Hollandse leger. Joodse mannen kregen zo de kans onafhankelijk van hun godsdienst en afkomst een carrière te beginnen. De oprichting werd geen succes, zodat na amper een jaar het Korps opgeheven werd. Joodse militairen die wilden blijven dienen, werden daarna ondergebracht in het gewone leger. Het initiatief van Lodewijk Napoleon voor zijn Hollandse koninkrijk lijkt meer een erkenning van de volwaardigheid van het Joodse volksdeel dan de onder zijn broer Napoleon tot wet geworden bepaling dat Joden dienstplichtig waren voor het leger, zulks met de bepaling dat zij zich daarvan niet vrij zouden kunnen kopen. Dat laatste was voor Joden en niet-Joden, tot dan wel mogelijk geweest.[257]

[254] Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 28.
[255] Presser, *Napoleon*, 291-295; Jansen, 'Overheid en Joden', 58.
[256] Tallier et al., *Bronnen voor de geschiedenis van de Joden*, 79.
[257] Van der Spek, *Sous les Armes*, 102-104; Wallet, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de Joden in Nederland 1814-1851*, 108-109.

II.1.6 De registers van naamsaanneming en naamsbehoud uit 1808

In het jaar 1808 werden Joden verplicht een vaste familienaam aan te nemen. De registers voor naamsaanneming en -behoud geven een duidelijk beeld van de omvang van de Joodse bevolking in de Limburgse territoria in dat jaar.

Beek	23	Berg aan de Maas	3	Elsloo	4
Eijsden	50	Gennep	15	Grevenbicht	19
Gulpen	35	Heerlen	48	Limbricht	13
Maastricht	205	Meerssen	48	Obbicht	6
Schimmert	24	Sittard	72	Stein	4
Urmond	3	Vaals	17	Valkenburg	10
Totaal					598[258]

De afwezigheid van enige aanmelding in Roermond bevestigt dat er daar geen Joden waren. Alleen in het huidige Zuid-Limburg en in de noordelijker gelegen gemeenten Venlo en Gennep woonden op dat moment Joden.

Voor de stad Venlo is gesteld dat zich daar in 1808 geen Joden zouden hebben bevonden, evenals in Roermond. Dat lijkt niet juist te zijn. Van der Vorst noemt expliciet het Joodse echtpaar Levi Salomon en Elisabeth Pinne (of Rebecca Pinas) en hun in 1808 geboren dochter Baliem. In 1810 en 1813 zouden zij nog twee kinderen krijgen, Sara en Mathias. De Kok noemt voor het jaar 1808 achttien Joodse inwoners van Venlo, dit op basis van de religietelling in 1809 in het Departement Nedermaas.[259]

II.1.7 Het Verenigd Koninkrijk

Na het vertrek van de Fransen aanvang 1814 en een korte periode van geallieerd gezag werd het gebied op de rechterzijde van de Maas op 15 mei 1815 opgenomen in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Vrij spoedig daarna werd een begin gemaakt met een daadkrachtig beleid ter bevordering van de emancipatie van de Joden in de Zuidelijke Nederlanden. In Noord Nederland was al op 26 februari 1814 een Koninklijk Besluit (KB) afgekondigd voor de organisatie van de Joodse gemeenschappen. Voor het Zuiden volgde op 13 augustus 1816 een KB waarmee ook voor deze territoria de al bestaande regelingen ten opzichte van Joden van toepassing werden verklaard. Daarna volgden nog regelingen van het onderwijs, de verkiezing van rabbijnen, het

[258] Gegevens ontleend aan: Lemmens, 'Van Lehman Zaudy (Gompertz von Wesel) tot Zedache Wesly. De registers van naamsaanneming en naamsbehoud met betrekking tot de Joden in Limburg tijdens de Franse Tijd (1794-1814)'.

[259] Ibidem. Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier. De grensplaats Venlo en de Jodenvervolging*, 24; De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880*, 460. Onderzoek door het Gemeentearchief Venlo heeft echter geleerd dat daar geen registers van naamswijziging aanwezig zijn. E-mail. d.d. 17.09.2020 Gemeentearchief Venlo (G. Mommersteeg).

kerkelijk huwelijk, de inrichting van de besturen en hun taken, de opleidingseisen en examens voor rabbijnen en onderwijzers en reglementen voor de seminaria. Het doel was integratie van de Joden in de Nederlandse staat te bewerkstelligen, de invoering van het Nederlands en de uitbanning van het Jiddisch.[260] De vervanging van het Jiddisch ten gunste van het Nederlands en het Hebreeuws werd ook door de Joodse elite als een positieve ontwikkeling gezien.[261]

Het onderwijs dat iedere burger sindsdien kon genieten heeft samen met de openstelling van alle beroepen, grote invloed gehad op de verbetering van de maatschappelijke positie van Joden, ook in Roermond. De Groot-Nederlandse periode kende een sterke toename van het aantal Joden in de zuidelijke provincies als gevolg van economische groei en sociale mobiliteit. In 1816 woonden daar nog slechts 1109 Joden, een aantal dat in 1830 was opgelopen tot 3000 à 3500.[262] Dat aantal was in Limburg in 1830 circa 950. Het zou nog stijgen tot 1350 in 1859 en groeide zelfs aan tot 1480 in 1867. Daarna trad een daling in tot medio jaren dertig van de twintigste eeuw.[263]

II.1.8 De hoofdsynagoge in Maastricht

In het Reglement op het kerkbestuur der Israëlitische gemeenten in de Vereenigde Nederlanden van 12 juni 1814 werden ten gevolge van de toenmalige staatkundige omstandigheden Maastricht noch enige andere plaats in Limburg genoemd. Pas na de samenvoeging met de Zuidelijke Nederlanden werd op 21 augustus 1816 door de 'Commissaris-Generaal provisioneel belast met de zaken der Hervormden en andere Eerediensten behalve dien der Roomsch-Catholycken' een nieuw reglement vastgesteld alsmede de verdeling van de ressorten.

Maastricht werd vestiging van de hoofdsynagoge van het ressort Limburg, Luik en Luxemburg met als ringsynagogen Sittard, Eijsden, Meerssen, Heerlen en het veraf gelegen Luxemburg. Kennelijk waren er in Luik en omgeving en in Luxemburg toentertijd weinig of geen Joden.[264] Midden- en Noord-Limburg waren op dat moment nog witte vlekken, want geen enkele plaats in die regio's

[260] Michman et al., *Pinkas*, 81.
[261] Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 97-100; Schlesier*, Bürger zweiter Klasse?*, 112.
[262] Tallier et al., *Bronnen voor de geschiedenis van de Joden en het Jodendom in België*, 80. Wallet, 'Belgian Independence, Orangism, and Jewish identity. The Jewish Communities in Belgium during the Belgian Revolution (1830-39)', 168.
[263] RHCL, Inleiding inventaris bij archief Nederlands Israëlitische Hoofd Synagoge Maastricht; De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 448-461.
[264] De Luxemburgse Joden prefereerden aansluiting bij het Consistorie in het nabijgelegen Trier. Sinds het decreet van 17 maart 1808 over de inrichting van de consistories hadden zij daartoe ook behoord. Hun verzoek om toestemming daartoe werd door de gouverneur van groothertog Willem I afgewezen. Zie Schlesier, *Bürger zweiter Klasse?,* 110.

werd genoemd. Sittard was al vanouds een stad waar Joden in meerdere of mindere mate getolereerd werden.

De andere plaatsen in Zuid-Limburg vielen – met Maastricht, althans voor één van de twee heren van die stad – vóór de Franse tijd alle onder de Staatse Republiek. De Joodse bevolking daar bestond in ieder geval deels uit nakomelingen van medewerkers van de Sefardisch-Joodse bankiers Antonio Alvares Machado en Jacob Pereira alsmede diens zoon Isaac – zij waren zogenaamde 'hofJoden'[265] – uit Den Haag die rond 1690 een Staats leger in de Zuidelijke Nederlanden hadden gefinancierd.[266] Die medewerkers dienden het leger te verzorgen in de strijd tegen Frankrijk die globaal geduurd heeft van 1672 tot 1709.[267] Een deel van hen vestigde zich daarna in de betreffende landstreek. Dat heeft geleid tot Joodse vestigingen nabij Maastricht, Eijsden, Gulpen, Vaals, Heerlen, Valkenburg, Beek, Meerssen, Smeermaas en op kruispunten van wegen zoals Hulsberg, Scharn en Schimmert.[268] Aan het einde van de achttiende eeuw waren er synagogen in Gulpen en Heerlen en gebedsruimten in Eijsden, Meerssen en Vaals, alle dus op Staats gebied.

In Maastricht zelf stond in 1780 officieel slechts één Joodse familie ingeschreven, maar tegen het einde van die eeuw nam het aantal geregistreerde Joden snel toe. Overigens zijn er ook berichten dat er in die stad al omstreeks 1750 een plek van samenkomst was op een zolderverdieping aan de Kleine Gracht.[269] In 1782 zou aan de Markt zelfs een huissynagoge in gebruik zijn genomen. Dat laatste kan alleen mogelijk geweest zijn als aanzienlijk meer Joden stilzwijgend door de autoriteiten geduld werden.[270] Als stad in Staatse handen gold het hiervoor al besproken Staatse regime, waarbij veel onduidelijk was over de rechten van Joden. Tolerantie werd er slechts sporadisch en met veel tegenzin toegepast, aldus de auteur van de geschiedenis van de Maastrichtse Joden.[271]

In 1808 waren in Zuid-Limburg vier rabbijnen aanwezig, Juda Saul Horwitz in Maastricht, Isaac Calman in Eijsden, Michael Elias Cahen en Marx Brunswick in Heerlen. Deze plaatsen kenden toen ook Joodse leraren en voorzangers. Maastricht is in de negentiende eeuw de vestigingsplaats van de

---

[265] Joden die in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden nauwe banden onderhielden met het hof en de overheid

[266] Wallet, 'Majesteit en minderheid. Vier eeuwen Oranjes en de Joden', 39.

[267] Het gaat om Staatse troepen die in de Zuidelijke Nederlanden werden gelegerd. Bij de Vrede van Rijswijk in 1697 was het Barrièretraktaat overeengekomen, waarbij werd afgesproken dat de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden het recht had om als verdedigingslinie tegen Frankrijk garnizoenen te legeren in acht versterkte steden in de Spaanse Nederlanden. De Republiek hield toen tevens troepen aan in de eigen Staatse gebieden in het zuiden van de Limburgse territoria. Voor de tweede maal werd deze legering verdragsrechtelijk geregeld in het Barrièretraktaat van 1715, waarbij die legering in een veel groter aantal steden werd toegestaan.

[268] Jansen, 'Een synagoge in de Hamstraat', 97; Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 19.

[269] *NIW*, 15.08.1930.

[270] Kasper-Holskotte, *Im Westen Neues*, 447.

[271] Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 19.

regionale opperrabbijn geworden, totdat die functionaris ook de provincie Noord-Brabant kreeg toegewezen. Na 1900 zou ’s-Hertogenbosch de hoofdplaats van Joods Zuid-Nederland worden.

II.1.9 Onder Belgisch bewind en opnieuw Nederlands

Tijdens de Belgische Omwenteling van 1830 tot 1839 bleef Maastricht als enige stad in Limburg Nederlands. De contacten vanuit die stad met de overige gemeenten in Limburg werden in die periode verbroken. Na het uitroepen van de onafhankelijkheid in het najaar van 1830 was op verzoek van vooraanstaande Joden door de Belgische regering de joodse godsdienst erkend. Ook werd door een vergadering van afgevaardigden besloten tot afscheiding van de Haagse Hoofdsynagoge en werd een eigen Belgische organisatie in het leven geroepen. Pas op 1 november 1832 vond de officiële oprichting van het Belgische Consistorie plaats. Dat leidde tot de vaststelling door het Belgische parlement op 1 januari 1835 van het ‘Règlement pour l’organisation de la Communauté des Israélites de Belgique’.

Een van de eerste besluiten van het bestuur, het Consistoire Central Israélite de Belgique (CCIB), was contacten te leggen met alle Joodse gemeenschappen in de nieuwe staat. Maar anders dan de Joodse gemeenschappen in de steden van het huidige België en ook in Maastricht waren er in de meeste gemeenten van het huidige Nederlands Limburg nauwelijks Franstalige Joden. In Roermond bijvoorbeeld woonden enkel Joden uit Nederlandstalige en Duitse territoria.[272] Met deze Limburgse gemeenten werd overigens pas laat contact opgenomen.

De in 1834 aangestelde opperrabbijn voor België, dr. Henri Loeb, maakte in april 1838 een reis van vijf dagen naar Luik en Limburg en bezocht onder andere Eijsden, Gulpen, Meerssen, Sittard, Roermond en Venlo. Voorafgaand was aan de betrokken gemeenten door het *Consistoire* een rondschrijfbrief gestuurd. Loeb moest ervaren dat de Franse taal voor de in Limburg levende Joden niet de omgangstaal was en dat de betrokken gemeenten de wens hadden dat de communicatie ‘(…) sera écrit dans la langue flamande’. Het *Consistoire* besloot dat voortaan te doen. Daarnaast bleken de gemeenten te verwachten dat de landsregering door tussenkomst van het *Consistoire* subsidies zou gaan verstrekken voor de betaling van salarissen van het kerkpersoneel. Een dergelijke regeling gold immers ook voor de andere kerkgenootschappen. Over de organisatie van de gemeenten zelf en hun scholen had Loeb ‘beaucoup de bonnes dispositives’ aangetroffen. Hij beschikte na zijn reis over de namen van het kerkpersoneel en had geen enkel bezwaar tegen de wijze waarop deze

[272] Wallet, ‘Belgian Independence’, 168.

medewerkers optraden. Klachten of protesten had hij tijdens zijn reis niet gehoord.[273]

Op 3 juli van dat jaar werd door het *Consistoire* een brief ontvangen van de burgemeester van Sittard over de onlusten in zijn gemeente.[274] De achtergrond daarvan is beschreven door J.M. Lemmens.[275] Tussen de stad Sittard en de Israëlitische gemeente bestond verschil van mening over de rechten op de Joodse begraafplaats. Om een algemene begraafplaats in te kunnen richten, wenste de stad gronden te verkopen, ook Fort Sanderbout, waar de Joodse begraafplaats was. Enkele vooraanstaande Joden hadden daarom die begraafplaats aangekocht. Dat leidde tot rellen en verstoring van de godsdienstuitoefening. De procureur des konings in Tongeren had in een brief aan de burgemeester van Sittard zijn ongerustheid daarover kenbaar gemaakt. Er was volgens hem zelfs sprake van dat: 'Les juifs sont poursuivis par les mots de hep'. 'Hepp-Hepp Krawalle' waren antisemitische onlusten, gewelddadigheden en pogroms die zich vanaf 1819 voordeden.[276] Die hadden niet alleen in de Duitse landen, maar ook in steden elders in Europa plaatsgevonden. 'Hep' staat voor de kruisvaarderkreet 'Hierosolyma est perdita' (Jeruzalem is ten onder gegaan). Deze onlusten vloeiden voort uit verzet tegen de Joodse emancipatie in een wereld van opkomend nationalisme.

Op 12 augustus 1838 besloot het *Consistoire* brieven te zenden naar de Joodse gemeenten in Gulpen en Roermond over de daar heersende 'troubles' en de tweedracht die zo nadelig voor beide gemeenschappen uitwerkten.[277]

Na de hereniging met het Koninkrijk der Nederlanden in april 1839 werd Maastricht de hoofdsynagoge van Nederlands Limburg. De opperrabbijn van Nijmegen, Jacob Lehmans, werd aangesteld om de Joodse gemeenschap in de provincie opnieuw te organiseren en aan te passen aan de Nederlandse wettelijke structuren. Zijn taak ging op 1 januari 1847 over op Leib Benjamin Schaap, die opperrabbijn voor Limburg werd.[278]

De loopbaan van rabbijn Schaap is onder andere uitvoerig beschreven in *De Vrijdagavond*.[279] Daaruit valt op te maken dat hij in 1847 op doorreis door Limburg in Roermond overnachtte. Bij die gelegenheid had hij daar een onderhoud met de kerkelijk administrator van het vicariaat Limburg, tevens

[273] Kasper-Holskotte, *Im Westen Neues*, 397-401 en 427-432; ACCIB, Procès-verbaux de 1835-1839: réunion du 8 avril 1838; réunion du 11 mai 1838.
[274] Ibidem, réunion du 3 juillet 1838.
[275] Lemmens, 'De Sittardse Joden en hun begraafplaatsen', 526-528.
[276] Deze onlusten waren er voor het eerst in Würtzburg op 2 augustus 1819.
[277] ACCIB, Procès-verbaux de 1835-1839: réunion du 12 août 1838.
[278] Wallet, 'Belgian Independence', 180.
[279] *De Vrijdagavond*, 10.07.1931. Dit weekblad met als ondertitel *Joodsch weekblad* verscheen van 1924 tot 1932.

titulair bisschop van Hirene, J.A. Paredis.[280] Deze had hem, naar zijn eigen zeggen, zeer vriendelijk ontvangen. Achteraf werd dit bezoek van Schaap aan Paredis hem in Joodse kringen kwalijk genomen. Schaap verdedigde zijn optreden aan de hand van een brief van het Israëlitisch kerkbestuur van Roermond. Hem was gevraagd om tactische redenen een onderhoud met Paredis te hebben, dit in verband met de plannen voor de bouw van een synagoge in de bisschopstad.

II.1.10 Definitieve vestiging in Roermond

Het geallieerd gezag duurde van 13 januari 1814 (het vertrek van de Fransen) tot 15 mei 1815, de opname onder meer van Roermond in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Uit die korte periode zijn geen berichten over Joden uit Roermond bekend.

In 1815 en 1817 worden in de militieregisters wel François Henri Goedhart en Mozes Goutberg genoemd.[281] Hun Joods aandoende namen komen voor in deze registers van het rayon Roermond, dat zich over een deel van het huidige Belgisch Limburg uitstrekte en over Midden- en Noord-Limburg. Of zij daadwerkelijk in Roermond verbleven hebben, is niet bekend. Beiden vertoefden in ieder geval maar voor korte tijd in deze contreien.[282]

De komst in Roermond van slager Charles (of Lazarus) Valck (of Falck) en diens vrouw Sara Combrich met hun kinderen Antoinette en Levij in oktober 1817 leidde eindelijk tot een eerste blijvende vestiging van Joden in de stad. Tot het moment van hun komst was er in de geschiedenis van Roermond verspreid over een aantal eeuwen slechts telkens een handjevol Joden geweest dat zich er, meestal slechts voor beperkte tijd, had kunnen vestigen. Met de geboorte van Valcks dochter Jeannette op 2 april 1818 begon een periode van bloei van de Joodse gemeente in Roermond. Haar geboorte als vrij burger illustreert dat er een einde was gekomen aan de eeuwenlange periode van verbannen, verdrijven en weren van Joden uit de stad.[283] Al op 19 november 1820 werd als vierde kind in het gezin Valck de zoon Moses geboren. Bij de aangifte van zijn geboorte was de Roermondse burger Izak Goldberg een van de getuigen. Dat betekent dat er op dat moment in ieder geval al zeven Joden in de stad woonden.

Al in 1822 wordt er melding gemaakt van een gebedsdienst in een synagoge. Sebastiaan van Beringen meldt in zijn *Gedenkschriften*: ‘1822 is den

[280] Paredis zou eerst in 1853 bisschop van Roermond worden bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.
[281] GAR, Nieuw Archief, inv.nrs. 852- 853.
[282] Nauwkeurig onderzoek van de bestaande inwoner- en militieregisters van Roermond uit de eerste jaren van de negentiende eeuw zal mogelijk nog meer achternamen kunnen opleveren die (vermoedelijk) aan Joden toebehoorden.
[283] GAR, Geboorteakten Roermond, 1818 nr. 84, en 1820 nr. 257. Vreemd genoeg is in alle eerdere aan dit onderwerp gewijde publicaties de naam van Jeannette Valck als eerste in de negentiende eeuw in de stad geboren Joods kind niet genoemd.

eersten dienst gedaen in de Synagoge der Joden. Noteert dat de Joden in de vroegere jaren in Roermond niet mogten wonen, jae over vyftig jaren alhier niet mochten vernachten'.[284] Deze synagoge was gevestigd in de gehuurde locatie Zwartbroekstraat 10. Roermond werd toen nog gezien als onderdeel van de bijkerk Sittard. Maar dat er diensten konden worden gehouden, betekent wel dat er op dat moment al minimaal tien volgens de Joodse religie volwassen mannen tot de Israëlitische gemeente in Roermond behoorden. Met dat aantal konden zij *minjan* maken, het vereiste om een godsdienstoefening te mogen houden.

In 1827 was er een Joodse gemeenschap die als zelfstandige gemeente werd erkend conform de regels gesteld bij het Nederlandse KB van 21 augustus 1816 en die voldeed aan de religieuze wetten voor vestiging van een zelfstandige gemeente met een eigen huissynagoge. Die kreeg toen de status van 'bijkerk', dus onderdeel van een naburige grotere gemeente. Het genoemd besluit maakt verder een onderscheid tussen de hoofdsynagoge, in dit geval Maastricht, en de ringsynagoge of kerkgang van de kleinere gemeenten.

Het aantal Joden in Roermond nam daarna snel toe. In 1830 waren er volgens de volkstelling in dat jaar 29 Joden op een totaal van ruim 4000 inwoners. In 1833 vestigden zich vanuit Lommel (België) Samuel Goudsmit, geboren in Veghel, en Bruintje Lehmans, geboren in Wiesenthal, Beieren in Roermond. Zij zijn de stamouders van een geslacht dat generatie op generatie prominent in Roermond aanwezig is geweest.[285] Een op 12 augustus 1835 door het stadsbestuur van Roermond verzonden brief, gericht aan de 'bestuurders van de hulpkerk van den Israelitischen Godsdienst alhier', laat zien dat de Israëlitische gemeente als zodanig bekend was bij de plaatselijke overheid.[286] De tijdelijke afscheiding van Limburg van Nederland tussen 1830 en 1839 lijkt van weinig invloed te zijn geweest op het Joodse leven in Roermond, afgezien van de snelle groei van het aantal Joden.

Hoe klein de gemeente in Roermond rond 1830 ook was, binnen die plaatselijke gemeenschap kon er veel onenigheid zijn die het soms onmogelijk maakte om te besturen. Volgens een brief van de broers Abraham en Isaac Goldstein van 9 mei 1830, gericht aan de President en Parnassijns van de synagoge te Maastricht, was het voor beiden in hun hoedanigheid van kerkmeesters ondoenlijk leiding te geven. In hun plaats zouden beter 'de Eedele Heeren N.A.N.' kerkmeesters kunnen zijn. Zij doelden daarmee op hun medegelovigen Leon Neuman, Alexander Amsel en Joseph Neuman. Dit

[284] Van Beringen was bedrijfsleider van de in 1807 opgerichte papierfabriek Burghoff Magnée & Co. Zijn aantekeningen zijn gepubliceerd door Habets in 'Kronijkje der stad Roermond, beginnende met de komst van Joseph II en eindigende met de troonsbeklimming van Leopold I, koning der Belgen (1781-1831)', 408'.
[285] Tot in het jaar 2018 hebben er nakomelingen van de familie Goudsmit in Roermond gewoond. Zie ook Delhougne, *Genealogieën van Roermondse geslachten*, 88-92.
[286] GAR, 1005 Kanton en gemeentebestuur van Roermond, inv.nr. 819.

uitsluitend gebruik van initialen duidt op ruzie. Bovendien was Abraham naar eigen zeggen door de week op reis. Nog belangrijker was dat hij, geboren in 1778 in het – nu Duitse – Hörstgen, de Nederlandse taal niet machtig was en dat zijn gemeente niet de middelen had om voor hem een schrijver te betalen. Toen er een kleine twee weken later nog geen reactie uit Maastricht was ontvangen, wilde hij, volgens zijn brief van 24 mei 1830, financieel afrekenen, 'want er een kabaal onder onze gemeente ontstaat'. Ook was hij niet meer in staat de synagoge te onderhouden.[287]

Dat deze onenigheid in de Roermondse Joodse gemeente nog lang heeft voortgeduurd, blijkt ook het archief van het CCIB. Op 21 oktober 1838 werd door het *Consistoire* een klacht besproken van twee leden uit Roermond tegen hun voorzitter Bloemendal en tegen de eigen Joodse gemeente. Het besloot zich niet te mengen in dit geschil, maar te volstaan met een bericht aan de Roermondse voorzitter en aan de twee klagers dat er conform het geldende reglement gehandeld zou moeten worden en dat bij verschil van mening de meerderheid beslist.[288]

Het vooruitzicht dat een halfjaar later de definitieve scheiding tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden zou plaatsvinden, was mogelijk het motief voor de terughoudende opstelling van het CCIB. Of het Roermondse geschil verband hield met de door Wallet gesignaleerde culturele verschillen tussen Duitse Joden, die meer openstonden voor de moderne cultuur en bereid waren tot maatschappelijke en rituele aanpassing, tegenover de meer conservatieve Nederlandse Joden, is niet duidelijk.[289] Het Roermondse kerkgenootschap heeft vanaf zijn oprichting altijd de Asjkenazisch-orthodoxe ritus gevolgd, waarmee, zoals hierna nog zal blijken, niet gezegd is dat er sprake was van een strikte orthodoxie. De wens daartoe leefde wel bij de rabbijn en mogelijk bij de plaatselijke *chazan*, maar in veel mindere mate of zelfs geheel niet bij de gewone gelovige.

Het aantal van 29 Joodse inwoners in 1829 zou – volgens een slordig geschreven notitie, aanwezig in het Roermondse gemeentearchief – medio jaren 1840 toegenomen zijn tot 94. Boven deze notitie staat: 'om u edl kennis te geeven hoeveel huishouwing sich in dezer stat bevinden'.[290] De slechte formulering van deze notitie en de vele fouten in de vermelding van de namen doen vermoeden dat een anonieme burger gemeend heeft het gemeentebestuur te

[287] RHCL, Nederlands-Israëlitische Hoofd Synagoge Maastricht, inv.nr. 38.
[288] ACCIB, Procès-verbaux de 1835-1839: réunion du Conseil du 21 octobre 1838.
[289] Wallet, 'Belgian Independence', 169.
[290] GAR, nr. 1005 Kanton en gemeentebestuur van Roermond, inv.nr. 819. Of de drie op deze lijst met een asterisk gemerkte namen betrekking hebben op Joden, is onduidelijk. Bij twee personen is verder niet aangegeven hoe groot hun gezin was. Boven de notitie is later het jaartal 1838 geplaatst. Dat is gelet op de omvang van de erop vermelde gezinnen onjuist. Vermoedelijk is de notitie rond 1845 gemaakt.

moeten waarschuwen voor het groeiend aantal Joden in de stad. Vergelijking met de gegevens in de administratie van Roermond leert dat vrijwel al de in deze notitie genoemde personen marskramers, reizigers, slagers of veehandelaren waren, meestal weinig geletterd en met nederige beroepen. Tijdens de volgende volkstelling in 1840 leefden er 99 Joden in Roermond, inclusief drie aan de Munsterkazerne verbonden militairen. Samen met degenen die in omliggende dorpen, zoals Linne, woonden waren er in dat jaar 132 Joden.

De snelle groei van de Joodse bevolking is te verklaren uit de economische ontwikkeling van Roermond in de periode 1800-1875.[291] Na Maastricht was Roermond in die periode de tweede industriestad van Limburg met een bloeiende papier- en textielindustrie. Rond 1850 waren er in Nederland drie steden, Tilburg, Leiden en Roermond, die elk ruim tweeduizend mensen werkzaam hadden in de textielfabricage.[292] De plaatselijke papierfabriek bood in die periode werk aan 150 werknemers, een aantal dat jaarlijks zou blijven groeien. Tussen 1800 en 1875 verdrievoudigde de bevolking van Roermond.

Uiteindelijk zou de Joodse gemeente in Roermond, met inbegrip van enkele Joden die elders in Midden-Limburg woonden, uitgroeien tot ruim 140 leden in het midden van de negentiende eeuw.[293] Roermond, waar, zoals we zojuist zagen, in 1817 voor het eerst een Joods gezin zich metterwoon had gevestigd, was in korte tijd een van de grotere vestigingsplaatsen van Joden in Limburg geworden. De relatief gunstige ligging van Roermond aan rivier- en landwegen met binnen een straal van 25 kilometer geen concurrerend streekcentrum, bood alle kansen aan personen die werkten in de detailhandel, een sector waar juist de Joodse inbreng van belang was.

Hiervoor is al beschreven dat er een noodsynagoge in gebruik was en wel in het pand Zwartbroekstraat 10. Dat was een ruimte in een particulier huis dat hiervoor eigenlijk niet geschikt was.[294] Pogingen tot de bouw van een synagoge te komen, bleven voorshands zonder resultaat.

II.1.11 Opnieuw een Joodse begraafplaats in Roermond

Op een afstand van ongeveer een kilometer van het oude centrum van Roermond ligt een eeuwenoud katholiek bedevaartsoord, de Kapel in het Zand. Enkele honderden meters daarvandaan vindt men de oude begraafplaatsen van Roermond, twee Joodse, een katholieke en een protestantse. Hiervoor is al gesproken over de begraafcultuur van keizer Jozef II. Deze landsvorst had op 26

[291] Jansen, ‘Een synagoge in de Hamstraat’, 99.
[292] Nissen, *Roermond. Biografie,* 334.
[293] GAR, Bibliotheek T154.Volgens het ‘Verslag over de Gemeente Roermond door het College van Burgemeester en Wethouders over de dienstjaren 1851 t/m 1864’ waren er in 1851 141 Joodse inwoners.
[294] Jansen, ‘Een synagoge in de Hamstraat’, 100-107.

juni 1784 het begraven in kerken, kapellen, bidplaatsen en andere overdekte gebouwen verboden.[295] Vanaf 1 november in dat jaar moesten alle begravingen plaatsvinden op nieuwe buiten de stad gelegen begraafplaatsen. In Roermond werd gekozen voor een verhoogde zanderige plek nabij het bedevaartsoord gelegen ver buiten de stadsomwalling. De begraafplaats lag vrijwel naast de Galgenberg, de plek waar in het verleden terechtstellingen hadden plaatsgevonden. Het was ook de plek geweest van grootschalige heksenverbrandingen aan het begin van de zeventiende eeuw. Na enige vertragingen kon op 1 juni 1785 op dit verlaten oord de door Jozef II gewenste begraafplaats in gebruik worden genomen.

Opmerkelijk is dat er in 1785 op deze locatie van meet af aan al een Joodse begraafplaats aanwezig moet zijn geweest.[296] Dat wijst erop dat er, ondanks hun verbanning uit Oostenrijks Gelderland, in de achttiende eeuw toch een of meer kleine Joodse vestigingen in de nabije regio moeten zijn geweest. De begraafplaats lag vrijwel exact tegen de (voormalige) grens met het hertogdom Gulik-Berg, de huidige Scheidingsweg. Mogelijk ligt ook daarin een verklaring voor de al oudere aanwezigheid van een grafakker voor Joden. Gulik heeft immers door de eeuwen heen, zoals we al eerder zagen, ten aanzien van Joden meestal een minder restrictief beleid gehad. Onderzoek kan op deze oude begraafplaats niet plaatsvinden, gelet op de geldende voorschriften van eeuwige grafrust.

Het is niet duidelijk hoeveel begravingen er hebben plaatsgevonden; vermoedelijk is dat gebeurd in enkele lagen boven elkaar. Slechts bij een zestal graven is nog een stenen grafmonument voorhanden. Deze dateren alle uit de periode 1843-1853. In 1857 kreeg het geheel van drie begraafplaatsen een forse uitbreiding, waarbij aan de andere zijde van het complex aan Joden een goed afgeschermd nieuw terrein met een eigen toegangspoort beschikbaar werd gesteld. Het is nog steeds intact en wordt incidenteel gebruikt. Er wordt daarbij gesproken van de oude en de nieuwe Joodse begraafplaats.

[295] GAR, Oud Archief, inv.nr. 312, Edict van den Keyser, ‘Aengaende de Begraeffenissen, van den 26 Juni 1784’.
[296] Van der Zwaan, ‘“Den Aje Kirkhaof”, Roermonds eerste algemene begraafplaats “Nabij Kapel in ’t Zand” van 1784 tot 1946’, 180.

II.1.12 Een kleine Joodse vestiging in het dorp Linne

Het kleine, langs de Maas gelegen dorpje Linne even ten zuiden van Roermond heeft in de negentiende eeuw een Joodse gemeenschap gekend.[297] Volgens de arrondissementscommissaris in Roermond ging het aanvang jaren 1820 om 'langzwervende Joden' die 'sedert drie en vier jaren, in aantal te Linne hunne woning hebben gevestigd'.[298] Over de omvang van de gemeenschap bestaan enkele meldingen die variëren van 22 tot 33 personen. Het laatste bericht van deze gemeenschap dateert van 1887, toen er nog vier Joden woonden. De beroepen van deze Joden waren kramer, slager, paardenverhuurder, muzikant of koopman. Zij waren veelal uit Duitse gebieden afkomstig, zoals uit onder andere Altena, Eschweiler, Munde (bij Hannover), Neuss, Santfort (Lotharingen), Siegburg en Schwanenburg. Enkelen kwamen uit Zuid-Limburg en de rest uit noordelijk Nederland.

De groei van deze gemeenschap was zodanig dat er in 1828 door een van de leden een verzoek aan de 'Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten' in Den Haag werd gedaan om een synagoge te mogen oprichten. In diens verzoek werd hoog opgegeven van deze nieuwe Joodse gemeente in Linne. Om advies gevraagd, omschreef de vertegenwoordiger van de Roermondse Joodse gemeenschap het dorp Linne, dat slechts 662 inwoners had, als armzalig. Niet alleen waren er te weinig Joden in Linne, de 33 leden van de gemeente aldaar, leefden bovendien met uitzondering van één gezin, in armoede. De Joden in Linne zouden vooral landlopers zijn. De Hoofdcommissie besloot dan ook tot afwijzing van het verzoek, waarbij ook van belang was dat de synagoge in Roermond op amper een uur lopen lag. Een nieuwe synagoge in de nabijheid van Roermond zou ertoe kunnen leiden dat er in die stad te weinig aanhang zou kunnen zijn.

Later in die eeuw, in juli 1873, werd een poging gedaan om in Linne een eigen Joodse begraafplaats te krijgen. Twee jaren eerder was een van de zonen van de aanvrager na veel moeilijkheden met het Roermondse stadsbestuur alsnog begraven in Roermond.[299] De burgemeester van Roermond zou daarna verboden hebben overledenen van elders te begraven op de genoemde begraafplaats. Ondanks de bereidverklaring van de gemeente Linne om eraan mee te werken, is die begraafplaats er toen niet gekomen.

Met het vertrek van het gezin Hertog in 1888 naar Roermond kwam er een eind aan de aanwezigheid van Joden in Linne. In 1889 werd Mozes Hertog

---

[297] De gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan: Van der Geyn, 'Een Joodse gemeenschap te Linne in de negentiende eeuw' en aan: Bok, 'Linne – Zoektocht naar de (verdwenen) Joodse begraafplaats'. Zie: website dodenakkers.nl.
[298] RHCL, Provinciaal Archief, inv.nr. 11.928, brief van de arrondissementscommissaris van 18 december 1826.
[299] *NIW*, 23.06.1871.

begraven op de nieuwe Joodse begraafplaats van Roermond. Zijn vrouw Rosa Haas overleed in 1903 en werd eveneens in Roermond begraven. In veel publicaties en op een aantal websites wordt gewag gemaakt van een Joodse begraafplaats in Linne zonder dat men aan kan geven waar de Joden van Linne hun doden begraven hebben. In het 'Verslag van de Handelingen der Permanente Commissie over het jaar 1908/9' wordt over de verlaten begraafplaatsen in Limburg vermeld: 'In het Ressort Limburg zijn alleen te Linne, nabij Roermond, en te Venlo verlaten begraafplaatsen. Die begraafplaatsen zijn echter blijkens bericht van het Ressortaal Bestuur van Limburg van muren omgeven. Wij hebben onder de aandacht der Kerkbesturen te Roermond en Venlo gebracht dat de verzorging dier begraafplaatsen tot hunne verplichtingen behoort.'[300]

II.1.13 Conclusie

De ontwikkelingen tijdens de twintig jaren van Franse overheersing laten een beeld zien van aarzelende emancipatie, maar ook van een steeds in aantal toenemende Joodse bevolking. In Maastricht en omgeving verliepen de ontwikkelingen aanzienlijk sneller dan in Roermond. In die stad, waar meer dan twee eeuwen achtereen geen Joden hadden mogen verblijven, waren deze processen aarzelender. In de voorwaarden scheppende sfeer was er wel al onder keizer Jozef II in 1785 een goede aanzet gegeven voor vreedzame co-existentie door bij de aanleg van een kerkhof voor katholieken en protestanten buiten de stad Roermond uit te gaan van de al aanwezige begraafplaats voor Joden. Eerst na de toetreding tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kwam er een blijvende Joodse vestiging in de stad.

In de Franse tijd was het de staat die, ongeacht het beleid van de kerk, bepaalde hoe de relatie met de Joodse bevolking eruit moest zien, namelijk op basis van gelijkwaardigheid. Onder het Groot-Nederlands staatsgezag hebben Joden hun rechten als vrije burgers behouden. In het aangrenzende Pruisische Rijnland werden echter de nog maar kort voordien verworven rechten aan de Joden weer ontnomen. De wetgeving onder koning Willem I heeft structuur gebracht in de organisatie van de Joodse gemeenschappen. De Belgische periode van 1830 tot 1839 bracht geen relevante veranderingen, zij het dat er eerst in het jaar 1838 voor Limburg contacten kwamen met het Consistoire in Brussel.

---

[300] *CBIN*, 09.07.1909. Cartigny, *Joodse geschiedenis*, bestrijdt het bestaan van een begraafplaats in Linne zonder acht te slaan op het Verslag van de Permanente Commissie. GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 6, bevat een brief van 21.06.1960 waarin de historicus Hartog Beem schrijft over een bestuursverslag van 1913 waarin door het Roermondse kerkbestuur onder voorzitterschap van J. Goedhart vaststelt 'Een begraafplaats (Kapellerlaan) en een buiten gebruik. Verlaten begraafplaats Linne'.

De snelle ontwikkeling van de industrie in Roermond maakte de stad aantrekkelijk voor de Joodse vestigingen. Door de groei van het aantal Joden begon de noodzaak van de bouw van een synagoge te dringen. De kleine Joodse gemeente in Linne, mogelijk ontstaan vanwege de ligging van dit dorp aan de Maas, heeft slechts enkele tientallen jaren een rol gespeeld. Uiteindelijk is die opgegaan in de Roermondse Joodse gemeenschap.

Meer dan in enige andere voorafgaande periode werd in de in dit hoofdstuk beschreven periode de relatie met de Roermondse Joden bepaald door de staat. De grondwettelijke gelijkstelling bood hun kansen zich vrij te vestigen en te ontwikkelen. Zeker in deze periode heeft de katholieke kerk in Limburg geen stem in het kapittel gehad. Dat zou echter in de hierna volgende jaren langzaam maar grondig veranderen.

Hoofdstuk II.2 Integratie, assimilatie en Jodenhaat (1839-1918)

II.2.1 Inleiding

Zoals we al eerder zagen, zou de Roermondse Joodse gemeente tussen 1840 en 1850 met 140 leden haar grootste omvang ooit bereiken. Vanaf dat moment zou dat aantal langzaam maar zeker teruglopen, totdat het in de periode 1939-1942 nog eenmaal tot royaal boven de honderd zou stijgen.

Verloop van het aantal Joodse inwoners in de periode 1840-1918							
1840	99		1892	113		1910	112
1850	140		1901	101		1911	83
1869	139		1905	104		1918	83
1883	123		1907	112			

Gebaseerd op opgaven gemeente Roermond en periodieke vermeldingen in *CBIN*.

Met zoveel geloofsgenoten in de stad was de noodzaak groot om een eigen synagoge te hebben met ruimte voor veel aanwezigen. Vanaf 1845 begon daarom het kerkbestuur, bestaande uit Izak Bloemendal, Carel Cohen en Joseph Neuman, de bouw daarvan voor te bereiden. Samen met Simon Cohen, Gottfried Horn, Hartog Goudsmit, Selig Silverberg, Abraham Stern en Samuel Straus, werden zij als de initiatiefnemers beschouwd. Er werd een bestaand woonhuis met daarachter een tuin, waar gebouwd kon worden aan de Hamstraat aangekocht. De ontwerptekeningen werden gemaakt door G. Jonkergouw, opzichter bij het ministerie van Waterstaat. Met steun van onder andere de Provincie Limburg werd de bouw in 1853 gerealiseerd.[301]

Opvallend is dat in datzelfde tijdsbestek in een groot aantal plaatsen in Limburg synagogen zijn gebouwd: Gulpen circa 1825, Maastricht 1840, Heerlen 1852 (er was al een klein gebouw in 1816), Meerssen 1853 en Sittard 1853. Enkele jaren daarna volgden Beek, Gennep en Venlo. Al deze bouwinitiatieven werden door de provinciale overheid gesteund. Soms werden ook bijdragen van de koning ontvangen.[302]

De synagoge in Roermond werd achter een bestaand woonhuis gebouwd. Het was een zaalkerkje dat 7.20 meter breed was en 14 meter diep. Om de synagoge bereikbaar te maken werden doorbraken in de voor- en achtergevel van het bestaande woonhuis gemaakt. Op 17 juni 1853 vond de opening plaats

[301] Jansen, 'Een synagoge in de Hamstraat', 100-107 voor de details van de bouw en totstandkoming.
[302] Ook de katholieke kerk kende uit deze periode veel zogenaamde 'waterstaatskerken', die dus met overheidssteun en door of met hulp van medewerkers van dat ministerie gerealiseerd waren.

met de intussen aangetreden nieuwe *manhigiem* Carel Cohen, Salomon Silverberg en Samuel Straus.[303] *Chazan* was Juda Izaak de Vries. Bij de opening sprak dr. Salomon Cohn, opperrabbijn voor Limburg vanaf 27 mei 1853 als opvolger van Leib Benjamin Schaap.[304] Cohn, die voordien rabbijn was geweest in Oppeln, Pruisisch Silezië, richtte zich tot de aanwezigen in het Hoogduits. Het feest werd opgeluisterd door de stedelijke harmonie en een Maastrichts, vermoedelijk Joods, zangkoor. De Roermondse synagoge had al in 1850 de rang van ringsynagoge gekregen. Er waren ten tijde van de opening 32 leerlingen voor de eigen Joodse school.[305]

Het bezit van een eigen synagoge, een begraafplaats en een school impliceerde de vervulling van drie belangrijke voorwaarden voor optimale godsdienstbeoefening. Later, in 1890, werd een begin gemaakt met de bouw van twee woonhuizen aan de straatzijde (Hamstraat), gelegen vóór de synagoge op het achterplein. Het doel van de nieuwbouw was een aanpassing aan de eisen des tijds. Bij de woningen kwam ook een nieuw onderdak voor de Joodse school en een kerkelijk bad, het mikwe. Daarmee werd voorzien 'in eene groote behoefte in de gemeente alhier'.[306]

Ook begon de sociale status van de leden langzaam te stijgen. Er kwamen Joodse winkels en er was zelfs een Joodse advocaat. Het jaar 1864 bracht de vestiging van de openbare Rijks HBS. Die bood de mogelijkheid van neutraal middelbaar onderwijs, dat hierna nog aan bod komt. Ook was er het Joods Armbestuur.[307] Naast de lokaal gerichte activiteiten van dat Armbestuur was het in Joodse kringen ook gebruikelijk geloofsgenoten landelijk bij te staan. Regelmatig vindt men in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* (*NIW*) en in het *Centraal Blad voor de Israëlieten in Nederland (CBIN)* oproepen om gezinnen in nood te ondersteunen. De oproep daartoe kwam dan van een rabbijn en werd meeondertekend door enkele leden van het betreffende kerkbestuur of andere prominenten. De giften werden daarna weer in het *NIW* en het *CBIN* gepubliceerd. Voor de buitenstaander wekken die talrijke advertenties de indruk

[303] De bestuurders van hoofdsynagogen worden aangeduid als parnas, meervoud *parnassim* of *parnassijns*. de bestuurders van ringsynagogen als *manhieg*, meervoud *manhigiem.*
[304] Gegevens over Cohn zijn ontleend aan: Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 57-59.
[305] GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 6.
[306] *CBIN*, 07.08.1890.
[307] Beyers, 'Armoede en armoedebestrijding', 96. Over dat instituut zijn in Roermond in de negentiende eeuw weinig berichten bekend, namelijk een over de verdeling van de opbrengst van een liefdadigheidsconcert in *De Nieuwe Koerier* van 27.01.1891 en een over een legaat van burgemeester Geradts in 1893. Wel wordt het Roermondse Armbestuur regelmatig vermeld in de jaarlijkse *Israëlietische almanak*. Na de Tweede Wereldoorlog is er correspondentie terug te vinden, waarin gewag gemaakt wordt van het alsnog bestaan van dat instituut. Dat gebeurde bij de acties tot terugvordering van door de bezetter verduisterde gelden in het kader van rechtsherstel. Daarbij bleek dat in mei 1942 het Armbestuur nog een bescheiden bedrag van *ƒ* 111,14½ ter beschikking had en in het daaraan voorafgaande jaar *ƒ* 160,52½ had uitgegeven. GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 12, brief d.d. 19.05.1942.

dat de Nederlandse Joden een grote familie vormden waarvan de leden elkaar ondersteunden, zeker wanneer de behoeftige personen in de mediene leefden.[308]

In Roermond waren er in de Joodse gemeenschap ook verenigingen actief, zoals de mannenvereniging *Gesed we'emes* (Gunst der Waarheid) en de vrouwenvereniging *Esrath Nosjiem* (Hulp der Vrouwen).[309] Verder wordt ook een vereniging *Gemiloeth chassodiem* (vereniging om goede daden te verrichten) genoemd.[310] Na het afscheid van opperrabbijn Salomon Cohn die in 1859 landsrabbijn van Mecklenburg-Schwerin was geworden, kwam er nog in datzelfde jaar een opvolger. De nieuwe opperrabbijn voor Limburg werd Louis Landsberg, tot dat moment rabbijn in Grünberg. Hij zou tot zijn dood in 1904 aanblijven en is de laatste exclusief voor Limburg werkzame opperrabbijn geweest. Het afnemend aantal gelovigen in Limburg, door vertrek naar West-Nederland, maar ook door geloofsafval, was daaraan debet.[311]

De vestiging in Roermond van de genoemde Rijks HBS, een openbare school voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs, heeft veel Joden een nog betere kans geboden om hoger op de maatschappelijke ladder te komen. Er kwamen ook enkele Joden met een wetenschappelijke achtergrond naar Roermond zoals Roermondse Joden ook elders gingen studeren. Het beeld dat opgeroepen wordt, is dat van voortgaande emancipatie en integratie, soms ondanks forse tegenslagen. De vervolging in de Tweede Wereldoorlog zou in minder dan een eeuw later een einde maken aan deze ontwikkeling en opnieuw tot isolement en afzondering leiden.

Bij het overzien van deze periode van vrede vanaf 1839 in Nederland komen toch enkele vragen op. De inwoners van Roermond zagen meerdere oorlogen in de nabijheid passeren, de Pruisisch-Duitse oorlogen die uitgemond zijn in de opkomst van het Duitse keizerrijk, waarvan de Frans-Duitse (1870-1871) hen het meest geraakt zal hebben en de Eerste Wereldoorlog van 1914-1918. De Franse-Duitse oorlog zal waarschijnlijk alleen het aantal vluchtelingen en landverhuizers hebben doen toenemen. De Eerste Wereldoorlog moet ongetwijfeld invloed gehad hebben op het leven van Joden in Limburg, zeker in een grensstad als Roermond. Hoe reageerden zij daarop in die periode, mede gelet op de steeds sterker wordende overmacht van de voor hen weinig vriendelijke katholieke kerk en op haatdragende campagnes? In het bijzonder

---

[308] Zie als voorbeeld *NIW*, 11.03.1870 met een inzameling 'voor den ongelukkigen huisvader J.S. te Oss'. Ook Roermondse Joden droegen aan diens ondersteuning bij. Lipschits, *100 jaar NIW*, 121, schat het aantal verenigingen in Nederland werkzaam op het gebied van de Joodse armenzorg, op meer dan duizend.

[309] Nissen, 'Jacob Hiegentlich 1907-1940 Een biografische schets', 19, noemt een aantal eigen verenigingen van de Joodse gemeenschap in Roermond, zoals genootschappen voor ondersteuning van reizigers, voor de verzorging van begrafenissen en voor de ondersteuning van kraamvrouwen. 'Esrath' wordt ook geschreven als 'Ngesras'.

[310] *NIW*, 09-06-1893.

[311] Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 59-62.

valt dan te denken aan de in Roermond bij de Firma Waterreus gedrukte en uitgegeven antisemitische boeken van abbé Henri Desportes en de jezuïet Frans Hendrichs, en op de publiciteit rond het jaar 1900 over de Dreyfusaffaire.

In de negentiende eeuw is de Joodse gemeenschap in de provincie Limburg relatief groot geweest. De globale cijfers voor gemeenten die halverwege de eeuw meer dan tien Joodse inwoners hadden, zijn: Maastricht ongeveer 400, Sittard bijna 200, Roermond 140, Venlo 135, Meerssen 125, Eijsden meer dan 100, Gulpen 80, Heerlen ruim 60, Beek ruim 50, Gennep 30 en Grevenbicht 12.[312]

II.2.2 De Joodse gemeenschap in Roermond in de negentiende eeuw

Herkomst en reden voor vestiging

Wat waren de achtergronden van de Roermondse Joden die voor het eerst na meer dan twee eeuwen aan het begin van de negentiende eeuw naar Roermond kwamen om zich daar voor kortere of langere tijd te vestigen? Waar kwamen zij vandaan en wat waren hun beroepen? Waarom kwamen zij naar de Zuidelijke Nederlanden?

De eerste constatering bij het volgen van de Roermondse Joden is dat zij na hun eerste vestiging in 1817 in de stad bepaald niet honkvast waren. Er werd veel verhuisd, intern in de stad maar ook daarbuiten en dan vaak weer op grote afstand van Roermond naar het buitenland of naar oorden ver weg binnen Nederland. De mogelijke verklaringen daarvoor zijn enerzijds de door de eeuwen heen ingesleten gewoonte om niet al te lang op een en dezelfde plaats te blijven. Dit was natuurlijk een gevolg van hun niet zelden ambulante beroepen. Maar ook hun ervaringen in het verleden met de altijd aanwezige mogelijkheid van snelle wijzigingen in de gunsten van de overige bevolking of van de lokale landsheer zullen daaraan debet zijn geweest. De aanwezigheid van twijfel daarover zal zeker het geval geweest zijn voor een stad die sinds 1570 consequent Joden geweerd had.

Anderzijds zal de grote armoede van belang zijn geweest. Nederland was verarmd uit de Franse overheersing gekomen en Joden stonden vrijwel altijd nog onderaan op de maatschappelijke ladder. Het zwerven deden de ouders niet alleen. Hun kinderen gingen daarbij mee. Omdat die kinderen vaak in verschillende gemeenten zijn geboren, zijn aan de hand van hun geboorteplaatsen de reizen van hun ouders enigszins te reconstrueren. Afgezien van de frequente wisseling van huis of woonplaats, zullen de meeste Joden ook naar Roermond zijn gekomen vanwege de al genoemde voorspoedige

[312] Gegevens ontleend aan Michman et al., *Pinkas*.

economische en industriële ontwikkeling in de periode vanaf 1800 tot globaal 1875. Die ontwikkeling, zeker in de eerste helft van de eeuw, was kenmerkend voor de Zuidelijke Nederlanden vergeleken met Noord-Nederland.

Een belangrijke factor voor de vestiging van Joden in (Groot) Nederland waren de Nederlandse grondwetten van 1813 en 1815. Die verleenden aan alle burgers gelijke burgerrechten, dit in tegenstelling tot het aan de provincie Limburg grenzende koninkrijk Pruisen waar Joden opnieuw tweederangsburgers waren geworden. De al vaker genoemde, nabij Geldern gelegen oorspronkelijke heerlijkheid Hörstgen-Frohnenbruch is er een voorbeeld van. Daar bestond de bevolking rond 1820, dus als deel van Pruisen, nog voor 25% uit Joden.[313] Vanouds waren zij daar door de landsheer geduld. In de Franse tijd, die ook voor hun woonplaats geduurd heeft van 1794 tot 1814, waren zij volwaardige burgers geworden. Na 1815 kregen zij onder het Pruisisch regime te maken met beperkende en discriminerende wetgeving. Dat was voor velen van hen voldoende reden om naar het nabije Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te vertrekken.

Uiteindelijk woonde aan het einde van de negentiende eeuw nog slechts een enkele Jood in Hörstgen. De plaatselijke synagoge moest daarom gesloten worden. Op basis van genealogisch onderzoek naar de herkomst van de Roermondse Joden die tussen 1850-1870 in Roermond aanwezig waren, kan geconcludeerd worden dat in die periode minstens zes Joodse inwoners met hun gezinnen vanuit het dorp Hörstgen in Roermond terecht zijn gekomen.[314]

Ook uit nabij Roermond gelegen Duitse dorpen en steden zoals Geilenkirchen, Heinsberg, Gulik (Jülich, vroeger de hoofdstad van het gelijknamige hertogdom) en Rheydt kwamen Joden naar Roermond. De plaatsen van afkomst en geboorte van de overige nieuwe stadsbewoners zijn overigens zodanig verspreid in de Duitse landen of in Nederland gelegen, dat daaruit geen duidelijke conclusies zijn te trekken. Het overheersende motief voor vestiging lijkt de verwerving van het volwaardig burgerschap te zijn, althans het recht om in Nederland te wonen. Het heeft immers tot 1847 geduurd voordat Joden in Pruisen gelijke burgerrechten kregen. Eerst bij de komst van het Duitse keizerrijk in 1871 werden Joden daar volwaardige gelijkberechtigde burgers.

---

[313] De oorspronkelijke heerlijkheid Hörstgen-Frohnenbruch kwam steeds meer in de invloedssfeer van het Gelders Overkwartier (van Roermond) en werd in de loop van de zeventiende eeuw daarin volledig opgenomen, ook ten aanzien van rechtspraak en belastingheffing. Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795’, 58-61. Die verwantschap aan het Gelders Overkwartier biedt, behalve de nabijheid, een extra verklaring ervoor dat Joden, die nadien Hörstgen (moesten) verlaten, in Roermond als voormalige hoofdstad van het Overkwartier beland zijn.

[314] Onderzoek door Don Verstegen te Sittard van wie ik in dank een 25-tal parentelen van Roermondse Joodse families in het midden van de negentiende eeuw ontving.

Aantallen en beroepen

Naar de komst van Joden in Roermond in de negentiende eeuw is al eerder onderzoek gedaan.[315] Daarbij is vastgesteld dat in de periode 1850-1870 in totaal 239 Joden in Roermond een tijdelijke of permanente woonplaats hadden. Tussen 1880 en 1890 waren dat 207 Joden. En tussen 1900 en 1915 170. Ter vermijding van misverstanden: bij het meten van het aantal aanwezige Joodse inwoners op basis van een momentopname in een bepaald jaar komt men tot andere getallen. De hiervoor vermelde cijfers geven weer hoeveel Joden er in een bepaalde periode tijdelijk of langer in de stad zijn geweest.

Kijkt men per jaar naar de aangesloten Joden, dan waren er in:

1869: 139	1883: 123	1892: 113	1901: 101[316]

Over de beroepen van deze nieuwe stadsbewoners in de eerste helft van de negentiende eeuw valt weinig bijzonders te melden, behalve dat de betrokkenen economisch waarschijnlijk nog een zwakke positie gehad hebben: koopman, milicien, marktkramer, opkoper, winkelier, muzikant, paardenkoopman, circusdirecteur of koorddanseres. Maar er waren ook beroepen bij die kansrijker en wellicht wat meer profijtelijk lijken, zoals goudsmid, slager, katoendrukker, fabrikant, kousenwever of opzichter van de jacht. Er zijn ook later in de eeuw grotere uitzonderingen, zoals de leraar wis- en natuurkunde Levi Voorzanger, gepromoveerd in Leiden in 1873 op *Reeksen van Fourier*,[317] en de advocaat Simon Cohen. Deze laatste zou later nog in een bizar, hierna nog te bespreken, conflict verwikkeld raken met de *Maas- en Roerbode*, de krant van bisschop Paredis.[318] De Roermondenaar Felix Leviticus zou een dissertatie over het onderwerp *Laut- und Flexionslehre der Sprache der St. Servatiuslegende Heinrichs von Veldeke* vervaardigen, waarop hij in Leipzig in 1899 zou promoveren. Ook verscheen van zijn hand een Nederlands-Duits woordenboek.[319]

Al in de jaren veertig van die eeuw adverteerden Joden in het Roermondse advertentieblad *Marktberigten*, zoals de horlogemaker Godtschalck Horn, de dames Benedict met hun modewinkel of vrouw Amsel met haar

---

[315] Lemmens, 'Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940', 8. Het woord 'Moserisch' verwijst naar de godsdienstvermelding in 1837 in de Pruisische *Reise Pass* van de Jood Alexander Amsel die in Roermond kwam wonen.

[316] Nissen, 'Jacob Hiegentlich 1907-1940' 19; GAR, nr. 4211, Archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 6, brief H. Beem aan S.J. Goudsmit d.d. 06.08.1960; *Israëlietische almanak voor het jaar der schepping 5652*. Ter vergelijking: volgens deze almanak waren er in 1892 in Maastricht 463 Joden, in Sittard 224 en in Venlo 146. Volgens *CBIN*, 01.08.1902 waren negentien van de in het jaar 1901 in Roermond aanwezige Joden behoeftig.

[317] Linssen, 'Album Promotorum Ruraemundensium (1438-1980), een aanzet tot de historie van de wetenschapsbeoefening in Roermond' in: *SvR* 21 (2013) 131.

[318] Zie hoofdstuk VI.5: 'Joden in Roermondse krantenberichten in de negentiende eeuw'.

[319] Linssen, 'Album Promotorum' in: *SvR* 22 (2014) 146.

fourniturenzaak.[320] Daaruit blijkt dat binnen een kwart eeuw na de eerste Joodse gezinsvestiging deze nieuwe bevolkingsgroep in economisch opzicht was uitgegroeid tot een volwaardig deel van de stadsbevolking.

Van een enkele Joodse ondernemer weten we iets meer, zoals van de in 1854 in Geseke (nabij Soest in Duitsland) geboren Gustav Stern. Medio 1883 vestigde hij zich samen met zijn vrouw Georgine Arons in Roermond. Stern had in Düsseldorf een moutfabriek, waarvoor hij ook in Roermond klandizie zocht. Met zijn compagnon Caspar Pyro vroeg en verkreeg hij een jaar daarna een vergunning voor de oprichting van een moutfabriek, gelegen aan de Kapellerlaan, vrijwel naast de spoorlijn naar Antwerpen. Onder de naam Duitsche Moutfabriek Stern & Co startte het bedrijf. In de plaatselijke krant adverteerde Stern met Oud-Saksische, Hongaarse, Donau en 'bovenlandse' mout. Het moet goede waar zijn geweest, want op de in 1885 in Antwerpen gehouden tentoonstelling van Limburgse producten kreeg Stern & Co een eervolle vermelding.[321]

In 1891 ging evenwel zowel de Düsseldorfse als de Roermondse vestiging failliet. Gustav Stern bleef daarna in mout handelen en bleef ook bekend als moutfabrikant. In 1893 protesteerde hij namens zijn bedrijf de Ned. Mout- en Moutkoffiefabriek samen met andere Joodse fabrikanten tegen de lage invoerrechten die Nederland hanteerde op buitenlandse producten.[322] Rond de eeuwwisseling was de door Nederland gepraktiseerde vrijhandel met lage importtarieven een doorn in het oog van productie- en handelsbedrijven in de grensstreek.[323] Vijf jaar daarna, in 1898, ijverde hij met enkele plaatselijke ondernemers voor de Roermondse Handelsmaatschappij met als doel een vast spoorwegdepot voor goederenwagons te realiseren.[324] Zijn zoon Carl, geboren in Roermond in 1890, vertrok kort voor de Eerste Wereldoorlog naar Duitsland.

In de negentiende eeuw was een aanzienlijk deel van de stadsbevolking, soms zelfs 40%, afhankelijk van de bedeling. Joden waren daar zeker geen uitzondering op. Maar nergens blijkt dat zij verhoudingsgewijs meer aanspraak op bijstand maakten; de armoede was kennelijk globaal gelijk over alle burgers verdeeld. Als zij marskramer waren, zwierven zij vaak door het land. Onderweg was een beroep op bijstand bij een willekeurig lokaal armbestuur vaak onvermijdelijk. Van Moses Valck, zoon van de eerste 'vaste' Joodse stadsbewoner, is bekend dat hij in de jaren veertig bijstand ontving in

---

[320] *Marktberigten te Roermond*, 15.08.1846, 19.09.1846 en 31.10.1846. Het blad *Marktberigten* verscheen vanaf 1843 tot 1855.
[321] *Maas- en Roerbode*, 22.08.1885.
[322] *CBIN*, 10.11.1893.
[323] Zie voor het Roermondse protest tegen vrijhandel: Van der Bruggen, 'De geschiedenis van de Papierindustrie in Roermond, Maasniel en Swalmen, deel 2, 122-123.
[324] *De Nieuwe Koerier*, 09.02.1898.

Amsterdam, Arnhem, Brielle, Middelburg, Rotterdam, Utrecht en Zierikzee. Volgens de destijds geldende regelingen konden die gemeenten verleende bijstand claimen bij Roermond als woonplaats van de aanvrager.[325]

Openbaar onderwijs

Van groot belang voor Joden is de ontwikkeling van het onderwijs geweest. Om de liberale partij in Limburg een steun in de rug te geven in de strijd tegen de klerikale overmacht werd op instigatie van minister Thorbecke in 1864 in Roermond de al meer genoemde Rijks HBS gevestigd. Dat was een door hem een jaar eerder ingevoerd nieuw schooltype. Deze openbare school heeft met zijn voortgezet en voorbereidend hoger onderwijs veel bijgedragen aan de ontwikkeling en emancipatie van de Joden in Limburg. Joodse kinderen zijn van heinde en verre naar deze school gekomen. Aan de hand van de leerlingenregisters van de Rijks HBS valt te berekenen dat in de periode van 1864 tot 1941 naar schatting bijna honderd Joodse leerlingen uit heel Limburg daar onderwijs hebben gevolgd.[326] Gegevens over godsdienst ontbreken weliswaar in de administratie van deze neutrale school, zodat deze telling, slechts gebaseerd op achternamen, niet nauwkeurig is.

Nadat Venlo een twintigtal jaren later ook een Rijks HBS had gekregen en omdat er ook in Maastricht een Gemeentelijke HBS was gekomen, nam deze belangstelling voor de Roermondse instelling af.[327] In diezelfde periode heeft, voor zover bekend, het katholieke Bisschoppelijk College, de grootste school voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs in Roermond, slechts één Joodse leerling gehad, de latere auteur Jacob Hiegentlich.

De leraren van de Rijks HBS waren veelal tegen hoge salarissen door het Rijk aangesteld. Het waren vaak wetenschappelijk hooggekwalificeerde docenten, afkomstig uit West- en Noord-Nederland. De meesten van hen hebben in de stad de liberale partij versterkt. Paredis heeft de komst van deze moderne school als een affront beschouwd. Voor zijn Bisschoppelijk College moest hij in allerijl in 1864 in de stad nieuwbouw realiseren, want het oude schoolgebouw, een voormalig jezuïetenklooster met een daaraan verbonden school, werd aan de nieuwkomer Rijks HBS ter beschikking gesteld.

---

[325] Lemmens, 'Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940', 8.
[326] In het *NIW* treft men advertenties aan waarin aan Joodse scholieren van elders voor onderwijs aan de Rijks HBS 'bij fatsoenlijke Israel. Burgerlieden' kost en inwoning in Roermond wordt aangeboden. Zie bijvoorbeeld: *NIW*, 26.02.1875 en 05.03.1875. Na afloop van het schooljaar 1899-1900 wordt vermeld dat J. Heirsch, afkomstig uit Maastricht, met succes de vijfjarige opleiding in Roermond had voltooid. Zie: *NIW*, 03.08.1900.
[327] Maastricht kreeg in 1864 ook een HBS, maar dat was een gemeentelijke school.

Emancipatie en assimilatie

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren er naast kwalijke vormen van Jodenhaat en erger ook duidelijke emancipatoire ontwikkelingen in Roermond. Joden werden geaccepteerd als volwaardige burgers en konden lid worden van bepaalde verenigingen. Een goed voorbeeld daarvan is de sociëteit Amicitia, opgericht in het jaar 1848 in een poging om de grote tegenstellingen tussen de burgers van de stad te overbruggen.

Na de nog recente afscheiding van België en na Limburgse protestbewegingen tegen het belastingbeleid van de Nederlandse regering was er in Limburg grote onrust tijdens de Europese liberale revoluties van 1848. Velen wilden terug naar België, anderen zochten aansluiting bij de Duitse landen en enkelen streefden naar onafhankelijkheid à la het hertogdom Luxemburg. Amicitia, de naam maakt het duidelijk, streefde naar verzoening van deze partijen. Koopman Charles Cohen en advocaat mr. Simon Cohen sloten zich bij deze vereniging aan, later gevolgd door Isaak Cohen en Jacob Cohen. Aan de hand van de (helaas onvolledige) ledenadministratie van Amicitia is te zien dat de hiervoor al genoemde dr. Levi Voorzanger er in 1880 lid van is geworden. Voorzanger was ook lid van de Groote Sociëteit. Deze beide sociëteiten waren liberaal van aard en voerden een niet op geloofsovertuiging gebaseerd toelatingsbeleid.

Levi Voorzanger was bovendien ook vrijmetselaar. Daartoe was hij lid van de Maastrichtse vrijmetselaarsloge La Perséverance. Als leraar wis- en natuurkunde verbonden aan de neutrale Rijks HBS, als vrijmetselaar, als lid van de Groote Sociëteit en vooral als Jood zal hij de banvloeken van bisschop Paredis, gericht tegen liberalen, vrijmetselaars en Joden als persoonlijke aanvallen hebben beschouwd. Zijn oud-leerling, de katholieke minister van Waterstaat ir. Max Bongaerts, schreef in 1939 over Voorzanger in een gedenkboek van de Rijks HBS: ‘Een bijzondere plaats nemen daarbij dr. Voorzanger en dr. Schreurs in, die zulk voortreffelijk onderwijs in de wiskunde en de natuurkunde gaven. Hun en hun collega’s een dankbaar eeresaluut toegewenst’.

Ook in de sportwereld kon het voorkomen dat Joden werden toegelaten. Zo was een van de leden van de familie Leviticus rond 1890 lid van de Scherm- en Gymnastiekvereeniging Concordia.[328]

Ondanks de weerzin die de katholieke kerk uitstraalde jegens de joodse gemeente – iets wat hierna uitvoerig aan de orde zal komen –, waren er vaak intensieve contacten met medeburgers in de stad. Bij de opeenvolgende lustra en jubilea van de synagoge (1878, 1893, 1903, 1913, 1918, 1928 en 1933) was er

[328] Bergkamp et al., *Vijftig jaar Roermondse Hockeyclub Concordia*, 5.

altijd sprake van betrokkenheid van Roermondse katholieke burgers.[329] De rijkere Joden boden dan zelf cadeaus aan ter verfraaiing van de synagoge. Buurtbewoners uit de Hamstraat, andere Roermondenaren en derden (in de Joodse verslaggeving steevast aangeduid als 'andersdenkenden') stuurden gelukwensen of gaven ook cadeaus, zoals tapijten en karpetten. Officiële instanties zoals burgemeester en wethouders of de politiecommissaris waren aanwezig of lieten zich vertegenwoordigen et cetera. Daarnaast werden gemeenschappelijk activiteiten georganiseerd, zoals de concerten van de Koninklijke Harmonie in februari 1891 met als solisten de dertienjarige violist Jacob Messias en op 2 december 1892 met de pianiste Henriette Lam.

De aanwezigheid van Joden in de stad werd steeds meer zichtbaar. In 1894 kwam er op het Stationsplein een hotel met de naam L'Espérance dat zich geheel op het Joodse publiek richtte. Nadat dit hotel weer opgeheven was, kwam er in mei 1913 opnieuw een voor Joden ingericht hotel, nu met de naam 'Wilhelmina'. De eigenaar was een zekere D.W. Augurkiesman. Amper anderhalf jaar later nam Jacob Goedhart het hotel over.[330] Al gauw had het in de stad de bijnaam 'Jodenhotel'. De naam Wilhelmina werd niet zomaar gekozen.[331] Er was, zeker in de negentiende eeuw, een grote mate van orangisme bij Joden. Jacob Goedhart heeft vele jaren achtereen een leidende rol in de Joodse gemeenschap van Roermond gehad, zoals hierna nog zal blijken.[332]

Ter gelegenheid van het inhuldigingsfeest van koningin Wilhelmina in november 1898 was er een grote plechtigheid in de synagoge. De burgemeester, de officieren van het garnizoen, de rechtbankpresident, de kantonrechter en vele notabelen waren daarbij aanwezig.

Synagoge en geloofsbeleving

Het synagogecomplex aan de Hamstraat, bestaande uit een oud woon- en bedrijfspand met daarachter de in 1853 gebouwde synagoge, werd in 1896 aan de voorzijde gesloopt. Daar verrezen twee winkel-annex woonpanden met in het midden een lange gang die toegang gaf tot de synagoge, de schoolruimte en het mikwe. Het geheel kreeg aan de straatzijde een opvallende gevel versierd met een groot ornament naar een ontwerp van de plaatselijke architect J.H. Speetjens. Aan de bovenzijde toont het ornament het ronde venster met

---

[329] Krantenverslagen van de respectieve jubilea zijn *NIW*, 28.06.1878, 09.06.1893, 19.06.1903, 27.06.1913, 25.05.1918, 02.03.1928 en 15.06.1928; *CBIN*, 09.03.1928 en 23.06.1933; *NRC*, 12.06.1928; *Maas- en Roerbode*, 03.05.1893.

[330] *CBIN*, 21.03.1913.

[331] In de achttiende en negentiende eeuw was er sprake van een zekere verknochtheid tussen het overgrote deel van de Joodse bevolking en het Huis van Oranje. In de Oranjes zagen Joden de verpersoonlijking van hun rechten en vrijheden en de bescherming daarvan. De negentiende-eeuwse opperrabbijn Tobias Tal sprak over 'Nederland, Oranje en Israël'. Wallet, 'Majesteit en minderheid. Vier eeuwen Oranjes en de Joden', 14-117.

[332] De achternaam wordt vaak geschreven als 'Goedhardt'.

Davidschild, daaronder de gekroonde wetstafelen met de Tien Geboden en daaronder een psalmtekst in Hebreeuws schrift. De vertaling daarvan is: 'Open voor mij de poorten der gerechtigheid; ik zal naar binnen gaan en de Heer loven'.[333] Het is een voor Noord-Nederlandse synagogen ongebruikelijke voorgevel. Het ontwerp zal geïnspireerd zijn geweest door de architectuur van katholieke kerken en kloosters in Roermond. De gevel met het ornament is wel een duidelijke acte de présence van de Joodse gemeenschap in Roermond geworden. Opmerkelijk is dat de agressie van het nationaalsocialisme zich tijdens de bezetting niet tegen deze gevelornamenten heeft gericht.

Voor de volwaardige beleving van de Joodse godsdienst zijn religieuze functionarissen noodzakelijk. De rabbijn, de *chazan* of voorzanger, de godsdienstleraar, de *sjouchet* (ritueel slachter) en de *moheel* (besnijder) zijn enkelen daarvan. De in Maastricht zetelende opperrabbijn bezocht periodiek zijn gelovigen in zijn ressort. De ringsynagogen hadden zelf geen rabbijn. De belangrijkste permanent aanwezige functionaris was daar de *chazan*, vaak ook aangeduid als leraar/onderwijzer. Voor de plaatselijke organisatie was hij de centrale figuur. Dat wordt ook onderstreept door de vermeldingen van de lokale gemeenten in de jaarlijkse *Israëlietische almanak voor het jaar der schepping*.[334] De *chazan* of leraar (die functies vielen meestal samen) werd daarin steevast vermeld als secretaris van de plaatselijke kerkenraad.

Aan de hand van het Roermondse bevolkingsregister en de almanakken zijn in de negentiende eeuw vanaf 1847 de namen van de opvolgende functionarissen te traceren, telkens met het jaar van hun indiensttreding: Simon Maisonpierre (1847), Salomon van Arend (1852), Juda Izaak de Vries (1853), Levi Lion (1860), Maurits Koster (1885), Levi Simon van Rhijn (1889), Abraham Goudsmit (1891), Mozes de Hes (1892) en Aäron B. Colthof (1898).[335] Wie er voorafgaand aan het jaar 1847 *chazan* in Roermond is geweest, is niet bekend, wel dat er in 1840 al een dergelijke functionaris was en dat zijn salaris in 1843 verhoogd werd van *ƒ* 100,- naar *ƒ* 150,- per jaar en in 1847 bij het aantreden van Maisonpierre naar *ƒ* 300,-.

De gemeente had een *moheel*, Alexander Amsel, die in 1840 met goed gevolg het examen daarvoor afgelegd had. Ook was er in dat jaar al een *sjamos*/*sjammes* (koster). Zijn jaarsalaris was *ƒ* 16,-. In het genoemd jaar verscheen ook het eerste ringreglement van de Roermondse synagoge.[336]

---

[333] Psalm 118, vers 19.
[334] Aanwezig in de Bibliotheca Rosenthaliana, onderdeel van de Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam.
[335] Levi Lion was vermoedelijk ook *sjouchet*. Hij wordt vermeld met het beroep slagter.
[336] *CBIN*, 09.03.1928; *NIW*, 02.03.1928.

Geconcludeerd kan worden dat de Roermondse kille al in 1840 volwaardig was, zodat aan de religieuze behoeften van de leden kon worden voldaan. [337]

In Limburg waren, zoals eerder vermeld, de Joodse gemeenten altijd Asjkenazisch van oorsprong. Hoewel de successieve rabbijnen in Limburg altijd – maar veelal zonder succes – hebben aangedrongen op een orthodoxe beleving van het geloof, waren de meesten gelovigen meer in traditioneel of sociaal opzicht Joden. Op *sjabbat* moest immers gewerkt worden en een volledige koosjere levensstijl behoorde vaak niet tot de mogelijkheden. Dat was voor de rabbijn en de *chazan* geheel anders. In en rond de synagoge (*sjoel*) golden de religieuze voorschriften wel degelijk. Het opruimen en schoonmaken van de *sjoel* op zaterdag werd dan ook aan niet-Joodse buren van de synagoge uitbesteed. In 1842 werd zelfs in het kader van een landelijke actie aan de gemeente Roermond verzocht om de marktdag niet op zaterdag te houden. Dat verzoek was vergeefs gebleven. Het motief voor dit verzoek was het financieel nadeel dat 'de Israëlietische handeldrijvenden' ondervonden.[338]

In 1912 zou *chazan* Hartog Mozes Trompetter in een ingezonden brief in de plaatselijke krant laten weten dat hij er niet van gediend was dat gaskwitanties van de stedelijke gasfabriek tijdens het Israëlisch Paasfeest of op een zaterdag daarna werden aangeboden. Dat was hem overkomen en hij had daarom niet betaald. Verontwaardigd beschreef hij dat, ondanks zijn schriftelijk verzoek om hem op de dag van de sabbat niet lastig te vallen, het gasbedrijf stug daarmee was doorgegaan.[339] Enkele jaren later zou hij in de krant de Israëlitische voorschriften voor het scheren beschrijven. Dat mocht immers niet met een scheermes. Omdat knippen met een schaar niet de oplossing was, moest er een poeder gebruikt worden om de baardharen te verwijderen.[340] Het zijn slechts kleine aspecten van een strikte naleving van de eigen religieuze voorschriften door sommigen.

Hoewel hier niet direct aan de orde, is het goed erop te wijzen dat de Verlichting ook invloed uitgeoefend heeft op het Jodendom. Mede onder invloed van de Duits-Joodse filosoof Moses Mendelssohn is er vooral in de Duitse landen sprake geweest van een religieus hervormingsproces. Bart Wallet beschrijft in *Nieuwe Nederlanders* hoe onder invloed van de *Haskala*, de Joodse pendant van de Verlichting, aan het einde van de achttiende eeuw een nieuwe elite, de *maskieliem*, binnen de Joodse gemeenschap ontstond. Ook in Nederland was daar sprake van, zij het dat daar met name aandacht voor juridische emancipatie, educatie, zuiver Bijbels Hebreeuws, afkeer van het Jiddisch en

[337] Joodse gemeente, ook *kehilla*.
[338] *CBIN*, 09.03.1928.
[339] *De Nieuwe Koerier*, 09.07.1912.
[340] Ibidem, 21.07.1917.

bevordering van de Nederlandse taal aan de orde waren. Het ging om verheffing van het Joodse volk en aanpassing aan heersende normen om integratie te bevorderen.[341]

Aan de beweging tot religieuze hervorming in het midden van de negentiende eeuw heeft J. Frishman een beschouwing gewijd waarin zij motiveert waarom de weerstand daartegen de overhand heeft gekregen. De voorstanders vormden slechts een kleine groep met beperkte belangstelling voor religieuze zaken. De meerderheid van de Nederlandse Joden was echter arm en ongeschoold in religieuze en wereldlijke aangelegenheden. Veel macht was geconcentreerd bij het bestuur van de Nederlands-Israëlietische Hoofd Synagoge in Amsterdam, waar tegenstand werd ondervonden, en vooral was er het verzet van de conservatief Zwi Hirsch Lehren.[342]

Pas tijdens het Interbellum in de twintigste eeuw zou er sprake zijn van een liberaal Jodendom. Die ontwikkeling zou nog versterkt worden door de komst tijdens de jaren 1930 van Duitse vluchtelingen met een liberale oriëntatie. De aanhang zou bovendien slechts binnen een kleine, meer ontwikkelde groep gevonden worden.[343]

Kiesrecht en ontwikkeling van de economische positie

De stijging op de maatschappelijke ladder is tevens te illustreren aan de hand van de toelating tot het actief kiesrecht. Dat was aanvankelijk gebaseerd op census, de mate van belastingbetaling. Volgens de adreslijst van Roermondse burgers uit 1875 hadden slechts twee Joden volledig actief kiesrecht, zowel landelijk, als provinciaal als gemeentelijk.[344] Daarnaast mochten twee andere Joodse inwoners hun stem uitbrengen bij de gemeenteraadsverkiezingen. Bij een Joodse bevolking van naar schatting 130 personen in 1875 zouden van een eveneens geschat aantal van 35 mannelijke volwassenen er dus slechts vier hebben kunnen stemmen. Het landelijk percentage stemgerechtigden was 11,3% van de mannelijke bevolking in het jaar 1870. Dit betekent dat de Roermondse Joden conform het landelijk gemiddelde kiesrecht hadden. In 1890 was dat landelijk percentage stemgerechtigden 24%. In dat laatste jaar hadden in Roermond tien Joden volledig actief kiesrecht bij een geschat aantal Joodse mannelijke kiesgerechtigden tussen de 30 en 35.[345] Het criterium was in 1870 het welstandsniveau, gerelateerd aan de jaarlijks te betalen belasting. In 1890

[341] Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 35-37.
[342] Frishman, 'Gij, Vromen, zijt Nederlanders! Gij, onverschilligen, zijt Israëlieten! Religious Reform and Its Opponents in the Mid-Nineteenth Century in the Netherlands', 137-150.
[343] Michman, *Het liberale Jodendom in Nederland 1929-1943*, 11-34.
[344] GAR, Adreslijst 1875. Bij de namen van de kiesgerechtigden in deze adreslijst staat vermeld tot welke verkiezingen (landelijk en/of lokaal) dezen gerechtigd waren.
[345] GAR, Adreslijst 1890.

was dit criterium om te mogen kiezen fors verruimd na de grondwetswijziging van 1887.[346] Die verruiming had dus positief gewerkt voor Roermondse Joden.

Joden waren in Roermond meestal nog kleine middenstanders, onder hen ook wevers en naaisters. Onderzoek heeft uitgewezen dat in de periode 1850-1860 er 37 kooplieden of kramers waren, zeven slagers en telkens een fabrikant, kapster, horlogemaker, brouwer, letterzetter, velbereider, circusdirecteur, jachtopzichter, landmeester, verspener, militair, koperslagersgezel, rentenier en huishoudster. Daarnaast vijf kunstrijders, vier godsdienstonderwijzers, twaalf knechten en meiden en vier wevers.[347] In de periode 1880-1890 wijzigde dat beeld: een leraar Rijks HBS, een ambtenaar Staats Spoorwegen, een letterzetter, een reizend verkoper, een naaister, een schoenmaker, twee dienstbodes, drie modistes, vier slagers en 33 kooplieden of kramers en winkeliers.[348]

Afnemende populatie en landverhuizers

Vanaf het midden van de eeuw is de trend zichtbaar van een afnemende Joodse populatie in Roermond. In de loop van de negentiende eeuw is op veel plaatsen in Nederland de trek naar het Westen van Nederland sterker geworden, en dan vooral naar Amsterdam. Dat was een beweging die zich vrijwel overal in de mediene voordeed. De terugloop van het aantal Joden in Roermond en omgeving kan ook veroorzaakt zijn door de aanzienlijke verbetering van de verbindingen. Roermond kreeg in 1865 een noord-zuid spoorverbinding (Maastricht-Venlo), in 1867 een verkeersbrug over de Maas en in 1879 een spoorbrug over die rivier. Deze laatste als onderdeel van de treinverbinding Antwerpen-Duisburg, de IJzeren Rijn, een verbinding die voortvloeide uit het in 1839 met België gesloten vredesverdrag.

Mogelijk impliceerden deze moderne verbindingen dat de distributie van kleding en schoeisel, vanouds een bedrijfstak waarin Joden actief waren, in andere handen kon overgaan. Bovendien kunnen de vijandelijkheden tussen liberalen en klerikalen – waarover zo dadelijk meer – de sfeer in de bisschopsstad Roermond ook voor Joden onaangenaam hebben gemaakt. Niet in het minst kunnen de tirades van de bisschop en toonaangevende priesters hebben bijgedragen aan de wens van velen om naar toleranter oorden te vertrekken.

De IJzeren Rijn groeide overigens in korte tijd uit tot een belangrijke verbinding voor Oost-Europese landverhuizers.[349] Tussen 1870 en 1935 vervoerde de Amerikaanse Red Star Line, de International Navigation Company

---

[346] *Hoe kwam het algemeen kiesrecht tot stand?*, 5 en 10 op website Prodemos,
[347] Kunstrijders zullen vermoedelijk kermis- of circusartiesten zijn geweest die paarden bereden.
[348] Grotendeels zijn deze gegevens ontleend aan Lemmens, 'Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940'.
[349] Freriks, *De IJzeren Rijn. Spoorwegverbindingen tussen Schelde, Maas en Rijn. 175 jaar Spoorweggeschiedenis in Limburg 1828-2003*, 124-125.

of Philadelphia, circa drie miljoen personen vanuit Antwerpen per schip naar de Verenigde Staten. Een aanzienlijk deel van hen waren Joden uit Oost-Europa, op de vlucht voor pogroms en armoede.[350] De treinen met deze vluchtelingen moesten vóór de Duitse grens nabij Roermond wachten en mochten Nederland pas doorkruisen nadat er telegrafisch bericht uit Antwerpen was ontvangen dat het voor de overtocht bestemde schip in Antwerpen klaar lag voor transport. Deze speciale treinen mochten alleen overdag rijden en niet in Nederland stoppen. Achteraf is een bizar aspect van deze spoorlijn naar een nieuwe toekomst in Amerika dat de Oost-Europese en Russische landverhuizers via het grote Poolse spoorwegknooppunt in Auschwitz de verbinding met de IJzeren Rijn konden bereiken.

In de Eerste en de Tweede Wereldoorlog zou de verbinding vaak gebruikt worden ten behoeve van de Duitse oorlogsvoering, tijdens de laatste oorlog ook voor deportaties. Incidenteel werden treinen uit Kamp Fort van Breendonk of de Dossinkazerne Mechelen daar gekoppeld aan treinen uit kamp Vught. De wachttijd die nodig was voor zo'n koppeling, verklaart ook het meest bekende verhaal over een deportatie per trein door Roermond. Op het station aldaar was de Joodse verzetsstrijder Selma van de Perre daardoor in de gelegenheid een briefje naar buiten te duwen uit de trein, waarmee zij naar Ravensbrück werd gedeporteerd.[351]

De landverhuizers reisden niet altijd rechtstreeks per trein naar de havensteden Antwerpen of Rotterdam. Uit een ingezonden brief in het *NIW* van 31 mei 1909 van Jacob Goedhart, op dat moment voorzitter van de Roermondse Israëlitische Gemeente, blijkt dat er aanhoudend en al gedurende veel langere tijd een stroom van Joodse 'doortrekkenden' moet zijn geweest, die daarbij Roermond aandeden. Goedhart reageerde op het optreden van de 'Vereniging Steun aan doortrekkenden' die aan de emigranten reisbiljetten verstrekte naar Nederlandse steden. Er werden kennelijk veel reisbiljetten verstrekt naar de grensplaats Roermond. Goedhart vroeg zich af of deze vereniging niet beter reisbiljetten kon verzenden met als doel grotere gemeenten dan zijn woonplaats. Letterlijk schreef hij:

> 'Doch waarom geeft de vereeniging den emigranten geen reisbiljetten naar grootere gemeenten dan Roermond en stuurt zij haar beschermden ons op de hals. Wij hebben reeds lasten genoeg te dragen. En of het zoo moest zijn, komen zij hier steeds aan in of tegen den avond, zoodat wij bovendien nog voor nachtlogies moeten zorgen. Wij hebben reeds genoeg te zorgen voor de emigranten, die rechtstreeks uit Duitschland hier

[350] Hiertoe behoorde o.a. de latere premier van Israël Golda Meir.
[351] Van de Perre, *Mijn naam is Selma,* 157.

> komen. Nog voor 14 dagen werd ik 's avonds om half 12 gewekt door 8 landverhuizers waarvan 4 door de vereniging waren gesteund en hierheen gestuurd en werden zij door mijn tusschenkomst onder dak gebracht.'[352]

Gegevens over de aantallen Joodse landverhuizers die op deze wijze via Roermond als eerste grensstad naar Amerika wilden gaan, zijn niet beschikbaar, maar gelet op de noodkreet van Goedhart moeten het er velen zijn geweest.

Hetzelfde probleem zal zich in andere grenssteden van Nederland ook hebben voorgedaan. Om de nood te kunnen verzachten, was de al genoemde landelijke vereniging opgericht met de naam 'Steun aan doortrekkenden', *Hachnosas Ouregiem* (verzorging van gasten/doortrekkenden).[353] De doelgroep waren de zwervende armen en emigranten.[354] Ook Roermond heeft een vereniging met deze naam gekend. Die werd op 19 december 1909 opgericht.[355] Enkele maanden later kapittelde Jacob Goedhart zijn geloofsgenoten in Sittard openlijk in het *CBIN* voor het onvoldoende opvangen van emigranten. Na hun aankomst in Sittard zouden de landverhuizers/vluchtelingen gewoon naar Roermond doorgestuurd zijn, zodat de Roermondse gemeente gedwongen was voor de opvang te zorgen.[356]

Hörstgen als plaats van herkomst

Het dorp Hörstgen is al vaker genoemd, omdat veel Roermondse Joden daarmee banden hadden of voorouders die uit die plaats afkomstig waren. Van hen kan in het bijzonder Andreas Hertzberger genoemd worden. Hij kwam met zijn vrouw Sophia Weinberg rond 1820 naar Roermond.[357] Zij kregen elf kinderen van wie er zes in Roermond geboren werden. Twee van hun nakomelingen hebben in Roermond een belangrijke rol gehad in de strijd tegen het nationaalsocialisme. Kleindochter Rosetta Hertzberger trouwde in 1856 met de uit Sittard afkomstige Cesar Egger. Zij exploiteerden een zaak in huiden in Roermond. Rosetta werd al vrij vroeg weduwe, want Cesar overleed in 1879. Haar dochter Rosalia trouwde in 1895 met de uit Assen afkomstige Sallie Hiegentlich. Ook hij vestigde zich in Roermond waar hij een manufacturenzaak begon. Hun jongste zoon Jacob zou

---

[352] *NIW*, 04.06.1909.
[353] De schrijfwijze varieert: ook Hagnosas of hachnosat.
[354] *NIW*, 28.07.1905.
[355] Ibidem, 07.01.1910; *CBIN*, 09.01.1910; *Israëlietische almanak voor het jaar der schepping voor het jaar 5685.* Bestuurders zijn in dat jaar (1924/25) A. Sternfeld en B. Goedhart.
[356] *CBIN*, 04.03.1910.
[357] Volgens een uitvoerige publicatie in *NIW*, 20.01.1933, zijn Andreas Hertzberger en Sophia Weinberg de stamouders geworden van het geslacht Hertzberger dat in het Nederlandse Jodendom en in de wetenschap een belangrijke rol gespeeld heeft. Een ander beroemd uit Hörstgen afkomstig geslacht is de Joodse familie Wiener. Jacob Wiener en zijn broer Léopold Wiener hebben, komende uit die plaats, enkele jaren in Venlo gewoond, waarna zij naar België vertrokken. Zij waren graveurs en beeldhouwers van internationale faam. Zij graveerden penningen, medailles, munten en postzegels in Nederland, maar vooral in België. Zie: Kasper-Holtkotte, *Im westen Neues* 359.

als auteur in de jaren dertig van de twintigste eeuw in zijn publicaties fel stelling nemen tegen het opkomend nationaalsocialisme. Rosetta's zoon Daniel trouwde rond 1892 met Selma Keijzer. Hun dochter, eveneens met de naam Rosalie, trouwde met de uit Brummen afkomstige Alex Sternfeld. De oudste zoon uit dit laatste huwelijk, Joseph, zou tijdens de Tweede Wereldoorlog toetreden tot het verzet in Noord-Limburg.

Niet altijd eensgezind

De kleine Joodse gemeenschap werd soms verscheurd door ruzies. Mogelijk werd dat veroorzaakt doordat men nogal geïsoleerd leefde in een vrijwel volledig katholieke omgeving. Dat bracht een grote onderlinge afhankelijkheid met zich mee. Hiervoor zijn al de brieven van de gebroeders Goldstein uit 1830 besproken en de correspondentie van Roermondse Joden met het CCIB uit 1838.[358]

Midden jaren vijftig was er een ernstig verschil van mening binnen de Joodse gemeente over contacten met andere denominaties.[359] Tussen de aan de ringsynagoge verbonden leraar Louis de Leeuw en het kerkbestuur was grote onenigheid ontstaan, die was uitgemond in het ontslag van De Leeuw. Hem werd verweten dat hij 'te veel met de Christenen (eenige Catholijke en Protestantsche) kennissen omging' en dat hij 'eenmaal tegenwoordig [was HvdB] geweest bij eene zangoefening, die gehouden werd in de Consistoriekamer der Protest. Kerk'. Het voorval zou te onbeduidend zijn om te vermelden als De Leeuw niet op 5 juli 1856 een uitgebreide en gemotiveerde repliek in de lokale krant *De Roermondenaar* had laten plaatsen. Daarin beschuldigde hij het joods kerkbestuur ervan contacten met dienaren van een ander geloof niet op prijs te stellen en zelfs te verbieden.

Het lijkt niet waarschijnlijk dat de Roermondse Joden destijds voor een volledige afzondering zouden hebben gekozen tussen hun circa achtduizend medeburgers, ook al waren deze vrijwel allen katholiek en enkelen van hen protestant. De emoties van een publiekelijk uitgevochten onenigheid zullen hier voor enige overdrijving hebben gezorgd. Mogelijk speelde ook de vrees van het Joodse bestuur voor de vaak hardnekkige bekeringspogingen van protestantse en vooral van katholieke zijde een rol.

Een ander intern geschil dat zelfs voor de rechtbank in Roermond werd uitgevochten, bereikte het *Weekblad van het Regt*, het juridisch tijdschrift van Nederland in de negentiende eeuw.[360] De paardenkoopman J. Neuman weigerde als oud-bestuurder van de synagoge zijn documentatie af te geven en

[358] Zie hiervoor hoofdstuk II.1.10.
[359] *De Roermondenaar*, 21.06.1856, 28.06.1856 en 05.07.1856.
[360] *Weekblad van het Regt*, nr. 2838, 29.10.1866.

verantwoording af te leggen aan het nieuwe bestuur. Hij was van 17 april 1862 tot 11 februari 1865 penningmeester geweest. Mr. S.J. Cohen, nog kort voordien advocaat in Roermond en midden jaren zestig werkzaam in Maastricht, stond hem bij. Neuman was, en dat is wel opvallend, tegelijk met zijn advocaat destijds tot bestuurslid gekozen. Neuman betwistte dat de nieuwe voorzitter S. Silverberg op de reglementair vereiste wijze gekozen was. De rechtbank Roermond passeerde bij vonnis van 15 maart 1866 dit verweer en veroordeelde Neuman in de kosten. De achtergrond van dit geschil is niet te achterhalen.

Een wonderlijk bericht verscheen op 27 februari 1874 in het *NIW*. Daarin werd gewag gemaakt van tweedracht die jarenlang onder de leden van de Roermondse Israëlitische gemeente zou hebben geheerst en zelfs nadelig was geworden voor de eigen godsdienstige belangen. Enkele weken daarvoor was evenwel het huwelijk voltrokken van mej. S. Bloemendal (vermoedelijk Sophia Bloemendal, geboren in 1840) met de heer Nathans uit Grave. Alle leden van de gemeente waren uitgenodigd geweest voor dit feest. Het huwelijk had tot een algehele verzoening geleid.

Een conflict van andere aard was de aanstelling op 7 juni 1885 van Maurits Koster tot onderwijzer aan de eigen Joodse school. Met hem werd tot in detail vastgelegd wat zijn verplichtingen waren tot en met het maandelijks op de eerste zondag ophalen van de bijdrage aan de gemeente. Drie en een half jaar later kreeg hij eervol ontslag met als reden de behoefte van de gemeente aan een ‘Chochet’ (bedoeld zal zijn een *sjouchet*). De behoefte aan koosjer voedsel was kennelijk groter dan die aan onderwijs. Het lijkt er meer op dat er een reden gevonden moest worden voor het ontslag, dan dat het aangevoerde argument de werkelijke reden zou zijn geweest.[361]

Toch kan er nog een geheel ander aspect een rol hebben gespeeld. In de loop van de negentiende eeuw constateerden Joodse schoolinspecteurs dat ouders ieder excuus gebruikten om hun kinderen niet naar het eigen religieus onderwijs te sturen, maar wel naar een neutrale school. Volgens de rabbijn-schoolinspecteur J. Fränkel was er in 1863 onder andere in Heerlen, Meerssen en Venlo zelfs geen enkel religieus onderwijs meer. In Limburg zou er onder de Joden slechts een gering enthousiasme zijn voor de eigen religie.[362]

Het zijn slechts enkele kleine perikelen van een niet al te omvangrijke Joodse gemeenschap in de periferie van Nederland. Dat het leven van de Roermondse Joden meestal harmonieus moet zijn verlopen, valt ook op te maken uit de periodieke berichten over Roermond in het *NIW* en het *CBIN*.

[361] MJHM, inv.nrs. 8419- 8420.
[362] Dodde, ‘Jewish Education in Schools in the Netherlands from 1815 to 1940’, 82.

II.2.3 De katholieke kerk als machtsfactor en de tegenstelling liberaal versus klerikaal

De katholieke kerk en andere denominaties

De Franse Revolutie van 1789 en de daarop volgende verovering van de Zuidelijke Nederlanden hebben het vuur voor de Verlichting aangewakkerd. Van Verlichting, ook in katholieke kringen, was in Roermond al in het vierde kwart van de achttiende eeuw sprake, zoals onder meer blijkt uit het hiervoor besproken Lofdicht uit 1787.[363] Tijdens de Franse overheersing werden aanvankelijk, met name tijdens de periode van het *Directoire* (1795-1799), de katholieke kerk en de geloofsbeleving onderdrukt. Het concordaat van 15 juli 1801, gesloten tussen paus Pius VII en consul Napoleon Bonaparte, betekende voor de kerk in Roermond, afgezien van de opheffing van de stad als bisschopszetel, het einde van die onderdrukking. Maar van lieverlee waren, zelfs al in de Franse tijd, de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap toch onder druk komen staan.

De restauratie na het Congres van Wenen leidde in veel landen tot een terugkeer van praktijken uit het ancien régime. In de Duitse landen, voor zover die tot de Franse invloedssfeer hadden behoord, verloren Joden hun positie van gelijkwaardigheid. In de na dat Congres weer herstelde Kerkelijke Staat werden onder het bewind van paus Pius VII vanaf 1815 de Joden, die onder Frans bewind vrije burgers waren geweest, in het getto teruggedreven. Tegelijkertijd werden zij daar onderworpen aan gedwongen bekeringen, vaak gepaard gaande met kinderroof.[364] Ook werden de zogenaamde bekeringspreken weer ingevoerd. Daarbij moesten Joden na de sabbatsdiensten in een kerk bijeenkomen om daar naar urenlange veroordelingen van hun rabbijnen en geloofsregels te luisteren. Dat was een praktijk uit de achttiende eeuw die aan het begin van de Franse tijd was afgeschaft. Eeuwenoude verdachtmakingen van Joden – te denken valt aan godsmoord, winstbejag, kindermoord en aftappen van bloed, brandstichting in kerken, vertrappen van hosties – werden door de katholieke kerk weer gepropageerd.[365]

In Roermond bleef in de opeenvolgende perioden van het Verenigd Nederlands Koninkrijk, het Belgische en daarna het Nederlandse Koninkrijk de liberale sfeer overheersend. De nieuwe verworven vrijheid stelde de kerk in staat om haar oude macht langzaam te heroveren. Tijdens de twintig jaren van Franse overheersing was een einde gekomen aan de bijna alles overheersende positie van de katholieke kerk. Veel kerkelijke eigendommen waren immers door de

[363] Zie hiervoor ook: Van der Bruggen, ‘Een Roermonds Lofdicht uit 1787’, 76-99.
[364] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 38-59.
[365] Ibidem, 63-64.

Franse overheid genaast en te gelde gemaakt. Instituties, zoals het eigen seminarie en de bisdomorganisatie, waren opgeheven.[366]

Intussen hadden echter ook andere denominaties een plek in de Limburgse gemeenschap gekregen. Bij de eerste religietelling onder Frans gezag in 1809 waren er in het deel van het departement Nedermaas dat thans tot Nederland behoort – dus Midden- en Zuid-Limburg, inclusief Venlo –, 1513 gereformeerden en 323 lutheranen. Het totaal van de bevolking in dat gebied bedroeg toen 125.176 inwoners. In het Nederlandse deel van het departement Roer – globaal Noord-Limburg – waren rond het jaar 1800 360 gereformeerden en 40 lutheranen. In 1809 waren er in de stad Roermond protestanten noch Joden. Wel waren er in het arrondissement Roermond (als onderdeel van Nedermaas) 229 hervormden, 21 lutheranen en 22 Joden. Dat bestuurlijke arrondissement omvatte toen naast Midden-Limburg, inclusief Venlo, ook een aantal kantons in het huidige Belgisch-Limburg.

In 1829 woonden er in de stad Roermond 98 protestanten (hervormden) en 29 joden op een bevolking van 5397 personen. Twintig jaar later waren die cijfers voor de stad 256 (inclusief evangelisch-lutheranen, een enkele doopsgezinde en een remonstrant) respectievelijk 134 bij een bevolking van 7212 personen.[367] Er was in de meeste steden van Limburg na 1813 een toevloed gekomen van protestantse ‘Hollanders’, van Duitsers en van Joden. Langzaam maar zeker verloor Limburg zijn unieke karakter van een vrijwel homogeen katholiek landsdeel.

Verlicht versus ultramontaan

De verlichte katholieken uit de achttiende eeuw en hun opvolgers werden samen met deze nieuwe burgers in de eeuw daarna beschouwd als ‘liberalen’. In feite waren zij vooral antiklerikale katholieken, bij wie de niet-katholieke nieuwkomers zich aansloten. Vrij algemeen deelden zij de wens een strikte scheiding tussen kerk en staat in stand te houden, een nieuwe maatschappelijke machtspositie van de kerk tegen te gaan en openbaar onderwijs te propageren.

Uiteindelijk waren in de Franse jaren (1794-1814) ook de fundamenten gelegd voor een ondernemende, liberale en kunstzinnige stad. De eerste helft van de negentiende eeuw was voor Roermond er een van grote dynamiek.[368] Er waren,

---

[366] Het seminarie van het bisdom Roermond werd opgeheven bij de Wet van 5 frimaire an VI (25 november 1797). Het bisdom zelf eindigde als gevolg van het Concordaat van 15 juli 1801.

[367] De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 277 en 457. De grootste concentratie van protestanten en Joden vond men in 1809 in het arrondissement Roermond in de stad Venlo, respectievelijk 191 en achttien personen. Zie ook Nissen, ‘Religie en kerk in het Limburgse Maasdal’, 119. Voor de berekening van het aantal leden van de Joodse gemeente in Roermond moeten de Joden in Linne meegeteld worden.

[368] Nissen, *Roermond. Biografie*, 283. Voor de industriële ontwikkeling, zie: Linssen, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914*, 60-65. Ook Van der Bruggen, ‘De papierindustrie in Roermond en Swalmen deel I, Burghoff Magnée & Co’, 127-128.

zoals we zagen, opzienbarende industriële ontwikkelingen. Die hadden op de 'nieuwe Nederlanders' ongetwijfeld een grote aantrekkingskracht.[369]

Maar er was tegelijkertijd ook een andere ontwikkeling gaande. De katholieke kerk in Limburg heroverde juist in die periode langzaam maar zeker haar oude plaats in de maatschappij. Anders dan in de rest van Nederland hebben de katholieke en de Joodse gemeenschap in Limburg niet beide tegelijkertijd gestreden bij hun streven om gelijke rechten te verkrijgen.[370] In het van oorsprong vrijwel volledig katholieke Limburg kon men de Joden blijven zien als vreemde indringers.

De man die het meest aan het machtsherstel van de katholieke kerk in Limburg heeft bijgedragen, is bisschop Joannes Augustinus Paredis (1795-1886) geweest. Hij werd in 1840 administrator van het vicariaat Limburg met de inhoudsloze titel 'bisschop van Hirene'. Wat opvalt, is dat hij in die periode van herstel van zijn kerk nog normale betrekkingen met joden kon onderhouden, zoals bleek uit het hiervoor al gememoreerde vriendelijke overleg dat hij in 1847 heeft gehad met opperrabbijn Leib Benjamin Schaap over de vestiging van een synagoge in zijn stad. Bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 werd hij officieel bisschop van Roermond. Hoe ook over hem gedacht wordt, gelet op zijn onverbloemde afkeer van of misschien wel haat jegens joden, zijn energie en toewijding aan de zaak van zijn kerk staan vast. Toen hij op 91-jarige leeftijd stierf, liet hij Limburg, zowel zijn bisdom als de provincie, achter als een welhaast monolithisch katholiek georganiseerd blok.

Tot in het midden van de daaropvolgende twintigste eeuw zou de politieke macht bijna uitsluitend in katholiek-klerikale handen blijven. Het gehele maatschappelijk leven was of werd katholiek georganiseerd, evenals de economische wereld van arbeiders- en werkgeversverenigingen, de landbouw, het bijzonder onderwijs, de plaatselijke en provinciale persmedia, de zorg voor zieken en ouderen, het sociëteitsleven, de amusementswereld en de sportorganisaties.[371] Voor protestanten en joden resteerden in Limburg nog slechts enkele niet verzuilde plekken in dit door en door katholieke landschap, daargelaten dat zij ook zelf hun eigen verzuilde instellingen opbouwden.

Hier moet ook gewezen worden op het felle antiliberale sentiment in een aantal pauselijke bullen en encyclieken uit de eerste helft van de negentiende

---

[369] De term 'Nieuwe Nederlanders' is ontleend aan het gelijknamige boek van Wallet.

[370] Zie voor de geheel andere ontwikkeling in de Bataafse Republiek en de debatten in de Nationale Vergadering: Ramakers, 'Conservatisme en antisemitisme', 62-62. Daar waren katholieken en Joden beiden minderheden. Dat leidde in de periode tot globaal 1860-1870 tot een minder vijandige verhouding tot elkaar. In 'Parallel Processes? The Emancipation of Jews and Catholics in the Netherlands 1795/96-1848', 33-40, betoogt Ramakers dat de bewering in het *NIW* van 08.05.1868 omtrent de goede verstandhouding tussen de joodse en de katholieke minderheden in de voorafgaande jaren berust op een oppervlakkige waarneming.

[371] Zie voor Paredis: Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis 1795-1886. Bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd.*

eeuw, vooral *Mirari vos arbitramur* (1832) en *Singulari nos* (1834) van paus Gregorius XVI. Deze hebben zeker bijgedragen aan de intolerantie en strijd met 'andersdenkenden'. Encyclieken met dezelfde teneur, zoals *Quanta Cura* uit 1864 en *Pascendi Dominici Grecis* uit 1907, zullen in het vervolg nog aan de orde komen. Gregorius XVI is overigens ook berucht vanwege zijn uitdrukkelijke handhaving van voor joden grievende carnavalsgebruiken en zijn edict van 18 juli 1838, waarbij bepaald werd dat joden onder geen beding buiten enig getto mochten wonen en aan hen het recht werd ontzegd eigendom te bezitten buiten het getto.[372]

In de loop van de negentiende eeuw was zo de macht van de katholieke kerk over het openbare leven in Limburg, vooral over het onderwijs en de pers, overheersend geworden. Voor de aanhangers van de bisschop was diens woord ook wet. Zij werden aangeduid als 'klerikalen'. Men kan hen beter 'ultramontanen' noemen, katholieken die de autoriteit van de paus in geloofszaken en in maatschappelijke kwesties altijd en ten volle onderschreven.[373] Bisschop Paredis en zijn aanhang streefden ernaar Limburg tot een eensgezinde katholieke provincie te maken. Waar de provinciegrenzen samenvielen met de grenzen van het bisdom Roermond, lag dat voor hen voor de hand. In de strijd daarvoor zagen zij de liberalen als tegenstanders.

Aanvankelijk hield Paredis zich buiten de Roermondse en ook de provinciale politiek Hij veranderde die houding aanvang jaren zeventig en greep in 1875 hardhandig in bij de Roermondse gemeenteraadsverkiezingen. Het gevolg was dat in dat jaar de gehele gemeenteraad verkleurde van liberaal naar klerikaal. De liberale burgemeester Louis Beerenbroek, die al vanaf 1856 die functie vervuld had, zag zich gedwongen af te treden. Nadien heeft de stad uitsluitend burgemeesters gehad die behoorden tot de katholieke partij, zulks met één kortstondige uitzondering.[374] Vanaf eind 1891 was de liberaal Louis Geradts, telg van een plaatselijke patriciërsfamilie, burgemeester van Roermond. Bij zijn dood eind oktober 1893, bleek hoe welwillend hij tegenover de Joden in zijn stad had gestaan. Hij had een bedrag groot *ƒ* 500,- gelegateerd aan het Roermonds Israëlitisch Armbestuur.[375]

---

[372] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 75-76.

[373] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 24, formuleren een uitvoerige omschrijving van ultramontanisme: loyaliteit aan paus en onfeilbaar gezag; een katholiek reveil tegen de geest van de moderne tijd, tussen liberalisme en socialisme in, maar deze beide sterk afwijzend; gericht op rust, orde en harmonie; een bijzondere mentaliteit, gevoelens van onzekerheid, angst en bedreiging naast zekerheid en triomfalisme en overtuiging van een eigen thuis. Een eigen theologie over pauselijk gezag, onfeilbaarheid en centralisme, eigen juridische codex en een uitzonderlijke manier van denken. Maar ook een beweging met een utopie, verlangen naar een samenleving, in Europa en wereldwijd, met maatschappelijke verzoening, harmonie met elkaar en God centraal.

[374] Hierbij zijn de NSB-burgemeester Lensing en zijn door de bezetter in 1944 en 1945 aangewezen opvolgers buiten beschouwing gelaten.

[375] *CBIN*, 20.11.1893. Volgens de gulden/euro calculator van het IISG is dit bedrag gelijk aan ongeveer € 7.000,- in 2020.

Het liberaal-klerikale gevecht is beter aan te duiden als een strijd tussen verlichten en ultramontanen. Vanaf 1850 kon de katholieke kerk onder leiding van Paredis in die strijd overwinning na overwinning boeken. In Roermond nam de bisschop het Koninklijk College met het gymnasium, de hoogste vorm van middelbaar onderwijs, over. De lerarensalarissen, die voorheen zwaar hadden gedrukt op de stadsbegroting, werden voortaan bekostigd door het bisdom. De consequentie hiervan was wel dat het lerarenkorps tijdens de aanvangsjaren voor een groot deel bestond uit voor onderwijs onbevoegde priesters.

II.2.4 Joden en de media in de negentiende-eeuw

De opkomst van lokale kranten en Quanta Cura

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 heeft de macht van Paredis, die zich vanaf dat moment bisschop van Roermond mocht noemen, aanzienlijk versterkt. In 1856 nam hij het plaatselijke advertentieblad over en gaf dat weekblad de naam *Maas- en Roerbode*.[376] Hij toonde daarmee aan een kind van zijn tijd te zijn. De pers bood hem een kans zijn boodschap op brede schaal bekend te maken en de publieke opinie te beïnvloeden. De persvrijheid in Nederland, het steeds verbeterend onderwijs en de technische verbeteringen van het drukproces maakten kranten en weekbladen tot middelen met een grote publieke macht. De afschaffing in 1869 van het dagbladzegel, de hoge belasting op het uitgeven van kranten, zou later de mogelijkheden kranten uit te geven aanzienlijk doen toenemen. Tientallen jaren achtereen werd het blad de publieke spreekbuis van Paredis.

Enerzijds hield de bisschop zich aanvankelijk buiten de politiek, anderzijds liet hij niet na banvloeken uit te spreken over onder andere het in 1855 opgerichte liberale blad *De Roermondenaar*. In dat blad was gesteld dat het publieke domein geen ‘clerocratie’ mocht worden en dat het principieel beginsel van scheiding van kerk en staat betekende dat onderwijs openbaar zou moeten zijn.[377] Deze stellingen en de kritiek op het door de kerk verzorgde onderwijs brachten Paredis en zijn priesters ertoe openlijk te waarschuwen voor deze liberale krant. Zij gebruikten hun meest doeltreffende middel en deden de krant in de ban. *De Roermondenaar* bezweek in 1858 onder dat kerkelijk geweld.

---

[376] Paredis nam het advertentieblad *Marktberigten te Roermond* over. Dat blad verscheen vanaf aanvang jaren veertig. Het was een zogenaamde ‘lilliputter’, een krantje ter grootte van een/derde van een A4. Met dat formaat was de uitgever geen dagbladzegel verschuldigd. Het bevatte merendeels advertenties en soms ook nieuwsberichten.

[377] *De Roermondenaar*, 12.12.1857, 1; 19.12.1857, 1.

Een jaar later verscheen er opnieuw een liberaal weekblad, nu onder de naam *De Volksvriend*. Het kwam nadien onder leiding van de drukker en uitgever Jos. Raemaekers. Dat blad heeft op felle toon oppositie gevoerd tegen het beleid van Paredis en zijn bisdom. Het verdedigde bijvoorbeeld consequent de maatschappelijke positie van Joden. In menig opzicht was het zijn tijd vooruit. Het stelde misbruik door priesters aan de orde en propageerde lijkverbranding, om maar enkele onderwerpen te noemen. In 1893, twee jaar voor zijn dood, moest Raemaekers de uitgave van *De Volksvriend* beëindigen. De tegenwerking van het bisdom, maar ook van de door de klerikaal-katholieke partij geregeerde stad Roermond, die geen advertenties meer plaatste en ook het abonnement opzegde, was te groot geworden.[378]

Het verschijnen van de encycliek *Quanta Cura* van paus Pius IX aan het einde van datzelfde jaar 1864 heeft grote invloed op het leven in Roermond gehad. De paus veroordeelde daarin onder meer de vrijheid van meningsuiting, het primaat van de staat over de kerk, het recht van de staat om in het onderwijs te voorzien en de vrije wetenschapsbeoefening. Zijn bijgevoegde *Syllabus seu collectio errorum* bevatte tachtig vermeende dwalingen, waaronder het protestantisme, het liberalisme en het socialisme. Ramakers noemt deze encycliek 'een radicale afwijzing van alles wat zich buiten de eigen vertrouwde katholieke gemeenschap afspeelde'.[379] Mede onder invloed van deze encycliek en de Syllabus groeide de spanning in de stad Roermond en werden de verhoudingen slechter. Om de al bestaande liberale sociëteiten te beconcurreren werden op initiatief van de bisschop strikt katholieke gezelschappen opgericht en werden bestaande verenigingen op katholieke leest geschoeid. Waar mogelijk werden liberale kranten in Limburg opgekocht en omgevormd naar klerikaal model.

De Volksvriend onder leiding van Raemaekers bleef in deze jaren de klerikale partij met grote felheid bestrijden, maar werd, zoals hiervoor al is vermeld, langzaam maar zeker monddood gemaakt. De heftige twisten tussen liberalen en klerikalen in Roermond haalden regelmatig de landelijke pers.[380] De verdeeldheid in Roermond werd in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* als volgt beschreven:

---

[378] Van de Schoor, '*De Volksvriend: Weekblad van Roermond. Een studie van een blad dat een belangrijke rol vervulde in de culturele nieuwsvoorziening voor de liberale elite van een provinciestad in de negentiende eeuw'*, op website researchgate.net.
[379] Ramakers, 'Conservatisme en antisemitisme', 68.
[380] Het geschil liberaal-klerikaal in Roermond wordt uitvoerig besproken in Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*, 29-138. Ook in: Nissen, *Roermond. Biografie*, 442-447. Voor Jos. Raemaekers zie De Ranitz, *Louis Raemaekers 'Met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog*, 22-31.

> ‘Wat zal thans de toekomst van Roermond worden? Bij het opzweepen der gemoederen, als de laatste maal heeft plaats gehad, staat te bezien, dat nieuwe geestverwanten van de clericale partij weldra de vacante plaatsen in den Raad met een kleine numerieke meerderheid zullen aanvullen. Welligt zal zich alsdan het verschijnsel voordoen, dat zich meermalen in de zuidelijke provinciën vertoond heeft, namelijk, dat een zekere mate van moedeloosheid zich van de meer onafhankelijk-gezinden meester maakt. Tegen eene partij, die geene middelen ontziet, als bij de laatste verkiezingen gebezigd zijn, is het toch niet vol te houden, zoo denken velen. Mogten wij ons daarin vergissen en blijve ieder wakker op zijn post!’[381]

Dat deze Drentse krant als eerste redacteur een uitgesproken liberaal had – Jan Albert Willinge Gratama –, verklaart wellicht de felheid van dit standpunt over de Roermondse politieke strijd.

De macht van de bisschop en de strijdlust van zijn priesters werden door de Franse journalist Henry Havard in 1876 als volgt verwoord:

> ‘On a vu dans cette petite ville de Roermond, l’évêque du haut de son siège, présider aux élections municipales et lancer des mandements contre les candidats libéraux. Le clergé, à sa suite, entrait carrément dans la bataille, sans songer qu’il en sortirait amoindri’.[382]

Het woord ‘stadsoorlog’ is te zwaar, maar de beide partijen leefden in een voortdurend conflict dat om het minste of geringste kon oplaaien en tot scheld- en vechtpartijen kon leiden. Deze vijandige verhoudingen kunnen bijgedragen hebben aan de terugloop van de Joodse gemeenschap in Roermond die tezelfdertijd plaatsvond.

Beeldvorming in de oudste negentiende-eeuwse kranten

Wie meer wil weten over het dagelijkse doen en laten in de Roermondse Joodse gemeenschap in de negentiende eeuw is aangewezen op kranten uit die tijd. Het archief van de Israëlitische gemeente is tijdens de Tweede Wereldoorlog vrijwel geheel verloren gegaan.[383] In Roermond verschenen vanaf 1856 twee (week)bladen. Dat waren zoals hiervoor vermeld de klerikale *Maas- en Roerbode* en de liberale *De Roermondenaar,* later opgevolgd door *De Volksvriend*. In 1888 kwam er de klerikale *De Nieuwe Koerier* bij. De twee

[381] *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 13.08.1875.
[382] Havard, *La Hollande pittoresque / Les frontières menacées*, 405.
[383] Het Roermondse gemeentearchief heeft slechts enkele archivalia uit de periode van vóór 1945. In het RHCL in Maastricht bevindt zich het archief van de Maastrichtse Israëlitische gemeente en het ressort Limburg. Dat archief bevat hoofdzakelijk gegevens over de Joodse gemeente in Maastricht.

klerikale bladen fuseerden in 1904 en hielden de naam van laatstgenoemde aan als koptitel. Tijdens de jaren zeventig was er nog gedurende een beperkt aantal jaren het *Nieuwsblad van Roermond*, een neutrale krant waarin geen onvertogen woord over Joden voorkwam. Het nieuws over de Joodse gemeenschap werd dus aan de lezers voorgeschoteld met een klerikale, liberale of neutrale bril. De verschijnfrequentie werd van lieverlee verhoogd naar drie edities per week. Alleen *De Volksvriend* bleef een weekblad.

Ook het *NIW* bevat berichten over Roermond en wel vanaf 1865, het jaar van zijn oprichting. Het CBIN rapporteerde vanaf zijn oprichtingsjaar 1886 eveneens regelmatig over ontwikkelingen in Roermond die voor Joden van belang waren. Het zijn veelal door het eigen kerkbestuur aan de redacties van de Joodse kranten gestuurde berichten over bestuursmutaties, beschikbaarheid van de *moheel*, de komst of het vertrek van een nieuwe voorzanger, bezoeken van de opperrabbijn, het behalen van examens of de viering van feesten, vooral de lustrumvieringen van de in 1853 gebouwde synagoge. Maar van tijd tot tijd stonden er ook felle klachten in over het optreden van bisschop Paredis en dat van hoge katholieke geestelijken of over berichtgeving in de klerikale pers.

In de korte periode waarin *De Roermondenaar* verschenen is, 1855-1858, publiceerde het blad, afgezien van de hiervoor genoemde ingezonden mededelingen, twaalf berichten over Joden in het algemeen zonder enige wanklank in de tekst. De redactie noemde het aantal Joden dat in het Nederlandse leger zou dienen, meldde de gelijkberechtiging in 1856 van Joden in Zwitserland, schreef met verontwaardiging over de brute verstoring door dorpsbewoners in juli 1857 van een Joodse begrafenis in Vierlingsbeek,[384] verbaasde zich over het optreden van de burgemeester van de stad Saaz (Žatec in Tsjechië) die Joden verworven rechten wilde ontzeggen, betreurde het al enige jaren oude besluit van de Oostenrijkse keizer van 2 oktober 1853 waarbij Joden opnieuw uitgesloten werden van het recht van het verwerven van grondbezit, debatteerde fel met de klerikale concurrent over een boek van een Joodse auteur en meldde de ontzetting van een Joodse onderwijzer uit zijn betrekking aan een algemene school in Praag.

Een opmerkelijk bericht was de mededeling op 26 september 1857 dat in Wenen dr. S. Brunner, redacteur van de katholieke maar vooral antisemitische *Kirchenzeitung* een openbaar colloquium wilde houden met twee opponenten om zijn stellingen te bewijzen. Zijn eerste stelling betrof de door hem vermeende antikatholieke aard van de ‘Vereniging tot bescherming van dieren’. Zijn tweede stelling was dat Joden christenkinderen vermoord hadden. Zijn

[384] *De Roermondenaar*, 08.08.1857.

uitdaging tot dit debat was gericht tot twee personen 'die in dagbladen alhier tegen de *Kirchenzeitung* te velde getrokken zijn'.[385]

Deze berichtgeving door *De Roermondenaar* zou niet het vermelden waard zijn geweest, ware het niet dat de klerikale-katholieke concurrent *Maas- en Roerbode* een totaal andere toon aansloeg. Op 2 mei 1857 heette het:

> 'Als men onder al de Israëlieten van Parijs het vermogen der bankiers, kooplieden, kapitalisten enz. die de Joodsche godsdienst belijden, verdeelde, zou elk van hen ongeveer 12.500 franken jaarlijksch inkomen erlangen. Dezelfde berekening voor Christenen makende, dan krijgt ieder Christen bij de deeling slechts een inkomen van 300 franken per jaar.'

Ook plaatste deze krant met grote regelmaat berichten over het totale aantal Israëlieten in Europa of zelfs op de wereld in verhouding tot de wereldbevolking en concludeerde dat zij er een 110e deel van uitmaken. Na een grote stadsbrand in het Poolse Sezuczin volgde de mededeling dat daar grotendeels Joden en smokkelaars woonden. De geruchtmakende zaak van het Joodse jongetje Edgardo Mortara werd vermeld zonder aan te geven wat er eigenlijk aan de hand was. Kennelijk speelde ook in Nederland dat schandaal over het bij zijn Joodse ouders in opdracht van de paus Pius IX weggeroofd jongetje. Op deze affaire zal hierna nog worden ingegaan.[386]

Toen er gelden werden ingezameld om paus Pius IX te steunen in zijn strijd tegen de Italiaanse eenwording, vermeldde de redactie bij de naam van zekere Isaak Beeren: 'Al ben ik smous of Jood, ik geef voor de paus in nood'.[387] In 1860 schrok de krant er niet voor terug om te schrijven:

> 'Eene korrespondentie uit Napels schrijft dat Engelsche Joden als gieren op het koninkrijk zijn neergevallen en zich tot ongehoord lage prijzen van de kostbaarheden uit de kerken hebben meester gemaakt. Nooit heeft men te Napels meer kinderen Israëls gezien dan nu, die in gestolen goederen, vodden en oude kleeren te Londen handel drijven, zegt de korrespondent. Zij zijn de ware overwinnaars en slepen alles weg. Garibaldi laat begaan. Nu zullen al die voorwerpen van kunst en archeologie, die gouden en zilveren voorwerpen, sedert zoovele eeuwen door het volk in ere

[385] De priester Sebastian Brunner (Wenen 1814-1893) wordt door historici zoals Erika Weinzierl, prominent lid van de vereniging *Aktion gegen den Antisemitismus in Österreich*, beschreven als een 'sleutelfiguur in het katholieke antisemitisme'. Brunner hechte eraan zichzelf tijdens zijn reizen in Frankrijk voor te stellen als een 'vader van het Duitse antisemitisme'. Hij streed tegen Verlichting, liberalisme en democratische tendensen vanuit een katholiek-conservatief standpunt.

[386] Zie hierna II.2.4, het subhoofdstuk 'Het *NIW* en het *CBIN* en de Limburgse Jodenhaat'.

[387] 'Smous' is een scheldnaam voor een Jood. In de achttiende eeuw werd die naam speciaal voor de zwervende, voornamelijk Hoogduitse Joden gebruikt. Beem, *Resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch*.

> gehouden, de museums van het protestantsche Engeland gaan versieren.'[388]

In *De Volksvriend* van 4 en 18 februari 1865 zijn de uitvoerige reacties te vinden van advocaat Simon Cohen op een vilein commentaar van de *Maas- en Roerbode* van 21 januari daaraan voorafgaand. In de weergave van Cohens betoog bij een strafzaak, waarin moord ten laste was gelegd, was plotseling door de laatstgenoemde krant aan zijn Joodse afkomst gerefereerd.[389] Als strafpleiter had hij beschouwingen ten beste gegeven over de doelmatigste wijze om de maatschappij zedelijkerwijze te verbeteren. Het middel daartoe lag volgens hem in de beschaving en het onderwijs en niet in het bedreigen met lichamelijke straffen, helse pijnigingen en de doodstraf.[390] Brutaal had de redacteur van de *Maas- en Roerbode* midden in de geciteerde tekst van Cohen toegevoegd:

> 'Bedoelt mr. Cohen misschien ook de tijden van Mozes en andere Joodsche wetgevers, die op uitdrukkelijk bevel van God de doodstraf en andere lichamelijke kastijdingen invoerden of met gestrengheid handhaafden, terwijl zij bovendien de misdadigers met de regtvaardige wraak Gods zoowel in dit als in het toekomstig leven bedreigden? In dat geval doet hij zijn zoo bijzonder door God geprivilegieerd voorgeslacht weinig eer aan!'

Cohen vroeg zich daarna af of de katholieke krant wel het onderscheid kende tussen een godsdienstig en een wetenschappelijk vraagstuk en verweet het blad weinig blijk van doorzicht en tact te bezitten omdat hij, Cohen, aan het begin van zijn pleidooi betoogd had dat hij de godsdienst in het algemeen als een hefboom tot beschaving, tot heil der mensheid en tot voortplanting der zedenleer had erkend.

In een tweede, wat emotionelere reactie stelde Cohen de vraag of het de bedoeling van de *Maas- en Roerbode* was geweest om haar lezers die hem, Cohen, niet kenden, te doen weten dat hij een Jood was. 'Misschien hebben de vingers des Leiders van de Bode wel gejeukt, om het woord "smous" te bezigen.' Met de 'Leider' wordt hier ongetwijfeld bisschop Paredis bedoeld, de man die die krant opgericht had, met zijn bisdom eigenaar ervan was en er zelf regelmatig in schreef.[391] Dat deze 'Leider' niet veel op had met Joden, was dus van algemene

---

[388] *Maas- en Roerbode*, 02.05.1857, 22.05.1858, 25.09.1858, 11.12.1858, 02.07.1859, 07.04.1860 en 10.11.1860.
[389] *De Volksvriend*, 04.02.1865 en 18.02.1865; *Maas- en Roerbode*, 21.01.1865.
[390] De doodstraf was in Nederland in die jaren nog gangbaar. De laatste executie van die straf vond in 1866 in Maastricht plaats. De ter dood veroordeelde had een Joods aandoende voornaam – Nathan –, maar liet zich op weg naar de executie bijstaan door paters en een kapelaan.
[391] Paredis ondertekende zijn artikelen in zijn krant met 'P'.

bekendheid. Jaren later werd dit nog eens uitdrukkelijk bevestigd met het herderlijk schrijven van Paredis van 31 januari 1880:

> ‘Edoch, de zoogenaamde liberalen of vrijdenkers hebben en bezigen nog andere middelen om tot hun doel te geraken, om niet slechts de jeugd, maar tevens de christelijke maatschappij van alle godsdienstzin te berooven, en eene heidensche wetenschap en daardoor de losbandigheid, in plaats van het christendom, te doen zegevieren. Een dier middelen na het godsdienstloos onderwijs, en wel het voornaamste, is de slechte drukpers. Vooral zijn dit de slechte, meestal door vrijdenkers en Joden geschreven couranten of gazetten.’[392]

Deze uitval leverde Paredis nog een spotprent op in *De Nederlandsche Spectator* van 7 februari 1880 met als begeleidende tekst: ‘Als gij zelf beter geleerd hadt op onze school die gij zoo aanvalt, dan zoudt gij nu beter Nederlandsch schrijven.’

Het is niet doenlijk om de berichtgeving en polemieken in deze drie kranten door de jaren heen na te gaan en alle gegevens daaruit hier te vermelden. Daarbij moet wel de aantekening worden gemaakt dat ook *De Volksvriend* soms kon vervallen in verslaggeving met een anti-Joods karakter. Dat gebeurde bijvoorbeeld in een uitgebreid verslag van een bezoek aan de Joodse wijk in Londen op 8 februari 1873. Maar bij deze en andere liberale kranten bleef de berichtgeving over Joden meestal correct. Die bladen gaven ook blijk van belangstelling en betrokkenheid.

Een voorbeeld daarvan is een publicatie in *De Volksvriend* van 1871:

> ‘Onverdraagzaamheid
> De bewijzen van onverdraagzaamheid, die de heer A C Wertheim te Amsterdam heeft ontmoet, toen hij zijn dochtertje naar een bijzondere school wilde zenden, geven het *N.v.d.D.* [*Nieuws van den Dag* HvdB] aanleiding om in een artikel, getiteld “Rumanië in Nederland” het bespottelijke en verkeerde van de onverdraagzaamheid jegens Israëliten in het licht te stellen. Het blad vraagt, of een Israëlitisch kind anders is dan een ander kind, en welk kwaad er dan toch wel uit zou kunnen voortkomen als zoo’n Israëlitisch kind naast Christenkinderen op de schoolbanken zat. ’t Maakt een wonderlijk effect, in een land dat roem draagt op de verdraagzaamheid, waardoor het groot geworden is, “een Cristenmensch den fijnbeschaafden neus voor de Israëliten te zien optrekken” voor de Israëliten, die altijd tot de rustigste en trouwste burgers hebben behoord, en waarvan velen door hun geslachtsboom, door hun ondernemingsgeest, door hun bekwaamheid als regtsgeleerden, door hun verdiensten als leeraren en hoogleeraren, door hun belangloosheid en

[392] *Maas- en Roerbode* 31.01.1880.

> kunde als medici boven de Christenen uitmunten. Alleen in Rumanië en in Amsterdam is zulk een "oudbakken synodaal aristocratismus" mogelijk. 't Is belachlijk, vooral in een land dat eens de toevlugt der gemartelde kinderen Israels is geweest. En ten slotte herinnert het *N.v.d.D.* dat de stichter van het Christendom, die ook een Israëliet was, bijzonder heeft opgewekt tot de deugd "een ander uitnemender te achten dan zich zelven".'[393]

Het woord 'Jood' werd regelmatig als scheldwoord of verdachtmaking gebruikt in de kolommen van de *Maas- en Roerbode*. In de strijd met het liberalisme waren landelijke liberale kranten zoals *Het Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de grote tegenstanders. Die kregen dan de toevoeging 'het Joden-blad' respectievelijk de 'Rotterdamsche Joden'.[394]

Nog erger was de tegen deze kranten gerichte publicatie op 26 november 1881 onder de titel 'Is er eene Joden quaestie?':

> 'Wij vergen met recht, dat de Joodsche couranten (er zijn er vele en groote) niet elken dag de Katholieke Kerk en hare instellingen, den Paus en de geestelijkheid beschimpen en lasteren, dat zij niet iedere vervolging van Christenen toe juichen: dat zij, met het Damocles' zwaard boven het hoofd, niet jubelen over de verbanning van monniken en nonnen en de liberale gouvernementen niet tot vervolging hunner katholieke landgenooten aansporen. (…) Wil men aan den woeker van den Jood ontsnappen, men leene van hem geen geld; vreest men door hem bedrogen te worden, men handele niet met hem. Het schacheren is genoeg bekend, en wordt de boer door den Jood bedrogen, dan is het door eigen schuld. (…) Wij keuren alle vervolging der Joden af, doch waarschuwen slechts de Christenen tegen de dikwijls gewetenlooze hebzucht van sommige Joden, en geven tevens den raad aan onze Israëlietische landgenooten, van de hun geschonken gastvrijheid en rechten geen misbruik te maken, opdat de Jodenquaestie slechts eene quaestie blijve, en niet, zooals elders, in 'Judenhetze' ontaarde.'

In deze tekst zijn veel standaard vooroordelen tegen Joden te vinden, zoals 'liberale kranten zijn Joodse kranten', 'Joden zijn erop uit kerk en paus te belasteren', 'Joden/liberalen juichen vervolging van christenen toe en protesteren daar niet tegen', 'Joden woekeren bij geldlening', 'Joden sjacheren' en 'boeren worden door Joden bedrogen'. Aan deze vooroordelen wordt het

---

[393] *De Volksvriend*, 23.12.1871.

[394] *Maas- en Roerbode*, 07.06.1873; onder de koptitel 'Het Handelsblad en de Limburgsche geestelijkheid' staat de tekst: 'Volgens het Joden-blad van den heer (…)'. Ibidem, 07-02-1880, 'De liberalen, waar zij zich niet sterk genoeg gevoelen, schamen zich niet de Joden te vleien om zich hunnen steun te verwerven. Zoo vestigt de N. R. Courant voortdurend de aandacht op de liefdadigheid der Parijsche Rothschilds (…). Op het voortdurend pochen der Rotterdamsche Joden met de liefdadigheid der Parijsche Rothschilds (…).'

verkapt dreigement verbonden dat de burgerrechten van Joden kunnen worden ingetrokken.

In zijn dissertatie *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* stelt Verhage dat anti-Joodse publicaties als de drie hiervoor geciteerde niet op een samenhangende ideologie waren gebaseerd. De *Maas- en Roerbode* zou liberalen, socialisten, vrijmetselaars en Joden als één pot nat zien.[395] Zij zouden elkaar, in de visie van de Roermondse krant, gevonden hebben in hun antipapisme en antiklerikalisme. Die stelling van Verhage is maar zeer ten dele juist. De hiervoor al geciteerde en de hierna nog volgende publicaties, onder andere over vermeende rituele moorden en de Dreyfusaffaire, wijzen op een vast en ononderbroken patroon van fel anti-judaïsme dat gemakkelijk over kon gaan in antisemitisme.

Beschuldigingen in Roermondse kranten

De katholiek-klerikale kranten in Roermond toonden vaak een soms vilein dedain, dat nogal eens overging in vijandigheid of haat tegen Joden. Zoals wij al zagen, werd in 1888, twee jaar na de dood van bisschop Paredis, een nieuwe katholieke krant opgericht, *De Nieuwe Koerier, Provinciale en Roermondsche Courant*. In 1904 volgde een fusie met de oudere *Maas- en Roerbode*. *De Nieuwe Koerier*, die nog feller anti-Joods was dan haar collegakrant en uiteindelijke fusiepartner, had de priesterdocent Alphons Ruyten als hoofdredacteur en de latere pastoor-deken van Maastricht en kanunnik Ernest Menten als medewerker.[396] In 1889 richtte deze krant zijn pijlen op de familie Goudsmit.

Ter toelichting moge dienen dat geen Joodse familie meer Roermonds is geworden dan deze familie Goudsmit. Vanaf 1833 tot 2018 woonden er leden van die familie in de stad. In de negentiende eeuw waren zij nog vaak betrokken bij handel in huiden en vellen. In de loop van die eeuw verschoof het accent naar verkoop van textiel. Voorvader Levie ontbrak het bij zijn handel niet aan commercieel inzicht. In 1887, bij de herdenking van het gouden priesterfeest van paus Leo XIII, adverteerde hij herhaaldelijk met de verkoop van pauselijke vlaggen en wimpels.[397] Een tiental jaren later zette hij een volgende stap en haakte hij in op het volksfeest carnaval. Het bekendste carnavalsgezelschap van die tijd was in Roermond de vereniging ‘De Flarussen’.[398] Dus plaatste Levie

[395] Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 100-101.
[396] Ruyten werkte van 1880 tot 1902 als docent aan het internaat Rolduc, zie Simonis, *Zielzorgers* 383. Menten zou later vooral bekend worden als bestrijder van socialisten. Vanwege die strijd werd hij zelfs voorgedragen voor een koninklijke onderscheiding, zie: Ubachs en Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 349.
[397] *Maas- en Roerbode*, 03.12.1887.
[398] Laugs, ‘Een rebelse natie. Het carnaval in politiek vaarwater, 1839-1939’, 174-182. Een ‘flarus’ of ‘flares' is een grappenmaker.

advertenties waarin hij zichzelf de naam ‘Flarus Leo Goudsmit’ gaf en in het dialect domino’s en ‘pekskes’ aanbood met de vermelding dat zijn ‘mommegezichten’ (vermommingen) en maskers al uitverkocht waren.[399]

Deze vorm van assimilatie en van commercieel inzicht werd afgestraft. Twee jaar na de eerste advertentie met de pausvlaggen verscheen op de pagina met provinciaal nieuws een vreemde tekst in de door belangrijke priesters van het bisdom geredigeerde krant *De Nieuwe Koerier*. In dat artikel werd geschreven over een zogenaamd Huis Goudsmit, een fabriek in Frankrijk die uitverkoop van gordijnen zou houden. Reizigers zouden met die waren langs de deuren gaan:

> ‘In Roermond zijn degelijke winkels genoeg, waar prachtige, goedkoope gordijnstoffen te koop zijn, zoodat de Roermondenaren wel een buitengewonen afslag [korting, HvdB] verdienen als ze het huis Goudsmit de eer gunden om zijn doorgang te houden. In ’t algemeen moest men van venters niet koopen, of hun “Schwindel” begunstigen. De winkeliers zetten [zitten HvdB] hier toch op last genoeg. We hopen, dat de firma Goudsmit hier en daar nog al eens de bekende aria zal moeten horen “Schmeizt [sic] ihn draus [sic], den Juden Itzig”’.[400]

Hoe warrig van inhoud het bericht ook was, het citeren van de titel van een enkele jaren eerder, in 1881, tijdens een pogrom in het Duitse Neustettin gezongen antisemitisch lied maakt duidelijk dat het een aanval vol haat was op de onderneming van de Joodse familie Goudsmit in Roermond. Bij die pogrom in Neustettin waren huizen van Joden vernield en was de plaatselijke synagoge verwoest. In eerste instantie waren vijf leden van de Joodse gemeenschap als daders veroordeeld. Dat leidde tot dit bericht in de *Maas- en Roerbode*:

> ‘Men herinnert zich nog wel dat den 18 Februari 1881 in de synagoog te Neustettin brand ontstond en dat destijds de Christenen beschuldigd werden dien brand gesticht te hebben. Die zaak heeft aanleiding tot een proces gegeven, en het is thans bewezen, dat de Joden hun eigen synagoog in brand gestoken hebben. De twee Heidemann’s vader en zoon zijn schuldig verklaard aan het feit, dat zij geen aangifte gedaan hebben van het hun bekende voornemen de synagoge in brand te steken en veroordeeld, de eerste tot drie maanden, de tweede tot zes maanden gevangenisstraf. De beide Lesheims vader en zoon zijn ter zake van medeplichtigheid aan de brandstichting veroordeeld: de eerste tot vier jaren tuchthuisstraf, de tweede opsluiting in een verbeterhuis. De koster

[399] *Maas- en Roerbode*, 23.02.1897.
[400] *De Nieuwe Koerier*, 28.03.1889. ‘Schmeißt ihn raus, den Juden Itzig’ is de titel van een populair antisemitisch lied uit de negentiende eeuw in Duitsland. Het werd onder andere gezongen bij een pogrom in Neustettin in 1881. Benz, *Handbuch des Antisemitismus*, deel 4 (‘Ereignisse, Dekrete, Kontroversen’), 288.

> Löwenberg is vrijgesproken. Lesheim Sr is onmiddellijk na de uitspraak in hechtenis genomen. Al de veroordeelden zijn dus Israëlieten.'[401]

Eerst in hoger beroep werden zij vrijgesproken. Toen zij na hun vrijspraak in maart 1884 terugkeerden in hun stad, werden zij daar door een woedende menigte opgewacht die 'Juden raus' schreeuwde, hen bedreigde en opnieuw Joodse bezittingen vernielde. Daarop volgde het onderstaande bericht:

> 'In het proces te Konitz ingespannen tegen de Joden wegens den brand in de synagoge te Neustettin, wees de procureur des Keizers in de akte van beschuldiging er op, dat de betichte Joden volgens zijn meening de synagoge niet tot eigen profijt hebben in brand gestoken, maar dit gedaan hebben om te dóen gelooven dat de brand door de vijanden der Joden was aangestoken, opdat de openbare meening tegen het anti-semitisme zou te velde getrokken zijn. Het stelde voor, de vier betichten schuldig te verklaren. Desniettegenstaande werden zij vrijgesproken. Toen de vrijgesproken Joden Zaterdagavond te Neustettin aankwamen, wierp de bevolking zich op de huizen van de getuigen tot ontlasting en vernielde ze geheel. Verscheidene personen werden gevaarlijk gewond.'[402]

Opvallend is dat het belangrijke nieuwsfeit van de vrijspraak werd teruggebracht tot een tussenregel en dat de meeste aandacht naar de – onterechte – beschuldiging ging. Na de pogrom in 1881 hadden in Nederlandse kranten daarover al berichten gestaan, samen met de hiervoor geciteerde woorden over 'Den Juden Itzig'.[403]

De twee Roermondse katholieke kranten volgden met hun anti-Joodse politiek het voorbeeld van het veertiendaagse blad van de jezuïeten, *La Civiltà Cattolica*, hét belangrijkste persmedium van het Vaticaan voor de katholieke kerk in de negentiende eeuw. Dit altijd al anti-Joods georiënteerde blad, opgericht in 1850, voerde in het laatste kwart van de negentiende eeuw een harde antisemitische campagne. Joden werden beschreven als vijanden van het christendom. Vanaf het moment dat zij gelijke burgerrechten hadden gekregen, zouden zij de maatschappelijke en economische orde ondergraven. De enige oplossing zou hun terugkeer in getto's en het opnieuw aan hen opleggen van beperkende wetten zijn. Dat Joden een geheel eigen ras waren en een gevaarlijk ziekmakende factor in de maatschappij vormden, behoorde tot de belangrijkste boodschappen.[404]

---

[401] *Maas- en Roerbode*, 27.10.1883.
[402] *Maas- en Roerbode*, 15.03.1884.
[403] *Provinciale Drentsche en Asser courant*, 24.02.1881; *Arnhemsche courant*, 24.02.1881.
[404] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 133-135.

Ook het in 1861 opgerichte blad *L'Osservatore Romano*, eigendom van het Vaticaan en vertolker de opvattingen van dit instituut, publiceerde beschouwingen over het 'Joodse vraagstuk' en versterkte het geloof in een mondiale Joodse samenzwering. 'Antisemitisme behoort de natuurlijke, gematigde, doordachte christelijke reactie tegen de Joodse overheersing te zijn', was de visie van deze spreekbuis van het Vaticaan. Ter verduidelijking stelde de krant: 'Echt antisemitisme is en kan in wezen niets anders zijn dan het christendom, voltooid en geperfectioneerd in het katholicisme'.[405] Opmerkelijk bij dit alles is dat de auteur van dit artikel stelde dat zijn bezwaren zich niet richtten tegen Joden die de lessen van het Oude Testament nog volgden, maar wel tegen Joden die zich bezighielden met de 'verzameling dwaasheden die ze de Talmoed noemen' en vooral tegen 'verlichte, vrijdenkende' Joden. Deze laatsten zouden 'de voorouderlijke traditie van het gouden kalf hebben behouden en de wereld van vandaag regeren'.[406] Daargelaten dat deze driedeling van het Joodse volk onjuist is, leven orthodoxe Joden niet strikt volgens het Oude Testament, maar volgens de rabbijnse wetgeving, waaronder de Talmoed. Bovendien vallen zowel de eerste als de tweede categorie onder het begrip orthodoxie. De opmerking over 'de verzameling dwaasheden die ze de Talmoed noemen' is kenmerkend voor het toenmalig Vaticaans jargon wanneer het over Joden of hun geloof ging.

Beschuldigingen aan het adres van Joden waren er in de *Maas- en Roerbode* vanaf de oprichting aanwezig geweest, zoals blijkt uit dit bericht uit de editie van 11 juni 1870:

> '500 jaren geleden werd door eenige Brusselsche Joden eene H. Hostie uit eene der kerken gestolen. Zij bragten die H. Hostie in een huis, waar zij gewoon waren te vergaderen, en doorstaken dezelve. Onmiddellijk vloeide er een stroom bloeds uit. De misdaad der Joden werd ontdekt, en de boosdoeners werden naar het gebruik dier tijden ter dood gebragt.'

Aan het einde van de negentiende eeuw namen de beschuldigingen van onder andere hostieschendingen, rituele moorden en bloedaftappingen in alle hevigheid toe. Die gang van zaken past geheel in de trend van een steeds toenemend antisemitisme in de tweede helft van die eeuw. Zo werd in *De Nieuwe Koeri*er in 1889 verslag gedaan van een proces over een vermeende rituele bloedaftapping in Breslau.[407] Het artikel, met de titel 'De Bloedmisdaad bij de Joden', was gebaseerd op een eerder bericht van de *L'Osservatore*

[405] Ibidem, 147-148, met verwijzing naar *L'Osservatore Romano* van 01.07.1892.
[406] Ibidem, 151. Kertzer citeert daarbij *L'Unita Cattolica,* 02.12.1892, 1117.
[407] *De Nieuwe Koeri*er, 28.03.1889.

cattolico uit Milaan. Gelet op de tendentieuze inhoud wordt het hier volledig geciteerd:

> ‘De vreeselijke schimmen van Tisza-Eslar [In 1882 veroorzaakte de beschuldiging van rituele moord op het veertienjarige meisje Esther Solymosi in deze in Hongarije gelegen plaats veel opschudding, HvdB] zweefden voorgister over de zitting van de rechtbank van Breslau. Op de bank der beschuldigden zat Max Bernstein, een toekomstig rabbijn beschuldigd van een katholiek kind bloed gelaten te hebben. Iedereen vroeg zich af, maar welke is dan toch de beweegreden dezer vreemde misdaad. En men zag de schimmen voorbijtrekken der Christenen verworgd door fanatieke Joden, de schimmen der slachtoffers van Trente, de schim van ’t kleine meisje gedood te Tisza-Eslar. Wie zou nog durven beweren dat de plechtigheid volgens den Talmud, waarbij Christenbloed noodig is, niet bestaat en dat het proces van Trente slechts eene daad van bijgeloof was. Hier zijn het Pruisische rechters, mannen van hooge beschaving die plechtig verzekeren dat de Joden werkelijk onschuldig Christenbloed bezigen voor sommige ceremoniën die de Talmud hun voorschrijft. En in het onderhavige geval zijn het niet als in Tisza-Eslar onbeschaafde half wilde Joden, maar ’t is een zeer geleerde Jood, een rabbijn die zijne opleiding heeft genoten aan de beroemde hoogeschool van Breslau. In den persoon van dezen toekomstigen rabbijn kan men zeggen dat de moderne godsdienstleer der Joden op de bank der beschuldigden zat. De geschiedenis der beschaving van onze eeuw zal dit belangrijk proces opteekenen en de pogingen der internationale Joodsche pers zullen niet in staat zijn de misdaad te verbergen noch te vervalsen. Ziehier de feiten:
> Den 21 Juli 1888 ontmoette Max Bernstein oud 25 jaar, een Christenkind den jongen Severijn Hacker, 8 jaar oud. Hij beloofde hem chocolade en suikergoed en troonde hem mede naar zijne woning, waar hij hem ontkleedde tot op het hemd. Met een mes maakte hij eene insnijding aan den onderbuik van den kleinen ongelukkige en ving in een groot kopje het uitstroomende bloed op. Om zijn slachtoffer te doen bedaren, sprak hij koud: “Wees niet bang kind, ik verlang maar een weinig bloed”. Dat alles werd gerechtelijk bewezen. De schuldige heeft daarenboven bekend. Het kind leed weliswaar niet veel en daar het suikergoed en geschenken had gekregen, aarzelde het over de zaak met zijn vader, een eerzaam burger van Breslau, te spreken; ten laatste echter toonde het hem de wonden en vertelde hem alles. De Jood Bernstein bekende het kind bij zich gelokt te hebben en hem een vijftigtal bloeddruppels te hebben afgetapt, maar beweerde gehandeld te hebben zonder te weten wat hij deed onder den invloed van plotselingen waanzin. Hij herinnerde zich anders niets. Dus hij beweerde krankzinnig geweest te zijn toen hij de misdaad pleegde.

> De procureur des konings toonde aan dat het feit onloochenbaar was en dat er geen den minsten twijfel overbleef. Hij vroeg dus eene strenge straf aan en voegde er bij dat geen Christenhuisvader zijne kinderen zonder onophoudelijke bewaking zou durven laten als het den Joden geoorloofd was zich straffeloos aan dergelijke praktijken over te geven. De verdediger van den beklaagde, de advocaat Sternberg, ook een Jood, kon niet anders doen dan de goedertierenheid der rechtbank inroepen, omdat, zeide hij "niemand de beweegredenen kon raden der daad waarvan zijn cliënt beschuldigd was", wiens schuld hij echter erkende De rechtbank, uit drie rechters samengesteld, veroordeelde den beschuldigde tot drie maanden gevangenisstraf voor verwonding, maar liet de zaak der beweegredenen die Bernstein hadden aangedreven, ter zijde. Alsof de beweegredenen in dergelijke zaak niet het voornaamste waren. De toekomstige rabbijn wilde het kind geen kwaad doen, noch uit haat noch uit wraak. Geen wreedheid of lichtzinnigheid dreef hem aan. Hij wilde alleen wat Christenbloed. En waarom wilde hij Christenbloed? Lees den Talmud en gij zult het weten.'

In de stad Xanten, gelegen in het gebied tussen Rijn en Maas op niet al te grote afstand van Roermond, werd in het jaar 1891 het jongetje Johann Hegman vermoord. Dat veroorzaakte grote publieke verontwaardiging, vooral vanwege het gerucht dat het een door een Jood gepleegde rituele daad zou zijn. Zijn keel was doorgesneden en zijn lichaam toonde op tal van plekken verwondingen die met een mes waren toegebracht. De gedachten gingen meteen uit naar een rituele moord en al snel waren er twee verdachten, de Joden Mathias Degen en Salomon Israel Velleman. In *De Nieuwe Koerier* stond de waarschuwing: 'De anti-semitische beweging, te recht of ten onrechte uit den moord ontstaan, duurt ongelukkig voort, zoodat, indien er grond voor de geruchten bestaat, de goeden met de kwaden eronder zullen lijden.' De *Maas- en Roerbode* schreef over de opwinding onder de bevolking: 'Indien het de politie niet gelukt, den schuldige te ontdekken, zullen de Joden van Xanten niet beter kunnen doen dan hun zaken te liquideren en hun biezen op te rollen.'[408]

Korte tijd later bleken de beide verdachten onschuldig te zijn. Twee maanden daarna was de Joodse slager Buschoff de volgende verdachte. In de Roermondse kranten was toen te lezen dat de verbittering van de bevolking tegen Joden zo groot was geworden, dat dezen geen waren meer konden kopen en in Xanten geboycot werden. Op straat zongen jong en oud haatliederen over de vermeende rituele moord. De publieke verontwaardiging leidde ertoe dat de Joden daadwerkelijk na verkoop van hun bezittingen Xanten verlieten en zich in andere gemeenten vestigden.[409] Herhaald onderzoek en de strafzaak tegen

[408] *De Nieuwe Koerier*, 06.08.1892; *Maas- en Roerbode*, 04.08.1891.
[409] *Maas- en Roerbode*, 19.12.1891.

Buschoff leverden geen resultaat op. Nadat maar liefst 99 getuigen à charge waren gehoord en zestien à décharge, volgde vrijspraak. Maar ook Buschof had toen in Xanten geen toekomst meer. Hij was in de tussentijd met zijn gezin al naar Keulen verhuisd. Zijn huis in Xanten was in die korte tijd een ruïne geworden met dichtgespijkerde ramen en beklad met vijandige leuzen. Het bleef voor jaren onverkoopbaar.[410] De toonzetting in de Roermondse kranten was en bleef vijandig en volledig vooringenomen tegen de vermeende daders.

Het NIW en het CBIN over Jodenhaat in de media

In het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* zijn vanaf 1865, het jaar van oprichting van deze krant berichten over Roermond te vinden. Het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland* rapporteerde eveneens vanaf zijn oprichtingsjaar, 1886, regelmatig over ontwikkelingen in Roermond die voor Joden van belang waren. De oude jaargangen van het *NIW* en van het *CBIN* bieden een goede mogelijkheid om de vaak pijnlijke relatie met de katholieke kerk in Limburg te volgen. Het zijn soms schokkende berichten over de agressie van katholieke zijde.

Op 21 april 1871 stond er een bericht in het *NIW* over de verstoring van een begrafenis in Roermond:

> ‘*Men schrijft ons uit Roermond*:
> Het drijven der clericalen en ultramontanen heeft toch weer gezegevierd. (…) Tot hoever de agitatiën van die dweepzieke geestdrijvers hier ter stede gaan, blijkt uit het volgende feit. Op Zondag den 9 April jl. zou er des namiddags te 5 ure de begrafenis van eene eenige dagen te voren overleden Israël. vrouw plaats hebben. Reeds een uur te voren was de straat, waarin zich het sterfhuis bevond, zoodanig met janhagel opgevuld, dat het voor degenen, die het lijk naar de begraafplaats moesten brengen, letterlijk onmogelijk was, vóór of achter den lijkwagen te gaan. Aan schelden, schimpen en uitjouwen mankeerde het geenszins, en zoo ging het onophoudelijk voort tot op de begraafplaats, doch hier moesten de marechaussées, die uit voorzorg door het Israël. Kerkbestuur reeds van te voren gerequireerd waren, van hunne sabels gebruik maken, om te verhoeden, dat het gepeupel tot feitelijkheden zou overgaan.
> Indien het volk zóó door zijne onverdraagzaamheid verbijsterd is, dat het den zelfs aan barbaarsche natiën ingeschapen eerbied voor de dooden vergeet, dan moet het er zeer treurig met zijne beschaving uitzien. Wel is het te verwonderen, dat door het bestuur der gemeente geen krachtdadige middelen worden gebezigd, om zoodanige ergerlijke toonelen te voorkomen.

[410] *Maas- en Roerbode*, 19.07.1894.

> Naar wij vernemen, heeft het kerkbestuur der Israël. gemeente alhier zich tot burgemeester en wethouders gewend en hen op het betreurenswaardige feit opmerkzaam gemaakt, met het verzoek, eene herhaling daarvan met gepaste middelen voor de toekomst te beletten, daar men zich anders tot de Hooge Regering zou moeten wenden en haar verzoeken om de Israëlieten te Roermond in de uitoefening hunner regten te handhaven.'[411]

De Roermondse overledene was de 35-jarige Naatje De Vries-Caffé. De rel leek op en was ook een bizarre herhaling van het hiervoor beschreven Maastrichtse begrafenisoproer uit 1812. Het verstoren van begrafenissen van Joden, zeker wanneer die op zondag plaats hadden, heeft vaak plaatsgevonden. Hiervoor is ook al de begrafenisrel in het Brabantse Vierlingsbeek van 1857 aan de orde geweest. Enkele jaren later, op 31 januari 1886, vond in Tilburg de verstoring van de begrafenis van de koopman Samuel Mozes Catz plaats. Het werd ook een rel waarbij spotliederen op Joden werden gezongen, scheldwoorden de overledene en de deelnemers van de lijkstoet werden toegevoegd en projectielen werden geworpen. Ook hier moest de politie assistentie verlenen.[412]

Concrete gegevens over dit soort rellen in Roermond zijn er verder niet. Wel heeft de auteur Jacob Hiegentlich, die hierna nog vaker aan de orde zal komen, in enkele regels een begrafenisrel beschreven in zijn novelle 'Mirjam'. Het is fictie, maar, zoals hierna nog zal blijken, de fictie van Hiegentlich benadert in hoge mate het werkelijk gebeurde.

> 'Als 'n boze nachtmerrie herinnerde Siegfried zich huiverend de begrafenis van 'n klein Joods vriendinnetje van acht jaar. Mirjam, heette ze, als de moeder van hùn Heiland. De jongens hadden op 't hek van 't klooster gezeten en haar nagedachtenis ontwijd, wilde scheldkreten en stenen suisden door de lucht: Een, twee, drie, 'n Jodin kapot, vier, vijf, zes, 'n deksel erop.'[413]

Op de klacht over de wanordelijkheden van het joods kerkbestuur en zijn verzoek om meer bescherming reageerde het Roermondse gemeentebestuur nogal afstandelijk. Ieder kerkgenootschap verdiende immers gelijke bescherming. Maar de keuze van het tijdstip van de begrafenis was 'zeer ongunstig' geweest, namelijk 'zondag namiddag ten 5 ure wanneer alles op de been is'. Het 'gejoel en getier' zou als het ware door het Joodse gezelschap

---

[411] *NIW*, 21.04.1871. Het bericht was overgenomen uit het *Algemeen Handelsblad* van 18.04.1871. Het felle taalgebruik wijst erop dat deze tekst geschreven is door de uitgever van *De Volksvriend*, Jos. Raemaekers, een uitgesproken liberaal. Hij fungeerde wel vaker als correspondent van landelijke liberale bladen, zoals de *Arnhemsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad*, en stookte zo het vuur ook landelijk op.
[412] Van Dun, 'Dood en begraven? Een onsmakelijke rel bij een begrafenis in 1886', 4-13.
[413] Hiegentlich, 'Mirjam', 31.

uitgelokt zijn.[414] In Roermond was een afwijkende vorm van begraven kennelijk niet acceptabel en al zeker niet als de begrafenis op de zondag plaatsvond, in de negentiende eeuw de enige vrije dag voor werklieden. Zij brachten die dag waarschijnlijk vaak in het café door. Wel moet hier de kanttekening bij worden gemaakt dat 9 april 1871 Eerste Paasdag was. Een begrafenis op die dag zal ongewoon zijn geweest in een katholieke stad.

In 1871 publiceerde de redactie van de *NIW* een boze brief van een lezer uit Sittard naar aanleiding van een toespraak gehouden door directeur J. Rijkers van het Bisschoppelijk College in Roermond voor zijn leerlingen.[415] Na een positieve start met de woorden 'Il existe donc une religion positive, divine', had Rijkers de navolgende woorden gesproken:

> 'Vénérable, oui, tel que Dieu, par Moïse, l'avait constitué; mais méprisable tel que les Rabbins par le Talmud, l'ont défiguré. Tant que le race tombée d'Israël ne abjurera pas ce livre absurde et infâme, elle sera une menace perpétuelle pour la civilisation Chrétienne. Du reste les juifs d'aujourd'hui qui se sont arrachés à cette indigne compilation, les avancés, ont perdus jusqu'à l'idée messianique et proclament hautement qu'ils ne reconnaissent pas d'autre messie que la liberté et le progrès modernes.'[416]

De redactie van het *NIW* plaatste er een naschrift bij:

> 'Wij behoeven wel niet aan te stippen dat de eerw. directeur R. niets van den Talmoed weet dan van die zijde welke er steeds [op, HvdB] uit was om de waarde van dat voor hem onverstaanbaar werk te verkleinen en te loochenen. Voor onze lezers behoeven wij die eenzijdige valsche beoordeeling niet verder uit een te zetten.'

Verontwaardigd reageerde het *NIW* op een lasterlijk herderlijk schrijven van 9 augustus 1874 van bisschop Paredis, waarin hij fel ageerde tegen de neutrale en, volgens hem, godsdienstloze school. Hij verzuchtte daarin:

> '(…) want wat heeft de Jood, wat heeft de vrijgeest enz. met de christelijke deugden te maken, zij die hemel en aarde bewegen en geen

[414] GAR, nr. 1005, Kanton en gemeentebestuur van Roermond (Nieuw Archief), inv.nr. 262. Vreemd is wel dat de dag van het overlijden 21 maart was, terwijl het krantenbericht als datum van de begrafenis 9 april weergeeft.
[415] *NIW*, 01.09.1871.
[416] Vertaling citaat: 'Eerbiedwaardig, ja, zoals God, door Mozes, deze tot stand had gebracht; maar verachtelijk zoals de rabbijnen met de Talmoed in de hand deze godsdienst hebben verminkt. Zolang het gevallen ras van Israël dit absurde en beruchte boek niet zal afzweren, zal het een eeuwige bedreiging voor de christelijke beschaving vormen. Bovendien hebben de Joden van vandaag, die zich van deze onwaardige compilatie hebben losgescheurd, de ontwikkelden, het Messiaanse idee verloren en verkondigen ze luid dat ze geen andere Messias dan de moderne vrijheid en vooruitgang erkennen.'

> middel hoe goddeloos het ook moge wezen, onbeproefd laten om het Christendom te bestrijden en zoo mogelijk uit te roeien?'[417]

Paredis stond overigens niet alleen in zijn strijd tegen de neutrale school, een school dus zonder specifiek godsdienstonderwijs. Conservatieve gelovigen van alle richtingen in Nederland en omliggende landen bestreden de neutrale school.[418] De in het kader van die strijd volstrekt overbodige uitval van Paredis naar Joden bracht de *NIW*-redactie tot dit antwoord:

> 'Een ieder, die maar enigszins met de geschiedenis der Joden bekend is – en dit mag bij een kerkvoogd verondersteld worden – weet, dat wij nooit of te nimmer brandstapels voor Christenen hebben opgericht, dat wij nooit Christenkinderen aan de moederborst hebben ontrukt, om ze in den Joodschen godsdienst op te voeden. Waarin nu die goddelooze middelen hebben bestaan, verklaren wij niet te weten.'[419]

De frase 'Christenkinderen aan de moederborst ontrukt' is een verwijzing naar de hiervoor al kort aangeduide kidnapping van het Joodse jongetje Edgardo Mortara. Het in 1851 in Rome geboren jongetje werd tijdens een ernstige ziekte door een katholiek dienstmeisje gedoopt, naar katholiek recht een nooddoop. Dat was enkele jaren later, toen het feit van de doop in 1858 bekend werd, voor paus Pius IX (paus van 1846 tot 1878) reden Edgardo door zijn politie te laten ophalen om hem geheel katholiek te laten opvoeden. Edgardo woonde op dat moment met zijn ouders en hun andere kinderen in de tot de Kerkelijke Staat behorende stad Bologna, Deze kidnapping leidde buiten de katholieke kring tot een groot internationaal schandaal. In veel landen reageerde het publiek met grote verontwaardiging.[420]

Anderzijds nam vrijwel de gehele katholieke pers in Europa en de Verenigde Staten het op voor Pius IX en verdedigde de kinderroof. Mortara, die priester zou worden, stierf in Bressoux bij Luik in 1940. De kwestie Mortara heeft in sterke mate bijgedragen aan het verval van de Kerkelijke Staat als staatkundige eenheid. De meest trouwe verdediger van de Kerkelijke Staat, het Franse keizerrijk onder Napoleon III, werd door de publiek opinie gedwongen de steun in te trekken. Tot op de dag van vandaag weigert de leiding van de katholieke kerk afstand te nemen van deze daad en excuses ervoor aan te bieden.[421] Hierbij mag aangetekend worden dat de ontvoering van een Joods

---

[417] *NIW*, 14.08.1874.
[418] Uiteindelijk zou de schoolstrijd in Nederland pas in 1917 eindigen met de financiële gelijkstelling en onderwijspacificatie.
[419] *NIW*, 14.08.1874.
[420] De Lang, 'Weerklank van de Mortara-affaire in Nederland, 1858-1859', 19-42.
[421] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 118-125.

kind paste in de traditie van wat de voorgangers van Pius IX naar de regels van canoniek recht ook gedaan hadden. Maar halverwege de negentiende eeuw waren de tijden veranderd.

Over Pius IX kan hier nog aan worden toegevoegd dat hij, na kortstondig zich als liberaal te hebben gemanifesteerd, vanaf het Europees revolutiejaar 1848 nog slechts een behoudend en reactionair standpunt heeft ingenomen. Daarbij ontpopte hij zich ook als felle antisemiet.[422] Om het verderfelijke karakter van de Joodse godsdienst te onderstrepen erkende hij in 1867 de status van de verering van Lorenzino van Marostica als vijfjarige martelaar uit de vijftiende eeuw. Het jongetje zou in het jaar 1485 door Joden aan een boom zijn genageld, waarna zijn bloed zou zijn afgetapt. Dat was een herhaling van de middeleeuwse beschuldiging van rituele moorden door Joden. Het boek *Le Juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens* dat beschuldigingen bevatte van rituele moorden door Joden en dat in 1869 verscheen, werd door Pius IX aangeprezen. Het boek is later door de in Neurenberg ter dood veroordeelde nationaalsocialist Alfred Rosenberg in het Duits vertaald.[423]

Waar de katholieke kranten in Nederland deze kinderroof van Edgardo bleven goedpraten, reageerde de liberale en de protestantse pers uiterst afwijzend, zij het dat zij meer hun gal spuwden over de katholieke kerk dan over het misdrijf zelf. In *De Volksvriend* werd in 1883 nog jaren later tijdens een felle discussie met de uiterst conservatieve katholieke politicus Leopold Haffmans en diens *Venloosch Weekblad* gerefereerd aan de Mortara-affaire.[424]

> ‘Nauwelijks begrijpen wij dat de schrijver die schande van de roomsche kerk durft releveeren. Hoe? Een kind aan zijn ouders ontstelen nog wel ad majorem dei gloriam; jarenlang dat kind verborgen houden, het haat inboezemen tegen den kring waarin het geboren is en waarin het tehuis behoort. Zijn er woorden genoeg om die gemeene daad naar behooren te kwalificeeren? En een kerk veroorloofd (sic) zich dat, een kerk die zich nog wel verbeeld (sic) beter te zijn dan eenige andere? Gelukkig dat de roofstaat ontbonden is en dat een kerk die zulke daden voorschrijft en verheerlijkt, iederen dag meer van haar prestige verliest en de Staat haar tot onderwerping dwingt.’

De publicaties van de Roermondse krant over Joden bleven regelmatig de aandacht trekken. Stellig was de redactie van het *NIW* dan ook in 1892 naar aanleiding van een andere publicatie in *De Nieuwe Koerier*:

---

[422] Ibidem, 106-132.
[423] Betreft: Roger Gougenot des Mousseaux, *Le Juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens* (Parijs, 1869).
[424] *De Volksvriend*, 26.05.1883; Zie voor Haffmans Van der Hoek, ‘Limburgs groote mond’. De politicus en journalist mr. Leopold Haffmans (1826-1896).

> ‘Tegen den uitgever van “De Nieuwe Koerier” te Roermond is een aanklacht ingediend ter zake laster. Dit blad dat zich vaak door Jodenhaat onderscheidde, had namelijk een bericht opgenomen, waarin de eer en de goede naam van een Israëlietisch koopman te Venloo werden aangerand. In een volgend nummer bekende De Nieuwe Koerier verkeerd ingelicht te zijn geweest.’[425]

Zoals gezegd, het gaat het bestek van deze studie te boven om alle anti-Joodse, vaak rechtstreeks antisemitische uitingen in de katholieke kranten uit Roermond in de negentiende eeuw te inventariseren. De indruk is dat het aantal hoog is. De toon en de strekking zijn vaak schokkend. Het *NIW* had geen ongelijk, waar het schreef dat *De Nieuwe Koerier* zich onderscheidde door Jodenhaat. In het vervolg zal dit nog enkele malen extra duidelijk worden.

De teneur van de publicaties van bisschop Paredis en van de in Roermond uitgegeven katholieke bladen sloot overigens aan bij die van de landelijke katholieke pers. De grootste katholieke krant, *De Maasbode*, publiceerde in de zomer van 1886 een serie artikelen onder de titel ‘De emancipatie der Joden’. Alle bekende vooroordelen kwamen daarin aan de orde. Zo bevat deel VIII van de serie de tekst:

> ‘Wanneer men de liberale bladen leest, die veelal door ongeloovige Joden geschreven worden, staat men verbaasd over hunnen zware ondankbaarheid of over hunnen grote onwetendheid. Men weet hoe dikwerf de dagblad-Joden, ook wel sluipmoordenaars der pers geheeten, een handvol slijk naar de H. Roomsche Katholieke Kerk werpen.’[426]

Het *CBIN* rapporteerde ook regelmatig over publicitaire ontsporingen. In 1898 bevatte het dit artikel:

> ‘Men schrijft ons: Toen kapelaan Wijnen, thans pastoor te Breust-Eysden (Limburg) voor eenige jaren de schandelijke toestanden in de fabrieken der firma Regout te Maastricht onthulde, werd hem van hoogerhand een berisping daarover toegediend. Pastoor Daens, die in België voor de rechten der Christelijke democraten optrad, werd in zijn betrekking geschorst. Pastoor Thissen, redacteur van den “Limburger Koerier”, spuwt reeds eenigen tijd venijn tegen de Joden, doch niemand onder de hoogere geestelijkheid is er, die hem dit belet. Zou er nu niet veel eerder aanleiding bestaan, aan pastoor Thissen tot de orde te roepen, dan toen

[425] *NIW*, 18.03.1892.
[426] Citaat overgenomen uit: Vermeulen, *De Maasbode. De bewogen geschiedenis van ‘De beste courant van Nederland’*.

> men het den geestelijke te Eysden en pastoor Daens deed? Of is in Limburg tegenover Joden alles geoorloofd?'[427]

Dit was een reactie op publicaties van Joseph F.H. Thissen, docent te Rolduc en pastoor te Amstenrade. Thissen was ook hoofdredacteur van de in Maastricht uitgegeven krant *Limburger Koerier*. Hij stond in die jaren in heel Nederland bekend om zijn schreeuwerige en ophitsende betogen tegen Joden, vrijmetselaars en socialisten.

Om de omvang van de soms onvoorstelbare Jodenhaat te kunnen duiden dient ingegaan te worden op de Dreyfus-affaire en de weergave daarvan in de katholieke Roermondse kranten.

De Dreyfus-affaire in Roermondse kranten

De Dreyfus-affaire, die heeft gespeeld van 1894 tot 1906, is een soort lakmoesproef geworden voor de aanwezigheid van Jodenhaat in Frankrijk in het bijzonder en in Europa in het algemeen.[428] In Roermond en Limburg kan aan de hand van deze kwestie het antisemitische karakter van de lokale pers getoetst worden. Na de Duitse verovering en annexatie in 1870/1871 van de Elzas had Alfred Dreyfus gekozen voor de Franse nationaliteit. Hij stamde uit een oud Joods geslacht dat al vele generaties in de Elzas woonachtig was. Voor hem en voor andere leden van zijn familie, zoals zijn vermogende vader, een industrieel, en een van zijn broers zal de keuze voor Frankrijk voor de hand liggend geweest zijn, omdat zij daar volwaardige burgers konden blijven. Zijn oudste broer maakte die keuze niet, omdat hij de belangen van het familiebedrijf wilde blijven behartigen. Alfred Dreyfus werd in Frankrijk beroepsofficier nadat hij met succes een opleiding aan de *École polytechnique* gevolgd had.

Was Alfred zelf al afkomstig uit een welgesteld gezin, door zijn huwelijk met de dochter van een Joodse diamantair behoorde hij tot de rijkere bovenlaag van de bevolking. Hij verenigde zo een aantal eigenschappen waarmee hij het mikpunt kon worden van traditionele anti-Joodse gevoelens. Dreyfus was rijk, had een intellectuele opleiding genoten waarmee hij zich onderscheidde van zijn collega-officieren, had familie in het vijandige Duitsland en vooral: hij was Jood. Frankrijk kende, zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw, een door de bevolking van rechts tot links breed gedragen antisemitisme. Voor katholieken waren Joden de moordenaars van Christus, voor extreem-linkse politici waren zij kapitalistische uitbuiters. Op verdenking van hoogverraad

---

[427] *CBIN*, 18.03.1898.

[428] Van de omvangrijke hoeveelheid literatuur over de Dreyfus-affaire zij hier alleen vermeld: Schama, *Belonging*, die in hoofdstuk 16, 'Should It Be Now?' (633-692), de Dreyfus-affaire behandelt alsook de ontwikkelingen daarover in de publieke opinie. Hij zet tevens uiteen wat de invloed van deze affaire is geweest op Theodor Herzl, de vader van het moderne zionisme.

werd de officier Dreyfus gevangen genomen, door de krijgsraad veroordeeld en verbannen tot deportatie. Na een jarenlange gevangenschap op Île du Diable (Duivelseiland) voor de kust van Frans-Guyana, twaalf jaar juridische strijd en twee nieuwe gerechtelijke procedures werd Dreyfus in 1906 vrijgesproken en gerehabiliteerd door het Hoge Hof van Appèl.[429]

Niet alleen in Frankrijk, maar ook in Nederland en andere Europese landen heeft de Dreyfus-affaire in alle kranten uitermate veel aandacht gekregen. Daarbij is het opvallend dat de meeste katholieke kranten in ons land net als elders van het begin af aan van de schuld van Dreyfus overtuigd waren. Zo stond er in 1894 in *De Nieuwe Koerier* dit bericht:

> 'Een verrader.
> Een officier, ambtenaar aan het ministerie van oorlog, is gevangen genomen, overtuigd van documenten betreffende de Alpengrens aan Italië verkocht te hebben. Het verraad is reeds een veertien dagen geleden uitgebracht door eene wegens spionage veroordeelde vrouw. De officier werd onmiddellijk gearresteerd. De regeering heeft het feit geheim trachten te houden, doch het is eindelijk in de bladen uitgelekt. De naam van den officier is kapitein Dreyfus, – een Jood.'[430]

Hiermee werd het startsein gegeven voor een anti-Dreyfus campagne in de op dat moment nog bestaande twee katholieke Roermondse kranten. Beide bladen stonden vol met beschouwingen die uitpuilden van Jodenhaat en sneerden naar alles wat liberaal of socialistisch was. De toevoeging aan het slot van het geciteerde artikel 'een Jood' zette direct de teneur.

Op diezelfde datum berichtte ook de *Maas- en Roerbode* erover. Dat gebeurde daar op een uitgebreider manier met meer details, maar even stellig beschuldigend. Deze krant sprak over 'den Israëlietischen kapitein Dreyfus'. Beide kranten duidden al in hun eerste berichten op de vermeende welstand van Dreyfus: 'Dreyfus is met de dochter van een Joodschen diamantenhandelaar gehuwd en leefde zeer weelderig. Hij is afkomstig uit Mühlhausen waar zijne familie nog woont'.[431] Daarmee werd duidelijk geappelleerd aan aloude anti-Joodse sentimenten, zoals de vermeende onbetrouwbaarheid en grote rijkdom van Joden.

Een volledige inventarisatie van alle (meer dan zeshonderd) in de periode van 1894 tot en met 1906 verschenen berichten in de Roermondse kranten over deze affaire (of gerelateerd aan deze affaire, dan wel met verwijzingen) gaat te

[429] Zie onder meer: Wesseling, *Scheffer Renan Psichari. Een Franse cultuur- en familiegeschiedenis*, 257-270.
[430] *De Nieuwe Koerier*, 03.11.1894.
[431] *Maas- en Roerbode*, 06.11.1894.

ver. Hierna zullen slechts enkele van de geuite aantijgingen vermeld kunnen worden.

Een treffende passage uit *De Nieuwe Koerier* luidt als volgt:

> 'Jodenvriendschap.
> Het is aandoenlijk met wat een ijver bladen van zekere richting zich afsloven om toch maar goed in 't licht te stellen dat de verrader Dreyfus in Frankrijk één man is, één individu, één geheel. Dreyfus is Jood, en nu moet al dat getob dienen om dood te doen de neiging, die ook deze misdaad wéér op rekening der Joden wil stellen. Zonderling; geldt het een Roomsch priester, een kloosterzuster, een pater of een godsdienstige instelling, dan spaart men zich die moeite; dan vermeldt men het (meestal verzonnen) feit met bijvoeging van een of andere meest duistere, opmerking, die te verstaan geeft: ex uno disce omnes [allen leren van wat een persoon zegt, HvdB]. Maar de Joden zijn machtig, in sommige landen oppermachtig; en de machtigen, het is vanouds, ontziet men; men kijkt hun naar de oogen. Iedereen weet dat in Frankrijk de Joderij, hetzij door echte of onechte kinderen Israëls gevoerd, den toon aangeeft. (…) De Joodjes varen er het beste bij. En dat weten ze, o zoo goed!'[432]

Toen enkele jaren later stemmen in Nederland opgingen om Dreyfus en zijn verdediging te ondersteunen, werd er in de Roermondse klerikale kranten geschreven:

> 'Het geldt hier een zaak waarin het buitenland zich niet heeft te mengen en waarover het buitenland ook allicht een verkeerd oordeel zou vellen. Een zaak welke bovendien door de groote meerderheid der Fransche bevolking als afgedaan wordt beschouwd. Wij zien dan ook geen enkele reden voor een bemoeiing onzerzyds. Ware het bewijs van Dreyfus' onschuld geleverd, dan kon een protest óók van Nederlanders nog zin hebben. Maar dit bewijs ontbreekt.'[433]

Na verloop van tijd begon het tij voor Dreyfus en zijn verdediger Émile Zola te keren en werd herstel van de veroordeling van Dreyfus steeds waarschijnlijker. Daarom verschenen er artikelen die het eigen standpunt, waarop men zich had ingegraven, begonnen te verdedigen. Zo stond er in 1899 in *De Nieuwe Koerier*:

> 'Alle vrienden en voorstanders van Dreyfus hebben den aanvankelijken tegenstand tegen de katholieken gaan exploiteeren, en hen beschuldigd moedwillig de onschuld te verdrukken, omdat het slechts een Jood gold. Ja, er is gezegd dat de geheele generale staf omgekocht was door de Jezuïeten.

[432] *De Nieuwe Koerier*, 29.12.1894.
[433] *Maas- en Roerbode*, 22.01.1898.

> Hoe onzinnig deze en dergelijke beweringen zijn, behoeven we voor katholieken niet te zeggen.'[434]

Zelfs bij de uiteindelijke vrijspraak na verloop van twaalf jaar door het Franse Hof van Cassatie in juli 1906, waarbij een eerdere veroordeling door de Krijgsraad van Rennes werd vernietigd, kon *De Nieuwe Koerier* na de vermelding van die vrijspraak het niet nalaten nog als laatste zinnetje toe te voegen: 'Men verzekert dat het arrest gewezen is met 31 tegen 18 stemmen. Toch een bewijs dat Dreyfus' onschuld zoo zonneklaar niet vaststond'.[435]

De conclusie over de wijze van berichtgeving over de Dreyfusaffaire en de gerechtelijke dwaling is eenduidig. Alle publiciteit in de beide Roermondse kranten werd gekenmerkt door extreme partijdigheid, vooringenomenheid en Jodenhaat. Met de verdediging van Dreyfus werd de spot gedreven. De argumenten van zijn verdediging werden belachelijk gemaakt. Een mea culpa van de redactie van de in 1904 gefuseerde kranten is er nooit geweest voor deze ernstige fouten en misleidende berichtgeving, evenmin als in Frankrijk het leger, de katholieke pers en de katholieke kerk ooit enig schuldbesef hebben getoond. De Roermondse kranten hadden twaalf jaar lang intensieve Jodenhaat in haar berichtgeving verwerkt en geëxploiteerd. Deze hetze moet ongetwijfeld verstrekkende invloed op de publieke opinie hebben gehad. De kranten volgden overigens bij hun publicaties nauwgezet het beleid van het Vaticaan dat in zijn dagblad *L'Osservatore Romano* krachtig stelling nam tegen Dreyfus en zijn verdedigers.[436]

Evenals als veel andere historici vraagt Simon Schama zich af wat het meest de aanstoot heeft gegeven tot Herzls zionisme: de ontwikkelingen in Parijs of Wenen, de Dreyfusaffaire of de demagogie van de antisemitische Christelijk-Sociale Partij.[437] Hij verwijst naar de antisemitische agressie in Frankrijk en Oostenrijk als doorslaggevend motief voor Theodor Herzls zionistische missie. De vraag daarbij moet echter zijn of er wel voor hem een reden was om een beperking te zoeken tot die twee landen. Herzl zal goed op de hoogte zijn geweest van het welig tierende antisemitisme in landen als Duitsland en Rusland. Het zijn uiteindelijk vrijwel alle Europese landen geweest die niet in staat waren (of wilden zijn) hun Joodse onderdanen een veilig huis te bieden. Schama laat in ieder geval wel zien hoe verstrekkend de invloed van de Dreyfus-affaire is geweest op de ontwikkeling van het zionistisch streven.

---

[434] *De Nieuwe Koerier*, 24.08.1899.
[435] Ibidem, 14.07.1906.
[436] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 184.
[437] Schama, *Belonging*, 633-692, in het bijzonder 649.

Antisemitische boeken en weekbladen in Limburg

Limburg kent een beperkte maar toch pijnlijke traditie van het uitgeven van antisemitische boeken en weekbladen. In Roermond publiceerde drukker en uitgever M. Waterreus, specialist in vrome katholieke, altijd met bisschoppelijk imprimatur gedrukte lectuur, in 1890 de Nederlandse vertaling van een in Parijs in datzelfde jaar uitgekomen boek van de 25-jarige omstreden Franse priester Henri Desportes. Het boek had de titel *Le mystère du sang chez les Juifs de tous les temps* en kreeg de Nederlandse titel *Het Bloedgeheim bij de Joden, gedurende alle eeuwen*. Joden werden in dat boek van rituele kindermoorden beschuldigd. Hier werd, met andere woorden, een aloude antisemitische traditie opnieuw tot leven gebracht. Waterreus, die het 366 pagina's tellende boek zelf vertaald had, schreef er ook een vier bladzijden lange inleiding bij met op de openingspagina de tekst: 'Het gebruik van Christenbloed is onontbeerlijk voor het heil onzer zielen, aldus "De Joden van Trente" '.[438]

Waterreus was eveneens de drukker en uitgever van het antisemitische geschrift *De Jood, een waarschuwend woord aan den christen*, dat bij hem in 1891 van de pers rolde (84 pagina's). Het was van de hand van A. van Ros, pseudoniem van de jezuïet F.L.E.M. (Frans) Hendrichs (1862-1938). Hendrichs is als auteur ook verantwoordelijk geweest voor het boek *Dreyfus, of de vermoorde onschuld* (Nijmegen 1898). Hij wordt daarom met recht 'de verspreider van het internationale antisemitische gedachtegoed' genoemd.[439]

In het Limburgse Meerssen verscheen tussen 1890 en 1892 het antisemitische weekblad *De Talmudjood*. Het begon als een 'lokaal blaadje', maar vond allengs aftrek in het gehele land. Binnen twee jaar waren er 1200 abonnees.[440] Na 1892 ging het blad tot in de loop van 1893 voort als *Waarheid en Recht, Antisemietisch Weekblad*. Het daaropvolgende jaar wijzigde de naam in *Anti-Semietisch Orgaan*, dat ook maar een kort leven beschoren was.[441] Het werd uitgegeven door Joseph Hubert Louis (Jos) Russel (1859-1918), die zich herhaaldelijk voor de rechtbank moest verantwoorden en ook veroordeeld werd voor zijn kwaadaardige publicaties.[442] Russel opereerde in navolging van de Fransman Édouard Drumont, onder andere oprichter in 1889 van de 'Ligue antisémitique de France'. De schrijver en politicus Drumont is in Frankrijk een

---

[438] In het jaar 1475 zou het christenjongetje Simon in Trente door Joden vermoord zijn. Na gruwelijke martelingen werden Joodse inwoners van Trente gedwongen de moord te bekennen. In 1588 werd Simon tot martelaar en heilige verklaard. Na het Tweede Vaticaans concilie in 1965 werd aan die verklaring een einde gemaakt.

[439] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 65.

[440] Ramakers, 'Conservatisme en antisemitisme', 65, noemt niet geheel terecht 'een tijdschriftje'.

[441] De redactie was toen in handen van een zekere 'Dr. Fuss' uit Sint Pieter, gelegen nabij Maastricht. Russel had er, formeel althans, geen bemoeienis meer mee. Nog in hetzelfde jaar werd het *Anti-Semietisch Orgaan* opgevolgd door *De Wacht. Orgaan ter verdediging der Christelijke belangen*, waarvan de redactie in Meerssen was gevestigd.

[442] Hovens, *In de armen van Maas, Geul en Watervalderbeek*, 339-340 en 347.

van succesvolste aanjagers van antisemitisme geweest. Hij schreef *La France juive* en richtte het na enige tijd erg populaire dagblad *La Libre Parole* op.[443] Koppen als 'Dood aan de Joden' trof men op de voorpagina aan.[444]

Jodenhaat is in de genoemde weekbladen van Russel overal te vinden, zoals in 1890 de weerzinwekkende oproep:

> 'Gegroet, leepsogige, stinkende natie. Ga de woestijnen van Zuid-Afrika verpesten, hoe eerder hoe liever. Onze zegeningen op reis. En zoudt gij, Louike en Isdedoor, Schloume en de Wijngaardeniers en de Hertogdommen, de Soesmannen en de Chaims en de kleine Eli en Hari en Manevel en Jodeleentje en alle Smoussen en Smoussinnen van Meerssen de reis niet mee willen maken?'[445]

De ondertekenaar noemde zichzelf 'Judenfresser'. De titel *De Talmudjood* zal geïnspireerd zijn geweest op het boek *Der Talmudjude, zur Beherzigung für Juden und Christen aller Stände* van de in Münster werkzame priester, hoogleraar en notoire antisemiet August Rohling. Opvallend is dat de genoemde onversneden fel antisemitische boeken nog steeds via internet gretig verspreiding vinden.

Deze vaak ronduit antisemitische publicaties beperkten zich niet tot het bisdom Roermond en de provincie Limburg. Jan Ramakers geeft voorbeelden uit tijdschriften als *Het dompertje van den ouden Valentijn* en de *Katholieke Gids*, maar ook het dagblad *De Tijd*. Volgens Ramakers droegen die bladen 'het geloof uit in het kwaadaardige, zedenbedervende karakter van de joodse Talmoed'. De even spectaculaire als kwaadaardige beschuldiging van rituele moord – de ultieme stigmatisering van de Talmoed – moet langs die kanalen in brede lagen van de bevolking zijn doorgedrongen.'[446]

De agrarische standsorganisaties en hun ledenbladen

De katholieke pers mag dan een zeer invloedrijke rol hebben vervuld, daarnaast waren er verscheidene maatschappelijke organisaties die evenmin van betekenis ontbloot waren als instrumenten van de katholieke kerk. De kracht van de organisatie van het Roermonds bisdom lag in zijn alom tegenwoordigheid in zulke organisaties, waarbij de vraag rijst in hoeverre zij ten aanzien van de Joodse medeburgers een vergelijkbare rol hebben gespeeld als de journalistiek.

---

[443] Wesseling, *Scheffer Renan Psichari*, 260. Voor Drumont zie ook Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming,* 161-168. Drumont en de hierna te noemen Rohling worden algemeen beschouwd als 'uiterst invloedrijke antisemieten'. Zie ook Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 34.

[444] Schama, *Belonging*, 640 kenschetst Drumont als: 'The great impresario of mass-market anti-Semitism'. *La France juive* is naar zijn mening een voorganger van '*Mein Kampf*, een uitnodiging tot uitroeiing'.

[445] *De Talmudjood*, 30.08.1890.

[446] Ramakers, 'Conservatisme en antisemitisme', 65.

Die kracht was het sterkste in de boerenorganisaties. In de tweede helft van de negentiende eeuw was er de Limburgse Maatschappij van Landbouw, een organisatie van grootgrondbezitters en herenboeren of notabelen. Na de Landbouwcrisis (1878-1895) werd de noodzaak tot samenwerking voor kleine boeren steeds duidelijker. Kleine boeren sloten zich van lieverlee aaneen in lokale coöperaties om gezamenlijk productiemiddelen aan te kunnen schaffen. In Limburg/het bisdom Roermond zijn het vaak de kapelaans geweest die in de dorpen boeren stimuleerden bij het oprichten van deze plaatselijke verenigingen en coöperatieve banken en bij samenwerking in productiebedrijven. Het zijn deze priesters geweest die bij al deze organisaties gezorgd hebben voor een diocesane oriëntatie, geconcentreerd in Roermond, nabij hun bisschop.

In Noord-Brabant sloten boeren zich ook aaneen, daar was de grote man achter de schermen de norbertijn Gerlacus van den Elsen. Deze pater wordt gezien als de belangrijkste instigator tot de oprichting van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB), het huidige ZLTO.[447] Naast zijn grote verdiensten om de boeren in die provincie in één organisatie te verenigen en naast zijn rol bij de oprichting van boerenleenbanken, was Van den Elsen ook een uitgesproken antisemiet.[448] Weliswaar niet op racistische, maar op sociaaleconomische basis.[449] De weerslag van dit antisemitisme is terug te vinden in het blad van de NCB, het *Weekblad van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*. Van den Elsen, die overleed in 1925, heeft een zodanige invloed gehad op dit blad dat er tot ver in de twintigste eeuw veel beschouwingen over Joden in hebben gestaan, vaak met een antisemitische achtergrond. Met grote regelmaat werden in genoemd weekblad teksten geplaatst waarin Joden verdacht werden gemaakt. Enkele voorbeelden hiervan zijn: 'Hij [de Boerenbond, HvdB] heeft de boeren verlost van de slavernij der joden door den kalverhandel', 'Toen was de boer als 't ware eene verschoppeling der maatschappij, door niemand geacht, door niemand geteld, daarbij nog gekneld, in de schijnbaar onbreekbare boeien van joden, groothandelaars, woekeraars enz.' en 'Maar zoolang universiteitsprofessoren en de hoogste staatsbeambten den joden woeker en beurzenzwendel ten offer vallen, zal men den boer door meer schooljaren niet tegen bedrog behoeden'.[450]

In Limburg verenigden de grote en kleine landbouworganisatie zich in 1896 in de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) te Roermond. Het weekblad dat door de LLTB vanaf 1907 werd uitgegeven, had de titel *Land en*

[447] Website boerenbondsmuseum.nl/ontdek-het-boerenbondsmuseum/wie-was-pater-van-den-elsen.
[448] Sluyterman et al., *Het coöperatief alternatief. Honderd jaar Rabobank, 1898-1998,* 24-26.
[449] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 151-154.
[450] *Weekblad van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*', respectievelijk 05.01.1901, 10.12.1904 en 13.01.1912.

Vee. Doordat het bij veel agrariërs in huis kwam, had het een hoge verspreidingsdichtheid in de hele provincie. Die was toen nog grotendeels agrarisch georiënteerd. Ook in dit blad werd met grote regelmaat over Joden geschreven, maar dan vrijwel altijd in het kader van religieuze beschouwingen, soms met een anti-judaïstische oriëntatie. Het zijn merendeels weinig en relatief kleine ontsporingen zoals de opmerking: 'de overmoed en kwaadwilligheid van Joden'.[451] Een enkele keer, bijvoorbeeld naar aanleiding van de viering van een jubileum van de collega boerenbond NCB, ging de redactie verder en maakte een negatieve uitschieter bij de beschrijving van vermeende wantoestanden in Noord-Brabant: '… de groote meerderheid [van de boeren, HvdB] had het hard te verantwoorden, zuchtte onder het juk der pachtheeren en werd uitgezogen door de Joden'.[452] De drukker van dit ledenblad was de al genoemde M. Waterreus. Hij adverteerde er vaak in met zijn religieuze uitgaven maar ook met zijn antisemitische boeken. Afgezien van deze incidentele opmerkingen en de advertenties van Waterreus is *Land en Vee* zelf geen bron van verspreiding van antisemitisme geweest.

Het verschil in de mate van antisemitische gezindheid van de bondsbladen van NCB en LLTB is verklaarbaar. De NCB is aan het einde van de negentiende eeuw tot stand gekomen dankzij de inzet van Van den Elsen die in die organisatie nog lang een cruciale rol is blijven spelen. De LLTB ontstond, als opvolger van onder andere de in 1895 opgerichte Christelijke Boerenbond, aan het begin van de twintigste eeuw en was het resultaat van fusie van al bestaande agrarische belangenverenigingen. Het was de provinciale overheid die op een fusie had aangedrongen en mede had geholpen die tot stand te brengen. Pas twee jaar na de oprichting in 1901 van de LLTB trad de priester J.H.G. Kerbosch als eerste geestelijk adviseur aan. Ook de langjarige aanwezigheid van de priester en landbouwingenieur J.H.H. Bemelmans als centrale figuur in de organisatie – hij was er eerst geestelijk adviseur en van 1932 tot 1946 directeur-secretaris – heeft niet tot navolging van het Brabantse voorbeeld geleid.[453]

[451] *Land en Vee*, 05.06.1908.
[452] *Land en Vee,* 09.09.1921.
[453] Zie voor Kerbosch en Bemelmans: Korsten, *Standhouden door veranderingen*, 66 respectievelijk 100.

Geen reflectie op ooit ingenomen standpunten

Systematische beeldvorming door de dag- en weekbladpers heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de houding en opvattingen van de lezers. Het is dan ook niet zonder reden dat Van Vree in zijn proefschrift *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939* stelt:

> 'Van de uniformiteit en voortdurende herhaling van waarde-geladen uitspraken over een fenomeen, dat buiten de directe levenssfeer van de lezers ligt, door een medium dat vrijwel een monopoliepositie bezit en waarmee het publiek zich politiek of levensbeschouwelijk gezien kan identificeren, gaat een in potentie krachtige invloed uit op het denken en gedrag van het publiek (…)'.[454]

Eerder is al enkele malen gewezen op de eenzijdige informatie waarop krantenlezers in Roermond en Midden-Limburg aangewezen waren in de negentiende eeuw. Ook in de eerste decennia van de volgende eeuw bleef die eenzijdige informatievoorziening bestaan, zoals in een volgend hoofdstuk nog zal blijken. Op de vele onwaarheden die in de loop der jaren over Joden zijn gepubliceerd, zijn de genoemde kranten of hun opvolgers nooit teruggekomen

Een goede analyse van de houding van alle Limburgse kranten ten opzichte van Joden in het algemeen of wat men in vroeger tijden noemde 'de Joodse kwestie' ontbreekt. Geen van de inmiddels verschenen gedenkboeken van *De Limburger* (inclusief *Limburger Koerier*), het *Limburgs Dagblad* of de *Venlose krant* besteedt veel woorden aan Joden.[455] Over de geschiedenis van de *Maas- en Roerbode* en *De Nieuwe Koerier* is zelfs nooit een volwaardig gedenkboek gemaakt.[456] In het gedenkboek van het landelijk katholiek blad *De Maasbode* is er overigens wel aandacht voor Joden. Twee korte hoofdstukken zijn gewijd aan 'Het Joodse vraagstuk'.[457] Die laatste term werd vooral in kranten met een religieuze achtergrond gebruikt. Neutrale kranten, met name de liberale en socialistische pers, zoals *NRC* en *Het Volk*, kenden geen Joods vraagstuk, behalve in de context van onderdrukking en vervolging.[458] Voor

---

[454] Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*, 264.

[455] Overhof, *De krant in Zuid-Limburg*; Denzen, Heijmans en Lommers, *Een bijzonder bedrijf. Wel en wee van het Limburgs Dagblad*; Van der Hoek en Gorissen, *De Venlose krant.* Geen woord is er in het gedenkboek van Overhof over *De Limburger*/*Limburger Koerier* gewijd aan de veelvuldige antisemitische escapades aan het einde van de negentiende eeuw van de eigen hoofdredacteur pastoor Joseph Thissen. Ook socialisten en vrijmetselaars waren voor Thissen niet veilig.

[456] Bij de fusie met *De Nieuwe Limburger* omstreeks 1970 zijn het gehele archief en alle oude oplagen van de *Maas- en Roerbode* vernietigd. Dankzij GAR beschikken wij nog wel over vrijwel alle oude edities. De geschiedenis van deze krant is te herleiden uit: Van der Bruggen, 'Cees Dosker, de oorlog van een Roermondse courantier', 86-107.

[457] Vermeulen, *De Maasbode*, 121-123 en 182-184.

[458] Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 313.

Jonathan Judaken zijn antisemitisme en de Joodse kwestie 'the Janus-faced sisters of modernity' en stelt daarbij dat de geschiedenis van hun verstrengeling de innerlijke verwerking onthult van een groot deel van het moderne culturele leven, Joods en niet-Joods.'[459] Door te blijven schrijven of spreken van de 'Joodse kwestie' of het 'Joodse vraagstuk' maakten de genoemde katholieke persmedia duidelijk dat een reformistisch herstelconservatieve houding, zoals die bij Schaepman of Aalberse geconstateerd is, voor hen een stap te ver was.

David Kertzer noemt de fysieke eliminering van de Europese Joden het einde van een lange weg en stelt daarbij dat 'dit een weg was die de katholieke kerk had helpen aanleggen'.[460] Publicaties als het in extenso geciteerde krantenartikel over Bernstein of de artikelen over vermeende rituele moorden of hostieschendingen zullen hoe dan ook de lezer beïnvloed hebben en bijgedragen hebben aan hetgeen Kertzer de kerk verwijt. Uiteindelijk zijn de beschuldigingen, waarvan hiervoor uitgebreid verslag is gedaan, niet anders te zien dan als een constante sinds de middeleeuwen. Vaak hebben deze beschuldigingen toen ook al aanleiding gegeven tot pogroms.[461]

De vergelijking met het op internet veelvuldig voorkomend fake-news dringt zich onvermijdelijk op. Waar de hedendaagse internetgebruiker nog de mogelijkheid heeft om de juiste feitenweergave te zoeken, waren de meeste burgers in de negentiende eeuw veelal op een enkel nieuwsmedium, in casu de krant, aangewezen. Dat was althans naar alle waarschijnlijkheid in Roermond en Midden-Limburg het geval. De geloofwaardigheid van dat medium was daarbij groot, zeker wanneer dat uitging van dienaren van de eigen kerk.

II.2.5 Antisemitisme in het bisdom Roermond

Jodenhaat

Op basis van de aangehaalde voorbeelden valt niet aan de conclusie te ontkomen dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw in klerikaal-katholiek Limburg en zeker in Roermond fervente Jodenhaters rondliepen. Het is de vraag of bisschop Paredis, hun 'Leider', als zodanig gekwalificeerd mag worden, zoals de advocaat Simon Cohen deed. Jodenhaat was, internationaal gezien, niet zo uitzonderlijk, zeker niet in de genoemde periode. De negentiende eeuw is in Europa de eeuw van het opkomend nationalisme, waarbij veel Europese landen

[459] Judaken, 'Antisemitism and the Jewish Question', 559, 'The history of their entwinement reveals the inner workings of much of modern cultural life, Jewish and not.' Judaken stelt dat het begrip 'de Joodse kwestie' is terug te voeren tot het jaar 1838 in Duitsland, eerst als de 'Jüdische Frage', daarna 'Judenfrage'. Met de uitdrukking 'de Joodse kwestie' ging het niet om individuele rechten en gelijkheid tussen particulieren, maar eerder om de status van de Joodse gemeenschap als geheel.
[460] Kertzer, *The Popes and the Jews*, 17: 'Yet the physical elimination of the Jews came at the end of a long road, and (…) it was a road that the Catholic Church did a great deal to help build.'
[461] Oudejans, 'De Jood in de Middelnederlandse literatuur', website dbnl.

in het kader van hun natievorming de wereld verdeelden volgens de tegenstelling ‘wij/zij’. Het vaak tot op grote hoogte opgeklopte nationalisme is uiteindelijk een van de belangrijkste – zo niet de belangrijkste – oorzaken geweest van de Eerste Wereldoorlog, de ‘oercatastrofe van de twintigste eeuw’.[462] Binnen het Engelse, Franse, Duitse of Oostenrijkse unitaire nationalisme paste geen bevolkingsgroep met een afwijkend geloof en afwijkende gebruiken, zoals Joden, nog daargelaten de historische ballast die de verhouding katholieken en Joden met zich meegebracht had. Poorthuis en Salemink spreken dan ook van een hoogconjunctuur van antisemitisme in Europa voor de periode van het einde van de negentiende eeuw in hun diepgravende studie *Een donkere spiegel*.[463]

Misschien moet het begin van het aanzwellen van de altijd al bestaande anti-Joodse gevoelens in Limburg eerder gedateerd worden. Aanleiding voor deze stelling zijn de beide al genoemde encyclieken uit 1832 en 1834 van paus Gregorius XVI en de instelling van het vicariaat Roermond in 1840 met de benoeming van Paredis tot administrator en titulair bisschop.[464] De katholieke kerk keerde daarmee volledig terug als machtsfactor in de Limburgse maatschappij. Daar hoefde de kerk geen andere denominatie te dulden. De te volgen gedragslijn was in de twee genoemde encyclieken uitgestippeld: verzet tegen iedere vorm van liberalisme.

Bovendien was er in de loop van de jaren veertig sprake van een Europese economische crisis met her en der ernstige tekorten aan voedsel. De geschiedenis leert dat bij zulke crises Joden vaak als daders/veroorzakers worden gezien. In Limburg was er bovendien groot ongenoegen over de hereniging in 1839 met Noord-Nederland. Afscheidingsbewegingen pleitten voor losscheuring van Nederland en heraansluiting bij België of een status als het Groothertogdom Luxemburg. Crisis, honger en oproer zijn de ideale voedingsbodem voor haatgevoelens.

Het blad *Catholijke Nederlandsche Stemmen* publiceerde tijdens de jaren veertig artikelen als ‘Toenemende heerschappij van het Jodendom in onze dagen’.[465] In zijn bijdrage ‘Conservatisme en antisemitisme’ voor het themanummer *Katholicisme en antisemitisme* van *Trajecta* heeft Jan Ramakers erop gewezen dat ook landelijk vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw er een kentering kwam in de houding van katholieken ten opzichte van Joden. Schimpscheuten over uitbuiting door Joden, het Joodse grootkapitaal, de

[462] Deze term is ontleend aan George F. Kennan, *The Decline of Bismarck’s European Order. Franco-Russian Relations 1875-1890* (Princeton 1981).
[463] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 56.
[464] Voor 1840 behoorde Limburg tot het bisdom Luik.
[465] *Catholijke Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, 13e jg. (1847) 386.

verjoodste pers en de vermeende invloed op de politiek keren dan met grote regelmaat terug in *Catholijke Nederlandsche Stemmen*. De oplage van dit blad schijnt overigens niet erg hoog geweest te zijn.

Ook een katholieke intellectueel als J.A. Alberdingk Thijm liet zich al in 1840 meeslepen door bizarre verhalen over rituele moorden door Joden op christenen. Dit naar aanleiding van het gerucht over een vermeende rituele moord in dat jaar op een katholieke monnik, pater Tommaso, in Damascus. De monnik was op 5 februari van dat jaar verdwenen. Korte tijd later, eveneens in diezelfde maand februari 1840 verdween een Grieks-orthodox jongetje van het eiland Rhodos. Ook daar ontstond het gerucht dat Joden de moordenaars waren. Beide voorvallen kregen in Europa grote bekendheid.

Ondanks deze aanzetten tot antisemitisme in de eerste helft van de negentiende eeuw kan volgens Ramakers het klimaat in katholiek Nederland in die periode nog niet als structureel antisemitisch beschouwd worden. Dat is vanaf de jaren zeventig in die eeuw anders. Er is volgens hem dan nauwelijks een periodiek van katholieke signatuur te vinden waarin niet alle elementen van antisemitisme zijn terug te vinden: niet alleen religieuze en pseudoreligieuze vooroordelen worden geventileerd, maar ook en op ruime schaal, sociaaleconomische en – vooral – politieke vooroordelen.[466]

Poorthuis en Salemink betogen dat het antisemitisme in katholieke kring in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw niet massief en algemeen aanwezig was. Hoewel de bovenstaande inventarisaties niet alomvattend voor het gehele bisdom Roermond en/of de provincie Limburg zijn, valt voor dit landsdeel een anti-Joodse houding, regelmatig overgaand in Jodenhaat, dikwijls niet te ontkennen. De Limburgse pers, voor zover in handen van de katholieke kerk, was in de negentiende eeuw overwegend anti-Joods. Niet zelden was er sprake van haat. Soms is er sprake van een ongebreidelde Jodenhaat en regelrecht antisemitisme en racisme, zoals bij M. Waterreus, F.L.E.M. Hendrichs en de hiervoor besproken J.H.L. Russel.

Eenzelfde verwijt van ongebreidelde Jodenhaat kan men bisschop Paredis niet maken. ‘Bij hem treffen we blijken van het traditionele anti-judaïsme aan. In zijn boodschappen voor zijn gelovigen verwerkte hij nogal eens voor Joden beledigende teksten. Overigens, ook leidende figuren en anderen in orthodox-protestantse kringen lieten zich in gelijkluidende zin uit over Joden. Zo viel in het gereformeerde blad *De Standaard* de navolgende tekst, weliswaar als onderdeel van verontwaardigd berichtgeving over pogroms in Oost-Europa:

[466] Ramakers, ‘Conservatisme en antisemitisme’, 64-65; idem, ‘Maar de Joden zijn toch slechte mensen …’, 9-14; Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 210-211.

> ‘Slechts zie men op één ding wel toe. Hierop namelijk dat men deze straatkabalen niet verwarre met den volkomen gerechtvaardigden strijd én tegen het oppermachtigen Joodsche element in ons publiek leven én tegen de onderdrukking van schamele armen door rijke Joodsche woekeraars. Natuurlijk zijn de Joden in Europa vrij om te staan voor den hoogst mogelijke invloed; en het zou laf zijn indien ze anders deden.’[467]

In hoeverre deze geestelijke leiders zich van het effect van hun berichtgeving in hun media bewust waren? Er valt veel voor te zeggen dat zij niet hebben willen inzien welke schade zij met hun negatieve berichtgeving aanrichtten. Zij hebben welbewust gehandeld, anders zouden zij niet gestreefd hebben naar een overheersende greep op de kranten, zoals gezegd in de negentiende eeuw de enige media om wekelijks en later meerdaags het publiek te bereiken. Voor Paredis in het bijzonder geldt dat hij redelijkerwijs de in Roermond geproduceerde antisemitische werken van de vrome katholieke uitgever Waterreus gekend moet hebben. Het weinig fraaie voorbeeld van zijn paus Pius IX – bijvoorbeeld diens erkenning van Lorenzino van Marostica als vijfjarige martelaar en zijn aanprijzing van *Le Juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens* – heeft hij gevolgd. Ook het voorbeeld van de opvolgende paus, Leo XIII – op diens houding tegenover Joden zal hierna nog worden ingegaan –, zal door Paredis gevolgd zijn.

Verzet tegen antisemitisme: Schaepman en Aalberse

In algemene zin is de houding van de katholieke kerk en de katholieke media in Nederland in de negentiende eeuw te kenschetsen als reactionair conservatief.[468] Dat is een houding waarbij de status-quo wordt verworpen, de veranderingen in de maatschappij negatief worden beoordeeld en gestreefd wordt naar terugkeer naar een verleden dat sterk wordt geromantiseerd. De verfoeide vooruitgang is in de ogen van de degenen die deze vorm van conservatisme aanhangen, bewerkstelligd door agitatoren die niet anders dan de vervulling van eigen ambities najagen.[469] Lees voor agitatoren: socialisten, liberalen, vrijmetselaars en Joden. In Roermond werden aan het begin van de jaren negentig herhaaldelijk de leiders en deelnemers van demonstraties van de Sociaal

---

[467] *De Standaard*, 29.08.1881. Dit blad werd in 1872 opgericht door de antirevolutionair Abraham Kuyper. Wallet schrijft over hem: ‘Kuyper zag Joden als een bedreiging en obstakel voor een werkelijk christelijke identiteit van de natie’. Ook laakte Kuyper banden van Joden met liberalisme en socialisme. Hij ageerde tegen ‘Joodse invloed’ en de zogenaamde Joodse greep op de pers, het geld, de economie en de politiek. Zie Wallet, ‘Waarom het antisemitisme uiteindelijk niet aansloeg.’, op research.vu.

[468] Voor een typologie van het conservatisme zie Ramakers, ‘De houding van de Nederlandse katholieken’, 89-91, die daarbij refereert aan de visies van historici als K. Epstein en H. von der Dunk (*Conservatisme*, 105) en het door deze beide auteurs gehanteerde begrip ‘reformistisch herstelconservatisme’.

[469] Ibidem, 90.

Democratische Bond tot bloedens toe de stad uitgeranseld door horden die door de pers en de kerk waren opgehitst.[470]

Na de eeuwwisseling trad langzaam, maar eigenlijk pas meer algemeen na de Eerste Wereldoorlog, een periode van aanpassing in, waarin men zocht naar antwoorden op de problematiek van de modernisering. Die gewijzigde houding wordt wel aangeduid als reformistisch herstelconservatisme.[471] Dit impliceert enerzijds aanvaarding van maatschappelijke veranderingen en anderzijds een poging de veranderingen te beheersen vanuit de intentie het oude geïdealiseerde bestel in een aan de moderne tijd aangepaste vorm nieuw leven in te blazen.

In het kader van die overgang naar een aanvaarding van maatschappelijke ontwikkelingen kan men de houding zien van enkele toonaangevende katholieke prominenten die publiekelijk afstand hebben genomen van Jodenhaat en antisemitisme en daartegen hebben geprotesteerd. H.A.J.M. Schaepman, priester-politicus en als Tweede Kamerlid leider van de eerste katholieke partij, en P.J.M. Aalberse, in de jaren 1930 leider van de Rooms-Katholieke Staatspartij en eerder minister voor deze partij, hebben het katholiek antisemitisme veroordeeld. [472] Schaepman verwoordde zijn standpunt in zijn krant *Het Centrum*. Ook tijdens de twaalf jaar durende Dreyfus-affaire was deze krant het enige katholieke blad dat het opnam voor Dreyfus.

Aalberse was het duidelijkst in zijn veroordeling van antisemitisme. Op 6 februari 1900 hield hij een lezing voor de R.K. Kieskring Amsterdam met de titel ‘Antisemitisme’, die veel opzien baarde maar ook op felle weerstand stuitte. De toenmalige deken van de katholieke kerk in Amsterdam, mgr. A.G. Schweitzer, liet in een reactie op deze lezing de naam van Aalberse verwijderen van de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen. Aalberse zou naar de mening van Schweitzer in zijn lezing de indruk hebben gewekt dat alle katholieken antisemitisch waren.[473] In zijn uitdrukkelijke afwijzing van iedere vorm van antisemitisme in katholieke kring heeft Aalberse tijdens zijn verdere leven onwrikbaar volhard.

De invloed van vooraanstaande politici als Schaepman en Aalberse is wel zodanig geweest dat antisemitisme binnen het Nederlandse katholicisme als zodanig nooit overheersend is geworden.[474] Wat het bisdom Roermond betreft, was er echter tot aan het optreden van de van de bekende priester Henri Poels in de vroege jaren dertig van de twintigste eeuw, geen gezaghebbende katholieke

[470] De Boer en Maasen, ‘Rood gevaar in een roomse stad. De SDB in Roermond in 1893’, 84-97.
[471] Ramakers, ‘De houding van de Nederlandse katholieken’, 91. Ramakers ziet dit reformistisch herstelconservatisme onder andere bevestigd in de encyclieken *Rerum Novarum* uit 1891en *Graves di communi* uit 1901 van Leo XIII en *Quadragesimo Anno* van Pius XI uit 1931.
[472] Toch waren ook Schaepman en Aalberse niet geheel ongevoelig voor de negatieve beeldvorming rond de Joodse bankier en woekeraar. Zie hiervoor Ramakers, ‘Godsmoordenaars en Addergebroed’, 98.
[473] Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming*, 205.
[474] Ibidem, 205-206.

stem die zich publiekelijk achter dat standpunt van Schaepman en Aalberse schaarde. Een veelzeggend gegeven.

II.2.6 Maatschappelijke situatie van Joden in Roermond aan het begin van de twintigste eeuw

Joodse aanwezigheid in de Roermondse maatschappij

Aan het begin van de twintigste eeuw was de Joodse gemeente in Roermond in aantal kleiner geworden, maar degenen die waren gebleven, waren gevestigde burgers van de stad geworden die over het algemeen met respect behandeld werden. Alex Sternfeld met zijn confectiemagazijn aan de Markt dat hij en zijn vrouw Rosalie van hun (schoon)ouders Daniel en Rosetta Egger-Keijzer hadden overgenomen, Sallie Hiegentlich met zijn groothandel en confectiefabriek, Henri Willem en Sallie Goudsmit met hun textielwinkel Elgozo (de naam staat voor Levie Goudsmit en Zonen), overgenomen van hun vader, in de Brugstraat, Oscar Goudsmit, neef van Henri Willem en Sallie, met zijn textielgroothandel, de koopman Jacob Goedhart en zijn zoon Alexander met hun dassenfabriek Corona, Emile Leviticus met zijn huidenzaak, David Behretz met zijn veehandel en Marcus Vos met de manufacturenwinkel 'De Kleine Winst', het zijn enkele voorbeelden van destijds bekende Joodse ondernemers in de stad.[475] Ook heeft de familie Goudsmit jarenlang een onderneming in vellen en huiden gehad, totdat definitief de overgang naar een textiel- en confectiewinkel werd gemaakt.

Het volgende overzicht laat de beroepen van Roermondse Joden tussen 1900 en 1915 zien[476]:

koopman/-vrouw, hotelier, winkelier, kramer	20
winkelbediende	2
slager	1
kantoorbediende	1
beambte Staatsspoorwegen	6
commies rijksbelastingen	1
klerk post en telegraaf	1
militair	2
glasschilder	1
reiziger	2
godsdienstleraar	3

[475] Ontleend aan Lemmens, 'Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940'. Verwarrend is dat ook Levie Goudsmit terzelfder tijd zijn manufacturenwinkel exploiteerde onder de naam 'De Kleine Winst'. Daar zal wel enige concurrentiestrijd over gevoerd zijn.
[476] Ibidem.

leraar Rijks HBS	1
moutfabrikant	1
pianolerares	1
schoenmaker	1
totaal	44

Vrijwel alle kinderen van Joden volgden onderwijs aan de openbare lagere school en – bij voldoende capaciteiten en mits de ouders daar belangstelling voor hadden – aan de neutrale Rijks HBS, dit met één uitzondering. Zoals eerder opgemerkt, kreeg Jacob Hiegentlich, geboren in 1907, gymnasiumonderwijs aan het Bisschoppelijk College Roermond. Het opgroeien in deze overwegend katholieke omgeving samen met het volgen van katholiek onderwijs zou hem er later dan ook toe brengen om te spreken van 'een verwarrend mêlé van Rooms en Joods gebeuren'.[477]

Toen hij zestien jaar oud was, schetste Jacob in zijn dichtbundel *Die Rote Nacht* scherp de afstand tussen Joden en christenen. Het gedicht heet 'Fieber.II.' en toont het gemoed van de jonge dichter tijdens het luiden van de kerkklokken – de ouders van Jacob woonden in het centrum van de stad –:

> '"Christ ist erstanden wie er eins gesagt."
> Aus dem Lande die Glocke klagt.
> (...)
> Wer ist erstanden?
> Er ist erstanden.
>
> Unsereins?
> Unserkeins.'[478]

Schinderhannesrel maar ook bijstand voor slachtoffers Russische pogroms

Een voorval dat de Joodse gemeenschap in Roermond als kwetsend en bedreigend heeft ervaren, was de uitvoering in 1909 van de opera bouffe Schinderhannes. Dat is een al uit 1864 daterend werk van de Roermondse schrijver Emile Seipgens, een uitgesproken liberaal.[479] Het verhaal draait om een roverhoofdman die zijn ziel aan de duivel verkoopt. De Schinderhannes wordt tot op de dag van vandaag eens per zeven à acht jaar in Roermond uitgevoerd.

---

[477] Nissen, 'Jacob Hiegentlich 1907-1940', 19.
[478] Hiegentlich, *Het zotte vleesch / Mirjam-Provincie-Vlucht uit de vrouwenwereld / Gedichten*, 216-217, oorspronkelijk opgenomen in de dichtbundel *Die Rote Nacht. Spätjahr* onder de auteursnaam Jaap Hiegentlich (Roermond 1923).
[479] Voor Seipgens zie Nissen, *Emile Anton Hubert Seipgens*; idem, *De akkoorden van het gemoed*.

Deze dialectopera is al meer dan 150 jaar een vast onderdeel van de Roermondse traditie.

Aanvang 1909 verzorgde een plaatselijke toneelvereniging de uitvoering. Het was een aangepaste versie die nogal wat antisemitische uitlatingen bleek te bevatten. Het kerkbestuur van de Israëlitische gemeente schreef er na de uitvoering een protestbrief over aan de gemeenteraad. Wat hen nog het meest gestoken had, was dat de burgemeester bij zijn voorafgaande controle wel de voor katholieken grievende passages had geschrapt, maar de voor Joden kwetsende uitdrukkingen had goedgekeurd. Zij tekenden ten sterkste protest aan tegen deze handelwijze van de burgemeester, en vroegen om dit niet meer te laten gebeuren. Er zou voor gezorgd moeten worden dat 'hierdoor het kweeken van godsdiensthaat voorkomen wordt'.[480]

Die burgemeester was Julius Sanders, een weinig talentvolle oud-Atjeh militair die als bestuurder van Roermond vaker gefaald heeft. Terwijl het verwijt van de Joden tegen de burgemeester gericht was, besloot de raad op advies van Sanders te antwoorden met de dooddoener dat het onderwerp van de klacht niet tot zijn competentie behoorde. Men moest zich maar tot de landsregering wenden.[481]

De gewraakte tekst van de uitvoering van deze Schinderhannes is niet traceerbaar. Wel valt op dat de recensent van de katholieke *De Nieuwe Koerier* geen enkel woord besteedde aan de beledigende tekst, terwijl de correspondent van de liberale *Roermondenaar* constateerde dat de bewerker van de opera 'niet heeft kunnen nalaten uiting te geven aan de mindere sympathie die hij schijnt te voelen voor de Israëlieten'.[482]

Tegenover deze pijnlijke gang van zaken rond de volksopera Schinderhannes stond een breed gedragen initiatief enkele jaren eerder, aan het einde van het jaar 1905. In Rusland was in de loop van dat jaar revolutie uitgebroken. Door de Alliance Israélite Universelle was opgeroepen steun te verlenen aan de slachtoffers van de woelingen in dat land.[483] Zoals zo vaak in Oost-Europa en Rusland werd de schuld voor de onrust en ellende vooral aan de Joden gegeven. Pogroms waren er het gevolg. In Roermond werd een comité opgericht om gelden in te zamelen. Tot de veertien leden behoorden vier Joden, Jacob Goedhart, Leo Straus, Emile Leviticus en Aäron Colthof, respectievelijk voorzitter, vicevoorzitter, penningmeester en *chazan* van de Joodse gemeente.

---

[480] GAR, nr. 1005, Kanton en gemeentebestuur van Roermond (Nieuw Archief), inv.nr. 1458, nr. 968.
[481] GAR, Gemeenteraad Roermond, verslag vergadering d.d. 3 april 1909. Zie voor biografische gegevens van burgemeester Julius L.Th. Sanders, werkzaam in Roermond tussen 1907 en 1927: Van der Bruggen, 'Nabij de Grote Oorlog', 16-17.
[482] *De Nieuwe Koerier*, 02.02.1909; *De Roermondenaar*, 06.02.1909.
[483] De Alliance Israélite Universelle werd eind 1860 in Parijs opgericht als centrale organisatie van Joden in de gehele wereld. Aanleiding hiertoe waren onder andere de Jodenvervolging in Damascus in 1840 (op basis van het verwijt van rituele moord) en de kwestie Mortara. Gegevens ontleend aan Gans, *Memorboek*, 604.

Het comité met de naam ‘Het Roermondsch Comité van de slachtoffers der Russische Woelingen’ werd voorgezeten door burgemeester Godfried Raupp. Personen uit de Roermondse katholieke elite en ook dominee Hugo van Rossem waren de andere comitéleden.[484]

Aanvang 1913 verboden de burgemeesters van ’s-Hertogenbosch en Roermond de opvoering van het toneelstuk van Willem Schürmann ‘De Violiers’ met als reden ‘de kwetsende inhoud voor Israëlieten’. Kennelijk had burgemeester Sanders na het incident in 1909 zijn les geleerd.[485] Joden hadden zich gestoord aan de inhoud van het toneelstuk. Schürmann, die van half Joodse afkomst was, had een milieu geschilderd van Joodse handelaren in ramsj (rommel), waardoor het toneelstuk niet bepaald vleiend voor de Joodse bevolkingsgroep was.

Facetten van het toenmalig Joods leven in Roermond

Er zijn gelukkig enkele bronnen die ons iets meer vertellen over Joods leven in de stad en over de Roermondse Joodse gemeente in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Die gemeente was, zoals al eerder besproken, in naam orthodox. Vrijwel alle gemeenten in de Nederlandse Israëlitische wereld hadden een orthodoxe oriëntatie. Belangrijk voor de Joden in Roermond was Salomon Heertjes, de man die in 1908 opperrabbijn voor Brabant en Limburg werd en die dat tot zijn dood in 1947 zou blijven.[486] Hij was de opvolger van rabbijn Louis Landsberg, zij het dat na diens dood in 1904 er tijdelijke waarnemers zijn geweest voor deze post, in 1905 L. Wagenaar en in 1906 en 1907 rabbijn S.J.S. Hirsch.

Naast zijn studie aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium, volgde Heertjes de studie klassieke letteren aan de Universiteit van Amsterdam. Al in 1904 werd hij als rabbijn toegelaten. In zijn latere ressort was hij actief om een verdieping van het religieuze leven te bewerkstelligen. Het was Heertjes die de oprichting stimuleerde van lokale verenigingen als *Hachnosat Ourechiem* (Steun aan doortrekkenden) en afdelingen van *Tischbie* (Vereniging ter bevordering van het Joods bewustzijn) en *Agoedas Jisroeil* (Vereniging van wetsgetrouwe Joden). Hij was geen gemakkelijk man en raakte nogal eens in conflict met de plaatselijke besturen en hun leraren, ook al omdat hij een tegenstander was van de zionistische beweging. Anderzijds dwong hij veel respect af, vervulde hij overal onderwijstaken en nam hij examens af. Heertjes bestreed het zionisme

[484] *De Nieuwe Koerier*, 23.12.1905; *CBIN*, 15.12.1905.
[485] *CBIN*, 17.01.1913; Van der Vorst, Een diepzwarte sluier, 40, bevestigt dat ook in Venlo de opvoering van dit toneelstuk verboden werd. Voor afkeurende besprekingen zie *NIW*, 05.04.1912 en 12.04.1912 en *CBIN*, 24.01.1913, alsmede *De Joodsche Wachter*, 31-01-1913. Zie voor de tekst, zie website dbnl.
[486] Website brabantserfgoed.nl/personen/h/heertjes-salomon. Aan deze biografie en aan Weissmann ‘Het leven hen ontnomen’ zijn de hiernavolgende gegevens ontleend.

fel. Het vond in zijn ogen slechts aanhang bij geassimileerde Joden. Hij achtte zionisme onverenigbaar met het traditionele Jodendom. De *galoet*, de ballingschap, zou slechts eindigen bij de komst van de *Masjiach*, de Messias. Daarom was het zionistisch streven in strijd met de godsdienst. Heertjes was streng in de leer, zoals blijkt uit zijn uitspraak: 'Het behoud van de *sjabbat* is het behoud van de hele wereld. Ons Jodendom staat en valt daarmede'.[487]

In Maastricht moet Heertjes weinig geliefd zijn geweest.[488] Zijn wens om, gelet op zijn status, met paard en koets afgehaald te worden van het station, zijn strenge wensen over koosjer voedsel voor hemzelf en zijn nadruk op het naleven van de voorschriften van de Joodse godsdienst droegen daaraan bij. Ook in zijn standplaats 's-Hertogenbosch was niet iedereen vol lof over deze opperrabbijn. De Bosschenaar Max Cahen, die in zijn jonge jaren Heertjes in Den Bosch had meegemaakt, verweet hem later dat hij van zijn grote kennis niets aan de leden van zijn gemeente had overgedragen. Als *Moré* van het Amsterdamse *Beth Hamidrasj* beschikte Heertjes immers over een grote eruditie, maar hij zou zich liever beziggehouden hebben met 'persoonlijk aangename bezoeken aan Joodse gemeenten'.[489] Met enige regelmaat was Salomon Heertjes ook in Roermond te vinden. Van zijn bezoeken aldaar verschenen dan telkens korte verslagen in het *NIW* en het *CBIN*.

Ook voor deze periode is het interessant de Roermondse *chazonim* te noemen. De *chazan* Colthof, die in 1898 benoemd was, vertrok negen jaar later. Zijn opvolger in 1907 was Leonard Goldsmid, die op zijn beurt in 1911 werd opgevolgd door Hartog Mozes Trompetter. Bij het zestigjarig jubileum van de synagoge in 1913 werd door het blad *De Joodsche Prins* een staatsiefoto van de Roermondse *parnassim* gemaakt.[490] Trompetter staat daarop naast opperrabbijn Heertjes. In Roermond vervulde hij veel taken. Toen hij naar een andere standplaats vertrok, moest de voorzitter van de Roermondse gemeente Jacob Goedhart zijn taken als *chazan*, *sjouchet*, *poorser* en *sjammes* overnemen.[491]

Verder verschaft Jacob Hiegentlich ons interessante informatie over het katholieke Roermond in de vroege twintigste eeuw.[492] Onder andere in zijn al eerder genoemd roman *Schipbreuk te Luik* vinden we veel passages die ons een

---

[487] Citaat uit de biografische schets van Heertjes op de website Brabants erfgoed.
[488] Deze gegevens over het optreden van Heertjes in Maastricht zijn ontleend aan: Lemmens, *Joods Leven in Maastricht*, 62-62.
[489] Cahen, *In vrede en vriendschap*, 30-32. *Moré* heeft de betekenis van hoogste eretitel (*choweir*) voor een rabbijn De titel is te vergelijken met een doctorsgraad in de theologie. Het *Beth Hamidrasj Ets Haim* (Leerhuis Boom des Levens) in Amsterdam was opgericht ter bevordering van de studie van de *Thora* en andere religieuze teksten.
[490] De bewuste foto is gepubliceerd in Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 20. Anders dan daar vermeld, is de staande persoon rechts niet Sallie Hiegentlich, maar Marcus Vos.
[491] *NIW*, 07.01.1921. *Sjouchet* en *poorser* zijn functionarissen die het koosjer ritueel slachten uitvoeren.
[492] Het Joodse leven in Maastricht is op een vergelijkbare wijze beschreven, maar dan in de boeken van de auteur Salvador Hertog. Ook bij deze auteur is de door Hiegentlich beschreven afstand te vinden Zie bijvoorbeeld: *Meijer en ik* (Amsterdam 1981).

inkijk geven in het leven van een Joods jongetje in katholiek Roermond. Het eerste hoofdstuk ervan beschrijft Jacobs jeugd. De hoofdpersoon Alex Moser heeft eigenschappen van Jacob. Op zaterdag staat thuis de sabbattafel feestelijk gedekt. Er is bezoek van een Joods vriendje, Theo Marx. De Joodse jongens gaan dan wandelen door de 'erg Roomsche stad'. Op alle hoeken van de straten staan 'afgodsbeeldjes' (katholieke heiligenbeelden). Spottend spreken zij over het Mariabeeld dat genezing zou bieden, maar dat niet deed voor de vrijer van de meid (dit betreft het Mariabeeld in de Roermondse bedevaartplaats Kapel in 't Zand). Theo vertelt dat zijn vader handelt in kruisbeelden, kerkboeken, rozenkransen, wijwaterbakjes en scapulieren. ''n Soort talisman die christenen om hun hals hangen, 'n medaille of 'n lapje. Net als bij ons het *arbankamfess*'.[493]

De jongens spreken over de opperrabbijn die daags erna zal komen. Vroeger at die altijd bij de Mosers. Maar de moeder van Alex had de naam gekregen niet zo erg vroom te zijn. 'Moeder kon geducht spotten met dien oreerende Raaf' (de bijnaam voor rabbijn Salomon Heertjes die een imposant figuur had en een zwarte haardos).[494] De rijke Joodse fabrieksdirecteur Wohlwill krijgt ook geen bezoek van de Raaf, want hij was klokvrij en at varkensvlees.[495] Op zondag is er de Joodse school in het *géder* waar dan de opperrabbijn komt.[496] Alex vindt hem 'n aansteller met zijn uitspraken over *de jytse horang*, de boze geest, en over de morele en religieuze verheffing des Jodendoms.

Dan trekt er een processie langs zijn woonhuis met alle katholieke pracht en praal. Verbijsterd kijkt Alex toe. Bij elke deurpost staan Maria en Jezus op witte altaartjes. Alex ziet al zijn klasgenoten meelopen met de rozenkrans in de hand. Alle toeschouwers gaan knielen. Hij is blij op afstand te zijn zonder dat hij een naar gevoel in z'n knieën krijgt. 'O dit was 'n prachtig oogenblik van bonte en emotioneerende weelde, alles knielde in diepe vereering en er stokte iets in 't Joodsche jongetje daarboven op 't balkon (…)'.

In het *géder* is de godsdienstleraar aanwezig, meneer Daniëls, in werkelijkheid *chazan* Hartog Mozes Trompetter.[497] Later op de dag eet vader Moser in een uitspanning een boterham met ham. Zijn neefje Siegfried verbaast zich daarover: *gazzer*, wie at er nou *gazzer*?

Ook is er de scene waarbij Alex en Theo in de synagoge luisteren naar de rabbijn: 'de Raaf: '(...) galmde over onze moreele en religieuze verheffing. Maar

---

[493] *Arbankamfess*: een vierhoekig kleed met 'schouwdraden' dat de traditioneel levende Jood onder zijn bovenkleding draagt.
[494] Ook Cahen, *In vrede en vriendschap*, 31-32, beschrijft hem als een man met een imposant voorkomen, groot en rijzig met een zwarte baard, 'een verschijning als een kerkvorst met een voorkomen in de richting van de knapste missiepater'. De naam 'Raaf' berust op een woordspel op de titel 'Rav' voor rabbijn.
[495] 'Klokvrij': geheel los van de Joodse traditie.
[496] *Géder*: Joodse godsdienstschool; term, gebruikelijk in het provinciale Jodendom van vóór de oorlog.
[497] Hartog Mozes Trompetter (1868-1943) woonde en werkte in Roermond van 1911 tot 1921.

er was veel verkeerds in Israël. (…) De eenvoudige, onontwikkelde gemeentenaren hoorden 't met doffe vertwijfeling aan, ze begreepen nooit veel van dat plechtig tooneel. Als hij af en toe 'n bekende Hebreeuwsche zin zei, knikten ze met de hoofden (…), maar ze praatten toch liever over koeien, manufacturen of politiek'. (...) Amalek is in ons, laten we den boozen geest, *den jytse horang*, uitrukken uit onze harten, broeders en zusters.'[498] De jongens barsten bij het horen van deze woorden in lachen uit, verstoren de bijeenkomst en worden de deur uit gestuurd. Dezelfde rabbijn komt even later bij de Mosers vergeefs *sjadjene* om de oudste zoon ertoe te brengen te trouwen met een Joods meisje.[499]

II.2.7 De liberale en de katholieke pers in Roermond in 1913

In het jaar 1907 kreeg Roermond weer een tweede krant, opnieuw van liberale snit. De oprichters gaven er pesterig de koptitel *De Roermondenaar* aan. Dat was een verwijzing naar de ooit door bisschop Paredis getorpedeerde krant met diezelfde naam. Het blad verscheen in de rest van de provincie onder de naam *Limburg's Belang*. De klerikale partij in Roermond beschreef het in de gemeenteraad als 'een trottoirblaadje (…) dat de ontvanger het schaamrood op de wangen bracht'.[500]

Het is interessant de reacties van deze nieuwe krant en de katholieke *De Nieuwe Koerier* te vergelijken naar aanleiding van de gang van zaken rond de vermeende rituele moord die in Kiev in 1911 door Mendel Beilis gepleegd zou zijn. Toen het strafproces tegen Beilis na verloop van twee jaar voor het Gerechtshof in Kiev werd gevoerd, wekte dit mondiale verontwaardiging. Zelfs de katholieke aartsbisschop van Wilna (Vilnius) liet van zijn sterke afkeuring blijken. Daarentegen was het optreden van paus Pius X en vooral van zijn staatsecretaris Merry del Val in deze kwestie dubieus. Noch de paus noch Merry del Val hebben afstand genomen van deze geruchtmakende aangelegenheid.

De liberale *Roermondenaar* deed op 25 oktober 1913 uitvoerig verslag van de zaak met veel details over alle ongerijmdheden en valse beschuldigingen. De redacteur noemde de aanklacht:

> 'Een overblijfsel uit den tijd der zwarte magie en tooverij, een wreede en ongegronde belastering van het Jodendom, een beleediging van de beschaving van het westen, een schande voor de kerken in welker naam zij door fanatici is ingebracht'.

---

[498] *Amale*k staat in de Joodse traditie voor de vijand van de Joden.
[499] *Sjadjene*(*n*): bemiddelen om een huwelijk tot stand te brengen.
[500] GAR, *Handelingen* 1909, 426-429.

De katholieke tegenhanger publiceerde er eerst enkele korte berichten over die niet van vooringenomenheid getuigden.[501] Maar een halfjaar later, in de editie van 17 februari 1914, volgde naar aanleiding van een nieuwe verdenking van rituele moord dit bericht:

> 'Te Fastoff [in Oekraïne HvdB] werden twee Joden aangehouden onder verdenking van den moord van een Joodsch kind. Later bleek het slachtoffer een christenkind te zijn. De Daily Mail geeft nu de volgende lezing van het geval: In het kleine dorpje Fastoff is twee maanden geleden een christen-wees, die bij een Joodsche familie woonde, vermoord en na een formeel onderzoek begraven. Naar aanleiding van loopende geruchten werd het lijk opgegraven. En naar men zegt, werden bij de lijkschouwing dertien wonden ontdekt en stelde men vast, dat kort voor den dood eenige Joodsche ritueele handelingen waren verricht. De bevolking is zeer opgewonden, men vreest dat deze zaak de gemoederen nog meer in beweging zal brengen dan het geval Beilis. (…)
> Voor drie jaar terug was Kief (sic) het tooneel van een geheimzinnige misdaad. De scholier Yontchinsky werd vermoord onder dezelfde omstandigheden als nu de kleine Packhoff. Alles werd in het werk gesteld om de justitie in haar werk te belemmeren. Beilis werd gearresteerd maar wegens gebrek aan bewijs weer op vrije voeten gesteld. In het verdict werd verklaard dat de moord in het huis van een Jood had plaats gehad. Men weet dat de Joodsche sekte der Hassidim die zeer verbreid is èn in Polen èn in Rusland volgens de getuigenis van Israëlitische schrijvers er nog barbaarsche zeden op nahoudt. Tot zoover de Daily Mail. Waar allerwegen over het geheimzinnig geval geschreven wordt, kan het niet onvermeld blijven. De lezer hoede zich echter voor overijlde gevolgtrekkingen aangaande een zg. ritueelen moord.'

Het loslaten van oude vooroordelen en ongegronde beschuldigingen bleek voor de katholieke *De Nieuwe Koerier* ook in 1914 nog steeds een stap te ver. Katholieke kranten als *L'Unità cattolica* in Florence, de al genoemde spreekbuis van het Vaticaan *La Civiltà cattolica* en het ultra-katholieke Franse blad *L'Univers* gingen ook na de vrijspraak van Beilis door met het verdedigen van de stelling dat Joden rituele moorden zouden plegen.[502] Deze bladen bleven bovendien heftig de juistheid van de vrijspraak betwisten. Ook beschuldigden zij de Joden van het omkopen van de gerechtelijke autoriteiten in Rusland.[503]

---

[501] *De Nieuwe Koerier*, 09.10.1913, 16.10.1913, 08.11.1913, 11.11.1913 en 04.12.1913.
[502] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 227-236.
[503] Voor een inventarisatie van de berichtgeving in de plaatselijke krant over Joden in de cruciale periode 1920-1940, zie hierna hoofdstuk II.3.4: 'De houding van de katholieke pers tegenover Joden'.

II.2.8 De Eerste Wereldoorlog en de Joden

De bewoners van de grensstad Roermond hebben de oorlog 1914-1918 weliswaar als buitenstaanders, maar toch van dichtbij ervaren. Of de Roermondse Joden in die periode op enigerlei wijze de in die jaren in Duitsland en Oost-Europa sterk opkomende Jodenhaat aan den lijve ondervonden hebben, is niet bekend. Onderzoek heeft geen aanwijzingen daarvoor opgeleverd.[504]

Toch heeft deze oorlog ernstige vormen van antisemitisme, verjaging en ontrechting van Joden met zich mee gebracht. Het al in de voorafgaande jaren steeds verhevigend nationalisme en uitbundig patriottisme, gepaard aan de oorlogszucht van veel Europese intellectuelen, was voor velen een verontrustend verschijnsel, onder wie de Joodse schrijfster Carry van Bruggen. Geschokt door de onzinnige premissen en alomvattende pretenties van nationalisme en patriottisme werkte zij aan een stelselmatige ontmaskering van die door de oorlog op gang gebrachte gevoelens en emoties. Ook vreesde ze als Jodin de homogeniserende tendensen van het mobilisatieproces.[505] Voor Joden beloofden die weinig goeds.

In vele Europese landen hadden Joodse minderheden de sterke behoefte om te tonen dat zij echte vaderlanders waren. In Duitsland verkondigde de *Jüdische Rundschau* van 7 augustus 1914: 'In dieser Stunde gilt es für uns aufs neue zu zeigen, daβ wir zusammenstolzen Juden zu den besten Söhnen des Vaterlandes gehören.'[506] Naar schatting 96.000 Joodse Duitsers hebben in die oorlog meegevochten. Van hen sneuvelden er circa 11.500. Van die 96.000 Joden heeft 77% frontdienst gedaan, anders dan altijd van antisemitische en militaristische zijde is beweerd.[507] Met de inzet en het offer dat deze Joden brachten, hoopten zij eindelijk een erkenning als volwaardig Duits staatsburger te krijgen. Ook in landen als Frankrijk, Oostenrijk en Rusland werd deelname door Joden als actief militair gezien als een mogelijkheid om als burger geaccepteerd te worden. Zoals Aron Schwertfinger het verwoordde: 'In diesem Kampf aller gegen alle genießen wir Juden den Vorzug für alle Vaterländer zu sterben'.[508]

Na het eerste enthousiasme over de actieve inzet van Joden kwamen er in Duitsland al aan het einde van de maand augustus 1914 geluiden dat een van de Duitse oorlogsdoelen hun verdrijving zou moeten zijn. Dat wantrouwen tegen Joden leidde tot een *Judenzählung* in het leger, een telling van het aantal

---

[504] Van der Bruggen, 'Nabij de Grote Oorlog. Roermond tussen 1914 en 1918', 12-51.
[505] Kieft, *Oorlogsenthousiasme. Europa 1900-1918*; De Keizer, *De dochter van een gazan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*, 40-43.
[506] Piper, *Nacht über Europa. Kulturgeschichte des ersten Weltkriegs*, 315 met een citaat uit *Jüdische Rundschau* 07.08.1914.
[507] Ibidem, 325.
[508] Ibidem, 337 en 367. Schwertfinger overleefde de Eerste Wereldoorlog; hij werd in 1944 in Auschwitz vermoord.

daadwerkelijk meevechtende Joden. De uitslag daarvan werd nooit gepubliceerd, terwijl bij de tellingen ernstig werd gefraudeerd. De uiteindelijk geheim gehouden uitslag hield overigens in dat Joden wel evenredig met anderen in de frontlinie aanwezig waren.[509] Ook werd aan de rechterzijde van het politieke firmament de loyaliteit van Joden ter discussie gesteld. Zouden Duitse Joden op Franse Joden willen schieten, was de vraag.

Tot regelrechte deportaties en moordpartijen van Joden kwam het in Oost-Europa. Uit het Russische deel van Polen en Litouwen werden van de daar aanwezige Duitse en Joodse bevolking naar schatting 200.000 burgers naar Siberië gedeporteerd. Velen van hen kwamen daarbij om. In de tweede helft van augustus 1915 werd de stad Brest-Litowsk door Russische troepen vrijwel volledig verwoest waarbij ook alle Joodse gebouwen en het al zeshonderd jaar oude Joodse archief werden verwoest. Op bevel van het Russische leger moesten de 40.000 inwoners, van wie 30.000 Joden, de stad verlaten, waarna de gehele gebouwde omgeving opgeblazen en in brand gestoken werd.[510]

In november 1917 werd bij brief van de Britse minister van Buitenlandse Zaken Arthur James Balfour de naar hem genoemde *Declaration* bevestigd.[511] Daarin werd medewerking aan een nationaal tehuis voor het Joodse volk in Palestina toegezegd. Deze verklaring leidde tot grote onrust bij de meevechtende Duitse Joden. De *Allgemeine Zeitung des Judentums* zag er aanleiding in tot een publicitair offensief om met felle antizionistische verklaringen de verdenking van een gebrek aan patriotisme te pareren. De *Jüdische Rundschau* noemde het echter een gebeurtenis van uitzonderlijke draagwijdte en van grote waarde.[512]

Hoe de Joden in Roermond over deze oorlog hebben gedacht, is niet bekend. Het geweld zullen zij vermoedelijk verafschuwd hebben, zoals vrijwel iedereen die destijds op de hoogte was van de gruwelijke slagvelden van de oorlog. De sympathie van de klerikaal-katholieke meerderheid in hun stad lag gedurende de eerste tijd bij Duitsland, terwijl de liberale partij van het begin af aan sympathiseerde met België en Frankrijk. Dat laatste kan mogelijk ook voor de Roermondse Joden gegolden hebben, hoewel uit nogal wat artikelen in het

---

[509] Ibidem, 326-327.
[510] Ibidem, 176-179. Aan beide fronten werden Joden vervolgd De Russen deporteerden naast ongeveer anderhalf miljoen Litouwers, Letten en Polen circa een half tot een miljoen Joden. In Galicië vormden Joden ongeveer twaalf% van de bevolking. Onder het Oostenrijks-Hongaars bewind was al een heftige antisemitische campagne gevoerd, maar na de komst van de Russen werd de intensiviteit daarvan nog extra opgevoerd. Na de herovering van Galicië vielen nog vele slachtoffers, naar grove schattingen tussen ruim 11.000 en 60.000 doden. Over de komst van het Oostenrijks-Hongaarse leger werd gezegd: 'Der Einzug in Galizien war der Einzug des Galgens und des Mordes'. Zie ook Laqueur, *The Changing Face of Anti-Semitism. From Ancient Times to the Present Day*, 103-104.
[511] Brief van Arthur James Balfour aan Lord Rothschild 02.11.1917.
[512] Piper, *Nacht über Europa*, 337-338, met citaten uit *Allgemeine Zeitung des Judentums* 30.11.1017 en *Jüdische Rundschau* 16.11.1917.

NIW blijkt dat landelijk in de aanvang met veel sympathie en trots over de militaire deelname van Joden in Duitsland en Oostenrijk werd geschreven.[513]

Duidelijk is echter wel dat de overgrote meerderheid van de Limburgse bevolking zich van lieverlee meer dan ooit Nederlander is gaan voelen. Dit ondanks de scheiding van België 75 jaar eerder. Daar was toen veel emotioneel en zakelijk protest tegen geweest. Op 12 mei 1915 was het honderd jaar geleden dat Roermond was toegetreden tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het eeuwfeest is in de stad groots gevierd, waarbij overigens de negenjarige aansluiting bij België (1830-1839) volledig vergeten werd. De drie kerkgemeenschappen, ook de Joodse, hielden plechtige erediensten om dit heuglijke feit te vieren.[514]

De nabijheid van het door de Duitsers overvallen België leidde in Roermond tot een grote toestroom van vluchtelingen uit dat land.[515] Onder hen waren natuurlijk ook Joden. Het Armbestuur van de Joodse gemeente in Roermond deed daarom in het voorjaar van 1915 een landelijke oproep tot financiële steun voor de in de stad aanwezige Belgische Joden. Na zeven maanden hulpverlening aan vluchtelingen had het bestuur geen middelen meer. 'De kas is echter dientengevolge geheel uitgeput en daardoor zouden de vluchtelingen aan hun lot moeten overgelaten worden, waardoor zij zich wellicht bij niet-Israëlieten moeten begeven, en daar zij zeer nette en godsdienstige personen zijn, wil het Armbestuur daartoe vooralsnog niet overgaan' zo luidde de advertentie in het *CBIN*.'[516]

In de eigen *sjoel* zagen de Roermondenaren intussen regelmatig de uit Luik gevluchte *chazan* P.J. Goldstein die daar was komen assisteren. In veel plaatsen in Nederland maakte hij zich tijdens zijn ballingschap verdienstelijk voor zijn geloofsgenoten.[517]

Wat de reactie van de Roermondse Joden op de *Balfour Declaration* is geweest, is evenmin bekend. De verdeeldheid hierover binnen de Joodse gemeenschap in Nederland was immers groot. In het op dat moment weinig zionistisch gestemde *NIW* werd op 7 december 1917 geringschattend over de verklaring geschreven ('een briefje').[518] Daaraan werd toegevoegd dat 'de heren Zionisten' door dit bericht wel dronken gemaakt zullen zijn.

Van een geheel andere aard was het enthousiasme bij de redactie van het *CBIN*.[519] Uitvoerig werd ingegaan op de problematiek van het Joodse volk en

[513] Bijvoorbeeld *NIW*, 18.09.1914.
[514] Van der Bruggen, 'Nabij de Grote Oorlog', 29-30.
[515] Ibidem, 25-28.
[516] *CBIN*, 30.04.1915.
[517] *CBIN*, 18.10.1918.
[518] *NIW*, 07.12.1917.
[519] *CBIN*, 23.11.1917

zijn toekomst in Palestina. Eén citaat uit dit betoog maakt duidelijk wat de grote Europese oorlog van dat moment betekende voor het zionisme:

> ‘De oorlog immers wórdt gevoerd door staten en in streken waar groote Joodsche massa’s wonen; we zien dus het ontzettende schouwspel van zonen van één volk, die op leven en dood met elkaar strijden, deelen van een volk, die nu eens door de eene dan weer door de andere partij worden beheerscht en uitgebuit, en dat alles in het belang van vreemden, niet in dat van het Joodsche volk zelve.’

Dat er in de Roermondse Joodse gezinnen veel over de *Declaration* gesproken is, mogen we wel aannemen, want de Limburgse kranten stonden voortdurend vol oorlogsverslagen In het jaar 1917 – de Britse legers trokken toen op in de Ottomaanse gebieden – verscheen er het ene na het andere bericht over de toekomst van Palestina. Waar *De Nieuwe Koerier* zich beperkte tot verslagen van krijgsverrichtingen, verschenen in de *Limburger Koerier* in het jaar 1917 veel artikelen over de toekomst van dit gebied. De koptitels van de belangrijkste bijdragen in die krant hierover spreken voor zich: ‘Een Joodsche Republiek’ op 14 april, ‘Engeland begeert Palestina’ op 23 mei, ‘Engelands plan met het H. Land’ op 5 december en ‘Wat zal met Palestina gebeuren?’ op 12 december. Aan het slot van dat laatste artikel werd de suggestie gedaan: ‘Zou de beste oplossing niet zijn, dat Palestina geïnternationaliseerd werd, met aanstelling van H. Stoel als onpartijdig beheervoerder?’ Daaraan werd nog toegevoegd dat de *Daily Telegraph* meer voelde ‘voor een teruggeven van Palestina aan de Joden onder Britsch oppergezag’.

In 1917 bezocht een afvaardiging van de Nederlandsche Zionistenbond een viertal Limburgse steden, waaronder Roermond. Er werd hen een warm welkom bereid en zowel in Roermond en in Venlo werden comités opgericht om in contact te blijven, de propaganda voort te zetten en tot bestudering van alle van belang zijnde aspecten van het zionisme. In zijn stad had Roermondenaar Mozes van Leesen hiervan de leiding.[520] Op 1 januari 1918 werd in Roermond voor een dertigtal aanwezigen een lezing gehouden over ‘de Engelsche Regeeringsverklaring en het Zionisme’.[521]

Zoals we al eerder zagen, koesterde de toenmalige opperrabbijn voor Brabant en Limburg, Salomon Heertjes, geen enkele sympathie voor het zionisme. Elders in de Joodse wereld was het enthousiasme evenwel groot. De *Limburger Koerier* gewaagde in haar editie van 13 december 1917 van een menigte van 150.000 Joden die in Odessa vol vreugde had betoogd bij het Britse

[520] *De Joodsche Wachter*, 07.09.1917.
[521] Ibidem, 18.01.1918.

consulaat. Daarbij zou afwisselend 'het Britsche en het Joodsche Volkslied' gespeeld zijn.

De vele berichten over het ellendige lot van Joden in Europa leidden in april 1918 in Nederland tot het zogenaamd 'Joodsch Volkspetitionnement'. De verschillende geledingen binnen Joods Nederland richtten toen gezamenlijk een petitie tot de Nederlandse regering, waarin er bij de regering op werd aangedrongen om, 'getrouw aan haar eeuwenoude tradities, haar invloed aan te wenden, ten behoeve der Joden en te bevorderen, dat het Joodsche vraagstuk bij de te houden vredeconferentie in zijn volle omvang zou worden opgelost.'[522] Ook Roermondse Joden sloten zich hierbij aan en vormden een plaatselijk comité ter ondersteuning.[523] Deze samenwerking was niet vanzelfsprekend. Vooral de zionistische beweging wenste een verdergaand standpunt te verwoorden. Het was daardoor moeilijk geweest een standpunt voor deze petitie te formuleren waar eenieder zich in kon vinden.[524]

Na de Wapenstilstand van 11 november 1918 braken er in enkele Europese landen revoluties uit, zoals in Beieren en Hongarije. Eerder was dat al in Rusland gebeurd. Bij de leiding van die revoluties waren nogal eens Joden betrokken, zoals Bela Kun in Hongarije en Kurt Eisner in Beieren, terwijl in Rusland Leon Trotski hun was voorgegaan. Zelfs in het weekblad van de LLTB, *Land en Vee*, was dit jaren later nog reden om in een betoog tegen Troelstra en socialisme verachtelijk te spreken over 'de Jood Bela Kun' of 'de Jood Kurt Eisner'.[525] De associatie van Joden met communisme of bolsjewisme bleef na 1918 een fel argument in rechts-extremistische kringen, waar de redactie van *Land en Vee* zich niet geheel aan onttrok. Bij inzamelingen voor de 'Wederopbouw van Hongarije' werd in het blad regelmatig geageerd tegen de 'rijke Joden die alles in eigendom hebben' en voor maatregelen tegen Joden en speculanten.[526]

[522] *CBIN,* 02.07.1936, 5.
[523] Ibidem, 22.03.1918.
[524] *NIW*, 30.08.1918. 2.
[525] *Land en Vee*, 05.03.1920.
[526] Ibidem, 17.09.1920 en 04.05.1923.

II.2.9 Conclusie

De negentiende eeuw biedt het beeld van een steeds vanzelfsprekender aanwezigheid van Joden in Roermond. Zij waren in alle lagen van de maatschappij aanwezig en konden hun burgerlijke rechten zoals het actief kiesrecht – binnen de censusbeperkingen van destijds – uitoefenen. Velen van hen waren afkomstig uit de Duitse landen en zochten een volwaardig burgerschap in Nederland. Met de groei van de Roermondse gemeente werd ook de geloofsbeleving professioneler georganiseerd tot en met de bouw van een eigen synagoge.

Een van de belangrijkste factoren in de ontwikkeling van de houding ten aanzien van Joden in Roermond en omgeving in de negentiende eeuw, zeker in de latere decennia, is wel de katholieke pers geweest. Dat gold voor dag-, week- en maandbladen, voor brochures en voor andere zelfstandige publicaties die van de katholieke persen rolden. Aangezien de journalistieke pers het monopolie bezat voor de nieuwsvoorziening, werden katholieke lezers in stad en regio gevoerd met wat de katholieke media hun voorschotelden. En wat zij over Joden te melden hadden, was zoals we zagen gewoonlijk ronduit anti-judaïstisch zo niet antisemitisch. Dat zal zijn uitwerking niet gemist hebben.

Beschuldigingen van vermeende rituele kindermoorden werden uitgebreid door deze pers gepubliceerd, vaak in navolging van door het Vaticaan en priesterorden in Italië uitgegeven kranten. Het meest sprekende dieptepunt is de verslaggeving over de Dreyfusaffaire. Gezien al deze voor Joden uiterst treurige ontwikkelingen valt het intiatief van Theodor Herzl voor een eigen ‘Jodenstaat’ goed te begrijpen. Altijd zijn het *NIW* en het *CBIN* onvermoeibare strijders voor de Joden in de mediene geweest, ook wanneer in Roermond of elders in Limburg de katholieke kerk of haar bladen over de schreef gingen.

De negentiende-eeuwse katholieke kerk in Limburg draagt de last dat zij ver is meegegaan in uitingen die ronduit antisemitisch en beschadigend zijn geweest. De giftige publicaties van onder anderen priesters als Desportes en Hendrichs zijn onder de ogen van het bisdom in Roermond gedrukt. De vuilspuiterij in de bladen van Jos Russel kon zonder kerkelijke veroordeling kunnen plaatsvinden. Bisschop Paredis was geen antisemiet, maar koesterde wel zijn soms vergaande anti-judaïsme. Alleen landelijke katholieke leiders als Schaepman en Aalberse hebben stelling genomen tegen het antisemitisme in eigen kring.

In de eerste jaren van de twintigste eeuw verflauwde het hevige antisemitisme in de Roermondse kranten niet. De sensationele berichtgeving over vermeende rituele moorden verdween weliswaar op den duur, maar de kwalijke stroom van valse publicaties over Dreyfus hield nog lang aan. Er bleef

ook een onderstroom van anti-Joodse gevoelens zoals bleek bij incidenten als de Schinderhanneskwestie. De jeugdervaringen van de Jacob Hiegentlich, die hij die later beschreven heeft, wijzen er eveneens op.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden in Europa de dilemma's voor Joden nog duidelijker. Samen met de ontwikkelingen in de jaren 1920 en 1930 is zo de basis gelegd voor de Shoah. Of de Roermondse Joden een helder beeld voor ogen hadden van die dilemma's is niet bekend. Zoals velen in Nederland zullen zij zich in eerste instantie veilig gevoeld hebben achter de grenzen van hun vaderland. Hun betrokkenheid in 1918 bij het Joodsch Volkspetitionnement maakt duidelijk dat ook hen de toekomst en veiligheid van de Europese Joden ter harte gingen.

Het beeld van de in dit hoofdstuk beschreven periode is minstens tweeledig. Enerzijds een steeds volwaardiger plaats voor Joden in de Roermondse maatschappij, anderzijds een aanhoudend fellere tegenwind ook van katholieke zijde. In het vervolg van de twintigste eeuw zal Aalberse (Schaepman stierf in 1903) zich blijven verzetten tegen Jodenhaat. In Limburg zal de priester Henri Poels dan zijn eerdere afkeer van Joden overwinnen en publiekelijk voor het Joodse volk opkomen. Tijdens het Interbellum, dat in het volgende hoofdstuk aan de orde komt, werden beide ontwikkelingen nog versterkt. Het is een lijn van een steeds sterkere acceptatie van de Joodse aanwezigheid in de samenleving tegenover een gelijktijdige cultivering van gevoelens van haat en afkeer.

In het licht van de vraag naar de rol van staat en kerk als factoren in de wijze waarop Joden in Roermond en Midden-Limburg werden bejegend, blijkt uit het voorgaande dat de negatieve, soms regelrecht antisemitische houding van de katholieke kerk in de negentiende eeuw allesbepalend is geweest. Daarbij moet wel worden aangetekend dat kerk en staat in deze regio in de praktijk vaak onlosmakelijk met elkaar verbonden bleken te zijn, al waren zij sinds 1796 formeel gescheiden. Wat de antisemitische houding van de kerk aangaat, uitzonderlijk was de regio daarin niet: dat is een algemeen gegeven in veel Europese landen in deze periode waar de katholieke kerk de heersende denominatie was. Daar waar ook de staat zich vervolgens voegde bij antisemitische campagnes – met als voorbeeld burgemeester Karl Lueger in Wenen – werd de basis gelegd voor de grootschalige vervolging die in de twintigste eeuw zou plaatsvinden.[527]

[527] De meningen zijn verdeeld over de vraag of Lueger al dan niet een antisemiet was. Wel speelde hij graag en effectief in op het antisemitisme dat bij grote delen van de Weense bevolking leefde.

Hoofdstuk II.3 Het Interbellum (1918-1940)

II.3.1 Joods leven

Een verwarrend mêlé

In de jaren twintig en dertig waren Joden in het maatschappelijk leven in Roermond, voor zover dat niet exclusief katholiek was, in veel gremia aanwezig. Joseph Hiegentlich en zijn broer Cees, zonen van de al vaker genoemde Sallie, waren actief lid van jeugdverenigingen. Joseph staat dan ook op de oudste foto's van de eerste (neutrale) Padvindersvereniging voor Roermond en omstreken.[528] Cees was een van de oprichters van de Roermondse Hockeyclub Concordia.[529] Die club had bij haar oprichting in 1926 ondanks fel protest van de katholieke kerk een neutraal karakter gekregen, waardoor Joden er lid van konden worden. Tot de leden behoorden ook Albert Sternfeld en Armand Leviticus.[530] Max en Elsa Behretz, kinderen van David, waren actief bij de eveneens neutrale Roermondse zwemclub.[531] De oudste vereniging van de stad, de Koninklijke Harmonie, kende in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw vijf Joodse gezinnen als lid/contribuant. Sallie Hiegentlich zelf werd aan het begin van het jaar 1918 lid en begunstiger van Weldadigheid, een door liberalen opgerichte vereniging die middelen ter beschikking stelde aan mensen in nood.[532] Alex Sternfeld was namens de Joodse gemeenschap lid van het Uitvoerend Comité van de Jubileumfeesten ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van de stad Roermond in 1932. Radiotechnicus Max Behretz werd in 1939 voorzitter van de lokale afdeling van de SDAP. Voor die partij stond hij, weliswaar zonder succes, op de kandidatenlijst bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1939.[533] Deze willekeurige opsomming onderstreept dat Joden actief waren bij de meeste stedelijke activiteiten.

Een goed voorbeeld van de mate waarin de Joodse gemeenschap verweven kon zijn met die van de katholieke meerderheid – het 'verwarrend mêlé van Rooms en Joods gebeuren' volgens Jacob Hiegentlich –, is de viering van de gouden bruiloft van het Joodse echtpaar Willem Straus en Bertha Franck op 18 juni 1930. Willem, met roepnaam Louis, werd in Roermond geboren in 1848. Bertha Franck was afkomstig uit Düsseldorf en een jaar jonger dan haar man. Gedurende 42 jaar was Willem/Louis ook vicevoorzitter en

---

[528] Willemse, *100 Jaar Scouting in Roermond 1918-2018*, 14-17.
[529] Zijn naam werd uitgesproken als 'Sees'.
[530] GAR, Bibliotheek nr. C 200, *Vijftig jaar Roermondse Hockeyclub Concordia,* 5; *75 jaar Concordia*, 6.
[531] *De Nieuwe Koerier*, 07.09.1937 en 23.04.1938.
[532] Weldadigheid was in 1876 opgericht tijdens het hoogtepunt van de klerikaal-liberale twisten als liberale concurrent voor de katholieke Vincentiusvereniging. GAR, nr. 4222, archief Weldadigheid.
[533] Van der Bruggen, 'Max Behretz (1913-1942). Het verzet van een vredesactivist in Roermond', 78.

penningmeester van de Israëlitische gemeente. Zijn beroep was slager en veehandelaar geweest. Het echtpaar woonde in de Voorstad St. Jacob, een stadswijk aan de westzijde van de Roer die door die rivier gescheiden is van de rest van Roermond. Als bewoners van de Voorstad waren zij automatisch lid van de putvereniging St. Jacob.[534]

Hun huwelijksfeest was voor de leden van hun put aanleiding de straat met veel vlagvertoon te versieren en erebogen te plaatsen. Met een auto werd het gouden bruidspaar naar de Stenen Brug, de verbinding met de stad, gebracht. Daar was de buurt verzameld, werden toespraken gehouden, voordrachten door kinderen verzorgd en werd de traditionele gouden mand aangeboden. Liederen werden gezongen door een dameskoor. Bloemen en andere cadeaus werden aan het bruidspaar aangeboden. Bij hun woning gebeurde dat opnieuw. De fanfare St.-Cornelius leverde de verdere muzikale bijdrage en de leden van de R.K. Slagersvereniging St. Hubertus brachten hun oud-lid hulde. Ook de Joodse gemeente was aanwezig bij de receptie om haar voormalig bestuurder en trouw bezoeker van de synagoge te huldigen. In de avond volgden nog een serenade en een groot feest in de plaatselijke Harmoniezaal.[535] Willem Straus zullen wij hierna nog enkele malen tegenkomen. Ondanks zijn hoge leeftijd zou hij in 1943 slachtoffer worden van het geweld van de bezetter.

Afnemend aantal

Dat de kleine en aanvang jaren dertig in omvang wat geslonken *kille* in Roermond zich soms bedreigd voelde door de enorme katholieke overmacht, blijkt uit de woorden die Isidore Goudsmit sprak bij het vijfenzeventigjarig jubileum van de synagoge op 8 juni 1928.[536] Goudsmit loofde de eensgezindheid in zijn gemeente, zei trots te zijn op het lidmaatschap van de *Kille Koudesch* (heilig) Roermond, waar gelukkig tot op dat moment geen assimilatie noch gemengde huwelijken waren voorgekomen, waar de *Thora* werd geleerd en *gemieloes geesed* in de volste zin des woord werd beoefend (goede daden werden verricht).[537] Zijn woorden illustreren de afstand die er bleef ten opzichte van ‘andersdenkenden’.

---

[534] Vanouds was Roermond georganiseerd in wijkverenigingen rond waterputten. De leden van zo’n putvereniging moesten de eigen waterput in stand houden. Tegelijkertijd bood die vereniging een sociaal kader voor de organisatie van religieuze en profane feesten. Elke putvereniging was vernoemd naar een katholieke heilige. In de Voorstad was dat St.-Jacobus.

[535] *Limburger Koerier*, 14.06.1930. *NIW*, 13.06.1930 en 27.06.1930. *De Limburger*, 19.06.1930.

[536] Een uitvoerig verslag van de feestelijke viering is te vinden in *CBIN*, 15.06.1928.

[537] Genealogisch onderzoek leert echter dat er in de loop van de negentiende eeuw toch in enkele Joodse families in Roermond gemengde huwelijken waren voorgekomen. Dit onderzoek heeft zich beperkt heeft tot de 25 parentelen die door Don Verstegen aan mij ter beschikking zijn gesteld. Op basis daarvan concludeer ik dat de volgende leden van de Joodse gemeenschap in Roermond een gemengd huwelijk hebben gesloten: Sara Getta Swaab, geboren te Elmpt op 18.06.1839, trouwde te Roermond op 12.08.1862 met Jan Willem Dahmen; Anna Theresia Samuella Vries, geboren te Roermond op 08.03.1873 trouwde met Jan Willem Beumer; Jacques Alexander de Vries geboren te Roermond op 11.03.1878, trouwde in tweede echt met Wilhelmina Catharina Verheij; Maurits Voorzanger, geboren te Roermond op

De gemeente had wel in de loop der tijd verliezen geleden, niet alleen door het afnemend aantal leden, maar ook doordat zij haar *chazan*, leraar, *moheel* en *sjouchet* was kwijtgeraakt. Na het vertrek van Trompetter in 1921 was Gerrit Hamburger chazan geworden. In de jaarlijkse almanak worden ook zijn beroepen omschreven. Dat waren de functies van voorzanger, sjouchet, leraar, chazan en rebbe.[538] Debet aan het verlies van belangrijke functionarissen waren verhuizingen naar elders, maar ook het overlijden in 1928 van Jacob Goedhart, tientallen jaren achtereen voorzitter van de gemeente en beroemd in de verre omgeving als *moheel*. Bij diens overlijden verscheen er een bericht in de plaatselijke katholieke krant waaruit grote waardering sprak:

> 'Hier ter stede overleed de heer Jacob Goedhart in den ouderdom van ruim 69 jaren. Vanaf 1884, dus 42 jaar, was de heer Goedhart lid van het kerkbestuur der Israëlitische Gemeente alhier, waarvan vele jaren voorzitter. Even lang was de overledene lid der schoolcommissie van genoemd kerkgenootschap. Als besnijder genoot de heer Goedhart een bijzondere reputatie, zoowel in binnen- als buitenland en was als dusdanig dikwijls een zeer gewaardeerde hulp van artsen. Door zijn streng godsdienstige opvattingen, zijn buitengewone kennis der leer en haar instellingen, genoot de heer Goedhart veler achting. Dat dit werd erkend, blijkt hieruit dat de opperrabbijn van het ressort Noord-Brabant-Limburg, hem met den titel Gower (dat is godgeleerde) begiftigde.'[539]

Toen *chazan* Hamburger in 1928 besloot naar Aalten te verhuizen, kwam de gemeente in problemen. Een aantal malen plaatste het bestuur grote advertenties in het *NIW* met een oproep aan sollicitanten voor de functies van 'Gazzen, Rebbe, Sjouchet' en een maand later 'Hulpgazzen en twee hulpgazzoniem'.[540] Later in dat jaar kwam de broodnodige versterking met de komst van *chazan* en godsdienstleraar Leonard Frank Israëls. Na het volgen van opleidingen eind jaren dertig werd hij rabbijn.[541]

Ter verhoging van het religieuze peil werd op 3 oktober 1937 de vereniging 'Agoedas Reingiem' (Vriendenkring) heropgericht.[542] De vereniging was onder dezelfde naam al eens eerder opgericht in mei 1916 en had toen als doel gezellige en feestelijke bijeenkomsten te organiseren.[543] Om een indruk te

---

29.06.1882, trouwde met Anna Petronella de Graaf; ook vier kinderen uit het huwelijk van Sibilla Goudsmit en Hartog Abraham Hollander trouwden met niet-Joodse partners.

[538] Een rebbe is een godsdienstleraar of een rabbijn

[539] *De Nieuwe Koerier* 24.03.1926.

[540] *NIW*, 06.07.1928 en 10.08.1928.

[541] In Roermond bleef Israëls werkzaam totdat hij in april 1943 moest onderduiken.

[542] *NIW*, 08.10.1937.

[543] Ibidem, 21.10.1917 en 02.11.1917. In 1917 werd de naam geschreven als *Akoedas Reingiem*.

geven van het schommelend aantal gemeenteleden in de jaren tien, twintig en dertig volgt hier een overzicht van het verloop:[544]

1918: 83		1924: 91		1929: 88		1930: 83		1938: 83

De Joodse gemeenschap in Roermond had in de jaren na 1900 een zekere mate van welstand en ontwikkeling bereikt. Hoewel er, afgezien van het literaire werk en de brieven van Jacob Hiegentlich, weinig schriftelijk door hen is vastgelegd – dagboeken en brieven zijn er, zeker na de Shoah, niet of nauwelijks meer –, is de algemene indruk dat zij met een zekere mate van tevredenheid Nederlands burger en stadsbewoner van Roermond waren. Het is dezelfde tevredenheid die te lezen valt in het omvangrijke, in 1938 verschenen boek *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*.[545] Welgestelde en vooraanstaande Nederlanders kregen daarin de kans om een biografische schets van zichzelf te laten plaatsen, al dan niet voorzien van een portretfoto. Natuurlijk zijn deze autobiografieën nogal eens snorkend van eigendunk, maar ze geven een goed beeld van het ontwikkelde en welgestelde deel van het Nederlandse volk in het algemeen en van de toplaag van de Nederlandse Joden in het bijzonder. Dat velen van de in dat boek voorkomende Joden binnen drie à vijf jaren na de verschijning ervan vermoord zijn, levert de lezer van nu een bitter gevoel op. Enkelen van hen sloegen al in mei 1940 de hand aan zichzelf. Dat er geen Roermondse Joden in zijn opgenomen, behoeft niet te verbazen. Het boek bevat de namen van veel Noord-Nederlanders en van betrekkelijk weinig mensen uit Brabant of Limburg.

II.3.2 Jacob Hiegentlich en het latente antisemitisme

Ondanks alle tevredenheid en aanpassing bleef er bij de meeste Joden toch altijd ook een vaag onbestemd en onaangenaam gevoel. In zijn roman *Schipbreuk te Luik*, verschenen in 1938, schreef Jacob Hiegentlich dat in zijn geboortestad de overwinning van de klerikaal-katholieken op de liberale beweging in de tweede helft van de negentiende eeuw en aanvang twintigste eeuw tot een herleving van ‘de oude reactie’ had geleid.[546] Onder die oude reactie verstond hij kennelijk het – al dan niet latente – antisemitisme dat, zoals hiervoor gebleken, veelal aan het conservatieve katholicisme eigen is.

Hiegentlichs boeken bevatten veel passages over antisemitisme. *Schipbreuk te Luik* – een scherpe sfeertekening van de Roermondse maatschappij in de jaren dertig – bevat kleine en grote voorbeelden van latent,

[544] GAR, nr. 4211, Archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 6, brief H. Beem aan S.J. Goudsmit d.d. 06.08.1960. Het aantal Joden in 1938 is destijds kennelijk berekend zonder rekening te houden met de vluchtelingen. Globaal zal het aantal Joden ongeveer 100 à 120 zijn geweest.
[545] Brugmans et al., *Persoonlijkheden*.
[546] Hiegentlich, *Schipbreuk te Luik*, 96.

maar evengoed venijnig antisemitisme. Zo is er het verhaal van de kleine Siegfried Moser die van zijn vriendjes te horen krijgt dat ‘de Joden de Heer Jezus vermoord hebben’. En al spelend in een speeltuin – gedoeld wordt op een uitspanning in de Roermondse Weerd, een uiterwaardengebied aan de overzijde van de Maas – wordt Siegfried door een jongetje uitgescholden voor spekjood. Met dat scheldwoord duidt men gewoonlijk een Jood aan die zich niet aan de rituele voorschriften houdt. De novelle *Mirjam* van Hiegentlich heeft een pijnlijk antisemitisch slot, waarin een bevriend katholiek priester – zonder er zelf erg in te hebben – een voor Joden schofferende opmerking maakt (‘we marchanderen niet, we zijn geen Joden’).[547]

Dat in Roermond sluimerend aanwezige antisemitisme werd al in 1924 door de zeventienjarige Hiegentlich beschreven in zijn debuutroman *Het zotte vleesch*.[548] Hiegentlich beschrijft hierin, zoals hij later ook zou doen in andere romans, met name in *Schipbreuk te Luik*, het leven in een kleine provinciestad in Limburg. Dat is telkens de stad Roermond. Personen, locaties en voorvallen zijn vaak door hem met grote precisie geschetst. Er is slechts een verwisseling van namen, eigenschappen en plaatsaanduidingen, die verhindert dat het een al te letterlijk verslag is van de werkelijkheid. Beide romans zijn sleutelromans.

Enkele malen komt in *Het zotte vleesch* de weerzin van een deel van de bevolking tegen Joden aan de orde. Zo gaat een van de bewoners van het in een achterbuurt gelegen huis, waar ook de Joodse hoofdpersoon woont, fel tekeer tegen Joden:

> ‘Bij Geraedts kwam hij niet meer; de oude nam het hem kwalijk dat hij ’n Jood was. (…) Die Joden, die maakten de bordeelen met hun ontuchtige leven, ze hadden den Heiland dood-gekruisigd en den wereldoorlog veroorzaakt. In Rusland hadden ze de ellende gebracht en de ziektes, ’t waren schurken allemaal, gevloekten van God.’

Ook al is dit fictie, Hiegentlich brengt de belangrijkste, telkens terugkerende vooroordelen en verwijten in deze twee volzinnen bijeen: de dood van Christus door toedoen van Joden, seksueel ongeremd gedrag van Joden, Joods streven naar de wereldheerschappij, Joodse communistische aspiraties en Joden als verspreiders van ziekten en plagen. Bovendien zou God hen vervloekt hebben.

Aan de genoemde debuutroman, die hierna nog enkele malen aan de orde zal komen, is een bijzonder aspect verbonden. Het boek werd door de auteur opgedragen aan ‘Den Heer en Mevr. H.H.J. Maas’. Herman Maas was een fel

---

[547] Idem, *Het vochtige park*, 37. De novelle *Mirjam* is ook opgenomen in de herdruk van *Het zotte vleesch*.
[548] Idem, *Het zotte vleesch* (Amsterdam 1925). Deze publicatie is integraal opgenomen in de heruitgave. Zie voor *Het zotte vleesch* ook Van der Bruggen, ‘Jacob Hiegentlich en Herman Maas, de totstandkoming van Het zotte vleesch’, 116-127.

links-liberaal en antiklerikaal journalist die in zijn romans *De Verstooteling*, *Het goud van de Peel* en *Landelijke Eenvoud* geageerd had tegen misstanden in het achterlijke en achtergebleven Peelgebied.[549] Die strijd had hem in conflict gebracht met de lokale overheid en met de kerk. Omdat hij in het onderwijs dankzij de heftige tegenstand van de katholiek-klerikale partij geen kansen kreeg, moest hij een baan aannemen als boekhouder bij een politieke vriend in Roermond, een liberaal. Ondertussen leverde hij bijdragen voor het al genoemde liberale blad *De Roermondenaar*, waarmee hij zich zo mogelijk nog gehater maakte.

Die haat had al in 1917 een zodanige hoogte bereikt dat er met ongekende heftigheid in de Tweede Kamer was gediscussieerd over zijn aanstelling als leraar bij de Rijksnormaallessen (de opleiding tot onderwijzer) in Venlo. Dat debat werd gevoerd tussen de katholieke voorman Antonius baron van Wijnbergen en de SDAP'er Kornelis ter Laan, die voor Maas opkwam. Het heftige taalgebruik van beiden moest later door de Kamervoorzitter gecorrigeerd worden.[550]

Jacob Hiegentlich was goed bevriend met Maas en met zijn zonen. Hij had voor Herman Maas een grote bewondering.[551] Maas heeft Jacob de weg gewezen in literair Nederland. Maar de verbittering over de wijze waarop zijn carrière geknakt was, dreef Maas in de jaren dertig in de armen van het rechts-radicale en antidemocratische kamp van onder anderen de priester Wouter Lutkie. In 1940 sloot hij zich aan bij Nationaal Front en later werd hij lid van de Kultuurkamer en andere dubieuze en antisemitische gezelschappen. Maas is, zoals hierna nog zal blijken, een van de Roermondse liberalen geweest die uiteindelijk bezweken is voor de verlokkingen van het rechts-radicaal gedachtegoed en die het antisemitisme als een gegeven accepteerde.[552]

Hoe het openlijke en agressieve antisemitisme van het nazibewind al vroeg vanuit Duitsland Roermond binnensijpelde, blijkt uit een andere passage in *Schipbreuk te Luik*. Deze roman verhaalt merendeels gebeurtenissen uit de jaren dertig. Bij de Jood Israël Moser, in wie wellicht Jakobs vader Sallie is te herkennen, werkte al jaren een Duits dienstmeisje Ilse, woonachtig in Aldniel.[553] Op een dag zegt zij haar baan op omdat zij zou gaan trouwen. Moser, die erg gesteld is op de hulpvaardige Ilse, neemt bedrukt afscheid van haar, maar begripvol zegt hij: ‘'n jonge meid moet trouwen'. Pas later moet hij van anderen

[549] De drie genoemde boeken van Maas zijn laatstelijk uitgegeven door Toon Kortooms (ed.), *Peelomnibus* (De Bilt z.j.).
[550] Van der Bruggen, 'Jacob Hiegentlich en Herman Maas', 119.
[551] Zie hiervoor het essay van Jacob Hiegentlich: 'H.H.J. Maas', als manuscript aanwezig bij Rooynet-Gemeentearchief Venray. nr. 135, Collectie Messemaeckers.
[552] Zie voor Maas: Van den Dam en Lucassen, *H.H.J. Maas, 1877-1958, onderwijsman, literator en journalist*.
[553] De naam Aldniel is een variant op de naam van het Duitse dorp Waldniel in de nabijheid van Roermond.

horen dat de recente nazi-wetten bepalen dat 'Duitsche kristenmeisjes niet meer bij e … Israëlieten mochten dienen'.[554]

In een boekbespreking van *Schipbreuk te Luik* roemt de schrijver Siegfried E. van Praag in 1938 'die stille harmonische menging tussen het gemoedelijke Limburgsche volk en de Joden in dat land'.[555] Het is opnieuw Jacob Hiegentlich die inzicht geeft in de eigen ervaring van Joden in Roermond over de tweeslachtigheid van de relatie joden-christenen in de stad, waarbij respect en wantrouwen om de voorrang streden. Het volgende citaat uit Hiegentlichs roman *Onbewoonbare Wereld* bevat overpeinzingen van, opnieuw, Israël Moser, nu fabrikant in Roermond:

> 'Maar ondanks zijn dwaasheid was hij hoofd van de Joodsche gemeente. (…) Geen land was er mee te bezeilen, met z'n geloofsgenoten, ieder z'n eigen meening! Nee, dan kon hij 't beter met de kristenen vinden. Wat had hij 'n vrienden! Als hij langs de straat ging, vlogen alle hoeden. "Dat kan in een nacht anders worden". Welke verdoemelijke idioot had hem dat zinnetje ingefluisterd? Ah, daar had ie 't, neef Siegfried, de zieledokter! Zionist net als z'n vader, broer Victor, die sombere pessimist. Wat wilden die lui toch, 't ging immers best met de Joden. Hij zou hier alvast nooit weg willen. Ach ja, je merkte wel dat je anders bekeken werd. Maar toch met alle respect. Vroeger had hij ambities gehad. Had in de groote sociëteit gewild. Kinderachtig. Had zich geërgerd als allerlei onbenullige kaffers lintjes kregen en hij niet. (…) Toch bleef 't waar, dat de Joden anders werden behandeld. Wat had hij al niet voor de stad gedaan. (…) Hij werd gerespecteerd, hij was dol op deze mooie, oude stad, waar hij zijn geluk gevonden had. Laat Siegfried maar debatteeren en Victor zwart kijken. Die psycho-analyticus was laatst 'n theorie komen ontvouwen over de minste weerstand. Als 't de lui slecht ging, zochten ze 'n uitweg langs de route van de minste weerstand, zochten ze 'n zondebok, in casu de Joden. Klets. Hij zou weerstand bieden en niet naar Palestina gaan. Dwaze theorieën. Daar stond hij voor de Maas die geelgroen onder de brug voortvloeide en hij sprak opeens hardop: "Ziehier mijn Jordaan" en zich omwendend zag hij hoe de stad haar tallooze kerktorens in de maan ophief, "en dat is mijn Jeruzalem!". (…) Hij schudde 't hoofd, wat dee je in Jeruzalem, als je hier kon lachen en biljarten in de Zwarte Ruiter en voor de najaarsverkoop moest zorgen?'[556]

[554] De letter 'e' met drie punten staat bij Hiegentlich voor: 'eh, eh'.
[555] *NRC*, 26.08.1938. Eddy-Lex Israël, 'Rooms en Joods in Roermond, Jacob Hiegentlich (1907-1940)', 97-104, twijfelt aan de juistheid van het betoog van Van Praag en verwijst naar het anti-Joodse klimaat in katholieke kringen sinds 1900.
[556] Hiegentlich, *Onbewoonbare wereld*, 37-38.

In het licht van de latere gebeurtenissen zijn deze woorden van een grote tragiek. Zij verwijzen tevens naar de problematiek van de Joden in Europa door de eeuwen heen.[557]

Hiegentlich zelf werd in zijn latere auteursleven ook geconfronteerd met antisemitisme. Dat kwam soms uit onverwachte hoek. Zijn werk werd niet gewaardeerd door toonaangevende auteurs en critici als Menno ter Braak en Edgar du Perron, verantwoordelijk voor de uitgave van het literaire tijdschrift *Forum*. In hun kritiek op Hiegentlichs werk gebruikten Ter Braak en Du Perron soms antisemitische kreten. Op 7 april 1932 schreef Ter Braak aan Du Perron over over Hiegentlichs 'kruiperige joderigheid'. Een week later werd door hen het beledigende scheldwoord 'smous' gebruikt.[558]

II.3.3 Opnieuw Joodse landverhuizers

Opvallend is dat aan de al eerder genoemde stroom van Joodse landverhuizers ook na de Eerste Wereldoorlog geen einde is gekomen. Daaraan zullen grotendeels de heftige vervolgingen van Joden in het toenmalige Polen debet zijn geweest. In diverse edities van het *NIW* na het jaar 1918 staan bij herhaling ingezonden brieven uit Roermond die melden dat de toevloed van veelal Oost-Europese en Russische Joden eerder groeide dan afnam.[559] Er werd gewag gemaakt van groepen van tien tot dertig personen per week. Het *NIW* publiceerde in 1921 een ingezonden brief uit Roermond over de aanhoudende komst van vluchtelingen.[560] De inhoud van die brief spreekt voor zich:

> '(…) Geachte heer Redacteur, weet dan dat in het laatste halfjaar wekelijks dertigtallen Poolsche Joden hier aankomen uit Duitschland zonder geldige papieren. Meestal werden deze lieden naar Eindhoven of een andere gemeente verder geholpen. Van Eindhoven kwam bij een der kerkbestuursleden, den heer Goedhart, schriftelijk verzoek om hun verder geen Polen door te zenden. Eveneens kwam zulk verzoek binnen van een comité uit Den Haag. Vroeg of laat worden deze mensen toch geïnterneerd. Hun onderdak te verschaffen is onmogelijk, daar noch het Joodsche noch een ander hotel hun mag of kan logies aanbieden. Nu vraag ik u, mijnheer de redacteur, bestaat er een middel om deze arme stumperds te helpen? Is het beter dat deze lieden werkeloos blijven rondzwerven om bedelaar (of misschien nog erger) te worden, of dat zij gedetineerd worden in het dépôt te Harderwijk, waar het Rijk voor hen

[557] De geciteerde passage is in een boekbespreking door Jaap Meyer 'een dwaze en onechte typering van de nationale disharmonie in de ziel van dezen Moser' genoemd, zie *Ha'ischa*, 01.01.1939.
[558] Zie hiervoor Eep Francken en Herman Verhaar in hun verantwoording in de postume uitgave van H.A. Gomperts, *Een kern van waarheid* (Amsterdam 2000) 222.
[559] Enkele voorbeelden: *NIW*, 18.03.1921, 15.04.1921, 30.06.1922 en 21.07.1922.
[560] *NIW*, 08.04.1921.

> zorgt en door onze hooge geestelijkheid wel een oogje in het zeil kan gehouden worden voor een goede behandeling.'

Chazan Gerrit Hamburger plaatste een brief in het *NIW* van 13 juli 1922 en schreef dat er op dat moment maandelijks een twintigtal emigranten in Roermond arriveerde. Kort daarvoor had Philip Cohen, de latere voorzitter van de Joodse gemeente Venlo, in Roermond een lezing over het vluchtelingenprobleem gehouden. Hamburger citeerde in zijn brief Cohen. Die had betoogd dat het zo niet verder kon gaan met de hulp aan emigranten. Letterlijk schreef hij 'De arme menschen werden van het eene huis naar het andere gestuurd. Wat hebben wij dus gedaan, (…)? Bedelaars gekweekt en nog erger.'. En even verder betoogde hij: 'Wanneer 10 emigranten van Roermond naar A'dam gezonden worden, dan worden dus de gemeenten Eindhoven, 's Bosch, Utrecht en zoovele andere gemeenten daarvan ontlast.'

Hamburgers oproep van diende ertoe meer solidariteit te krijgen voor de kosten en zorgen van de vluchtelingenopvang. Het was voorgekomen dat vluchtelingen van de ene stad naar de andere werden gestuurd. En niet altijd werden de gasten welkom onthaald. In Roermond is het voorgekomen dat een gevluchte Russische jongen die in de synagoge een dienst bijwoonde, werd aangegeven bij de politie.[561] Dat was even hard als gemakkelijk, want het politiebureau lag naast de synagoge.

Na 1933 veranderde die aanhoudende stoet van 'doortrekkenden' van aard. Toen waren het vooral vluchtelingen die Duitsland vanwege de terreur wensten te verlaten. Waren de Oost-Europese landverhuizers meestal op weg naar de Verenigde Staten zonder de bedoeling om in Nederland te blijven, na 1933 werd het voor iedereen die het kon opbrengen, zaak zijn of haar vege lijf te redden en uit Duitsland te vertrekken. Dat laatste volstond, althans dat dachten velen, door in Nederland te gaan wonen.

II.3.4 De houding van de katholieke pers tegenover Joden

De houding van de Nederlandse katholieke pers tegenover Duitsland tijdens het Interbellum werd aanvankelijk bepaald door het wel en wee van de *Deutsche Zentrumspartei*, de katholieke partij van Heinrich Brüning en Franz von Papen. De Berlijnse correspondent van *De Maasbode*, ridder G. de van der Schueren, was niet ongevoelig voor de in de jaren twintig en dertig opkomende nazi-ideologie. Hij neigde ernaar de vervolging en vernedering van Joden te bagatelliseren. Het door het nationaalsocialisme uitgedragen anticommunisme werd bovendien in die krant in hoge mate gewaardeerd. Het in 1933 gesloten concordaat met het Vaticaan werd

[561] *NIW*, 18.03.1921.

toegejuicht. Toen er vanaf dat jaar sprake was van onderdrukking van katholieke organisaties, kwamen er wel protesten. Maar de Londense correspondent van dezelfde krant, J.H. Boas, zelf van Joodse afkomst, noemde zijn voormalige geloof en geloofsgenoten een maatschappelijk gevaar. Hij vond dat de Joden het antisemitisme deels aan zichzelf hadden te danken.[562]

De houding van deze krant veranderde volledig toen katholieke organisaties werden bedreigd en aangevallen en het Vaticaan hiertegen protesteerde. Ook voor de noden van Joden kreeg die krant toen meer oog, zij het enkel om humanitaire redenen.[563] Het beleid van *De Maasbode* heeft zich vooral gekenmerkt door dubbelzinnigheid. De politicus Aalberse bestreed in die krant het antisemitisme, terwijl de medewerker De van der Schueren het antisemitisme verklaarde uit 'een mislukt en onnatuurlijk streven naar assimilatie'. Joden moesten volgens hem 'terug naar het ghetto, weg met het liberalisme, marxisme, gelijkberechtiging en assimilatie'.[564]

Cammaert wijst ten aanzien van *De Maasbode* in zijn studie over het verzet in Limburg, *Het verborgen front*, op religieuze en politieke motieven en ook op historisch gegroeide anti-Joodse sentimenten.[565] Tot die motieven rekent hij de positie van partijen van geloofsverwanten in Spanje, Oostenrijk en Duitsland in de jaren twintig en dertig. Maar ook vallen daaronder de sympathieën voor rechts-radicale en totalitaire regimes in Italië en Duitsland, zolang in die landen de positie van het katholieke geloof verbeterd werd. Te denken valt aan het Verdrag van Lateranen uit 1929 en het Concordaat van de katholieke kerk met Duitsland uit 1933.

Ook bij andere katholieke kranten hebben die motieven destijds tot tweeslachtigheid geleid ten aanzien van de Joodse bevolkingsgroep. Enerzijds werden berichten over discriminatie en vervolging zonder beperking geplaatst, anderzijds werd in religieuze berichtgeving en becommentariëring altijd weer gerefereerd aan de door de Joden veroorzaakte dood van Christus. Soms werden grappen gemaakt die van weinig sympathie voor Joden getuigden. Zelfs op jeugd- en kinderpagina's schoot de redactie nog wel eens uit de bocht.

---

[562] De katholiek geworden bekeerling J.H. Boas gaf in 1924 een boek uit met de titel *Israëls uur* (Roermond 1924). In *CBIN*, 24.04.1925, verscheen een uiterst kritisch commentaar hierop dat aanving met de woorden: 'De heer Boas. onze oud-geloofsgenoot behoort tot die personen, die, om het beeld te gebruiken van den Stichter van het Christendom, meenen steenen te moeten werpen in de bron, waaruit zij gedronken hebben. Wellicht doet hij dat om zich bij zijn nieuwe geloofsbroeders een wit voetje te maken.' Boas kwam in zijn boek met aloude verwijten aanzetten dat Joden vrijmetselaars waren en de pers beheersten. Hij sloot zich aan bij de opvattingen van notoire katholieke antisemieten. Ook in *De Vrijdagavond* van 27.02.1925 wordt dit boek afkeurend besproken onder de titel 'Een renegatenboek'.

[563] Vermeulen, *De Maasbode*, 180-184.

[564] Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939*, 310-318.

[565] Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 42; Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939,* 345-355.

Omdat al deze katholieke kranten in meerdere of mindere mate aan de leiband van hun bisschoppen liepen, gaat het niet te ver om als leidraad de berichtgeving te nemen van de krant die vrijwel naast het bisschoppelijk paleis in Roermond was gehuisvest: *De Nieuwe Koerier*. Deze laatste krant is ook lange tijd eigendom van het bisdom geweest en kan daarom wel meer dan andere kranten beschouwd worden als de toenmalige spreekbuis van de bisschop. Bovendien waren de meeste aan deze krant verbonden journalisten oud-priesterstudenten. Bij de hierna volgende inventarisatie van berichten over Joden uit de Roermondse krant in de periode 1921 tot en met 1939 zijn de artikelen over de aanwezigheid en de komst van Joden in Palestina buiten beschouwing gelaten. Dat geldt ook voor de talloze berichten over discriminatie en mishandeling van Joden in Duitsland en elders in Europa.[566]

De volgende opsomming toont de aard en de frequentie van bepaalde thema's in artikelen aan de hand van door mij gemaakte categorieën:
- In de categorie 'Joden zijn bolsjewiki/communisten' zijn twee berichten te vinden: 19.02.1921 en 14.03.1923.
- In de categorie 'Religie' vindt men negen berichten: 26.02.1921, 09.03.1921, 15.04.1922, 09.12.1922, 03.03.1923, 10.03.1923, 31.03.1923 en 09.08.930.
- In de categorie 'Verhalen en grappen over
oden voor kinderen': vier berichten 09.09.1933, 25.03.1934, 17.11.1934 (met zogenaamd Jodendialect) en 29.03.1939.
- In de categorie 'Terloops schofferende kwalificaties' zijn er drie: 14.03.1925, 14.06.1926 en 03.07.1929.
- In de categorie 'Fixatie op Ahasverus, de wandelende Jood', twee berichten 30.10.1933 en 09.11.1937.
- In de categorie 'Bekering van Israël en verongelijktheid over meer aandacht in de pers voor Joden' dertien berichten: 28.01.1925, 15.03.1926, 19.03.1926, 10.05.1926 14.06.1926, 05.05.1929, 17.10.1935, 09.01.1937, 05.01.1938, 12.02.1938 en 23.01.1940.

Bij de categorie 'Religie' worden uitdrukkingen gebruikt als: 'De schandelijke misvorming door de Farizeeën van de wetgeving van Mozes door letterzifterij en valse wetsuitlegging', 'Het volk van Israël heeft helaas zijn heil niet

[566] I In 2005 heb ik bij de publicatie 'De ondergang van joods Roermond (1940-1945)', in: *SvR* 14 (2006) op basis van bestaande literatuur gesteld dat de Limburgse kranten tot het midden van de jaren dertig weinig aandacht aan de vervolging en verdrijving van Joden hebben besteed. Nader onderzoek leert dat die stelling onjuist is. Met grote regelmaat zijn in de jaren twintig en dertig berichten hierover te vinden. Aan de hand van de dissertatie van Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland* o.a. 224-227, kan geconstateerd worden dat ook de landelijke dagbladen, waaronder *De Maasbode*, het grootste deel van hun buitenlands nieuws besteed hebben aan Duitsland. Ook werden in alle kranten forse aantallen achtergrondartikelen geplaatst.

begrepen', 'De verloren schapen van Israël', 'De haat der Joodsche oversten', 'De Hoge Raad der Joden wilde de christenen met geweld uitroeien', 'De Joodsche haat voor Christus' en '(…) den verrader Judas, het type van den hebzuchtigen, vrekkigen Jood, wiens gierigheid hem tot den diep gezonken verrader van den God-mensch doet worden'.

Bij 'Verhalen en grappen' vindt men onder andere het eeuwenoude verhaal over het jodenkind dat de communie ontvangt, door zijn vader in een brandende oven gestopt wordt en door christenen en de maagd Maria gered wordt.[567]

'Terloopse schofferingen' zijn bijvoorbeeld: 'Nooit heeft hij zich de Joodsch-materialistische beschouwing eigen gemaakt' en 'De Joodsche geldkoningen van dat land'.

Er zijn veel berichten waarin de noodzaak van de bekering van alle Joden als een panacee voor het 'Joodse vraagstuk' wordt aanbevolen, dus voor alle moeilijkheden die men meende te hebben met het Joodse volk. Die hardnekkige wens om Joden te bekeren is door Jacob Hiegentlich bespot in zijn novelle *Mirjam*, waarin burgers van Roermond tegen Jacobs vader zeggen: 'Ziet, ge zijt zo'n brave Jood. Waarom wordt ge geen Christen?' Hiegentlich laat daarop volgen: 'Maar zeer ter snede antwoordde mijn vader: Dan zou ik geen brave Jood meer zijn'.[568]

De hiervoor geciteerde woorden, uitdrukkingen en volzinnen uit de Roermondse krant getuigen niet van kennis en respect en zijn even zovele blijken van anti-judaïsme. De felle haat en het grove antisemitisme zoals die in de negentiende eeuw werden aangetroffen, waren er misschien niet meer, maar latent aanwezig bleven de anti-Joodse gevoelens, met van tijd tot tijd een forse uitschieter in negatieve zin. De landelijke bladen *De Maasbode* en bijvoorbeeld ook de gereformeerde *De Standaard* vertoonden in hun berichtgeving hetzelfde beeld. Zij gaven veel aandacht aan 'het Joodse vraagstuk' en wijdden daar lange beschouwingen aan. Naast herhaalde en felle protesten tegen de vervolging kregen Joden van menige medewerker in die bladen ook de schuld van het antisemitisme.[569] Het al genoemde standpunt van de Londense correspondent van *De Maasbode* die Joden een maatschappelijk gevaar vond en hun verweet dat zij het antisemitisme deels aan zichzelf hadden te danken, spreekt voor zich. Daarbij lijkt de algemene tendens van de katholieke krantenberichten in deze tijd vooral de vermeende noodzaak te zijn van de bekering van de Joden.

Positieve berichtgeving was er ook. Op 2 juli 1933, kort na de machtsovername in Duitsland, protesteerde de aan het bisdom Roermond

---

[567] Sanders, *Levi's eerste kerstfeest. Jeugdverhalen over Jodenbekering 1792-2015* 373, met hetzelfde verhaal.
[568] Hiegentlich, 'Mirjam', 25.
[569] Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 310-318.

verbonden priester Henri Poels, hoofdaalmoezenier van sociale zaken, tijdens een grote meeting van de Limburgse Werkliedenbond en de Katholieke Mijnwerkersbond principieel tegen het nationaalsocialisme. Zijn protest gold uitdrukkelijk ook de behandeling van socialisten, communisten en Joden. Hij sprak zijn verontwaardiging uit over het gruwelijk onrecht dat deze mensen werd aangedaan en stelde: 'Wij vragen recht voor ieder mensenkind: ook voor Joden.'[570] Zijn gehele toespraak, inclusief deze woorden, werd in de krant opgenomen.[571]

Met dit protest was Poels, zoals hiervoor al is betoogd, de eerste in zijn bisdom die zich zonder voorbehoud publiekelijk uitte tegen het antisemitisme. Vele jaren eerder, in 1898 had hij in het blad *De Katholiek* al een artikel gepubliceerd over 'De belangrijkheid der geschiedenis van 't oude Israël'. Die geschiedenis was volgens hem van belang, omdat zij een fundamentele invloed heeft gehad op de wording van onze westerse beschaving.[572] In de jaren vóór 1933 was Poels overigens nog onder invloed van het gangbare kerkelijke anti-judaïsme. Hij geloofde in die tijd erin dat Joden, naast protestanten, verlichte filosofen, vrijmetselaren, kapitalisten en socialisten tot de traditionele vijanden van zijn kerk behoorden.[573]

Meer in het algemeen draaide de houding van de Limburgse katholieke bevolking ten opzichte van Joden bij. Zo bleek bij het zilveren ambtsjubileum in 1938 van de voorganger van de Sittardse Israëlitische gemeente, N.B. van Blijdestein, de afstand tussen katholiek en jood in Limburg aanzienlijk kleiner geworden. Aan het verslag in het *NIW* valt te ontlenen dat naast veel wereldlijke autoriteiten een groot aantal priesters aanwezig was samen met een leraar van het Bisschoppelijk College in Roermond. Zelfs de plaatselijke carnavalsvereniging ontbrak niet, evenmin als de kinderen uit het internaat van de zusters karmelietessen. Allen overlaadden de jubilaris met loftuitingen.[574] Zou het onder de dreiging van Duitse zijde zijn geweest dat de scheidsmuren tussen de geloven op lokaal niveau wat geslecht waren?[575]

---

[570] Colson, *Poels*, 580-583.
[571] *De Nieuwe Koerier* 03.07.1933.
[572] Ontleend aan Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 147.
[573] Ramakers, 'De houding van de Nederlandse katholieken' 92.
[574] *NIW*, 19.08.1938.
[575] Nathan Bernhard van Blijdestein en zijn vrouw Sophia Kransberg werden beiden op 14 mei 1943 in Sobibor vermoord.

II.3.5 Van reactionair conservatisme naar integralisme, corporatisme, fascisme en antisemitisme

Verbanden

Het verzet tegen de verworvenheden van de Verlichting, het liberale gedachtegoed en de moderne democratie groeide vanaf het begin van de jaren twintig. In zuidelijke landen in Europa zoals Italië, Spanje en Portugal, maar ook in Oost-Europese landen kreeg dat verzet vorm in de fascistische bewegingen. In Italië werd deze autoritaire, gewelddadige en onverdraagzame ideologie onder Mussolini de heersende opvatting. Andere landen zoals Spanje, Portugal, Hongarije en Polen volgden op enig moment dit voorbeeld. Kenmerkend voor fascisme was ook een extreem nationalisme. Fascisme was vaak corporatistisch georiënteerd. De staat werd volgens die leer niet meer beschouwd als een conglomeraat van individuen, maar als een zelfstandig organisme van hogere orde, een macht die alle vormen van zedelijk en verstandelijk leven van de mens samenvatte en verenigde. Als gevolg daarvan werd de staatsorganisatie gebaseerd op ongecontroleerde macht en werd de democratie verafschuwd. Die staat moest onder andere opgebouwd worden met behulp van organisaties per bedrijfstakken.

Een rechtstreeks verband tussen de opkomst van het fascisme en het extreem conservatieve katholicisme, dat wordt aangeduid als integralisme, is gesuggereerd door de historicus L.J. Rogier. Onder het bewind van Pius X, paus van 1903 tot 1914, was het integralisme gangbaar geworden.[576] Integralisten keerden zich fel tegen het zogenaamde modernisme dat in menig opzicht de idealen van de katholieke Verlichting wenste voort te zetten. Dit modernisme werd in de encycliek *Pascendi Dominici Gregis* (1907) krachtig veroordeeld. Vanaf 1910 dienden alle priesters een antimodernisteneed af te leggen. Conservatieve en reactionaire krachten hadden overwonnen.[577] Volgens de Duitse historicus Blaschke was het integralisme niet alleen een positief programma dat moest dienen om de eigen groep bijeen te houden, maar had het ook een kwaadaardige buitenwereld nodig die erop loerde de eigen vesting, die toch al omsingeld scheen, in te nemen. Een belangrijk onderdeel van die kwaadaardige buitenwereld waren de Joden en het joodse geloof, in de woorden van Blaschke:

> ‘Je intensiver diese Einkreisungsphobie wurde, die einem Verfolgungswahn nahekam, desto überzeugter waren die Katholiken, daß

[576] De term integralisme is ontleend aan de tekst ‘Qui integralistae appellari queunt’ (die men integralisten zou kunnen noemen) uit *Pascendi Dominici Gregis*.
[577] Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*, 511-568; Rogier, *Katholieke Herleving,* 425-488.

> Juden nicht nur zu den Teilnehmern, sondern auch zu den Anführern in diesem Belagerungsring gehörten.'[578]

In Nederland is de priester Marie A. Thompson de meest uitgesproken integralist geweest. Hij was van 1898 tot 1912 hoofdredacteur van *De Maasbode*. Thompson trachtte jarenlang die krant 'als een ramschip van het integralisme' in te zetten.[579] Met dat 'ramschip' voerde hij een meedogenloze publicitaire oorlog tegen iedere vorm van vermeend modernisme.[580]

Vaststaat dat fascisme en integralisme dezelfde waarden bestreden. De woorden van Pius X logen er niet om: 'Bestrijd de liberalen met de vuist. Sla ze, waar ge ze raken kunt. Oorlog kan men nu eenmaal niet met zachtheid voeren.'[581] Zelfs de voorganger van Pius X, de nauwelijks als minder reactionair bekend staande Leo XIII, was volgens Rogier in zijn latere levensjaren in de ban geraakt van de strijd tegen het 'Satanisme' van legers van Jodendom, protestantisme, vrijmetselarij en demo-liberalisme.[582] Maar ook in zijn eerdere encyclieken ageerde Leo XIII al tegen duivelse samenzweerders en verdedigde hij antimodernistische standpunten.[583] Hierbij moet nog aangetekend worden dat juist onder zijn pontificaat in toonaangevende katholieke kranten zoals *La Civiltà cattolica* en de *L'Osservatore Romano* de hiervoor al aangeduide grof antisemitische publicaties verschenen. Bovendien verleende deze paus samen met zijn staatsecretaris Rampolla intensieve steun aan de antisemitische campagne van de populistische leider van de Christlichsoziale Partei van de Weense burgemeester Karl Lueger, zoals bekend een inspirator van Adolf Hitler.[584]

Pius X is overigens niet alleen de paus geweest van het integralisme, maar ook de paus die nauwe banden onderhield met Jodenhaters als de priester Umberto Benigni. Laatstgenoemde streed met de door hem opgerichte Congregatie van Sint-Pius V tegen alle vormen van liberale sympathieën en verkondigde publiekelijk afschuwelijke theorieën over Joden en het joodse geloof. Ook was Benigni een van de pleitbezorgers en de uitgever van *De protocollen van de Wijzen van Zion*, gekenschetst als 'misschien het meest

---

[578] Blaschke, *Katholizismus und Antisemitismus*, 315. Vertaling citaat: 'Hoe intenser deze omsingelingsangst, die bijna paranoïde vormen aannam, werd, des te meer waren de katholieken ervan overtuigd dat de Joden niet alleen tot de deelnemers, maar ook tot de aanvoerders van deze belegering behoorden.'
[579] Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 148.
[580] De Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940,* 235-267 beschrijft in hoofdstuk 10 'De kardinaal en de ketterjager. Het duel tussen kardinaal W.M. van Rossum en M.A. Thompson, 1912-1914' het fanatieke en niets ontziende optreden van Thompson.
[581] Geciteerd in: Rogier, 'Op- en neergang van het integralisme', 33.
[582] Ibidem, 31.
[583] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 167.
[584] Ibidem, 186-204.

obscure en tegelijk meest lugubere geschrift dat ooit door de menselijke geest werd voortgebracht'.[585] Het zal niet verbazen dat Pius X en zijn staatssecretaris nalieten bij het eerder genoemde proces rond de aan de Jood Mendel Beilis ten laste gelegde rituele moord die beschuldigingen als onaanvaardbaar af te wijzen.[586]

De hiervoor al enkele malen genoemde Henri Poels is een van de slachtoffers van het integralisme is geweest. Hij liep zijn aanstelling als docent Bijbelwetenschap aan het grootseminarie in Roermond en een lidmaatschap van de Pauselijke Bijbelcommissie mis, omdat op hem de verdenking rustte van modernistische sympathieën. Dat was overigens wel in een periode dat Poels zijn kerkelijk anti-judaïstische standpunt nog niet verlaten had.

Katholieke Nederlandse intellectuelen en kunstenaars vóór de Tweede Wereldoorlog

Fascistische en corporatistische ideeën waren populair in de jaren twintig en dertig, ook in Nederland. Katholieke intellectuelen en kunstenaars toonden hun sympathie daarvoor in bladen als *Katholieke Staatkunde*, *De Valbijl*, *De Paal* en *De Christophore.* Met verve getuigden zij van hun antidemocratische gezindheid. Het waren veelal jonge katholieke intellectuelen en schrijvers die teleurgesteld waren door het gebrekkige functioneren van de democratie. De wereldwijde economische crisis vanaf 1929 zal invloed op hun denken hebben gehad. De aanvankelijke successen van de dictatoriale regimes in Italië en Portugal – en later ook in Duitsland – op het gebied van de economie en de sociale zekerheid hadden bovendien indruk op hen gemaakt. Hen allen fascisten te noemen gaat te ver, maar zij leefden wel in een sfeer waarin men de ogen kon sluiten voor de dictatoriale en gewelddadige aspecten van de genoemde regimes. Sommige bladen uit katholieke kring, zoals *Aristo* en *De Nieuwe Gemeenschap* kwamen ronduit voor hun antisemitisme uit. Voor velen van hen gold ook, vrij naar de titel van de recent verschenen studie over het fascisme in Nederland van Willem Huberts, dat zij leefden in de ban van een vermeend beter verleden.[587]

Het voor jonge katholieken bestemde blad *Roeping*, waarvan de letterkundige Gerard Knuvelder als hoofdredacteur fungeerde, bevond zich in de antimodernistische en integralistische hoek en had fascistische sympathieën.[588] Zelfs het meer sociaal-ethische katholieke blad *De Gemeenschap*, opgericht in 1924, had tot 1934 redacteuren die neigden naar fascisme en zich antidemocratische uitten. *De Gemeenschap* heeft echter aan het begin van de

[585] *De Groene Amsterdammer* 22.03.1995. Voor Benigni zie o.m. De Valk, *Roomser dan de paus?,* 239-242.
[586] Kertzer, *The Popes against the Jews*, 226-236.
[587] Huberts, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945*.
[588] Klijn en te Slaa, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*, 320.

jaren dertig een duidelijk antifascistische koers ingezet. De redacteuren die zich met die wijziging niet konden verenigen, verlieten het blad en richtten het eveneens katholieke tijdschrift *De Nieuwe Gemeenschap* op dat een militant en radicaal-rechts beleid had. Het kreeg in toenemende mate een antisemitisch karakter. Prominente medewerkers waren Albert Kuyle (pseudoniem Louis Kuitenbrouwer) en diens broer Henk.[589]

Al deze bladen werden in Roermond gelezen en er werd door Roermondenaren ook in geschreven. In het eerste fascistische blad van Nederland, *Katholieke Staatkunde*, schreef de Roermondse rechter mr. C. van Hövell artikelen tegen het heersende politieke stelsel. Collega-auteurs van hem in dat blad waren de stichter van de Rapaillepartij Erich Wichman, de felle fascist Ernest Michel en de sterk naar het fascisme neigende priester Wouter Lutkie. Ook toonaangevende katholieke werkgevers als mr. B.J.M. van Spaendonck en mr. M.P.I. Steenberghe werkten aan dit blad mee. Beiden zouden zelfs in het najaar van 1933 met Mussert aan de onderhandelingstafel gaan zitten.

Katholieke Staatkunde stond onder leiding van de 'oerfascist' Emile Verviers, die hierna nog besproken zal worden als fanatieke integralist.[590] Later was Van Hövell lid van de redactie van *Opbouwende Staatkunde*, een tijdschrift van 'een groep katholieken ter bevordering van de antidemocratische herstel-gedachte'.[591]

In *Aristo* schreef de Roermondse jurist mr. P.P.J.M. (Paul) Geradts, die wij hierna nog uitgebreid zullen tegenkomen. Deze laatste was vanaf 1938 ook lid van de Raad van redactie van dat blad.[592] Geradts is in 1940 lid geworden van de beweging Nationaal Front.

Zwart Front, Nationaal Front en Jodenhaat

Aan de oprichting van Nationaal Front was een andere beweging voorafgegaan: Zwart Front. Deze partij was in 1934 ontstaan uit enkele fascistische partijtjes die elkaar voordien heftig bestreden hadden. Zwart Front gaf enkele partijbladen uit zoals *De Weg* en *Zwart Front*, beide fel antisemitisch en fascistisch van aard. Samen met de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) is Zwart Front kenmerkend voor de vloeiende overgang van fascisme naar het Duitse nationaalsocialisme, dat beschouwd kan worden als een zo mogelijk nog agressievere variant van fascisme, gecombineerd met rassenhaat. Zwart Front,

---

[589] Eind 1936 werd *De Nieuwe Gemeenschap* opgeheven. Na de Tweede Wereldoorlog werd Kuyle voor zijn pro-Duitse en antisemitische publicaties veroordeeld door de Ereraad voor de Letterkunde en kreeg hij een publicatieverbod.
[590] Klijn en te Slaa, *De NSB*, 84-85. De uitdrukking 'oerfascist' is ontleend aan dit boek.
[591] Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940*, 52-60.
[592] Ibidem, 225.

dat in Midden- en Noord-Limburg maar weinig leden had, stond onder leiding van de oud-seminariestudent Arnold Meijer.

In het blad *Zwart Front* publiceerde de politiek tekenaar en illustrator van katholieke huize Karel Thole zijn grove antisemitische tekeningen. Thole wordt als een van de meest uitgesproken katholieke antisemieten met de grootste invloed beschouwd.[593] Juist in het katholieke Brabant en Zuid-Limburg, waar de partij Zwart Front altijd al de grootste aanhang had, behield Thole na de oorlog nog vele jaren een trouwe vriendenkring.[594] Van de hand van Thole is onder andere de beruchte tekening 'Bram is uit eten geweest', gepubliceerd in *Zwart Front* van 2 oktober 1937.[595]

In 1948 verscheen een boekje over het werk van Thole onder de titel *De Nederlandse Illustrator Karel Thole*, geschreven onder het pseudoniem 'A. Nonymus'. Met geen woord wordt daarin gerept van Tholes vele schandelijke tekeningen en over diens kwalijke rol bij antisemitische bladen als *Zwart Front*. Na de oorlog kreeg zijn werk vrijwel altijd lovende recensies, behalve van Annie M.G. Schmidt in *Het Parool,* van de redactie van die krant en van Simon van Collem in het *NIW*.[596] Annie Schmidt schreef over Thole: 'van wie we ons toch tekeningen in de allermisselijkste antisemietische NSB-krantjes herinneren.'

In april 1940 werd Zwart Front ontbonden en opgevolgd door Nationaal Front. Deze ontwikkeling impliceerde geen verwatering van de beginselen. Dat blijkt wel uit dit uit 1940 stammende citaat van Arnold Meijer:

> 'Door ons optreden thans, is zeer dikwijls het gevolg dat men zegt: "Och die arme Joden". Wij moeten bewerken dat men zegt: "Die arme Nederlanders en die verd….. Joden." Wanneer we dat kunnen bereiken met behoud van onze principieele stellingname ten aanzien van de Joden door minder vaak de Joden uit te schelden, doch bij de lezers van ons orgaan de suggestie te wekken: "alweer een Jood en dat moet nu maar eens uit zijn", dan moeten we zulks ook doen. Het gaat om het resultaat.'[597]

Nationaal Front was hooguit een op een enkel onderdeel minder agressieve organisatie dan Zwart Front. De doelen van beide organisaties waren gelijk en in de grof antisemitische houding werd, zij het wat tersluiks, volhard. De tijdens de

---

[593] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 380.
[594] Zie hiervoor Duyzings, *Rommedoe*, 131-136.
[595] Wonderlijk is dat op de aan Thole gewijde website op Wikipedia (stand van zaken d.d. 19.12.2020) geen enkele aandacht wordt besteed aan zijn schokkende antisemitische tekeningen en evenmin aan zijn lidmaatschappen van Zwart Front en de NSB. Voor zover bekend is er na de Tweede Wereldoorlog ook geen strafvervolging geweest, hoe terecht die ook zou zijn geweest.
[596] *Het Parool*, 03.03.1949 en 27.04.1949; *NIW*, 01.06.1951.
[597] Schippers, *Zwart Front en Nationaal Front*, 145.

eerste jaren van de oorlog door Meijer en de zijnen gewenste fusie met de Nederlandsche Unie van het driemanschap L. Einthoven, J. Linthorst Homan en J. de Quay is met name afgeketst op het 'Jodenvraagstuk'.[598]

Voor Roermond was het aantal leden van Nationaal Front omvangrijk. De stad had er 202, aanzienlijk meer dan het veel grotere Venlo, waar slechts 128 leden woonden.[599] Vermoedelijk is de aanhang van de al genoemde plaatselijke politicus mr. Paul Geradts hem gevolgd bij diens overstap naar Nationaal Front.[600] De overgang van Zwart naar Nationaal Front leverde ook landelijk veel nieuwe leden op, merendeels katholieken. In de Culturele Kamer van Nationaal Front kon men de Roermondenaar van oorsprong ir. Edmond Nicolas, broer van de bekende glazenier Joep, aantreffen. In de Politieke Kamer zaten Geradts en de kasteelheer van Hillenraad in Swalmen, Herman graaf Wolff Metternich. Deze kamers, die functioneerden als adviesorganen, waren elk samengesteld uit globaal dertig leden. Er was ook een Sociaal-Economische Kamer.[601] Verder was er ook een Raad van Nationaal Front waarvan Geradts en notaris Charles Russel uit Eijsden deel uitmaakten. Het waren toonaangevende kunstenaars, auteurs, industriëlen en bestuurders die van deze kamers deel uitmaakten. Geen van hen schijnt enige aanstoot genomen te hebben aan de Jodenhaat, die het Nationaal Front uitstraalde.

Integralisme en fascisme

Om iets van de populariteit van bewegingen als Zwart Front en Nationaal Front te begrijpen en om tevens in algemener zin de complexe relatie van politiek en godsdienst nader te bezien, is het zinvol om een blik te werpen op een enkel facet van de mentaliteit in de katholieke wereld van het Interbellum. Dat voert ons allereerst naar de aard van het verband tussen integralisme, fascisme en corporatisme. Over het karakter van deze verbanden bestaat de nodige discussie. Zo wordt het door Rogier gelegde verband tussen integralisme en fascisme niet algemeen aanvaard, zoals ook bezwaar wordt gemaakt tegen de stelling dat corporatisme vanzelfsprekend eigen is aan de associatie van katholicisme en fascisme.[602] Luykx noemt de associatie van katholicisme met het fascistisch corporatisme zinloos. Dit omdat het in het katholiek corporatisme, anders dan in

---

[598] De in juli 1940 opgerichte politieke beweging Nederlandsche Unie streefde naar een brede nationale samenwerking, een harmonische structuur en sociale rechtvaardigheid onder het Duitse bezettersregime. De ontbinding van de Unie door de bezetter vond plaats in december 1941.
[599] Schippers, *Zwart Front en Nationaal Front*, 181-213 en 364-367.
[600] Geradts, die via zijn voorgeslacht en zijn echtgenote nauw aan Limburgse adellijke families geparenteerd was, slaagde er ook in leden van de adel ervan te overtuigen zich bij Nationaal Front aan te sluiten. BHIC, Zwart en Nationaal Front, nr. 234 inv.nr. 2136.
[601] Schippers, *Zwart Front en Nationaal Front*, 234-235; Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat*, 142-145.
[602] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel* 565-566.

het fascistische model, niet gaat om de versterking van de staatsmacht en al zeker niet om die bij één partij te leggen.[603]

In zijn encycliek *Quadragesimo Anno* (1931) pleitte Pius XI voor een katholiek corporatisme. Corporatisme, katholiek of fascistisch, kan echter moeilijk als een democratisch en transparant fenomeen worden beschouwd, omdat het inhoudt dat cruciale beslissingsprocessen plaatsvinden binnen groepen met politieke macht zonder democratische legitimatie of controle. Macht en belang zijn dan sterker dan recht en rede, vaak ten koste van de zwakkere.[604] Juist daardoor is er een symbiose tussen dit begrip en fascisme.

Bovendien blijft onduidelijk wat onder 'katholiek corporatisme' verstaan moet worden en waarin het in de uiteindelijke uitwerking daadwerkelijk verschilt van politiek of fascistisch corporatisme. Zoals Cammaert in *Het verborgen Front* terecht schrijft:

> 'Het doel van corporatisme was decentralisatie, een minimum aan staatsbemoeienis. (…) De praktijk in met name Italië en Duitsland toonde evenwel aan dat het oorspronkelijk corporatisme tot het tegendeel, namelijk tot een zeer autoritaire en centralistische bestuursvorm leidde.'[605]

Het in Portugal en Italië doorgevoerde corporatisme en de centrale regeling van sociale vraagstukken in die landen vonden daar aansluiting bij de hiërarchische structuur van de katholieke kerk en bij ideeën van conservatieve katholieke intellectuelen over de inrichting van de maatschappij. Recent is dat opnieuw aan de orde gesteld in een NIOD-rapport met de titel *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet*.[606] Corporatisme paste bij de structuur van de kerk en bij de gedachtewereld van veel van haar conservatieve gelovigen. Juist in de twee genoemde landen, beide katholiek en beide destijds met een fascistisch regime, werd het corporatisme een onderdeel van de staatsleer.

Zowel integralisten als fascisten dweepten met een (vermeend) roemrucht verleden en verheerlijkten dat. Bij de eersten kwam dat overwegend uit religieuze motieven voort, bij de laatsten was die verheerlijking eerder van seculiere aard. Hun aanhangers ontzegden aan anderen het recht om er afwijkende denkbeelden op na te houden. De relatie tussen integralisme en fascisme in de jaren twintig en dertig wordt duidelijker als men de politieke keuzes in ogenschouw neemt van navolgers van iemand als de felle integralist

---

[603] Luykx, *Andere katholieken*, 289-294.
[604] Van Waarden, 'Corporatisme als probleemoplossing', 65. Deze auteur is een groot voorstander van corporatisme, maar noemt toch ook deze bezwaren.
[605] Cammaert, *Het verborgen front*, 24.
[606] Von Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet,* 9.

Thompson. Te denken valt aan de *Aristo*-redacteur Vincent Cleerdin, de *Maasbode*-medewerker Henri van Haastert, de hoofdredacteur van *Katholieke Staatkunde* en latere nationaalsocialist Emile Verviers, de journalist Willem Nieuwenhuis en hun leidsman Pieter van der Meer de Walcheren.[607] Allen sloten zij zich in de jaren dertig bij fascistische partijen aan of maakten hun sympathie daarvoor kenbaar.[608]

Allen waren medewerkers van *De Maasbode* en verzorgden in 1917 gezamenlijk de vertaling van werk van de katholieke Franse auteur Léon Bloy. Bloy publiceerde in 1892 zijn beruchte *Le Salut par les Juifs* dat gekenschetst is als 'een bijzondere mengeling van antisemitisme en filosemitisme'.[609] In hoeverre die karakteristiek terecht is, is de vraag. Van filosemitisme lijkt namelijk nauwelijks sprake te zijn. Veeleer vinden we in Bloy's werk, dat geschreven is als een weerwoord tegen Drumonts *La France juive,* een aaneenschakeling van extreem anti-Joodse gevoelens. Jan Ramakers spreekt dan ook met recht van 'traditionele samenzweringstheorieën en de liederlijkste aantijgingen tegen Joden'.[610]

Rogier gaat ver in zijn veroordeling van Bloy. Naar zijn mening behoort hetgeen deze over Leo XIII heeft geschreven 'tot de uitersten van grofheid en smakeloosheid, waartoe mensen kunnen vervallen'. Meer dan enig ander exces van het integralisme bewijst *Le Salut par les Juifs* de juistheid van de diagnose dat deze beweging ongeveer op een lijn kan worden gesteld met beschamende verschijnselen als de heksenprocessen uit het verleden. 'Met deze razende dolleman hebben alle hele en halve integralen gedweept'.[611]

Hoe bizar het gedrag en de opvattingen van Bloy ook waren, samen met Charles Peguy en Jacques Maritain inspireerde hij tot het zogenaamde *Renouveau catholique*. Deze anti-verlichte beweging wordt door Poorthuis en Salemink getypeerd als 'een bezield katholicisme, (…) non-conformistisch, vaak anticlericaal, mystiek en apocalyptisch tegelijk, antikapitalistisch en vervuld van

---

[607] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 116, noemen Cleerdin een medewerker van 'de felle integralist Thompson'. Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 60-62 schetst de ontwikkeling van Verviers als volgt: 'Hij [Verviers, HvdB] heeft dan klaarblijkelijk zijn ontwikkeling voltooid van reactionair-conservatief katholiek integralist naar politiek activist van fascistischen (sic) huize.'

[608] Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland,* 176-177. Zie voor Bloy: Van de Haterd, *De waarheid hooge*r, 81-83. Ook Rogier, *Katholieke Herleving*, 440, die Wouter Lutkie en Gerard Bruning eveneens als integralisten en fascisten kwalificeert.

[609] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel,* 130.'

[610] Ramakers, 'Conservatisme en antisemitisme', 72.

[611] Rogier, *Katholieke Herleving*, 439. Rogier stond niet alleen in zijn mening over Bloy. Zie bijvoorbeeld Kieft, *Oorlogsenthousiasme,* 161-162. Al in 1907 had de Italiaanse schrijver en kunstenaar Ardengo Soffici deze zonderlinge mysticus die zichzelf 'Pelgrim naar het absolute' noemde, in Parijs bezocht. Soffici had verwacht een mogelijk geestelijk leidsman te ontmoeten en zijn verwachtingen waren daarom hoog gespannen geweest. Bloy bleek een wereldvreemde ziel te zijn met wie niet te praten was en die verklaarde dat de katholieke kerkleer voor hem meer dan voldoende was. Teleurgesteld nam Soffici afscheid van deze simpele ziel, die eenmaal dronken in het café slechts over zijn erotische escapades kon uitweiden.

revolutionaire maatschappelijk utopieën, soms links, soms extreem rechts gericht'.[612] Voorts zou het *Renouveau catholique* verwantschap vertonen met de expressionistische avant-garde en tegelijkertijd gedreven zijn door een geromantiseerd verlangen naar de gouden middeleeuwen.[613] Rogier bespeurt in het latere optreden en de populariteit van Bloy – met in diens spoor het *Renouveau catholique* en soortgelijke bewegingen als *Quickborn*, *Jungborn* en *Hochland* in Duitsland – trekken van verwantschap met het integralisme.[614] Dat de keuzes in het leven van aanhangers van bijvoorbeeld Jacques Maritain, een belangrijk voorganger van het *Renouveau catholique*, ook vooruitstrevend konden zijn en politiek links konden uitvallen, blijkt uit het leven van de Limburgse sociaaldemocraat en stichter van de Universiteit Maastricht Jean Tans. Voor Tans was Maritain een geestelijk leidsman.[615]

Wat opvalt bij Bloy en zijn adepten is niet alleen het samengaan van integralistische aspecten met fascisme maar ook met antisemitisme, althans bij enkele van hen.[616] In het voorwoord dat Anton van Duinkerken vooraf doet gaan aan de Nederlandse vertaling van *Le Salut par les Juifs* met de titel *Het heil door de Joden,* die in 1931 het licht zag, schrijft deze:

> 'Hij [Bloy, HvdB] bemint de Joden niet. Niets is hem van nature meer verachtelik dan het gelddorstig gesjacher van Abrahams eeuwige kroost en in een bladzijde van bijna angstige sublimiteit, roept hij het beeld op van de drie ouderlingen: marktverkopers te Hamburg, die worden tot het zinnebeeld van de diepst mogelike verwerping: de kruisiging aan het geld. (…) De geldzucht der Joden is de verdoemenis van hen die weigeren de absoluut Arme Jezus te erkennen. (…) In enige wijdse hoofdstukken bezingt Léon Bloy de houding van de Katholieke Kerk, de Bruid der Arme, tegenover het onuitroeibaar geslacht van de moordenaars van haren Bruidegom.'[617]

Deze woorden getuigen van angstig makende vooroordelen. De scheidslijn tussen anti-judaïsme en antisemitisme blijkt ook hier vloeiend te zijn.[618]

---

[612] Het *Renouveau catholique* is een van oorsprong conservatief-katholieke beweging, ontstaan in de tweede helft van de negentiende eeuw in Frankrijk. Het kwam voort uit verzet tegen de Verlichting en de scheiding van kerk en staat. Het doel was vernieuwing van de samenleving door een terugkeer naar de waarden van het oorspronkelijke katholicisme.

[613] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 25, 129 en 170. Zie ook: Van de Haterd, *De waarheid hooger*, 81-84.

[614] Rogier, 'Op- en neergang van het integralisme', 42.

[615] Klijn, *Onze man in Maastricht*, 35-37.

[616] Zie voor het antidemocratische karakter van Bloy en zijn invloed op katholieke jongeren in het interbellum Joosten, *Katholieken en fascisme*, hoofdstuk 'Katholiek non-conformisme', 126-210. Joosten (233) citeert Gerard Brom die Thompson en Bloy in 1933 kwalificeert als 'waanzinnigen, broedermoordenaars en lijders aan hondsdolheid'.

[617] Bloy, *Het Heil door de Joden*, 9-11.

[618] Zie voor de moeilijke afbakening tussen onder andere anti-judaïsme en antisemitisme de Inleiding bij dit proefschrift, pagina's 18-21.

Wat een band tussen de beweging rond een figuur als Bloy en het integralisme betreft, zijn Poorthuis en Salemink van oordeel dat deze twee bewegingen niet te identificeren zijn. Nu omschrijven zij integralisme als 'een binnenkerkelijke fundamentalistische zuiveringsbeweging die zowel de binnenkerkelijke modernisering als democratie en moderne cultuur afwees' en die het herstel van een 'integraal katholicisme' nastreefde.[619] Dit ideaal hoefde niet ver af te staan van wat het *Renouveau catholique* voor ogen stond, zodat we kunnen constateren dat beide bewegingen wel degelijk een grote mate van verwantschap vertoonden.[620]

Mogelijk heeft Van Duinkerken zijn voorwoord geschreven in zijn seminarietijd of in de jaren daarna toen hij onder de invloed van de Bloy-adept Van der Meer de Walcheren was geraakt en zelf met Bloy ging dwepen.[621] Wellicht is het de omgeving geweest van het hiervoor als antimodernistisch, integralistisch en als belast met fascistische sympathieën gekwalificeerde tijdschrift *Roeping* waarin hij als medewerker en redacteur verkeerd heeft, die hem tot deze tekst geïnspireerd heeft. In later jaren – lang nadat hij seminarist was geweest en hij *Roeping* verwisseld had voor *De Gemeenschap* – werd hij een tegenstander van 'het opgewonden standje' Bloy.[622] Aanvang jaren dertig heeft Van Duinkerken zich principieel verzet tegen nationaalsocialisme en antisemitisme. Hij werd in 1935 lid van 'Eenheid door Democratie' een buitenparlementaire beweging die haar pijlen had gericht op de NSB en zich verzette tegen de polarisatie tussen communisme en nationaalsocialisme. In 1936 was hij medeoprichter van het Comité der Waakzaamheid.[623] Ook zijn tot Mussert gericht gedicht *Ballade van een Katholiek* getuigt daarvan, waarin hij over Maria schrijft: '(…) een joodse vrouw, die gij [Mussert HvdB] diep zoudt verachten,– joden zijn aan uw soort niet sympathiek'. Zijn gewijzigde houding was in katholieke kring niet onomstreden. Nijmeegse studenten gaven in 1938 een pamflet uit met de veelzeggende titel *Ecclesia Militans*.[624] Daarin dreven ze de spot met Van Duinkerken nu hij als bourgeois zat 'aan de koffietafel van

---

[619] Ibidem, 25.
[620] Roes, *Leven en werk van de jonge Anton van Duinkerken*, o.a. 207, 242 en 249, noemt Bloy herhaaldelijk een integralist bij uitstek.
[621] Roes, *Leven en werk van de jonge Anton van Duinkerken*, o.a. 41, 44-45 en 54, bevestigt op tal van plekken dat Van Duinkerken tijdens zijn (afgebroken) seminarietijd gedweept heeft met het katholiek reveil van Bloy.
[622] 'Iemand als Léon Bloy (…) had niet kunnen ontkomen aan het integralistisch getinte doorhollen, noch aan eigenwaan en gebrek aan zelfbeheersing', zie Van der Plas, *Daarom, Mijnheer, noem ik mij katholiek* (Amsterdam 2000), 55-56, 135.
[623] In zijn artikel 'Mentaliteit 1936' in *De Gemeenschap* noemde Van Duinkerken het nationaalsocialisme 'de nieuwste ketterij', een die voedsel gaf aan de 'waanzin van bloed en bodem', 'een die vijandschap preekte tegen de joden en sterilisatie aanbeval van seksueel andersgeaarden'. Zie hiervoor: Van der Plas, *Daarom, Mijnheer, noem ik mij katholiek*, 225. Zie ook Besters, *Anton van Duinkerkens verzet tegen het nationaalsocialisme,* website https://antonvanduinkerken.nu.
[624] Van der Plas, *Daarom, Mijnheer, noem ik mij katholiek*, 250-251. Het waren de Nijmeegse rechtenstudenten Anthony Theo Mertens en Paul van Boven die het pamflet publiceerden. Zij verweten hem ook zijn idealistische inzet voor antinazi's en Joden.

rooie en Joodsche vriendjes'. Hun pamflet stuurden zij ook toe aan het Nederlandse episcopaat en aan hoogleraren en redactiebureaus.

Tegen de bredere achtergrond van de populariteit van Léon Bloy en de bloei van de zojuist geschetste bewegingen – integralisme, fascisme, corporatisme, *Renouveau catholique* – dienen we de ontwikkelingen in het Roermond van het Interbellum te beschouwen. Daarbij mag niet worden voorbij gegaan aan de wijze waarop het hoofd van de katholieke kerk zich in de jaren dertig over de contemporaine gebeurtenissen uitliet.

De brandende zorg van Pius XI

Een beschrijving van de houding van de katholieke kerk in het Interbellum zou onvolledig zijn als niet gewezen wordt op de encycliek *Mit brennender Sorge* van paus Pius XI (paus van 1922 tot 1939), uitgebracht op 10 maart 1937. Het was niet zijn eerste protest tegen de praktijken van het naziregime, vele diplomatieke protesten waren eraan voorafgegaan. In redevoeringen, brieven en audiënties sprak Pius XI zich uit tegen racisme, militarisme en de leiderschapscultus van het fascisme.[625] De encycliek werd niet voor niets in het Duits geschreven. Zij bevatte duidelijke veroordelingen van het nationaalsocialisme en het daaraan verbonden racisme, maar wel zonder ook maar met één woord expliciet over Joden te spreken. Evenmin bevatte de encycliek een rechtstreekse veroordeling van het antisemitisme.

De vraag rijst wat deze omissie zegt over de houding van de paus ten opzichte van de Joden. Wel heeft Pius XI aan het einde van zijn leven zich steeds duidelijker uitgelaten over antisemitisme. Kort voor zijn dood sprak hij tijdens een audiëntie met een groep Belgen de woorden: 'Antisemitisme is niet verenigbaar met het denken … .'en door zijn tranen heen: 'Antisemitisme is ontoelaatbaar. We zijn allemaal in geestelijk opzicht Semieten.'[626] In een later gevonden concept voor een encycliek tegen het racisme met de titel *Humani Generis Unitas* (de eenheid van het menselijke ras) werd gepleit voor afwijzing van racisme, waarbij het antisemitisme uitdrukkelijk veroordeeld werd. Pius XI overleed op 10 februari 1939. Tot publicatie van de encycliek is het niet gekomen, ook niet onder zijn opvolger.[627] Een van de medeauteurs van *Humani Generis Unitas* was zijn pauselijke staatssecretaris en opvolger Eugenio Pacelli, de latere paus Pius XII, over wiens rol in de Tweede Wereldoorlog later meer.

De houding van de negentiende-eeuwse pausen en van Pius X ten opzichte van Joden kwam al eerder ter sprake. Benedictus XV, de opvolger van Pius X, heeft weliswaar een einde gemaakt aan de extreme ontsporingen van het

[625] Website biografieportaal.nl/signaleringen/het-antifascisme-van-paus-pius-xi/.
[626] Kertzer *The Popes against the Jews*,280.
[627] Bank, 'Pius XI en Pius XII', 355-356.

integralisme en is meer welwillend geweest ten opzichte van de Joden. Maar hij trad niet op tegen de veelal door Poolse katholieken georganiseerde pogroms en moordpartijen in Polen na de Wapenstilstand van 11 november 1918 en de terugkeer van Polen als zelfstandige staat.[628]

Aan de Franse pater Ernest Jouin, fanatiek verspreider van de uit de negentiende eeuw stammende beruchte *Protocollen van de wijzen van Sion*, zond hij in 1918 een brief waarin hij zijn erkentelijkheid betuigde voor diens gewijde dienst die hij op voorbeeldige wijze voor de kerk zou hebben verricht. Het ontstaan van deze kwaadaardige *Protocollen* en de nefaste invloed van deze falsificatie zijn uitvoerig beschreven door Kertzer en Laqueur. Ook is al gewezen op de nauwe betrokkenheid van Umberto Benigni bij de uitgave in Italië van dit geschrift en op diens goede verstandhouding met Pius X. Bij de uitgave in de Franse taal van dit grof antisemitische geschrift mocht Jouin zich in zijn voorwoord 'Prelaat van Zijne Heiligheid' noemen. Benedictus XV was Jouin, een extreme antisemiet, zelfs zo welgezind dat deze laatste zich met deze eretitel mocht sieren.[629]

Zijn opvolger Pius XI heeft als rapporteur in de periode 1918-1921 weinig of geen aandacht besteed aan de vele moordpartijen op Joden in Polen. Dat terwijl hij juist als zodanig benoemd was door Benedictus XV om verslag te doen over wat er in dat land aan de hand was. Het in 1918-1919 herrezen Polen, dat eerst een oorlog met communistisch Rusland heeft moeten uitvechten, beleefde golven van nationalisme, die gepaard gingen met pogroms. Fel nationalisme leidde (en leidt) onvermijdelijk tot vreemdelingenhaat met in Europese landen de Joden meestal als eerste slachtoffers. Eenmaal paus stond ook hij uiterst welwillend tegenover Ernest Jouin en verhief hem zelfs tot apostolisch protonotarius.[630] Door Jouin zo hoog op te nemen in de gelederen van het Vaticaan en hem eretitels te verlenen hebben Benedictus XV en Pius XI tenminste de schijn gewekt antisemitisme te billijken en binnen hun kerk aanvaardbaar te achten. In plaats van afstand te nemen van een verwerpelijk uitgave als *De Protocollen* beloonden beide pausen het uitgeven van deze antisemitische vuilspuiterij.

[628] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 265-269.
[629] Ibidem, 267-269; Laqueur, *The Changing Face*, 95-101.
[630] Kertzer, *The Popes against the Jews,* 282-289.

II.3.6 De opkomst van fascisme en nationaalsocialisme in Roermond

Het eerste fascisme in de jaren twintig en dertig

Jacob Hiegentlich heeft in zijn in 1925 verschenen roman *Het Zotte Vleesch* willen laten zien dat er al heel vroeg in Roermond aanhangers van het fascisme waren.[631] Hij doelde op personen die een fascistenhemd droegen en ook op een zekere Jonker Windgraaf die 'zoo militaristische stukjes schreef in De Maasbode (…), die d'Annunzio na wil doen'.[632] Peter Wiranowitsch, de hoofdpersoon in deze roman in wie de auteur zichzelf tekende, reageert nog niet negatief op de op dat moment nog recente opkomst van het fascisme. Hij kijkt met verwondering naar de militaristische schrijver.

Op 30 januari 1933 werd Adolf Hitler tot Reichskanzler benoemd. De brand in het Rijksdaggebouw op 27 februari 1933 werd aanleiding op grote schaal communisten en (vermeende) vijanden van de nazipartij te arresteren. Na de Rijksdagverkiezingen van 5 maart 1933 en de grondwetswijziging van 23 maart 1933 was de *Machtergreifung* compleet. Rechts-radicaal Nederland putte hier moed uit. Kort daarna, eind april 1933, wilde de NSB – die landelijk overigens al in 1931 opgericht was – in Roermond een openbare vergadering houden. Dat werd met hooguit veertien bezoekers een mislukking. Op 7 juli 1933, organiseerde de Algemeene Nederlandsche Fascisten-Bond (ANFB) in het lokaal van de voormalige sociëteit Amicitia aan de Roerkade in Roermond een propagandavergadering. De ANFB was een van de vele fascistische partijtjes tijdens de vroege jaren dertig. Een jaar later ging deze partij overigens op in Zwart Front. De organisatoren verwachtten een hoge opkomst, maar waren ook beducht voor de komst van veel tegenstanders. Daarom was op voorhand bescherming door de politie gevraagd. Er kwamen uiteindelijk maar negentien bezoekers.

Voorafgaand is al in hoofdstuk II.3.5 geschreven over de fascistische organisaties Zwart Front en Nationaal Front zulks in het licht van hun katholieke oorsprong, hun katholieke leiders en hun grotendeels katholieke aanhang.

---

[631] Voor een overzicht van alle rechts-radicale partijen in Roermond in de jaren dertig, zie: Maasen, 'Zwart Roermond', 10-49.

[632] Sinds 1922 was in Italië de fascistische beweging onder leiding van de dictator Benito Mussolini aan de macht. De dichter en politicus Gabriele d'Annunzio was de held van Mussolini en zijn partij. Jonker Windgraaf is jhr. J.A.I. Graafland. Dit blijkt uit een aantekening van de auteur in een bij GAR aanwezig exemplaar.

Het Verbond voor Nationaal Herstel

In zijn boek *Een weerbarstig katholiek* schrijft de journalist en latere hoofdredacteur van het blad *Vrij Nederland* Mathieu Smedts dat Roermond in 1934 nogal fascistisch geïnfecteerd was.[633] Het was er in die tijd mode, aldus Smedts, om er om een sterke man te roepen, overal waren groepjes die streefden naar een nationaal herstel. Daarbij richt hij zijn pijlen vooral op mr. Paul Geradts. Deze advocaat en latere rechtbankgriffier was medeoprichter van de landelijke politieke partij Verbond voor Nationaal Herstel (VNH), een autoritaire, antidemocratische en rechts-conservatieve partij. Geradts was de aanvoerder van het VNH in Roermond en speelde zowel op provinciaal als landelijk vlak een rol in die partij.

Het VNH kwam op voor een grotere macht van het koninklijk huis, beperking van de invloed van het parlement en beëindiging van de partijpolitiek. Het heeft landelijk nooit meer dan één zetel (in 1933) behaald in de Tweede Kamer. Dankzij de populariteit van Geradts kreeg de partij in Roermond en omstreken in dat jaar maar liefst 5,5% van de stemmen. In de stad zelf waren dat 387 stemmen, maar in het kiesdistrict Roermond werden maar liefst 700 stemmen behaald. In het kiesdistrict Venlo waren slechts 470 stemmen op het VNH uitgebracht. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1935 was Geradts' succes in Roermond aanzienlijk groter. Toen kreeg zijn partij, een partij van middenstanders die onder de naam VNH opereerde, 1700 stemmen. Dat leverde vijf van de zeventien zetels in de raad op. Geradts was een goed oppositiewoordvoerder tegen de dominantie van de Katholieke Partij. Hij kon gemakkelijk inspelen op de gevolgen van de economische crisis. Vooral de middenstand in Roermond kampte met de gevolgen van de slechte economie. Maar na vier jaar oppositievoeren verdween het VNH in 1939 volledig uit de raad.[634]

In 1940 zou Geradts overstappen naar het Nationaal Front, waarin hij het tot gouwleider van Limburg zou schoppen.[635] In die hoedanigheid was hij op 20 april 1941 mogelijk betrokken bij de Roermondse viering van de verjaardag van Hitler. Het was een feest van functionarissen van de NSDAP en de Duitse Wehrmacht samen met vertegenwoordigers van de nog bestaande politieke partijen zoals de NSB, de NSNAP en Nationaal Front.[636] 'Vooral de leden der afd. Roermond van

---

[633] Smedts, *Een weerbarstig katholiek*, 72.
[634] Maasen, 'Zwart Roermond', 14-16.
[635] Geradts volgde in september 1940 notaris C.H.D.M.J. (Charles) Russel uit Eijsden op als gouwleider voor Limburg. Russel is tijdens de oorlog uiterst 'deutschfreundlich' geweest. Hij was voorafgaand aan de oorlog al lid van Zwart Front. Als notaris trad hij op voor NSB'ers en verzorgde hij veel illegale overdrachten van panden van Joden. Zie Schütz, *Kille mist*, 326-328.
[636] NSDAP staat voor Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Er zijn meerdere (elkaar overigens bestrijdende) partijen met de naam Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij geweest. Voor Roermond was in 1941 nog van belang de NSNAP van E.H. ridder van Rappard. Tot aanvang 1941 was er in Roermond ook een afdeling van de NSNAP van majoor C.J. Kruyt. Die partij werd toen door de bezetter verboden.

Nat. Front hadden in grooten getale gevolg gegeven aan de uitnoodiging tot bijwoning van de officieele bijeenkomst', zo berichtte *De Nieuwe Koerier*.[637]

De NSB

In augustus 1934 lukte het de NSB een vierhonderdtal bezoekers bijeen te krijgen in het Harmonietheater. Bij deze tweede vergadering was er dus aanzienlijk meer succes. Veel belangstellenden zouden nog buiten de zaal hebben staan wachten.[638]

De Limburgse afdeling van de NSB werd opgericht vanuit het dorp Maasniel, nu een stadswijk van Roermond. De organisator was de daar woonachtige John Boddé. Hij organiseerde op 9 juni 1933 in Hotel du Commerce in Roermond een eerste propagandavergadering met 150 genodigden, van wie zich een dertigtal direct opgaf als lid. Ook gaf hij een eigen blaadje uit met de NSB-titel *Houzee*. In februari 1934 had de door hem opgerichte afdeling in Limburg al 1200 leden, georganiseerd in vijf kringen, Heerlen, Maastricht, Roermond, Sittard en Venlo.[639]

Op zaterdag 21 oktober 1935 zou de NSB-leider ir. A.A. Mussert in de Harmoniezaal aan de Hamstraat tijdens een vergadering spreken. De Roermondse burgemeester vond dat de rijkspolitie hiervoor in reserve moest worden gehouden. Een overbodige maatregel naar de mening van de Roermondse politiecommissaris J. Odekerken. Er waren weliswaar zo'n zeshonderd toegangskaarten verkocht voor de NSB-bijeenkomst, maar een verstoring van de orde was niet te verwachten. Wel had hij bevolen dat de opstelling van een erewacht voor Mussert vóór het bondsgebouw van de NSB, gelegen aan de Godsweerdersingel 17, achterwege moest blijven. Dat zou maar binnen in de Harmoniezaal moeten plaatsvinden.[640] Aan dit bevel van de commissaris is door het NSB-gezelschap voldaan.

Op 9 november 1935 schreef Robert Heijnen, eigenaar van een winkel aan de Markt, aan de politie dat hij propagandaleider van de NSB in Roermond was geworden. Hij zou voor deze beweging gaan colporteren.[641] Eerder had hij al aangekondigd dat op 16 januari 1934 het gezelschap Fascio in de Harmoniezaal een toneelstuk zou worden opgevoerd met als titel 'Die dag komt'.[642] De politie

---

[637] *De Nieuwe Koerier*, 21.04.1941.
[638] Maasen, 'Zwart Roermond', 18.
[639] Jonkergouw, *Sittard in Crisis- en Oorlogstijd*, 130.
[640] GAR, nr. 7005, Collectie Oorlogsdocumentatie, inv.nr.171. Brief burgemeester van Roermond aan commissaris van politie 19.10.1933 en brief commissaris van politie aan de burgemeester 20.10.1933.
[641] Ibidem.
[642] Fascio was een mantelorganisatie van de NSB en werd eind 1933 opgericht. Het enige toneelstuk dat het gezelschap heeft gespeeld, is 'Die dag komt'. In de loop van 1934 ging Fascio ten onder. De auteur van het stuk was de nationaalsocialist George Kettmann.

weigerde medewerking zowel vanwege de uitsluitend politieke strekking van het toneelstuk als vanwege het gevaar voor verstoring van de openbare orde.

Heijnen had zich al vroeg met hart en ziel aan het nationaalsocialisme overgeleverd. Eind augustus 1933 plaatste *De Nieuwe Koerier* een artikel van zijn hand over het '*Lagerfest*' in het *Stahlhelm Arbeitsdienstlager* in het vlak over de Duitse grens gelegen Elmpt. Heijnen was vol bewondering voor de organisatie van de bijeenkomst, die opgesierd werd met hakenkruisvlaggen en een lofrede op Hitler.[643] Later heeft Heijnen overigens de NSB verlaten en zich aangesloten bij de fel antisemitische NSNAP van majoor C.J. Kruyt. De leuze van deze laatste partij bij vooroorlogse verkiezingen was: 'Tegen Juda'. In de nadagen van het bezettersregime, eind december 1944, zou Heijnen nog een gruwelijke dood sterven, nota bene door toedoen van het Duitse leger. Vermoedelijk werd hij toen verdacht van illegaal wapenbezit.

Contacten van prominenten met de NSB werden nauwlettend in het oog gehouden. Zo bevat het archief van de procureur-generaal in Den Bosch de waarschuwing van een van zijn rechercheurs dat dr. Jos Drehmanns CSsR, oud-secretaris van kardinaal Willem Marinus van Rossum, in katholieke kringen ervan verdacht werd in contact te staan met Max graaf de Marchant et d'Ansembourg van Amstenrade, de leider van de NSB in Limburg.[644]

Toen de NSB in oktober 1935 een landdag in Den Haag hield, was er grote vrees voor aanslagen. Er werden extra NSB-treinen ingezet en politiemedewerkers en rijksveldwachters moesten samen met de marechaussee de spoorverbindingen dag en nacht te bewaken. Ongeveer vierhonderd NSB-leden vertrokken op de dag met de trein uit Roermond onder wie negentig personen van de afdeling Roermond om de landdag bij te wonen. Er deden zich geen incidenten voor volgens de politie, behalve dan dat enige marktkooplieden op het perron de vuisten gebald hadden tegen de in de trein aanwezige NSB'ers. Er was verder nauwelijks belangstelling.[645]

De NSB had in Roermond ook haar eigen Weerafdeling (WA). Volgens een rapportage van de marechaussee uit 1936 over rechtsextremisten bestond die afdeling hoofdzakelijk uit door de economische malaise getroffen of aan lager wal geraakte personen. Zij werden beschreven als een schilder en een bakker, beiden werkloos, een uit het leger verwijderde lagere officier met een drankprobleem, een winkelier met weinig succes in zaken, een gelegenheidskelner, een groenteventer, een zoon van een caféhouder en een

---

[643] Maasen, 'Zwart Roermond', 19; *De Nieuwe Koerier*, 31.08.1933.
[644] BHIC, nr.1862 PG 's-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten 1933-1940, inv.nr.3. Zie voor pater P.J.M.H. Drehmanns: G.C.P. Linssen, 'Album Promotorum' 3 in *SvR* nr. 23 (2015) 175.
[645] GAR, nr.7005, Collectie Oorlogsdocumentatie, inv.nr.171, brief commissaris van politie aan procureur-generaal 's-Hertogenbosch, 15.10.1935

colporteur van de NSB.[646] De aanhangers van de NSB werden al snel handtastelijk en agressief. De directeur van *De Nieuwe Koerier*, Cees Dosker, beklaagde zich aan het einde van het jaar 1936 bij de politie over de aanvallen op straat op zijn medewerkers door bezorgers van het NSB-blad *Volk en Vaderland*.[647] Hoewel de WA officieel aanvang 1936 door Mussert was opgeheven, waren de vroegere leden van deze verkapte paramilitaire organisatie de veroorzakers van deze gewelddadige conflicten.[648]

De uitslagen van de verkiezingen medio jaren dertig wijzen erop dat Roermond toen al een fors aantal NSB-aanhangers had. Scoorde die beweging in 1935 in geheel Nederland 7,91% en in de provincie Limburg 11,69%, in Roermond lag de uitslag hoger en wel op 13,4%.[649] Tussen Noord- en Zuid-Limburg liepen de percentages van NSB-kiezers uiteen. Waar de vier zuidelijke Limburgse kiesdistricten maar liefst 19.779 NSB-kiezers telden, hadden de vier noordelijke, inclusief Roermond, er 5843. Er waren in 1935 meer gemeenten die Roermond in NSB-aanhang verre overtroffen, zoals Zandvoort met 23,4%, Anloo (Drenthe) met 38,8%, Kerkrade met 22,2% en Sittard met 17,6%.[650]

Aanhang NSB in de jaren dertig in percentage uitgebrachte stemmen						
	Nederland	Limburg	Heerlen	Roermond	Sittard	Venlo
1935 Prov. Staten	7,49%	11,69%	13,15%	13,40%	17,60%	8,09%
1937 Tweede Kamer	4,22%	5,32%	5,58%	7,82%	6,40%	4,49%
1939 Prov. Staten	3,94%	5,29%	5,38%	5,80%	6,77%	6,08
Aanhang RKSP in de jaren dertig in percentage uitgebrachte stemmen						
	Nederland	Limburg	Heerlen	Roermond	Sittard	Venlo
1935 Prov. Staten	27,77%	73,72%	55,42%	71,75%	73,29%	72,75%
1937 Tweede Kamer	28,87%	81%	67,17%	77,66%	83,07%	79,89%
1939 Prov. Staten	29,75%	83,28%	70,06%	84,29%	78,03%	82,44%
Aanhang SDAP in de jaren dertig in percentage uitgebrachte stemmen						
	Nederland	Limburg	Heerlen	Roermond	Sittard	Venlo
1935 Prov. Staten	21,09%	6,46%	12,24%	6,95%	3,48%	6,14%
1937 Tweede Kamer	21,98%	7,15%	12,63%	4,90%	3,99%	8,33%
1939 Prov. Staten	21,34%	7,55%	15,68%	5,54%	4,79%	8,26%

Gegevens ontleend aan website www.verkiezingsuitslagen.nl

[646] BHIC, nr. 1862 PG 's-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten 1933-1940. inv.nr. 3.
[647] Ibidem.
[648] Van der Bruggen, 'De Weer-Afdeling (WA) van de Roermondse NSB in 1935/1936'.
[649] Maasen, 'Zwart Roermond', 25.
[650] Website www.verkiezingsuitslagen.nl 1935/1937/1939.

De achtergrond van de relatief grote aanhang van de NSB in Limburg zou volgens Luykx gezocht moeten worden in sociaaleconomische problemen, verergerd door de effecten van de economische crisis, en de geringe 'verworteling' in Limburg van de Rooms-Katholieke Staatspartij. Ook overlopers uit eerder afgesplitste kleine partijen en de SDAP zouden NSB-stemmers geleverd hebben.[651] Vellenga beschouwt eveneens de minder sterke greep van de RKSP op haar aanhang in Zuid-Limburg – vergeleken bij de invloed die de confessionelen elders bezaten – als een belangrijke oorzaak van het NSB-succes, naast sociaaleconomische oorzaken.[652] Voorts wijst deze auteur op factoren als de lokale verbondenheid met Duitsland en de angst voor het atheïstische karakter van linkse partijen.

Bij de verkiezingen van 1937 en 1939 werd duidelijk dat de NSB voor velen van haar kiezers niet meer dan een louter populistische protestpartij was geweest. Het niet kunnen waarmaken van het luidkeels verkondigde ongenoegen en van de daarop gebaseerde wensen had de kiezers teleurgesteld. Onder andere het genoemde mandement van het episcopaat van 24 mei 1936 en het steeds antisemitischer karakter van de NSB deden de aanhang slinken naar amper 4% van de Nederlandse kiezers. In Limburg verminderde de aanvankelijke aanhang met meer dan de helft.

In Roermond was die aanhang in 1937 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer al gekelderd naar 7,82% en in 1939 bij de Provinciale Statenverkiezingen naar 5,8%.[653] De teruggang van de belangstelling voor de NSB was in 1936 al geconstateerd door de Roermondse politiecommissaris. In zijn brief van 28 mei van dat jaar aan de procureur-generaal (PG) in Den Bosch schreef hij dat vanwege onduidelijke geldtransacties al meerdere NSB-leden geroyeerd waren. Voor een kort nadien te houden propagandavergadering was slechts een zaal van honderd personen gereserveerd, terwijl vroeger een zaal voor zeshonderd bezoekers nodig zou zijn geweest.[654]

[651] Luykx, *Andere katholieken*, 286-287.
[652] Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme*, 56 en 140-146.
[653] Verkiezingsuitslagen.nl, in casu 1937 en 1939.
[654] BHIC, nr. 1862, PG 's-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten 1933-1940, inv.nr. 3.

Duitse ontsporingen in Limburg

Een aanhoudend probleem leverde de Duitse hakenkruisvlag op. De Nederlandse minister van Justitie zag zich daarom op 18 juni 1934 genoodzaakt een mededeling uit te laten gaan om te bevestigen dat de hakenkruisvlag naast de zwart-wit-rode vlag de officiële vlag was van het Duitse rijk.[655] Het was dus een officiële vlag van een bevriende mogendheid.[656] Bij wet van 2 oktober 1935 werd de hakenkruisvlag overigens de officiële Duitse rijksvlag.

Bij de verjaardag van Hitler op 20 april 1939 ging naar alle leidinggevende politiefunctionarissen een spoedtelegram uit, afkomstig van de procureur-generaal, met de instructie te zorgen voor afdoende bescherming 'der heden uitgehangen Duitsche vlaggen'.[657] Een jaar eerder was er in Roermond grote consternatie geweest toen in de Veldstraat een Duitser de hakenkruisvlag had uitgestoken. De politie had de mensen in de straat ervan moeten weerhouden de vlag omlaag te halen en in brand te steken.[658]

In heel Limburg deed zich het probleem voor dat bij vele Duitse kloosters de hakenkruisvlag werd uitgestoken. In de jaren 1870 hadden veel Duitse katholieke instellingen in deze overwegend katholieke grensprovincie hun heil gezocht tijdens de *Kulturkampf* van Bismarck. Ondanks het grote tijdsverloop van zestig jaar was de oriëntatie van deze kloosters nog volledig op Duitsland gericht gebleven. Zo trouw waren zij gebleven dat zij de hakenkruisvlag als de officiële Duitse Rijksvlag voerden en daarmee de verjaardag van Hitler als staatshoofd vierden.[659] Het uitdagende vlagvertoon leidde tot een redactiecommentaar in de *Limburger Koerier* met het pleidooi om het gebruik van buitenlandse vlaggen maar geheel te verbieden.[660]

De confrontatie met het virulente antisemitisme uit Duitsland kwam op onverwachte momenten en plaatsen. Zo begonnen in 1935 de Duitse buschauffeurs op de autobuslijn Mönchengladbach-Roermond te ageren tegen het hiervoor al eens genoemde 'Jodenhotel' Wilhelmina aan het Stationsplein. Wie van hun passagiers daarheen zou gaan, zouden zij bij de partij aangeven. Commissaris Odekerken reageerde hierop met een fel protest bij het *Verkehrsbüro der Strassenbahnen* in november 1935.[661]

---

[655] De Noord-Duitse Bond kende vanaf 1867 tot 1870 de zwart-wit-rode vlag. Het Duitse Keizerrijk hanteerde die driekleur van 1871 tot 1918. Nazi Duitsland heeft vanaf 1933 tot 1945 ook deze drie kleuren voor de nationale vlag gehanteerd, overigens met een grote voorkeur voor de hakenkruisvlag.
[656] GAR, nr. 2002 Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 317.
[657] Ibidem.
[658] BHIC, nr. 1862 Procureur-Generaal 's-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten 1933-1940 inv.nr. 63.
[659] *Limburger Koerier*, 08.04.1938.
[660] Ibidem, 13.04.1938.
[661] Ibidem, inv.nr 219/220.

Het protest van bisschop Lemmens tegen het nationaalsocialisme

Terwijl een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking, ook in Roermond, sterk neigde naar reactionair-conservatisme, om niet te zeggen fascisme en nationaalsocialisme, protesteerde het bisdom Roermond onder leiding van mgr. J.H.G. Lemmens meerdere malen en met grote felheid tegen deze bewegingen. Lemmens waarschuwde tegen deze beweging en noemde nationaalsocialisme satanisch.[662] Zijn Limburgse gelovigen verzocht hij dringend ver te blijven van deze stroming.

De krachtige stellingneming van de Nederlandse bisschoppen in hun mandementen van 2 februari 1934 en 24 mei 1936 verhinderde echter niet dat toonaangevende katholieke intellectuelen en politici zich te buiten gingen aan uitingen van antisemitische aard.[663] Dat waren met name de dominicaan en latere hoogleraar J. van der Ploeg, auteur van *Het Joodsche Vraagstuk,* en het katholieke Kamerlid Max van Poll met zijn boek *Bloed over het Jodendom.* Werd in de bisschoppelijke brief van 2 februari 1934 gewaarschuwd tegen 'de onvermijdelijke gevaren' voor degenen die zich bij een fascistische of nationaalsocialistische partij zouden aansluiten, in de tweede brief volgde de uitsluiting van de Heilige Sacramenten voor degenen die actief bij de NSB betrokken waren.[664]

Lemmens bleef waarschuwen tegen het nationaalsocialisme, onder andere in zijn felle brief van 8 augustus 1936, die daarna op 16 augustus in alle kerken van zijn bisdom werd voorgelezen. De dag van 6 september 1936 werd door hem uitgeroepen tot biddag voor de katholieken en tegen het nationaalsocialistisch gevaar.[665]

Hoofdaalmoezenier Henri Poels, die we al eerder ontmoetten, was in Limburg een van de belangrijkste krachten die waarschuwden tegen het nationaalsocialisme. In de door hem bestuurde St.-Augustinusvereniging in Heerlen liet hij als voorzitter het nationaalsocialisme herhaaldelijk agenderen. Ook andere leidinggevende priesters van het bisdom volgden het voorbeeld van Lemmens en Poels en streden tegen de NSB.[666] Het ontegenzeggelijk dappere optreden van de katholieke kerk in Nederland tijdens de oorlog, in het bijzonder van de kerkorganisatie in het bisdom Roermond, komt hierna nog aan de orde.

---

[662] *Analecta voor het Bisdom Roermond* d.d. 23.02.1936.
[663] Michman, *Pinkas*, 158, noemt Van der Ploeg met *Het Joodsche Vraagstuk – een maatschappelijk probleem* (Zwolle 1940) en Van Poll met *Bloed over het Jodendom* (Helmond 1938).
[664] Cammaert, *Het verborgen front*, 459, wijst erop de bisschoppen van 's-Hertogenbosch en Breda, A.F. Diepen en P. Hopmans, twijfelden over de mandementen van 1934 en 1936.
[665] Ibidem, 55-56.
[666] Ibidem, 54-65.

II.3.7 De radicalisering van de liberale partij en het gebrek aan geestelijke weerbaarheid

Opvallend is dat juist in de jaren dertig en ook tijdens de Tweede Wereldoorlog een aantal prominente vertegenwoordigers van de liberale partij in Roermond zich heeft laten verleiden tot een rechts-radicale en antisemitische partijkeuze. In het verleden van Roermond was juist van de liberalen altijd een matigende invloed uitgegaan op antisemitische uitspraken en daden. Na de verkiezingen van 1918, die gebaseerd waren op algemeen kiesrecht voor mannen op basis van evenredige vertegenwoordiging, had de partij nauwelijks nog enige aantrekkingskracht op kiezers.

De al sinds 1875 overheersende katholieke partij was sinds de verlening van het algemeen kiesrecht definitief en onverslaanbaar aan de macht gekomen. Reijmer

Tot deze liberalen behoorden de al genoemde Paul Geradts. Rechter mr. Henri Diephuis, die in 1939 nog op de kieslijst had gestaan van de gecombineerde liberale partijen voor de Provinciale Staten van Limburg, werd in 1940 lid van de NSB, Rechtsfront, de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap en voorzitter van de Nederlandse Volksdienst in Roermond.[667] Op de radicalisering van de links-liberale onderwijzer/journalist Herman Maas is hiervoor al gewezen. Mogelijk waren zij allen gefrustreerd door de jarenlange klerikaal-katholieke overmacht en hegemonie en zochten zij een uitweg via het VNH, het Nationaal Front of de NSB. Een van de eerste leiders van de NSB in Roermond was de griffier van het kantongerecht R. de Nerée tot Babberich.

Ongetwijfeld zal de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917-1919 ook hebben bijgedragen aan de gevoelens van afkeer jegens de democratie van deze liberalen. Het was hun na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 duidelijk geworden dat zij het katholiek-klerikale bastion niet meer zouden kunnen slechten. Afgezien van Maas waren zij allen afkomstig uit welgestelde milieus en hadden nooit geleden onder de beperkingen van het censuskiesrecht. Dat zij het voorrecht van het kiesrecht voortaan met iedere andere burger moesten delen, zal hen zwaar gevallen zijn.

Een aantal van deze Roermondse liberalen, Geradts en Van Hövell behoort overigens samen met een groot aantal vooraanstaande katholieken ook tot de medeondertekenaars van een verzoekschrift van november 1936 aan aartsbisschop De Jong. Daarin drongen zij aan op de intrekking van de in hun

[667] Geradts heeft zich na de oorlog enkele jaren als rechtbankgriffier vrijwillig teruggetrokken vanwege zijn houding tijdens de oorlog. Diephuis is in februari 1945 tijdens de evacuatie van de Roermondse bevolking naar Noord-Nederland in Duitsland achtergebleven om nooit meer naar zijn woonplaats terug te keren. Zie voor Diephuis: Van der Bruggen, ‘Mr. Henri Diephuis’, 198-201.

ogen heilloze veroordeling van de NSB door het episcopaat. Ook wensten zij de zinsneden in het algemeen politiek program van de RKSP te schrappen waarin de democratische staatsvorm als uitgangspunt was vastgelegd.[668]

Illustratief voor de gewijzigde gedachtewereld van de liberale partij in Roermond was het besluit van de leden van de sociëteit Concordia in september 1935 om het abonnement op *De Nieuwe Koerier* op te zeggen.[669] Zij motiveerden hun besluit met de zinsnede dat 'de inhoud van het blad niet strookt met de mentaliteit van de leden van de Sociëteit Concordia'. Wat die mentaliteit inhield, bleek uit het ook genomen besluit van de leden om een abonnement te nemen op het orgaan van het autoritaire en rechts-radicale Verbond van Nationaal Herstel.

Concordia verenigde de plaatselijke adel met een aantal hoge ambtenaren en enkele grootgrondbezitters. Daartoe behoorde ook Geradts. In de voorafgaande eeuw hadden de leden van Concordia nog zij aan zij met andere liberalen gestreden voor hun idealen van onder andere de instandhouding van de scheiding van kerk en staat en de neutrale schoolopleiding.

De zustervereniging Groote Sociëteit, die in de voorafgaande eeuw Levi Voorzanger als lid had gekend, heeft nadien nooit meer een Jood toegelaten. Dat zou een gevolg kunnen zijn geweest van de aanzienlijke standsverschillen in Roermond.[670] In 1939 werd echter de al eerder genoemde Henri Diephuis secretaris van dit gezelschap. Aanvang 1940 liep hij zoals gezegd over naar de NSB.[671] Heerste ook in die sociëteit een anti-Joodse mentaliteit?

Een ander aspect dat niet onbesproken kan blijven, is het gebrek aan weerbaarheid bij het lokale openbaar bestuur en bij leidinggevende personen, niet alleen tegen gevaarlijke binnenlandse rechts-radicale stromingen, maar ook tegen het Duitse optreden. Nog op 11 februari 1940, drie maanden voor de Duitse inval, bracht een zware delegatie van 35 overheids- en bedrijfsbestuurders uit Roermond en Venlo in het kader van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* (DNG) een bezoek aan Viersen, Mönchengladbach en Rheydt. Deze vereniging was in 1936 opgericht door de industrieel F.H. Fentener van Vlissingen samen met vertegenwoordigers van de Rotterdamse haven en onder anderen de Hamburgse *Staatsrat* E. Helfferich. Het doel was het verbeteren van de economische betrekkingen tussen Nederland en

---

[668] De Valk, *Roomser dan de paus?,* 307-339, met name 328 en 338-339.
[669] GAR, nr. 4221, Archief Sociëteit Concordia.
[670] Hiegentlich, *Onbewoonbare wereld*, 37-38, dreef de spot met het niet toelaten van zijn vader in de Groote Sociëteit met de tekst 'Had in de groote sociëteit gewild'. Voor de aanzienlijke standsverschillen in Roermond zie Nissen, *Roermond. Biografie*, 478-482.
[671] Van der Bruggen, 'Mr. Henri Diephuis', 198-201.

Duitsland zonder, met de woorden van Van Vlissingen, ‘ook maar in enig opzicht aan politiek te doen’.[672]

De acties van de DNG leidden tot hartelijke betrekkingen tussen overheids- en bedrijfsbestuurders aan weerszijden van de grens. Zo heeft de *Kreis* Mönchengladbach in juli 1939 bezoeken aan Roermond en Venlo georganiseerd. De ontvangst was hartelijk en ’s avonds bracht burgemeester Berger van Venlo – hij zou in augustus 1941 om principiële redenen aftreden en later een zoon in het verzet verliezen – aan het diner een heildronk uit op de *Führer*.

De scheiding tussen politiek en economie bleek daarmee flinterdun. Maar zeker het bezoek op 11 februari 1940 aan Duitsland had toch een hoog onwaarschijnlijkheidsgehalte. Want de gasten reden bij wijze van spreken dwars door de stellingen van het Duitse leger dat zich nabij de grens voorbereidde op de inval. De genoemde delegatie was versterkt door de aanwezigheid van de Limburgse commissaris van de Koningin Willem van Sonsbeeck. Deze commissaris, de burgemeesters van Roermond en Venlo, enkele wethouders van die steden, bekende advocaten, de voorzitters van de Kamers van Koophandel en een aantal fabrikanten werden royaal en gastvrij ontvangen. Zij kregen een uitvoerig middagmaal, bezochten enkele tentoonstellingen, kregen een concert aangeboden voorafgaand aan een uitgebreid diner en sloten de sessie af met een bezoek aan de operette ‘Der Vogelhändler’.

Bij zijn beschrijving van dit bezoek heeft Beckers, biograaf van Roermonds oorlogsburgemeester Paul Reymer, erop gewezen dat al deze notabelen na de *Kristallnacht* (van 9 op 10 november 1938) en de inval in Polen (op 1 september 1939) heel goed op de hoogte waren van de grove schendingen van de mensenrechten.[673] Hij had eraan toe mogen voegen dat ieder van deze bestuurders in de grensstreek al vanaf het midden van de jaren dertig bijna dagelijks geconfronteerd moet zijn geweest met de gevolgen van het gewelddadige optreden jegens Joden en politieke tegenstanders in het buurland.

Nog in november 1938 had in *De Nieuwe Koerier* op de voorpagina een hoofdartikel gestaan met de titel ‘De Jodenhetze houdt aan’ over de

---

[672] De Keizer, *Appeasement en aanpassing*. Van Vlissingen was een opportunist en niet vrij van anti-Joodse opvattingen. Hij en oud-minister F.E. Posthuma, die later tijdens de oorlog door het verzet vanwege zijn collaboratie is geliquideerd, hebben in 1933 na de machtsovername in Duitsland bij minister T.J. Verschuur van Economische Zaken en Arbeid gepleit voor ontslag van H.M. Hirschfeld als secretaris-generaal op dat ministerie. De reden hiervoor was het feit dat de vader van Hirschfeld Jood was. Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, 299-300.

[673] Beckers, ‘Reijmers keus’, 32-34. De relatie die deze auteur legt tussen de DNG en de Nederlandsch-Duitsche Vereeniging is niet juist. Zie daarvoor Tames, ‘De Nederlandsch-Duitsche Vereeniging en het verlangen naar ware cultuur’, 53-67.
Reijmer schreef zijn naam als ‘Reymer’, maar had geen officiële naamswijziging laten plaatsvinden. Omdat hij tijdens zijn hele carrière de achternaam Reymer heeft gevoerd, is hier daar ook voor gekozen. Beckers heeft consequent de oorspronkelijk achternaam gehanteerd in ‘Reijmers keus’.

stelselmatige misdaden tegen Joden.[674] Beschreven werd daarin de arrestatie van vrijwel alle Joodse artsen in Berlijn, de ontruiming van een Joods ziekenhuis voor teringlijders in Soden (die moesten maar voor zichzelf zorgen) en, als dramatisch dieptepunt, over het doodslaan van 146 Joden in het kamp Buchenwald. Dit was bepaald niet het enige artikel in de lokale pers dat daaraan werd gewijd in die jaren. Beckers stelt terecht de vraag welk voorbeeld deze bestuurders aan hun eigen bevolking gaven. Het uitbrengen van een toast op Hitler, een jaar voor de oorlog, toont aan dat het voornemen om in geen enkel opzicht aan politiek te doen van weinig gevoel voor realiteit getuigde.

Dat ook katholieke intellectuelen gemakkelijk beïnvloedbaar waren blijkt uit de aantrekkingskracht van de al genoemde Arnold Meijer (1905-1965). Deze oud-seminarist – na zijn subdiakenwijding beëindigde hij zijn priesteropleiding – wist aan het begin van de oorlog tal van katholieken aan zich te binden. De later bekende filosoof Bernard Delfgaauw behoorde bijvoorbeeld vanaf 1940 tot zijn aanhangers tot in de zomer van 1941.[675] Van de vele personen in Roermond met wie hij correspondeerde, valt hier de jonge neerlandicus Harrie (Henri M.J.) Dister te noemen. Na de afronding van zijn studie aan de Nijmeegse Universiteit vestigde Dister zich in september 1939 in Roermond, waar hij leraar werd aan het Bisschoppelijk College. In zijn brief van 12 oktober 1940 aan Meijer van maar liefst zes pagina's zette hij uiteen wat 'het nieuwe Dietsland' (Nederland en Vlaanderen) zou moeten zijn.[676] 'Het nieuwe jonge Dietsland van Nationaal Front zal dan ook slechts moeten dienen wat Recht is en laten wat Onrecht is, ook in zijn buitenlandse politiek.' Zijn idealen waren hoog: 'geheel onze energie inzetten voor een zedelijk hoogstaand Volk om het Recht te doen zegevieren in de gemeenschap der Volkeren.' Dister sluit dan af met 'in Dietse trouwe'. Hij heeft zich, voor zover bekend, niet bij het Nationaal Front aangesloten. Aan zijn vaderlandslievendheid behoeft niet getwijfeld te worden.

Maar de vraag blijft waarom hij, maar ook Delfgaauw en anderen, met de gesjeesde seminariestudent Meijer überhaupt in discussie wensten te gaan. Wat trok hen aan in deze figuur die tijdens de jaren dertig meerdere malen tot gevangenisstraf veroordeeld was wegens belediging van politici en discriminatie van Joden? Waarom negeerden zij het sterk antisemitische karakter van Meijer en zijn Nationaal Front? Bij de eerste openbare vergadering van deze partij in Roermond op 19 oktober 1940 had Meijer over het 'Jodenvraagstuk' gezegd dat zijn standpunt al jaren ongewijzigd was. 'Zij assimileren zich niet en blijven vreemdelingen. In den staat van Nationaal Front zullen zij, evenals vroeger, het gastrecht genieten.' Met 'vroeger' verwees hij naar de periode van vóór de

[674] *De Nieuwe Koerier*, 15.11.1938.
[675] BHIC nr. 234 Zwart en Nationaal Front, inv.nr 690.
[676] Ibidem.

Franse Revolutie.[677] Het burgerrecht zou volgens Meijers opvatting dus aan Joden ontnomen moeten worden.

II.3.8 Een joods-katholieke verzetsgroep in Roermond

Een interessant verschijnsel in de jaren dertig is het ontstaan van een joods-katholieke verzetsgroep in Roermond. Al in april 1933 ontstond er aan de rand van Roermond in het tussen deze stad en het dorp Melick nabij de Duitse grens gelegen gehucht Gebroek een verzetshaard tegen het nationaalsocialisme, waarschijnlijk de eerste of een van de eerste van zulke centra in het buitenland. Kort na de machtsovername door de nationaalsocialisten, aanvang april 1933, moest de nog jonge politicus Theo Hespers (1903-1943) Duitsland ontvluchten. Hespers was afkomstig uit een streng katholiek gezin in Mönchengladbach. Tijdens zijn schooljaren was hij actief in de katholieke jeugdbeweging *Quickborn*, hiervoor al genoemd naar aanleiding van de ideeënwereld van het *Renouveau catholique*.[678] Dat leidde bij hem tot vooruitstrevende opvattingen over katholicisme en een links-politieke opstelling. Hij was actief geweest voor de *Christlich-Soziale Reichspartei* en had zich bij de verkiezingen van maart 1933 als kandidaat aangesloten bij de *Einheitsliste der Arbeiter und Bauern*.

Aangekomen in Nederland nam hij via een bevriende relatie contact op met de enkele jaren jongere Roermondse Jood Max Behretz (1907-1942). Die bezorgde hem onderdak in een klein landarbeidershuisje in het genoemde gehucht. Samen zetten zij een verzamelpunt op van Duits verzet, vermoedelijk een van de eerste verzetsbewegingen in het buitenland. Via de groene grens was het gemakkelijk met Duitsland contacten te onderhouden. Korte tijd later sloot zich Alfred Katzenstein (1915-2000), zoon van een welgestelde Joodse familie van textielfabrikanten uit Mönchengladbach, bij hen aan.

Na de oorlog schreef een van de medestanders van Hespers over deze verzetsorganisatie:

> ‘Dort trafen sich die wenigen, zum engsten Kreis der Widerstandsgruppe gehörende Freunde aus Deutschland, dort fanden sich auch die bereits emigrierten Leiter größerer Widerstandsgruppen ein. Von diesem Häuschen aus gingen Fäden und Verbindungen kreuz und quer durch Europa. Auch die sorgfältig gehüteten Verbindungen in das illegale, kämpfende Deutschland. Was die Mauern dieses Häuschens erzählen könnten, ist wahrscheinlich eines der ruhmreichsten Kapitel des

[677] *De Nieuwe Koerier*, 21.10.1940.
[678] Finke-Gödde, *Theo Hespers*, 15-19.

> Deutschen Widerstandes. Seele und Motor der Arbeit war Theo Hespers.'[679]

De leiders van jeugdgroepen in het Rijnland kwamen tijdens de weekeinden de grens over om overleg te plegen en door Theo Hespers te worden bemoedigd. Op enig moment werd er zelfs een conferentie van jeugdleiders gehouden.[680]

Aan het einde van het jaar 1934 kreeg Hespers een aanzegging van de Nederlandse regering om naar elders, ver van de Duitse grens, te vertrekken. Als verzamelpunt van verzet was het woonhuis van de familie Hespers te bekend geworden, niet alleen bij medestanders, ook bij nazispionnen. De druk van het naziregime om deze verzetshaard te verwijderen, was te groot geworden, zodat Hespers moest verhuizen naar Helmond en later naar Eindhoven. Na enige tijd kreeg hij contact met Marcus van Blankenstein, journalist en groot kenner van de diplomatieke wereld. Daar vloeide een jarenlange vriendschapsband uit voort.

Ook met het bedrijf Holland Typing in Amsterdam van Selma (Sara Cato) Meijer (1890-1941) werd door de groep Hespers nauw samengewerkt. Samen met zijn eveneens gevluchte landgenoot dr. Hans Ebeling gaf Hespers in de jaren dertig tijdschriften uit voor de Duitse jeugd, zoals *Kameradschaft, Sonder-informationen deutscher Jugend*, *Rundbrief der bündischen Opposition* en *Fanal-zeitschrift oppositioneller Jugendschaften.*[681] De samenwerking van Behretz en Hespers is ondanks het vertrek van Hespers uit Roermond blijven bestaan.

Uiteindelijk zijn Max Behretz en Theo Hespers als staatsvijanden in de gevangenis Berlin-Plötzensee omgebracht op 23 september 1942 respectievelijk 9 september 1943.[682] Beiden zijn door het *Volksgerichtshof* tot de doodstraf veroordeeld. Max Behretz werd onthoofd en Theo Hespers werd opgehangen. Selma Meijer ging hen in de dood voor. Zij stierf als gevolg van verwaarlozing en mishandeling in de gevangenis Moabit in Berlijn.

Naast ander verzetswerk waren Theo Hespers en Max Behretz in 1938/1939 betrokken bij de distributie van pamfletten in Duitsland die opriepen tot verzet. Die pamfletten waren opgesteld door de *Notgemeinschaft deutscher*

---

[679] Van der Bruggen, 'Max Behretz', 65-97, met op pagina's 71-72 dit citaat van Hans von Dahlen. Vertaling: 'Daar kwamen de weinige vrienden uit Duitsland, die tot het hart van de verzetsgroep behoorden, bijeen. Ook kwamen daar de al geëmigreerde leiders van grotere verzetsgroepen samen. Vanuit dit huisje kruisten draden en verbindingen kriskras door Europa. Ook de zorgvuldig gekoesterde verbindingen met het illegale, vechtende Duitsland. Wat de muren van dit kleine huis zouden kunnen vertellen, is waarschijnlijk een van de meest roemruchte hoofdstukken van het Duitse verzet. Ziel en motor van dit alles was Theo Hespers.'

[680] Apeslagh en Raven, *Een lastige erfenis*, 25.

[681] Klönne, 'Georganiseerde emigratie en georganiseerd verzet', 144-156.

[682] Zie voor Theo Hespers: Finke-Gödde, *Theo Hespers*; voor Selma Meijer: De Cort, *Van vrouwen, vrede en verzet*; voor Alfred Katzenstein: Van der Bruggen, 'Max Behretz' 73-74; voor Marcus van Blankenstein en diens contacten met Theo Hespers: Elisabeth van Blankenstein, *Dr. M. van Blankenstein.*

Wissenschaftler im Ausland in Londen onder leiding van dr. Fritz Demuth. Hij was vóór zijn vlucht in 1933 als econoom betrokken bij de *Industrie- und Handelskammer* in Berlijn en ook voorzitter van het curatorium van de Handelshogeschool in die stad geweest.[683]

Vooruitlopend op de bespreking van het verzet in de Tweede Wereldoorlog kan hier vermeld worden dat tijdens de bezetting ook andere Joden in Midden-Limburg een actieve rol hebben gespeeld in het verzet. Zo opereerde de hierna nog te noemen Joseph Sternfeld, die uit Roermond afkomstig was, in Noord-Limburg. In de omgeving van Heythuysen waren Isaac de Haan en zijn zoon David, beiden afkomstig uit Deventer, werkzaam in het verzet.[684]

II.3.9 De eerste reacties van de protestantse en de joodse gemeenten vanaf 1933

Hoe reageerden de lidmaten van de hervormde kerk in Roermond op de ontwikkelingen in hun stad in het Interbellum? Korte tijd na de machtsomwenteling in nazi-Duitsland ontving de joodse kerkenraad medio april 1933 ten huize van haar eigen voorzitter bezoek van dominee A. Keers en de ouderlingen van de Roermondse hervormde gemeente. Het doel van dit bezoek was om deelneming te betuigen met de vervolgingen van de Joden in Duitsland. De voorzitter sprak namens zijn gemeente dank uit voor deze sympathieke daad van medegevoel in het lijden van de Joodse verdrukte broeders.[685]

Bij het tachtigjarig bestaan van de synagoge in juni 1933 werd enige terughoudendheid noodzakelijk geacht vanwege de recente ontwikkelingen in Duitsland. Er werd wel feest gevierd, maar de onheilspellende tijdingen uit het buurland hadden duidelijk gemaakt hoe ernstig de situatie daar was.[686]

In diezelfde periode werd er door de leden van de Joodse gemeente een comité gevormd om steun te verlenen aan Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Het bestond uit de dames Caroline Goedhart-Gottschalk en Recha Goudsmit-Lehmann en de heren A. Sternfeld, voorzitter, A. Leviticus en L.F. Israëls.[687]

De dreiging vanuit Duitsland deed de aanhang voor de zionistische idealen aanzienlijk groeien. Op 14 mei 1933 werd op initiatief van de afdeling Eindhoven van de Nederlandsche Zionistenbond in Roermond een propagandabijeenkomst belegd. Het doel was de oprichting van een afdeling

---

[683] Fritz Demuth (1876-1965) was een bekend links-liberaal. Hij vluchtte in 1933 naar Zwitserland en vertrok vandaar in 1936 naar Engeland. Na de oorlog werkte hij mee aan het Duitslandprogramma van het *Central European Joint Committee*. Ontleend aan wiki.drafd.org/index.php/Fritz_Demuth.
[684] Van Lieshout, *De aal van Oranje*, 237-238.
[685] *NIW*, 21.04.1933.
[686] *CBIN*, 23.06.1933.
[687] *NIW*, 21.04.1933.

Roermond. Elf leden traden op die dag toe, zodat er meteen een voorlopig bestuur kon worden samengesteld. Dat bestond uit Cesar Hiegentlich, Oscar Goudsmit en Armand Leviticus. Tot afgevaardigde van het Joodsch Nationaal Fonds werd Recha Goudsmit-Lehmann benoemd.[688]

Twee maanden daarna, op donderdag 14 juli, verzorgde Jacob Hiegentlich voor de kort voordien opgerichte afdeling een lezing over Heinrich Heine. Voorzitter Armand Leviticus opende de vergadering met een kort woord gewijd aan de nagedachtenis van [Theodor, HvdB] Herzl, waarna Hiegentlich een parallel trok tussen de actualiteit en de periode, waarin Heine geleefd had. Ook toen braken – na de val van Napoleon – in Duitsland weer de middeleeuwen uit en werd de emancipatie van de Joden gestuit. Alleen de christelijke doop leek veiligheid te bieden. Ook toen werden boeken verboden en geconfisqueerd. Duitsland misbruikte volgens hem Heines liederen en andere gaven van Joodse huize en hield de Joodse geest voor minderwaardig. Hij sloot af met de uitspraak dat voor de geest het zionisme de 'einzige Lösung' was.[689]

Zelf probeerden de Roermondse Joden zich ook mentaal te wapenen tegen het geweld uit Duitsland. Want op 17 december 1933 sprak dr. B. Levy uit Maastricht voor de vrouwenvereniging *Esrath Nosjiem* over het wezen van het antisemitisme. Hij sprak deze woorden uit: 'Wij zijn in de maand Kislew, de maand waarin het licht van de Menouro ons toeschijnt. Dit licht is het teken van hoop voor onze voorouders geweest, maar het is ook het teken van hoop voor ons in deze droevige tijden.'[690] Levy besprak de uitingen van antisemitisme in Duitsland in woord en geschrift en citeerde verschillende passages in werken van antisemitische schrijvers. Na een opsomming van namen van Joodse geleerden uit Duitsland, die zich voor de wetenschap verdienstelijk hadden gemaakt, gaf hij de wens te kennen dat zijn woorden zouden bijdragen om de Joden verweer in de hand te geven tegen het antisemitisme.[691]

Op zondag 15 september 1935 bezocht opperrabbijn Salomon Heertjes de Roermondse gemeente. Na de gebruikelijke inspectie van de school werd de namiddagdienst gehouden. Heertjes sprak daarbij vooral over de omstandigheden in het naburige Duitsland.[692]

Enkele dagen na de *Kristallnacht*, op 14 november 1938, bezocht de commissaris van de Koningin in Limburg Eduard O.J.M. van Hövell tot Westerflier samen met de Roermondse burgemeester Paul J. Reymer de

---

[688] *De Joodsche Wachter*, 01.06.1933.
[689] Ibidem, 28.07.1933
[690] Kislew is de negende maand van het Joodse jaar. Deze valt in november/december. De Menouro (Menora) is de liturgische kandelaar met negen armen gebruikt voor het Chanoeka feest (het lichtenfeest) dat plaatsvindt op 25 Kislew. Dit feest herdenkt de overwinning van de Makkabeeën op de buitenlandse machten en de herovering van de Tempel in Jerusalem waarna de menora in de Tempel op miraculeuze wijze acht dagen brandde.
[691] *NIW*, 22.12.1933.
[692] *NIW*, 20.09.1935.

synagoge. Leraar Israëls sprak de hoogwaardigheidsbeklederstoe en zei onder andere dat dit bezoek een troost voor hem en zijn gemeente was op deze dag van vasten en bidden. De belangstelling van de Nederlandse autoriteiten sterkte hen om middelen te bedenken om het lijden van hun broeders te helpen verzachten.[693]

II.3.10 Intensieve vluchtelingenstromen vanaf 1933

De vluchtelingenstromen uit Oost-Europa, de 'doortrekkenden', bleven na afloop van de Eerste Wereldoorlog, ook in Roermond, aanhouden, ook al had de IJzeren Rijn ten gevolge van die oorlog zijn belang als Europese spoorverbinding verloren. De daarop volgende oorlog tussen het heropgerichte Polen en Rusland, de onzekere toestand in de zelfstandig geworden delen van het voormalige Oostenrijks-Hongaarse rijk en de aanhoudende agressieve behandeling van Joden zullen debet zijn geweest aan de voortzetting van de vlucht naar het westen. Direct na de machtsovername door de NSDAP in Duitsland werd vrijwel van de ene dag op de andere de gevaarlijke politieke situatie in dat land het belangrijkste probleem. Tegenstanders van het naziregime en leden van de doelgroepen waarop dit regime het gemunt had, restte niets anders dan een vlucht naar het buitenland. Voor Joden in Duitsland werd het tijd om de grens over te steken zodra en zolang dat kon.

De waarnemend procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Bosch, mr. E.L.M.H. Speyart van Woerden, gaf als hoogste handhaver van de openbare orde in Zuid-Nederland meteen instructies om vluchtelingen te weren.[694] Op 1 mei 1933 schreef hij aan alle politiekorpsen in Brabant en Limburg over de 'grooteren toeloop van Israelieten uit Duitschland, die op clandestiene wijze de Duitsch-Nederlandsche grens overschrijden en niet in het bezit zijn van de vereischte legitimatie papieren en middelen van bestaan'. Die situatie was onduldbaar en hij wenste dat de regels gehandhaafd werden.

De politiebewaking van de grens was na het Vestigingsverdrag van 1904 in Nederland in handen gelegd van vier grenscommissarissen, gevestigd in Nieuweschans, Enschede, Zevenaar en Venlo. Enkele jaren later werd Heerlen daaraan toegevoegd, omdat de grenslijn van de provincie Limburg te lang was voor één functionaris. Tijdens de jaren dertig was de Venlose politiecommissaris Ch.A.S.Ph. Schnebbelié verantwoordelijk voor de grens van Midden- en Noord-Limburg en de Heerlense politiecommissaris Lambert Offermans voor het zuidelijke deel van de Limburgse grens met Duitsland.

---

[693] *NIW*, 18.11.1938.

[694] Speyart van Woerden was in 1933 nog advocaat-generaal. Vanaf 1934 tot 1940 en in de periode 1944 tot 1955 was hij procureur-generaal in Den Bosch.

Deze beide functionarissen hebben het barse en in de loop der jaren steeds onbarmhartiger vluchtelingenbeleid van de Nederlandse regering – de opeenvolgende ministers van Justitie Jan Donner, Josef van Schaik en Carel Goseling – met kracht en welhaast meer dan plichtgetrouw uitgevoerd. De vergaande uitvoering van dit regeringsbeleid en de daarmee vaak samenhangende nauwe samenwerking met de Duitse (nazi)autoriteiten worden proto-collaboratie genoemd.[695] De Venlose commissaris is in die samenwerking erg ver gegaan, verder dan redelijkerwijs van hem verwacht mocht worden. In de Nederlandse linkse pers werd hem regelmatig collaboratie verweten.[696] De Heerlenaar Offermans had tegen Joden de bekende en vanouds bestaande grove vooroordelen zoals 'woekerjoden en arbeidsschuwe profiteurs'. Zij zouden volgens de 'traditie van hun ras' een afschuw hebben van handenarbeid en een gebrek aan ontzag voor de westers-christelijke moraliteit. Zijn uitzettingsbeleid was al keihard en meedogenloos voordat de regering in 1933 en in de jaren daarna haar beleid verscherpte.[697]

Toch waren daarmee nog niet alle gevluchte Joden in Roermond rechteloos geworden. Alfred Katzenstein, hiervoor genoemd als lid van de verzetsgroep van Theo Hespers en Max Behretz, kreeg op 2 maart 1934 een vergunning om in Roermond te blijven.[698] Hespers zelf had als tegenstander van Hitler eerder een verblijfsvergunning gekregen. In die eerste jaren van het naziregime zijn er in Roermond nog voorbeelden te over van vluchtelingen die relatief gemakkelijk een al dan niet tijdelijke verblijfsvergunning kregen. Een willekeurig voorbeeld is de Poolse Jood Szymon Juda Wolchaim die als vluchteling in november 1934 in Roermond ter uitwijzing werd aangehouden, maar niet direct werd teruggestuurd. Na ingrijpen van Sallie Goudsmit, voorzitter van de Roermondse Joodse gemeente, nam het nationale Comité Joodsche Vluchtelingen in Amsterdam op 18 november contact op zowel met de minister van Justitie als met de commissaris van politie in Roermond om heroverweging van de uitwijzing te bepleiten.[699]

II.3.11 Joodse vluchtelingen in Roermond

Veel tegenstanders van het naziregime werden in Duitsland gevangengenomen en verbleven daar in gevangenissen of concentratiekampen. Het komt ons nu onbegrijpelijk voor dat Nederland toen aan de landsgrens hardvochtig optrad en

---

[695] *De Volkskrant*, 19.12.1997, interview met de Amsterdamse hoogleraar Ger van Roon over het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de jaren dertig.
[696] Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier*, 217-218 en 410.
[697] Piersma, *Op eigen gezag*, 30-35. Piersma geeft Offermans ten onrechte de voornaam 'Leo'. In Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*, 133, wordt Offermans echter een kritische geest genoemd die niets te maken wilde hebben met de nazi's.
[698] GAR, nr. 2002 Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, toegangsnr. inv.nr. 930.
[699] Ibidem inv.nr. 204.

vluchtelingen uitleverde aan hun vervolgers, hoewel het optreden van Europese landen in de huidige al vele jaren voortdurende vluchtelingencrisis verontwaardiging over het toenmalig optreden hypocriet maakt.

Toch waren de wreedheden van het naziregime bij velen al vroeg bekend. Naar Nederland gevluchte Duitse politici en schrijvers hadden het geweld vaak zelf aan den lijve ondervonden. Alleen al in het kleine Roermond wisten Theo Hespers en Alfred Katzenstein na hun vlucht in 1933-34 hoe gewelddadig het regime in hun vaderland was geworden. Via hun Duitse contacten werden de leden van de groep Hespers aanhoudend geïnformeerd. Roermondse Joden hadden bovendien vanouds veel familiecontacten met Duitsland. Die hielden hen op de hoogte. De leiding van de hervormde kerk in Roermond ontving de *Berichten uit den Duitschen kerkstrijd*, een uitgave verzorgd door predikanten uit Groningen.[700] In Limburg was Henri Poels goed op de hoogte, onder andere door zijn contacten met de in 1934 naar Oldenzaal gevluchte jezuïet Friedrich Johannes Muckermann.

Wat in dit opzicht voor Roermond gold, gold voor heel Nederland. Men hoeft er de boeken van Jacob Hiegentlich, vrijwel alle verschenen in de jaren dertig, op na slaan. Hiegentlich heeft al vroeg geweten van de naziwreedheden. In het blad *De Joodse Wachter* van 1 september 1933 publiceerde hij een beschouwing met de veelzeggende titel: 'De nuttelоosheid der argumenten'.[701] Daaruit blijkt dat hij *Mein Kampf* gelezen had. Het artikel bevat de veelzeggende passage:

> 'Het is een Umwertung aller Werte die in Duitsland plaatsgrijpt: wat de humanist goed noemt, heet daar nu slecht. Daarbij zijn de heren 't oneens of men de Joden weer moet kerstenen, braden of in anderen zin uitroeien of in Ghetti sluiten.'

Hij besefte in 1933 maar al te heel goed wat de bloeddorstige plannen van Hitler waren.

Dat ook de Roermondse politie goed geïnformeerd was over hetgeen in Duitsland gebeurde, kan men ontlenen aan de brieven die in 1937 werden geschreven over het echtpaar Hermann en Minna Wehrmann-Zirker met hun zoon Theodor. Het waren Poolse Joden. Vader Wehrmann was in dat jaar 76, moeder Minna 72 en zoon Theodor 42 jaar oud. Zij allen woonden in Keulen en wilden graag één keer per maand op bezoek bij hun dochter en zuster, Ida Wolf-

[700] Van der Bruggen, 'Herman Hoogendijk', 58.
[701] Hiegentlich, 'De nuttelоosheid der Argumenten', in: *De Joodsche Wachter*, 01.09.1933. Dit artikel is ook opgenomen in Ypes, *Jacob Hiegentlich*, 101-108. Het boek is uitgegeven door de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan in 1949.

Wehrmann, die in Hotel Wilhelmina aan het Stationsplein verbleef. Als Polen hadden zij een visum nodig om naar ons land te komen.

De Haagse regeringsambtenaar die die visa af zou moeten geven, vond het maar niets. Het leek hem eenvoudiger wanneer de dochter haar familie maandelijks in Keulen ging bezoeken. Dat zou voor de hand liggen want haar ouders waren toch al zo oud. Commissaris Odekerken scheef daarop op 2 april 1937 naar Den Haag dat de dochter 'niet naar Duitschland wenscht te gaan wegens de onaangenaamheden welke de Israeliten in Duitschland te verduren hebben'. En hij vervolgde: 'Ook de ouders verkiezen niettegenstaande hun betrekkelijk hoogen leeftijd een bezoek aan Nederland, omdat zij hier ten minste als menschen behandeld worden en de paar dagen welke zij hier verblijven voor hen een zekere verlichting brengen in het troosteloos leven hetwelk zij in Duitschland moeten leiden'. Hij had dan ook geen bezwaar tegen de verlening van een visum.

Een vergunning om in Nederland te blijven kreeg het echtpaar echter niet. Hermann Wehrmann overleed in Keulen op 18 december 1937. Zijn weduwe Minna Zirker slaagde er om enkele maanden daarna Nederland binnen te komen en werd op 5 april 1939 in Roermond geregistreerd als vluchteling. Hun zoon Theodor moest in Duitsland blijven, vluchtte later naar Frankrijk en heeft dat met de dood moeten bekopen.[702]

In het al genoemde Roermondse Joodsch Vluchtelingencomité had in de tussentijd Sallie Julius Goudsmit zitting genomen. Sallie, geboren op 10 mei 1894, was een zoon uit het al genoemde geslacht Goudsmit. Samen met zijn broer Henri Willem dreef hij de reeds vermelde winkel in manufacturen en herenkleding L. Goudsmit & Zonen (Elgozo) aan de Neerstraat 4/Brugstraat 5. Sallie was getrouwd met Recha Lehmann, dochter van een Duitse rabbijn. De politiedossiers bevatten brieven over de illegale activiteiten van het comité, lees van Sallie Goudsmit. Veel vluchtelingen, die bij Roermond over de grens kwamen, vonden via hem onderdak.

Van de activiteiten van het comité is geen schriftelijk verslag bewaard gebleven. Van enkele vluchtelingen zijn meer concrete gegevens zoals hun verdere levensloop bekend, waaronder die van Alfred Katzenstein. Hij werd door Sallies echtgenote, Recha Lehmann, in 1934 geholpen. Maar in de loop van de jaren dertig hebben ook in de regio Roermond grote aantallen vluchtelingen geprobeerd de grens over te steken. Alleen al van het jaar 1939 zijn vele vluchtpogingen vastgelegd in het dossier Buitenlandse Vreemdelingen van de

[702] Theodor (Theo) Wehrmann, geboren 20.03.1895 in Oberhausen/Mühlheim a. d. Ruhr, woonde in Keulen en vluchtte naar Frankrijk. Via het kamp Drancy kwam hij in Auschwitz waar hij op 9 september 1942 overleed. Bundesarchiv Memorial Book.

gemeente Roermond.[703] In het merendeel van de gevallen werd toelating geweigerd, waarna vaak uitzetting naar het land van herkomst, nazi-Duitsland volgde.

Daarbij valt op dat politiecommissaris Odekerken vrijwel altijd aan de minister van Justitie adviseerde dat de betrokken vluchtelingen geen gevaar in Duitsland te duchten hadden. Toen Sallie Goudsmits zwager S. Lehmann in het najaar van 1938 een verblijfsvergunning aanvroeg, werd daar negatief over geadviseerd. Na het begripvolle commentaar uit 1937 op de aanvraag van de familie Wehrmann verbaast het te zien dat het hoofd van de politie een jaar later aldus adviseerde: 'Van andere verdrukking van genoemde familie [dus van de schoonfamilie Lehmann van Sallie Goudsmit, HvdB] in Duitschland is mij bij verhoor niets gebleken. Waar bovendien nog familie in Duitschland woont, meen ik U in overweging te moeten geven afwijzend op het verzoek te adviseren'. Dat roept de vraag op wat er voor de politiecommissaris veranderd was sinds hij in 1937 zoveel begrip had getoond voor de grote nood van het echtpaar Wehrmann-Zirker. Na de eerdere weigering van de minister om zijn adviezen, zoals dat over de familie Wehrmann, over te nemen volgde hij gehoorzaam het aanzienlijk strenger geworden vluchtelingenbeleid van justitieminister mr. Carel Goseling (RKSP).

De geweigerde vluchtelingen lieten zich na hun uitzetting niet afschepen en bleven pogen Nederland toch binnen te komen. Onverbiddelijk werden zij telkens weer opnieuw over de grens gezet. Dat moet tot wanhopige scènes hebben geleid. Naarmate de vluchtelingenstroom toenam, werd dus ook het beleid van de Roermondse gemeentepolitie strenger. Na de oorlog werd dat nog eens extra duidelijk toen een van de weinige overlevenden van de Shoah, de uit Berlijn afkomstige Jood (van Poolse afkomst) Adolf Gabel, zich erover beklaagde dat hij in december 1938 in Roermond was gearresteerd vanwege illegale grensoverschrijding en door de politie-inspecteur Bots over de Duitse grens was gezet.[704] Ook na een tweede poging had de politie hem naar Duitsland uitgezet. Pas na zijn derde illegale komst in Nederland was het hem gelukt om in het Vluchtelingenkamp Hoek van Holland te komen. Hij was telkens naar Roermond teruggekeerd, omdat hij wist dat Sallie Goudsmit daar actief was met zijn Joodsch Vluchtelingencomité.

Ondanks het strengere beleid lukte het Sallie Goudsmit in november 1938 om samen met zijn neef Oscar hun respectieve schoonouders in Nederland toegelaten te krijgen. Voor Sallie waren dat de rabbijn Sussmann Lehmann en zijn echtgenote Amalie Marx en voor Oscar waren dat Joseph en Bertha Herz-

[703] GAR, nr. 2002 Gemeentepolitie van Roermond 1841-1945, inv.nr. 334.
[704] GAR, nr. 2008, Archief van Politieke Opsporingsdienst afd. Roermond, inv.nr 166.

Löb. Bovendien werd soms oogluikend toegestaan dat afgewezen vluchtelingen, zoals de echtelieden Lewin-Winter en Strauss-Mayer, ondanks de negatieve beslissingen van de minister in Roermond konden blijven.

Karl Heinz Lewin en zijn vrouw Johanna Winter kwamen in januari 1938 naar Roermond en exploiteerden samen met het zojuist genoemde andere Duitse vluchtelingenechtpaar – Erwin Lothar en Elisabeth Strauss-Mayer – een geneesmiddelen- en cosmeticafabriekje. Ook gingen zij voor de firma Goudsmit met manufacturen langs de deur in de dorpen rond Roermond. Zij kregen steun van het vluchtelingencomité. Desondanks waren ze zo arm dat ze het bad met geiser en de kachel uit hun huis moesten verkopen. Ook voor hen was er naar het adviserend oordeel van de Roermondse politie bij terugkeer naar Duitsland geen sprake van direct levensgevaar.

In het kader van het verscherpte vluchtelingenbeleid meldde commissaris Odekerken in augustus 1938 dat Sallie Goudsmit bekend stond als iemand die Joodse vreemdelingen hulp verleende om clandestien het land binnen te komen. Sallie Goudsmits werk wekte irritaties op bij PG Speyart van Woerden. De politie in Roermond moest hem de gehele doopceel van Sallie Goudsmit aanleveren, met opgave van zijn inkomen en vermogen over meerdere jaren. Aan Sallie Goudsmit moet toen meerdere malen aangezegd zijn dat hij uit het bewakingsgebied – bedoeld zal zijn de grenszone waarin Roermond lag – verwijderd zou worden.

Een ander hulpadres voor vluchtelingen was de confectiezaak van Cees Hiegentlich aan de Markt 27. Hij had achterin zijn winkel een kantoor waar vluchtelingen werden ontvangen. Volgens een toenmalige medewerkster van Cees leek het soms meer op een reisbureau waar dagelijks geprobeerd werd vluchtwegen te regelen naar veilig geachte oorden. Deze medewerkster, Truus Jetten uit de buurtschap De Weerd bij Roermond, heeft later een belangrijke rol in het verzet gespeeld. Zij en haar zus Ella hebben vele Joodse jongeren en volwassenen aan onderdak geholpen en het leven gered.[705] Truus Jetten zou in 1942 in Amsterdam de dochter van Joseph Hiegentlich, Rosalie (schuilnaam Lieke), op gaan halen en haar bij haar eigen ouders in De Weerd onderbrengen.[706] Joseph Hiegentlich, zoon van Sallie, was in de jaren dertig een bekend Amsterdams advocaat. In die hoedanigheid figureert hij in *Schipbreuk te Luik*, de meergenoemde roman van zijn broer Jacob. Joseph en zijn broer Cees, bekend als zij waren in Roermond, hadden al vóór de oorlog aan de familie Jetten gevraagd of zij in geval van nood hulp zouden kunnen krijgen.

---

[705] Vader en moeder Jetten en hun dochters Truus en Ella zijn door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

[706] Het verhaal van de onderduikjaren van Lieke Hiegentlich is onderwerp van de documentaire *Ze is een tijdje van ons geweest*, een productie van het Historiehuis Roermond.

Na hetgeen zijn echtgenote Recha Lehmann eind jaren dertig in Duitsland was overkomen, moet Sallie Goudsmit eens te meer een gewaarschuwd man geweest zijn. Recha had bij een bezoek aan haar geestelijk gehandicapte broer, die in een verpleeginrichting in Duitsland verbleef, moeten meemaken dat deze plotseling overleden was zonder enig verder bericht of enige uitleg aan de naaste familie. Zij bezocht haar broer met zekere regelmaat, zodat het overlijden voor haar onverklaarbaar moet zijn geweest. Deze broer van Recha is een slachtoffer geworden van het euthanasieprogramma voor geestelijk gehandicapten.

Veel tijd besteedden politie en justitie aan het opsporen van mensensmokkel. Zo arresteerde de Belgische douane in juli 1939 de vluchteling Albert Löwenstein, een veertigjarige Duitse Jood, in het stationsgebouw van Maaseik. Hij had naar zijn zeggen al tweemaal in een concentratiekamp gezeten en de aanzegging gekregen uit Duitsland te verdwijnen of hij zou weer opgepakt worden. Löwenstein had een bewijs van Nederlanderschap in zijn bezit dat bij controle bleek toe te behoren aan een Roermondse jongen. Na maanden speurwerk van de Roermondse en Belgische politie bleek dat dit bewijs door die Roermondenaar tegen vergoeding tijdelijk was afgestaan, waarna Löwenstein via vele omwegen langs Dalheim-Rödgen, gemeente Wegberg, en Vlodrop Station naar het gehucht Lerop bij St.-Odiliënberg en vandaar naar België gesmokkeld was.

Bij zijn vlucht uit Duitsland was hij geholpen door de in Roermond wonende Emiel Duda en de Duitse Jood Josef Beretz. Zij en hun Belgische assistent bij hun vluchtelingenlijn kregen daarna een verbod opgelegd zich nog langer in het bewakingsgebied te bevinden. Bij het onderzoek was gebleken dat zij al veel langer een vluchtelingenlijn voor Duitse Joden in stand hadden gehouden. Men moet vrezen dat Löwenstein naar Duitsland teruggestuurd is. Ook België zal Duitsland beschouwd hebben als een bevriende natie die niet voor het hoofd gestoten mocht worden.

Voorbeelden van vluchtelingen die zich metterwoon in Roermond settelden, zijn er te over. In de Schoenmakersstraat vestigde zich in 1934 het echtpaar Passmann-Vogelsang met een winkel in elektrische benodigdheden. Aan de Abdijhof 6 woonde sinds 1939 de uit Heidelberg afkomstige gefortuneerde handelsagent en voormalig sigarenfabrikant Erich Marx met zijn echtgenote Carola Basnizki. Zij was de dochter van de meubelfabrikant Gustav Basnizki, eigenaar van de *Badische Möbelwerke GmbH* in Langenbrücken. Dat bedrijf had de familie medio 1938 gedwongen moeten verkopen.

In het woon-winkelpand Bergstraat 3 exploiteerden sinds 1939 Hermann en Mietje Falkenstein-van der Sluis – hij was afkomstig uit het Duitse Gangelt – een bazaar onder de naam ‘Mifa’(acroniem van de naam van de eigenaresse).

Drie zussen van Elsa Goudsmit-Hahn, Elka, Auguste en Ida Hahn, kwamen eind 1936 samen met hun vader Moses vanuit Auerbach naar Roermond om voor het bedrijf van hun zus en haar man Henri Willem te werken. Dat deden ook Albert Wolf en zijn echtgenote Hermine Goudsmit met hun twee kinderen Herbert en Fanny Felice. Zij kwamen uit Grosz-Umstadt.

Uit Breslau (tegenwoordig Wroclaw geheten) vluchtten Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs in 1939 naar Roermond, waar zij woonden aan de Robert Regoutstraat 50. Als gewezen hoogleraar mijnbouwkunde ging Wilhelm Gross, internationaal bekend als deskundige op zijn vakgebied, aan het werk als eenvoudig en slecht betaald laborant in de plaatselijke meelfabriek Smeets. Om in leven te blijven en voldoende inkomen te hebben moest zijn vrouw Gertrud naai- en verstelwerk doen voor particulieren. Ook zij was afkomstig uit een welgestelde familie. Zij werd bovendien tijdens de oorlog enig erfgename van haar zeer vermogende oom in Zwitserland. Ondanks haar aanzienlijke maar onbereikbare Zwitserse vermogen moest het echtpaar Gross in Roermond op de rand van de armoede leven.[707]

In datzelfde jaar 1939 kwamen ook de uit Heilbronn afkomstige handelaar Hermann Wolf met zijn echtgenote Anna Eisig naar Roermond. Zij waren, net als de echtelieden Gross-Sachs, van oorsprong welgesteld. In Roermond hebben zij tot hun deportatie op 9 april 1943 naar Westerbork moeten leven op een bovenkamer op het adres Swalmerstraat 16.[708]

Veel vluchtelingen zullen direct naar Amsterdam, Rotterdam of Antwerpen zijn doorgereisd. Roermond was maar een kleine stad waar NSB'ers actief waren en de dreiging van het agressieve antisemitisme was wel erg dichtbij. Volgens een onvolledige inventarisatie van de aanwezige naar Nederland gevluchte en in Roermond woonachtige Joden uit oktober 1941 waren er toen zeven Duitse Joden die al in 1933 Duitsland ontvlucht waren. Een staatloze en een Duitse Jood woonden in Roermond sinds 1934. Vanaf 1935 woonden er een staatloze en drie Duitse Joden. Twee staatlozen en acht Duitse Joden waren in 1936 gekomen. Zeven Duitse Joden hadden in 1937 definitief hun heil in Roermond gezocht. Negen Duitse, een Poolse en vier staatloze Joden hadden dat in 1938 gedaan. Maar liefst 23 Duitse Joden en een Poolse Jood waren in 1939 naar Roermond gevlucht. Hoe onvolledig ook, duidelijk is dat de aantallen vluchtelingen gelijke tred hielden met het toenemen van de felheid van de vervolgingen in Duitsland.

[707] Van der Bruggen, 'Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs', 128-132.
[708] SHCL, EAN 997, doos 3, bevat correspondentie van het echtpaar Wolf-Eisig.

II.3.12 De beschikking van 19 december 1938

Het registreren van Joodse vluchtelingen en het verwerken van hun gegevens in het bevolkingsregister is vaak niet consequent gebeurd. Voor de onderzoeker die gegevens over vluchtelingen wil vinden, zijn voor de eerste jaren na 1933 daarom vooral de registers van de plaatselijke politie van belang. De *Anschluss* van Oostenrijk op 13 maart 1938 had opnieuw een grote stroom Joodse vluchtelingen veroorzaakt. Die werd weer gevolgd door een tweede stroom na de *Kristallnacht* van 9 op 10 november van dat jaar.

Voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken werd dat aanleiding tot de uitvaardiging van een beschikking om die toestroom en registratie nogmaals te regelen.[709] Joodse en andere 'niet-Arische' vluchtelingen die na 1 maart 1938 in Nederland waren gekomen, dienden in een apart register vermeld te worden. Gedurende de eerste vijf jaar zouden zij daarna niet in het bevolkingsregister mogen worden opgenomen.

In Roermond leidde dit tot het aanleggen van een verblijfregister, waarin binnen korte tijd 39 vluchtelingen, allen Joden, werden opgenomen.[710] Van die groep vertrokken binnen zeer korte tijd 26 personen naar West-Nederland of het buitenland. Ondanks dit verblijfregister bestaat de indruk dat er nog steeds vluchtelingen waren die in het geheel niet bekend waren bij de plaatselijke autoriteiten. Niet uitgesloten mag worden dat het voor de gemeentelijke overheid of de politie aantrekkelijker was om niet te registreren. Deze illegale vluchtelingen konden dan geen rechten opbouwen. Dat zou een eventuele uitzetting kunnen vergemakkelijken.

In 1939 werd in Reuver nabij Roermond nog een kamp ter opvang van illegale Joodse vluchtelingen opgericht in een oud kloostergebouw.[711] Dit kamp, dat veel te dicht bij de grens met Duitsland lag, heeft slechts een beperkt aantal maanden bestaan. In de in dat jaar gehouden jaarvergadering van de 'Vereniging R.E.O.R.' (Ritueel Eten Op Reis) werd de hulp ingeroepen van de leden voor de verstrekking van koosjer eten aan de vluchtelingen in dit kamp.[712]

---

[709] Beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken van 19 december 1938, nr. 36289.
[710] GAR, Afd. I nr. 6, inv.nr. 1282.
[711] *CBIN*, 09.03.1939. Er waren nog twee andere kampen voor illegale vluchtelingen, namelijk in Hoek van Holland en in Hellevoetsluis.
[712] Ibidem, 19.01.1939.

II.3.13 Conclusie

Tijdens het Interbellum waren de Roermondse Joden met hun winkels en zaken een vertrouwd beeld geworden in de stad. Bij tal van lokale maatschappelijke activiteiten waren zij betrokken. Evenmin als in voorafgaande decennia betekende hun maatschappelijke integratie dat anti-judaïsme en antisemitisme uit de samenleving als geheel verdwenen. Om van de presentie daarvan in de lokale gemeenschap een beeld te krijgen zijn de romans van Jacob Hiegentlich nog altijd zeer lezenswaard. Op scherpe wijze kaart hij daarin de problematiek aan van Joden die leven en werken in een samenleving die vrijwel geheel door katholieken en het katholicisme wordt gedomineerd. De literaire verbeelding in zijn werk van de wijze waarop de Joodse gemeenschap haar bestaan in zo'n overwegend katholieke samenleving vormgaf, biedt ons tevens een fraai inzicht in het Joodse leven in de mediene.

In een vaak complex en moeilijk te ontwarren kluwen van ideeën en bewegingen blijken politiek en godsdienst, kerk en staat, ook in deze jaren tussen de beide wereldoorlogen nauw met elkaar verweven te zijn. Dat er een ideologische samenhang te ontwaren is tussen conservatief-radicale bewegingen als integralisme, corporatisme, fascisme en antisemitisme valt nauwelijks te ontkennen. Sommige katholieken, inclusief kunstenaars en intellectuelen, bleken geestelijk weinig weerbaar tegen dergelijke reactionaire krachten. Waarom dweepten zij met een figuur als Léon Bloy uit wiens werk een onloochenbaar antisemitisme sprak dat een eventueel filosemitisch sentiment ver in de schaduw stelde? Waarom gingen zij achter een man als Arnold Meijer aan, die er voorstander van was dat Joden als volwaardige burgers uit de maatschappij werden verwijderd? Welke invloed op de 'gewone' katholiek ging uit van de wetenschap dat pausen soms nauwe en vriendschappelijke relaties onderhielden met fel antisemitische priesters?

De rol van de katholieke pers bleef onverminderd van betekenis in het Interbellum, naast die van opkomende rechts-nationalistische partijen en groepen. In deze jaren deed zich meer dan ooit tevoren de aanwezigheid van politieke partijen gevoelen die hun aanhangers een eigen platform voor propaganda boden. Opmerkelijk is dat in het katholieke Roermond bewegingen als Nationaal Front en zeker de NSB al snel een behoorlijke aanhang verwierven. De reden van die populariteit kan met recht gezocht worden in contemporaine sociaaleconomische omstandigheden Maar daarbij valt aan te tekenen dat gegoede stadsburgers en vooraanstaande liberalen van harte sympathiseerden met deze rechtse groeperingen en partijen, in het beste geval zonder zich te bekommeren om het antisemitisme dat in die kringen werd uitgedragen. Valt de populariteit van het politiek-kerkelijke mengsel van een

radicaal nationalisme en antisemitisme uiteindelijk ook te beschouwen als een late vrucht van de anti-Joodse teneur van de katholieke pers van de late negentiende en vroege twintigste eeuw?

Wat daarvan zij, de katholieke kerk liet in de jaren dertig luid en duidelijk ook een ander geluid horen. Onder leiding van mgr. Lemmens keerde het bisdom Roermond zich herhaaldelijk fel tegen de uitingen van nationaalsocialisme en antisemitisme. Nog voordat de encycliek *Mit brennender Sorge* verscheen, liet de bisschop al protestbrieven uitgaan. Eenzelfde geluid liet ook hoofdaalmoezenier Henri Poels horen. Met dergelijke protesten doorbraken deze katholieke geestelijke leidslieden een haast ingesleten kerkelijk patroon, op zich zelf een opmerkelijk gegeven.

De houding van bisschop Lemmens en Poels roept met recht de vraag op in hoeverre antisemitisme endemisch was in de katholieke kerk. Voor wat Roermond in het Interbellum betreft – en ook in de direct daaropvolgende jaren, zoals we zo dadelijk zullen zien –, logenstraft deze stellingname van bisdom en clerus de opvatting van Blaschke die dat endemisch karakter beklemtoont. Het protest van de Limburgse leiders getuigt eerder van een zekere mate van empathie zoals Braun dat ontwaart bij katholieke leiders in Nederland.

In het Interbellum werd Roermond geconfronteerd met het voor de stad niet onbekende verschijnsel van een toevloed van vluchtelingen. In de tweede helft van de jaren dertig kwamen grote aantallen Joden de grens over. Ook als zij werden toegelaten, trokken de meesten toch verder. Niettemin bleef een aanzienlijk aantal van hen in Roermond, soms omdat ze de kans niet kregen naar elders in Nederland of naar een ander land te vertrekken. De landelijke overheid, in het bijzonder de opeenvolgende ministers van Justitie, trok hier veelal aan de touwtjes, met voor deze vluchtelingen soms schrijnende gevolgen.

In tal van opzichten vormde het Interbellum, nog onbewust en onbedoeld wellicht, de opmaat naar het drama van de vervolging van de Joden in de daaropvolgende jaren. Aan dat drama ontkwam ook Roermond niet. Het zou uiteindelijk de doodsteek betekenen voor de Joodse gemeenschap aldaar.

Hoofdstuk II.4 Vervolging

II.4.1 De eerste slachtoffers

Nog voordat de Duitse inval in Roermond en Midden-Limburg een feit was, vormde de dreiging daarvan voor sommigen de reden om Roermond te verlaten. Zo vertrok de verzetsstrijder Max Behretz rond 1 maart 1940 uit de stad. De dreiging van een Duitse inval was te groot geworden. Samen met zijn vrouw Rosel Schöngross, met wie hij in 1937 was getrouwd, verhuisde hij naar Eindhoven. Rosel had de Poolse nationaliteit en was in 1933 met haar ouders naar Nederland gevlucht. In Eindhoven gingen zij in de buurt van Theo Hespers wonen. Diens gezin bestond naast Theo zelf uit zijn vrouw Käthe en hun in 1931 geboren zoon Dietrich, in Nederland getooid met de naam Dirk. In de ochtend van 10 mei zijn zij allen gevlucht, nadat Hespers hen in alle vroegte had gewaarschuwd. In Roosendaal kwamen de beide gezinnen weer bij elkaar. Theo werd daar gearresteerd, omdat hij Duitser was. Zijn vrijlating volgde nadat Max duidelijk had gemaakt dat Hespers voor de Britse Inlichtingendienst werkte. Later heeft die mededeling hen bij hun berechting door het *Volksgerichtshof* nog opgebroken.

Het gezelschap heeft geprobeerd in Scheveningen te komen, maar moest uiteindelijk naar Duinkerken rijden om een schip te vinden. De Britse havencommandant in die stad was bereid om de beide mannen mee te nemen, maar weigerde de beide vrouwen en de kleine Dirk toe te laten. Daarop restte hun niets anders dan in België onder te duiken. Max Behretz is zo onverstandig geweest om op enig moment naar zijn huis in Eindhoven terug te keren. Kennelijk werd er daar naar hem uitgekeken, want hij werd gearresteerd, waarna een twee jaar lange eenzame opsluiting in Duitse gevangenissen is gevolgd. Het lot van beide verzetshelden is hiervoor al gemeld. Op 24 september 1942 is Max Behretz in de gevangenis Berlin-Plötzensee onthoofd.[713] Theo Hespers die in België met zijn gezin ondergedoken was, is bij een controle van voedselbonnen in Antwerpen gearresteerd. In diezelfde staatsgevangenis is hij op 9 september 1943 opgehangen.

Max Behretz en zijn echtgenote Rosel Schöngross, die in 1942 erin is geslaagd naar Zwitserland te vluchten, waren niet de enige Joden die in het zicht van de komende Duitse inval uit Roermond vertrokken. Op 14 april 1940 noteerde Willem Lenaers in Stramproy in zijn, wat hij later noemde,

[713] Deze gevangenis is thans onderdeel van de *Gedenkstätte Deutscher Widerstand*. Tussen 1933 en 1945 werden in Plötzensee 2891 mensen als staatsvijand ter dood gebracht. Onder hen ook leden van de *Rote Kapelle* en van het complot van 20 juli 1944 tegen Adolf Hitler.

Oorlogskroniek: 'Sinds enige dagen is in Roermond een Joden exodus begonnen.'[714]

Een van deze vluchtelingen was de al eerder genoemde Ida Wehrmann. Zij werd uiteindelijk door de Bredase gemeentepolitie in september 1940 aangetroffen op het adres Broekstraat 108 in die stad. Van de plaatselijke politiecommissaris kreeg zij een uitgebreide schriftelijke aanzegging terug te keren naar Roermond, haar laatste woonplaats. Het werd haar uitdrukkelijk verboden zich 'te begeven of te bevinden' in een van de Nederlandse kustplaatsen. Een lange lijst met de namen van al die gemeenten was aan dat bevel toegevoegd.[715]

In *Slachtoffers en overlevenden* stelt Bob Moore dat Joden in grenssteden als Roermond, Venlo en Enschede weinig of geen kans kregen om iets te ondernemen en op 10 mei moesten ontdekken dat vijandelijke troepen hun stad overrompeld hadden. De opmerking over de 'Joden exodus' alsook het lot van Max en Rosel Behretz-Schöngross en van Ida Wehrmann doen vermoeden dat tijdens de eerste maanden van 1940 veel Joden gepoogd hebben het noodlot te ontvluchten door zo ver mogelijk van de Duitse grens onderdak te zoeken.[716]

De tweede Roermondse Jood die al vroeg slachtoffer werd, was Jacob Hiegentlich. Hij koos voor de dood na het horen van het radiobericht over het bombardement op Rotterdam. Vier dagen later, op 18 mei 1940, stierf hij in het Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam.'[717] In zijn romans en novellen had Jacob Hiegentlich de wreedheid en het moordlustige karakter van het naziregime beschreven. Hij wist wat Joden te wachten stond. In heel 1940 maakten 246 Joden dezelfde keuze om in het zicht van de Duitse overheersing hun leven te beëindigen.[718]

Jacobs vader Sallie en zijn broer Joseph – beiden woonden ook in Amsterdam – en zijn in Roermond wonende broers Jacques en Cees zijn in de loop van de oorlog vermoord. Sallie, Joseph en Cees kwamen om in Auschwitz. Jacques is een van de Coselslachtoffers geweest die in een van de werkkampen in Silezië gestorven is. Van het gezin Hiegentlich overleefde enkel dochter/zus Rosette.[719] Jacob had in 1938 bij een lezing voor de afdeling Amsterdam van de Joodse Vrouwenraad nog gezegd: 'Wij mogen medelijden hebben met de slachtoffers om ons heen, het is nodeloos zich in apocalyptische beschouwingen over eigen ondergang te verliezen. Vóór alles moeten wij zorgen gezond te

[714] Lenaers, *Oorlogskroniek van Stramproy en Midden-Limburg*, 13-14.
[715] MJHM, Collectie Ida Wehrmann.
[716] Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 60.
[717] SAA, archief gemeentepolitie, meldingsrapporten 1940-1945. Zie hiervoor ook: Van der Bruggen, 'De brieven van Jacob Hiegentlich en Roelfien van Blokhuysen', 50-67.
[718] Ultee en Luijkx, 'De schaduw van een hand', 63.
[719] Van der Bruggen, 'De brieven van Jacob Hiegentlich en Roelfien van Blokhuysen', 50-67.

blijven naar ziel en lichaam.'[720] Zijn somberheid over wat er in de toekomst zou kunnen gebeuren, verborg hij toen kennelijk voor zijn publiek.

II.4.2 Aanvang bezetting, eerste maatregelen en toenemende agressie

Eerste maatregelen

De afstand van het oude stadscentrum van Roermond tot de Duitse grens is amper vijf kilometer. Al maanden van tevoren had het Duitse leger zich voorbereid op de komende overval op Nederland. Langs de grens vonden al die tijd grote samentrekkingen plaats van troepen. Behulpzame Nederlanders met Duitse sympathieën hadden samen met Duitse officieren het wegennet langs de grens verkend.[721] In de late avond van 9 mei 1940 waren vermomde Duitse militairen langs deze sluipwegen de stad binnengekomen. Midden in de nacht werd er op de Kapellerlaan al geschoten, mogelijk het eerste geweervuur bij de Duitse inval in Nederland. De nabij de stad gelegen Maasbrug, de spoorbrug bij Buggenum en de spoorbrug over de Roer werden rond 03.00 uur die nacht opgeblazen. Aan het begin van de ochtend van 10 mei was Roermond al in handen van de bezetter. Het Duitse leger nam direct de macht over.[722] Met deze inval werd de voorspelling in Jacob Hiegentlichs boek *Onbewoonbare wereld* bewaarheid dat alles in een nacht anders kan zou kunnen worden.[723]

Nog op 8 maart 1940 had Philip Cohen, voorzitter van de Joodse gemeente Venlo, in Roermond een lezing gehouden over het vluchtelingenwerk, waarbij hij refereerde aan de vervolgingen van Joden in vroeger tijden.[724] Een maand later, op zondag 7 april, bracht opperrabbijn Heertjes een bezoek aan Roermond. In zijn preek in de synagoge had hij het lijden van de Joden vóór de uittocht uit Egypte vergeleken met dat van 1940. In de huidige tijden waren, aldus Heertjes, velen tot de godsdienst hunner vaderen teruggekeerd en werd een offervaardigheid getoond als nooit tevoren. Zijn actuele rede maakte op alle aanwezigen een diepe en ontroerende indruk.[725] Of dit zijn laatste bezoek voor of tijdens de oorlog aan Roermond is geweest, is niet bekend.

Na de overweldiging van Nederland door het Duitse invasieleger en de capitulatie van het Nederlandse leger waren er velen in Roermond die in een staat van grote vreugde verkeerden. Van de Roermondse carrouselschilder Jantje Tevonderen, lid van de NSB, is de triomfantelijke uitspraak uit de maand mei

[720] *Ha'ischa*, 01.10.1938, 189.
[721] Van der Bruggen, 'Max Behretz', 92-93.
[722] Beckers, 'Reijmers keus', 35-37.
[723] Hiegentlich, *Onbewoonbare wereld*, 37-38. Zie voor het volledige citaat subhoofdstuk II.3.2, pagina 190.
[724] *NIW*, 08.03.1940.
[725] *NIW*, 26-4-1940.

1940 bekend: 'Veer höbbe de mach.'[726] Voor de Roermondse Joden en alle in de stad verblijvende Joodse vluchtelingen werd de Duitse inval het begin van een nachtmerrie. En degenen die zich werkelijk verdiept hadden in het gedachtegoed van het nationaalsocialisme, wisten wat de bevolking en vooral de Joden te wachten stond.

Al eind juni 1940 werd aan de Joden de eerste van vele maatregelen opgelegd die uiteindelijk totale uitsluiting uit de maatschappij beoogden.[727] Het begon met de verplichte registratie van vreemdelingen-niet-ariërs medio juni 1940. Na de massaal door vele Nederlanders met anjers gevierde verjaardag van prins Bernhard, 29 juni 1940, volgde de uitsluiting van Joden van de gemeentelijke luchtbescherming. Op 31 juli kwam er het verbod op ritueel slachten. In Zandvoort werd in de nacht van 4 op 5 augustus door de bezetter de synagoge opgeblazen. Hoe ernstig per saldo ook, dit waren uiteindelijk toch nog maar speldenprikken. Want op 13 september volgde Verordening 137/40 die toestond af te wijken van de grondwettelijk vastgelegde gelijkheid van iedere Nederlander. Op 21 november kwam op basis van die verordening de ontheffing uit overheidsdienst van alle ambtenaren van Joodse komaf. Daaraan was op 5 oktober de verplichte ondertekening van de ariërverklaring door alle ambtenaren voorafgegaan. Iedere niet-Jood diende een verklaring te ondertekenen geen Jood te zijn en daarbij te vermelden of zijn ouders of voorouders van Joodse afkomst waren. Er zijn maar zeer weinig ambtenaren geweest die principieel de bewuste verklaring niet getekend hebben.[728] Op 10 januari 1941 werd de aanmeldingsplicht ingevoerd voor iedereen die geheel of gedeeltelijk Jood was.

In Roermond hadden de niet-Jood-verklaring en de daaropvolgende ontheffing uit overheidsdienst direct effect voor de voorzitter van de Raad van beroep en het Ambtenarengerecht mr. dr. Richard Bromberg. Zowel hij als zijn echtgenote Lucie Rosenthal waren van Joodse afkomst. Bromberg was in 1927 katholiek geworden bij de doop van zijn beide kinderen, de tweeling Richard en Renée. Zijn vrouw was van haar geboorte af aan katholiek. Haar vader was van oorsprong Jood maar zonder enige band met het Joodse geloof, terwijl haar moeder niet van Joodse afkomst was. Zij beiden beschouwden zichzelf niet als joden en hadden hun kinderen katholiek opgevoed. Richards schorsing per 24 november 1940 en zijn ontslag per 1 maart 1941 zijn voor hem en zijn gezin het begin geworden van een lijdensweg van een viertal arrestaties, waarvan er drie in

[726] Inlichting van oud-journalist en oud-*Spiegel*redactielid Piet Tummers. De vertaling van deze uitspraak is: 'wij hebben de macht'. Na de oorlog is Tevonderen wegens zijn NSB-activiteiten gevangengezet. Zijn naam is opgenomen in: *Politieke Gevangenen in het district Midden-Limburg*.
[727] Zie voor een vrij compleet overzicht van deze maatregelen: Luijters, *In Memoriam*, 26-32.
[728] Gerritse, *Rauter*, 200, stelt dat slechts zestien van de 200.000 ambtenaren weigerden te tekenen.

deportatie zijn uitgemond. De laatste ervan hebben zij amper overleefd.[729] Zoals vrijwel overal elders was er geen protest van collega's of personeel tegen dit ontslag. De vergelijking dringt zich op met het lot van de president van de Hoge Raad mr. L.E. Visser. Zelfs de leden van de Hoge Raad zagen ervan af om openlijk te reageren.[730] Bromberg werd als voorzitter van de beide gerechten opgevolgd door de Arnhemse advocaat mr. W.A.M. Cremers.

Op 15 september 1941 werd de verwijdering van Joden uit het openbare leven bevolen. Hotels, cafés, restaurants, sportinrichtingen, bioscopen, bibliotheken en andere openbare gelegenheden werden verboden terrein voor Joden. Het verblijf in hotels en pensions, anders dan in door Joden gedreven hotels, was al vanaf 2 april 1941 verboden.

Joodse leerlingen werden met ingang van 1 september 1941 van hun scholen en jeugdverenigingen verwijderd. In Roermond heeft dat tot gevolg gehad dat er onder verantwoordelijkheid van de Joodse Raad, die in Roermond bestond uit Oscar Goudsmit en Sallie Goudsmit, nog gedurende anderhalf jaar een Joodse school was. Voor de twee kinderen van het katholieke gezin Bromberg was dit overigens geen oplossing. Dochter Renée heeft verteld hoe effectief deze maatregelen waren om haar in een totaal isolement te brengen. Toen zij niet meer naar het Ursulalyceum, de school voor meisjes, mocht gaan, waren er nog leraren die haar privéonderwijs wilden geven. Maar onder de toenemende druk van de bezetter durfden die dat na enige tijd niet meer te doen. Op de tennisclub mocht zij ook niet meer komen. De meeste bekenden lieten haar en haar ouderlijk gezin in de steek. Zij had grote moeite om de tijd door te komen. Daarom ging zij vaak lopend naar de mis in het bedevaartsoord Kapel in 't Zand, gelegen op een flinke afstand van haar ouderlijk huis. De lange wandeling heen en terug en de mis waren haar beperkte mogelijkheden om de eenzame dagen te verkorten. Zij nam dan haar nogal groot uitgevallen missaal mee dat zij dan voor de door haar zo vermaledijde ster kon houden.[731]

Op de Roermondse Rijks HBS moest de leerling Jules Goudsmit vertrekken. In het leerlingenregister werd daar melding van gemaakt. De administrateur van de school durfde er de reden niet bij te vermelden. Hij volstond met het plaatsen van een groot aantal punten achter zijn notitie over dit vertrek.[732]

---

[729] Van der Bruggen, 'Dr. mr. Richard Bromberg', 249. Idem, 'Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond', 50-61. Bij het ontslag werd Brombergs inkomen teruggebracht naar 70%. Met ingang van 1 april 1942 daalde het naar *f* 250,- per maand.
[730] Jansen m.m.v. Venema, *De Hoge Raad*, 155-157.
[731] Van der Bruggen, 'Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond', 52-54.
[732] SAM, Stamregister der leerlingen deel 2.

Vanaf 2 mei 1942 moesten alle Joden boven de zes jaar op hun kleding de beruchte Jodenster dragen, de Davidsster met daarin het woord 'Jood'.[733] Voor Roermond was dit overigens een herhaling van het voorschrift van de Keulse synode uit 1452, zij het dat nu het doel van dit kledingvoorschrift gericht was op de directe uitroeiing van alle Joodse inwoners. Onder verwijzing naar het Concilie van Lateranen van 1215 betitelt Presser dit voorschrift in zijn *Ondergang* als een maatregel waarmee de nazi's 'de Joden merkten, zoals men vee merkt, dat voor de slachtplaats is bestemd'.[734] Renée Bromberg voelde zich met de ster zo ellendig dat zij probeerde die zo klein mogelijk langs de ononderbroken lijnen vast te stikken. Maar ook dat was verboden. De ster moest en zou volledig op haar kleding bevestigd worden. Hierbij dient bedacht te worden dat de beide kinderen Bromberg tot medio 1941 helemaal niet geweten hebben dat zij van Joodse afkomst waren en door de bezetter als Joden werden beschouwd.

Straatgeweld en slachtoffers

Evenals elders werd ook in Roermond op straat gevochten tussen voor- en tegenstanders van het nieuwe regime. Maar de agressie is er nooit van zo'n hevige aard geweest als in Amsterdam. De WA (Weer-Afdeling), de geüniformeerde ordedienst en knokploeg van de NSB, zorgde daar vanaf het begin van de oorlog voor gewelddadige opstootjes. Die werden ook steeds ernstiger van aard nadat de *Höhere SS- und Polizeiführer und Generalkommissar für das Sicherheitswesen* Hanns Albin Rauter de WA een vrijbrief had gegeven om optochten te houden. Formeel had die slechts betrekking op optochten met maximaal honderd leden, maar bij grotere groepen volstond een aanmelding drie dagen van tevoren.[735]

De straatterreur in Nederland en vooral in Amsterdam nam daardoor steeds grotere vormen aan. In Roermond beperkte die terreur zich tot gewelddadig optreden van colporteurs van het NSB-blad *Volk en Vaderland* tegen de aanhangers van de Nederlandsche Unie. Toen in Amsterdam de WA'er H. Koot bij een van deze vechtpartijen omkwam, kregen de Joden hiervan de schuld. Het herhaaldelijk lastig vallen door de WA en de Duitse *Ordnungspolizei* verhoogde de spanningen. Op 22 februari werden 425 Joodse jonge mannen met veel geweld gearresteerd. Daags daarna volgde nog een

[733] Bekendmaking nr. 13 over de kentekening van de Joden in Nederland, gedateerd 27 april, gepubliceerd 29 april 1942.
[734] Presser, *Ondergang*, 218.
[735] De Jong, *Koninkrijk*, 4.2, 838-839; GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

razzia met arrestaties. Dat brute optreden van de bezetter versterkte het algemeen bestaande ongenoegen.

Dit alles leidde tot de Februaristaking van eind februari 1941. Onder de zware druk van Rauter en consorten – er werd gedreigd nog een driehonderdtal Joden te deporteren – werd de staking na twee dagen afgelast. De al op 22 en 23 februari opgepakte Joden werden afgevoerd naar Buchenwald. In dit kamp werden zij gesignaleerd door de daar als zogenaamde '*Ehrenhäftlinge*' opgesloten 'Indische gijzelaars'. Dat waren vooraanstaande Nederlandse burgers die gegijzeld waren als represaille voor de gevangenneming van Duitse onderdanen in toenmalig nog onbezet Nederlands Indië. Onder hen waren op dat moment ook drie Roermondenaren, namelijk notaris Paul van Crugten, de al genoemde krantendirecteur Cees Dosker en de Indisch ambtenaar Peter Keuren.[736] Aan de hand van onder andere hun latere verslag en de bestaande literatuur is bekend dat de gearresteerde Joodse mannen op een gruwelijke wijze zijn mishandeld en voor een deel binnen enkele maanden ter dood gebracht.[737] Het kamp van de *Ehrenhäftlinge* was met prikkeldraad gescheiden van het 'Jodenkamp'. Pogingen voedsel naar de uitgehongerde Joden door het hek te gooien, werden genadeloos afgestraft. De gijzelaars kregen dan zelf lange tijd niets te eten.[738]

Na de bevrijding van Roermond schreef mr. L.H. J. Smits, ook een 'Indisch gijzelaar', op 24 april 1945 in de *Maas- en Roerbode*:

> 'Want wijzelf hebben, met 250 medeballingen, het beestachtig optreden der Nazi-beulen in Buchenwald dag aan dag gadegeslagen. Wijzelf hebben de uitgehongerde Joden dag aan dag rond ons kamp zien zwerven, schuchter-smeekend om "Brot, ein Stückchen Brot."'

De door vele sterfgevallen sterk uitgedunde groep Joodse Amsterdammers is later afgevoerd naar het concentratiekamp Mauthausen en daar omgekomen.

II.4.3 Joods leven en vluchtelingenbrieven in oorlogstijd

Aan de hand van spaarzame berichten in *Het Joodsche Weekblad*, de door de Joodse Raad uitgegeven krant als opvolger van het door de bezetter verboden *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, is nog iets, hoe weinig ook, te reconstrueren van het Joodse leven in de stad. In een aantal opzichten ging immers het gewone leven door, ook in Roermond. Zo vroegen Mietje Falkenstein en Caroline

[736] Later kwamen daar nog meer Roermondenaren, de chef-redacteur Manus Bresser van *De Nieuwe Koerier* en de secretaris van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond, de priester H.J.H. Bemelmans.
[737] Zie hiervoor ook Rijshouwer en Van Wermeskerken, *Vier jaar Indisch Gijzelaar*, 78 en 230.
[738] Van der Bruggen, 'Cees Dosker', 91-92 en 94; De Jong, *Koninkrijk* 8. 1, 166-175.

Goedhart halverwege 1941 om huishoudelijke hulpen.[739] Bernhard Wolf, die in 1936 naar Nederland was gevlucht en als winkeladres voor zijn slagerij het pand Zwartbroekstraat 30 had, adverteerde op 1 juli 1941 nog met zijn prima kook-, snij-, boterhammenworst en knakworstjes.[740] In de maand september moest Sylvain Goedhart mededelen dat hij zijn hotel Wilhelmina had (moeten) verlaten en verhuisd was naar Pieter Kuypersstraat 7.[741] Op 31 juli 1942 werd bericht dat in Roermond Mordechai Sznajdermann de kapper voor Joden was.[742] Op 7 augustus volgde het bericht van het kort daarvoor in de Roermondse synagoge gesloten huwelijk (*choepa*) van Martin Schneidermann en Sonja Doof.[743] Dat is ongetwijfeld de laatste *choepa* geweest in de oude synagoge voorafgaand aan de deporaties.

Berichten van overlijden stonden eveneens in het *Weekblad*, zoals van Rosetta Zondervan-Groonheim en van Marianne de Jongh-Polak, geplaatst door haar broer I.N. Polak.[744] Maar ook van verjaardagen, zoals die van Maier Krämer, die op 12 februari 1943 65 werd, en van Louis (Willem) Straus die op 22 maart 1943 (*Poerim Sjoesjan*, Lotenfeest) 95 jaar werd.[745] Bij de advertentie voor deze 95-jarige stond de wens van zijn familie ‘Dat hij nog lang voor ons gespaard moge blijven, is de wensch van zijn liefhebbende kinderen’. Maier Krämer zou op 28 januari 1944 in Auschwitz vermoord worden. Aan het leven van Louis Straus werd amper een maand na zijn verjaardag een einde gemaakt in Sobibor. Zijn kinderen hadden ervan afgezien om hun stokoude vader te laten onderduiken vanuit de gedachte dat hij te oud zou zijn om gedeporteerd te worden.

Een veelzeggende advertentie stond op 26 juni 1942 in het *Weekblad*. Onder de kop ‘Roermond en randgemeenten’ was te lezen: ‘Betrouwbare personen in alle branchen bieden zich aan ter behartiging van zakenbelangen. Brieven te richten aan het Kerkbestuur der Ned. Isr. Gemeente Roermond.’ Was dit de zoveelste poging van de bezetter tot misleiding of een poging om de confiscatie van Joodse bedrijven en vermogens te verhinderen?

Hoe leefden de Joodse vluchtelingen die voor het uitbreken van de oorlog in Roermond terecht waren gekomen, na 10 mei 1940? Daar is niet veel over bekend. Van twee echtparen zijn echter brieven bewaard gebleven, de hiervoor

[739] *Het Joodsche Weekblad*, 13.06.1941 en 31.10.1941.
[740] Ibidem, 11.07.1941.
[741] Ibidem, 05.09.1941. Bedoeld zal zijn het adres Pieter (thans Pierre) Cuypersstraat 7.
[742] Ibidem, 31.07.1942. Het adres Wolfstraat 7 in de advertentie bestaat niet. Mogelijk is bedoeld Spoorlaan 1.
[743] Ibidem, 07.08.1942. In werkelijkheid waren hun voornamen Mordechai en Sara. Zijn achternaam werd kort daarvoor nog geschreven als ‘Sznajdermann’. Zij zouden onderduiken en overleven.
[744] Ibidem, 27.03.1942 en 25.08.42.
[745] Ibidem, 29.01.1943 en 19.03.1943.

al genoemde Hermann en Anna Wolf-Eisig uit Heilbronn en Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs uit Breslau.[746]

Bij de brieven van het eerste echtpaar is er de bijzonderheid dat zij correspondeerden met hun zoon en dochter die respectievelijk in Brits Palestina en Zuid-Afrika woonden, met vrienden in Ecuador, Engeland en de Verenigde Staten en met een Joodse geïnterneerde in het Camp de Gurs, Pyrénées-Atlantiques.[747] Tot de oorlogsverklaring van 11 december 1942 van Duitsland aan de Verenigde Staten kon het briefverkeer tussen bezet Europa en Noord- en Zuid-Amerika nog redelijk vrij verlopen. Na die datum mocht het echtpaar Wolf-Eisig enkel nog corresponderen via het Rode Kruis met maximaal 25 woorden over uitsluitend persoonlijke of familieaangelegenheden. Bij de andere genoemde landen waren zij al eerder op dat formaat aangewezen.

De uitvoerige brief van 20 december 1942 die Hermann en Anna Wolf bestemd hadden voor vrienden in Ecuador, kon niet meer verzonden worden en is daardoor behouden gebleven. Daarin schreven zij, niet zonder humor:

> ‘Hier sitzen wir jetzt seit bald 16 Monaten in R., einer kleinen Gemeinde mit den Licht- und Schattenseiten kleiner Gemeinden. Hier haben die Fenster Ohren und die Haeuser Augen. Aber wir verweilen so intensiv in der selbstauferlegten Klausur, als das uns dies irgendwie unangenehm werden koennte. Man lebt, ernaehrt sich, schlaeft (oder auch nicht) und geht den taeglichen kleinen Obliegenheiten mit einer Wichtigkeit nach, die eigentlich einer besseren Sache würdig wäre… Abwechselung gibt es keine. (…) Meine l. Frau steht dem kleinen Haushalt, in welchen Salon, Schlafzimmer Kueche, Wasch-Toilette etc. etc. in idealer Schlichtigheit in einem Raum vereinigt ist, mit einer klassischen Intensitaet vor.’[748]

In de telegramachtige korte brieven die volgden, was voor humor geen plaats meer. ‘Leider ohne Nachricht diesen Monat’, ‘Sind etwas beunruhigt’, ‘Befinden uns wohlauf und hoffen gleiches von Euch’, ‘Von Lisl längere Zeit ohne Nachricht’ en ‘Hermanns Herz Erkrankung stabilisiert’. Veel brieven

---

[746] SHCL, EAN 997, doos 3 respectievelijk WLSHG, Gross Family Documents, 1938-1945. Hermann en Anna Wolf woonden in een kamer op de eerste verdieping van het pand Swalmerstraat 16. Wilhelm en Gertrud Gross hadden een huurhuis aan de Robert Regoutstraat 50.

[747] Camp de Gurs was een internerings- en een krijgsgevangenenkamp, gebouwd in 1939 in Gurs, gelegen in Zuid-West Frankrijk, nabij Pau.

[748] SHCL, EAN 997 nr. Doos 3: Vertaling: ‘Hier zitten we nu al bijna zestien maanden in Roermond, een kleine gemeente met de licht- en schaduwzijden van kleine gemeenten. Hier hebben de vensters oren en de huizen ogen. Maar we brengen zoveel tijd door in deze zelfopgelegde clausuur dat dit voor ons niet op de een of andere manier ongemakkelijk kan worden. Men leeft, voedt zich, slaapt (of niet) en volgt de dagelijkse kleine taken met een nadrukkelijkheid, die een beter doel waard zou zijn. (...) Afwisseling is er niet. (...). Mijn lieve vrouw leidt het kleine huishouden, waarin salon, slaapkamer, keuken, was-toilet enz. enz. in ideale eenvoud verenigd zijn in één kamer, met een geweldige intensiteit.’

schreven zij aan hun juridisch adviseur dr. Robert J. Bloch in Stuttgart, een vanwege zijn Joodse afkomst ontslagen rechter. Die werd in juli 1942 in Auschwitz vermoord, zodat hun laatste brieven onbeantwoord bleven.

Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs schreven, eveneens via het Rode Kruis, op 10 september 1940 aan hun drie kinderen in Engeland: 'Uns geht alles gut, wir sind gesund, Vater is noch in Stellung [heeft zijn baan als laborant nog steeds, HvdB]. Wohnen jetzt Robert Regoudstraat 50 mit unseren Meubeln. Wünschen Euch Kindern alles Gute. Vater und Mutter.' Telkens toonden zij zich zorgen te maken over hun kinderen: 'Hoffen sehr dass ihr alle 3 gesund seid'. Maar het zullen hun kinderen geweest zijn die zich grote zorgen over hun ouders hebben gemaakt. Iedere keer schreven de ouders zinnen als: 'Hoffen fest auf ein gutes Wiedersehen, nicht den Mut verlieren und gesund bleiben!', 'Gesundheit, Glück und Gottes Segen im neuen Jahr' en 'Hoffentlich bringt dies Jahr uns glücklich zusammen'. Op 23 oktober 1942 voegde Wilhelm aan zijn korte bericht van die datum toe: 'We are under protection of church.' Nog op 31 maart 1943, tien dagen voor hun deportatie schreven zij: 'Liebe Kinder, wir sind gesund, Vater in alter Stellung. Hoffen, wünschen für euch alles Gute, Gesundheit. Gott behüte euch. Alle unsere Segenswünsche und Liebe, Eure Eltern.'

In hun laatste, vanuit Westerbork verzonden brief van 8 september 1943 staat: 'Wir sind gesund, ersehnen den Frieden und ein Wiedersehen vor deniem [sic] nächsten Geburtstag.' De schrijffout in de laatste volzin doet vermoeden dat er iets aan de hand is. Vrijwel al hun brieven zijn in goed Duits of redelijk goed Engels geschreven. Achteraf is bekend geworden dat bij Gertrud Gross in die periode borstkanker was geconstateerd waaraan zij geopereerd moest worden.

II.4.4 Voorbereiding op de deportaties

Registraties en lijsten

Op 1 juli 1940 werden alle niet-arische vreemdelingen die na 1 januari 1933 Duitsland hadden verlaten en nu in Roermond woonden of verbleven, verplicht zich bij de politie te melden.[749] Feitelijk begon met deze registratie de Jodenvervolging. Het resultaat was immers dat alle Joodse vluchtelingen geregistreerd werden op basis van hun afkomst. Die inventarisatie van met name de *Volljuden* van Duitse nationaliteit werd aan de bezetter ter hand gesteld. Later kwamen er meer inventarisatielijsten en werden deze steeds langer en

[749] Cammaert, *Het verborgen front*, 391, vermeldt dat al op 22 juni 1940 31 Duitse, twee Poolse en twee Nederlandse Joden in Roermond door de SS gearresteerd zouden zijn. Dit gegeven is niet teruggevonden in het politiearchief.

specifieker. Toen alle van oorsprong Duitse Joden hun nationaliteit verloren hadden – dit op 25 november 1941 op grond van de per die datum in werking getreden *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz* –, telde de stad inmiddels 54 Joden die nu als 'staatloos' gekwalificeerd moesten worden. Het maken van deze lijsten moest nogal eens herhaald worden, gelet op de al dan niet opzettelijk erin aanwezige onvolkomenheden en onzorgvuldigheden.

Aanvang 1942 volgde weer een inventarisatie, opnieuw verre van volledig. Het werd de bezetter te veel, zodat er in juni van dat jaar via de gewestelijke politiedirecteur een boze brief kwam van de *Aussenstellenleiter der Sicherheitspolizei* (*Sipo*). Hij had bij herhaling moeten constateren dat de door gemeentelijke instanties verstrekte gegevens niet volledig waren en dat talrijke in zijn ambtsgebied verblijvende Joden daarin zelfs in het geheel niet bleken te zijn opgenomen. Er moest vóór 1 juli 1942 een uitputtende inventarisatie komen.[750]

Aan dat bevel werd voldaan, hoewel ook die nieuwe lijst niet compleet was. Enkel de gezinshoofden waren vermeld, niet de namen van de gezinsleden. Daarvan werd alleen de leeftijd vermeld. Verder waren alle woonlocaties in een aparte lijst weergegeven inclusief de eigenaren. Stelselmatig waren intussen vrijwel alle Joden van hun huis beroofd of daaruit weggejaagd. Meestal moesten zij daarna op kamers, vaak bij elkaar in één huis, wonen, zoals in het pand Spoorlaan 5. Daar werden Henri-Willem Goudsmit met zijn gezin en zijn drie uit Duitsland gevluchte schoonzussen ondergebracht. Hooguit konden Joden een huis van een woningbouwvereniging huren. Zo werd langzaam maar zeker de strop aangehaald.

Toch is het opvallend dat een aantal Joden nooit op een van de lijsten is gekomen en – voor zover bekend – nooit slachtoffer van de nazivervolging is geworden. Zo woonde in Herten Frederika (ook genaamd Vrouwtje) van de Kar, afkomstig uit Amsterdam. In het gesticht St.-Anna in Heel verbleef Josephina C. Gigch. In het woonwagenkamp bij Neer woonde Eva Knegje. In het internaat Steenen Trappen was Theresia Maria Poons ondergebracht.

Gevolgen van het katholieke protest op 26 juli 1942

Voordat het in Roermond tot deportaties kon komen, werden de Nederlandse katholieke Joden het slachtoffer van een Duitse wraakactie. Op zondag 26 juli 1942 werd in alle katholieke kerken het protest van de gezamenlijke bisschoppen tegen de Jodendeportaties voorgelezen. Een groep van 245 katholieke Joden, onder wie de bekende in een klooster in Echt wonende filosofe dr. Edith Stein, werd een week later op zondagmorgen 2 augustus

[750] GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

gearresteerd. Tot hen behoorde ook het eerder genoemde gezin van Richard en Lucie Bromberg met hun zoon Richard en hun dochter Renée. Vader Bromberg had kort voor hun arrestatie, aanvang juli 1942, een verzoek ingediend voor zijn gezin om erkend te worden als niet-Joden, zodat zij ook van de registratieplicht voor Joden ontslagen zouden zijn.[751] De arrestatie werd niet door de Roermondse politie, maar door Duitsers, leden van de *Grüne Polizei*, verricht.

Via Amersfoort kwam het gezin in Westerbork terecht. Niet alleen Edith Stein en haar zuster Rosa ontmoetten zij bij deze deportatie, maar ook hun achterneven en -nichten Ernst, George, Robert, Door en Lien Löb, allen katholieke kloosterlingen.[752] Lucie Bromberg heeft nog lange gesprekken kunnen voeren met Edith Stein. De familie Bromberg is na verloop van enige tijd, op 23 augustus 1942, vrijgelaten. In Westerbork hebben zij op 7 augustus nog de trein met de broers en zussen Löb en de zussen Stein zien vertrekken naar Auschwitz zonder te weten wat hun lot zou zijn.[753] Aan de gedeporteerden en de omstanders was medegedeeld dat het reisdoel een werkkamp in Silezië of in (voormalig) Tsjechoslowakije zou zijn.

Richard en Lucie Bromberg en hun beide kinderen hebben bij hun eerste vrijlating niet kunnen bevroeden dat het drama van gevangenneming nog driemaal en dat van deportatie naar Westerbork zich nog tweemaal zou herhalen. Uiteindelijk zijn zij in het concentratiekamp Bergen-Belsen terechtgekomen. De reden voor hun vrijlating was het feit dat er sprake zou kunnen zijn van een zogenaamde *Mischehe*, een gemengd huwelijk.[754] Maar ondanks de verklaring daarover vonden zij bij terugkomst in Roermond een oproep om deel te nemen aan de eerste deportatie op 25 augustus 1942 vanuit Limburg. Met veel moeite konden zij hieraan ontsnappen.

Richard senior heeft al zijn relaties aangeboord om met zijn gezin niet langer als Jood geregistreerd te zijn. Niet alleen heeft hij de secretaris van de Roermondse Israëlitische gemeente Charles Straus ingeschakeld om te bevestigen dat de familie Bromberg daar als lid nooit was ingeschreven. Ook riep hij de hulp in van prof. mr. B.M. Taverne, lid van de Hoge Raad en katholiek. Taverne schreef op 17 november 1942 een brief aan de secretaris-generaal van het departement van Justitie Schrieke met een lang pleidooi om de

---

[751] Richards sr. eigen vader, Jeremias Bromberg was voor de eerste maal gehuwd geweest met Johanna Löb. Richard sr. had dus twee Joodse ouders. Hij was gescheiden van zijn eerste, niet Joodse, vrouw en hertrouwd met de katholieke Lucie Rosenthal. Zijn uit het eerste huwelijk geboren zoon Piet, later een beroemd Nederlands hockey-international en -trainer, verbleef tijdens de oorlog in Nederlands-Indië en werd daar door de Japanse bezetters gevangengehouden. De tweeling Richard jr. en Renée was uit het tweede huwelijk geboren.

[752] Zie voor deze familie Löb: Steffen en Evers*, Scheuren in het kleed*, 344-360.

[753] Volgens Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 506, zijn 114 katholieke Joden in 1942 gedeporteerd naar Oost-Europa. In totaal zouden naar schatting 240 Nederlandse katholieke Joden omgekomen zijn tijdens de Shoah.

[754] Zie voor het wedervaren van de familie Bromberg: Van der Bruggen, 'Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond', 50-61.

Brombergs als katholiek te beschouwen en niet langer als Joods. Taverne sloot zijn brief als volgt af:

> ‘Het zou mij een bijzonder groot genoegen doen, wanneer u Mr. Dr. Bromberg en zijn gezin van den ondergang zoudt kunnen redden. Ik ken hem persoonlijk. Zeker, hij is Jood, maar zooals ik zeide hij is reeds meer dan 20 jaar Katholiek en zijn vrouw (n.f. dochter van een Brusselschen Proc. Gen.) is nooit anders dan Katholiek opgevoed’.

Het gebruik van de woorden ‘van den ondergang redden’ roept vragen op over de toenmalige bekendheid met het lot van de Joodse bevolking in Nederland, zeker waar een lid van de Hoge Raad deze woorden gebruikte. Overigens ondersteunde de procureur-generaal bij het Bossche Gerechtshof, de NSB’er mr. ir. N.J. van Leeuwen, het verzoek om de Brombergs niet als Jood te registreren. Van Leeuwen was voor de oorlog advocaat in Alkmaar geweest. Bromberg sr. had in diezelfde stad gewerkt als huisarts en advocaat. Uit dien hoofde zullen zij elkaar hebben gekend.[755]

II.4.5 Eerste deportatie 25 augustus 1942

In Limburg vond de eerste deportatie plaats op dinsdag 25 augustus 1942. Per trein werden Senta Baum-Lifjes, Hendrica Francken, ook Jacques (Salomon Jacob) Hiegentlich, Erwin Jakob Krämer, Bertha Lehmann, Ella Marx, Lilli Simon-Mozes met haar zoontje Eli van bijna een half jaar oud, Leo Sternfeld, Bernhard en Ida Wolf-Wehrmann met hun zoon Siegbert, Hilde Wolf, Mendel Jacob Wollheim en Adolf en Frieda Zodick-Hahn vanuit Roermond naar Maastricht gebracht. Daar was het verzamelpunt voor alle te deporteren Joden in Limburg. Het transport geschiedde onder toezicht van de Roermondse politiecommissaris en werd begeleid door vijf Roermondse marechaussees. In Maastricht werd het gezelschap ‘ter beschikking gesteld’ van de *Sipo*.

Het was niet eenvoudig geweest om iedereen die was opgeroepen, ook daadwerkelijk mee te krijgen. Allen hadden een zogenaamde ‘oproeping’ ontvangen ‘voor een onder politietoezicht staande werkverruiming in Duitschland’. Vier geadresseerden waren niet aangetroffen, toen de politie daags te voren de oproepen om zich op 25 augustus te melden, wilde uitreiken. Debet daaraan waren waarschuwingen van enkele politiemedewerkers die duidelijk

[755] NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, collectie 020, dossier 1534. Dit dossier bevat de brieven van Brombergs advocaat mr. René Höppener, Straus, Taverne en Van Leeuwen.

gemaakt hadden dat het tijd was om onder te duiken.[756] Ook waren er moeilijkheden met ziektegevallen en *Mischehen*. Het samenkomstadres was Professor Pieter Willemsstraat 39 in Maastricht, het schoolgebouw van de gemeentelijke lagere jongensschool.[757]

In totaal verantwoordde politiecommissaris Odekerken dat hij zestien personen had 'afgeleverd'.[758] Uiteindelijk werden drie van deze zestien personen, de invalide Hendrica Francken en Lilli Simon met haar zoontje Eli, door de *Sipo* naar Roermond teruggestuurd. De terugzending van deze drie personen had het door de *Sipo* beoogde gevolg dat de achterblijvers in Roermond in de waan bleven dat het 'slechts' een deportatie naar een daadwerkelijk werkkamp zou zijn.

Nog op dezelfde avond van die 25e augustus rond elf uur werden alle uit Limburg in Maastricht bijeengebrachte Joden aldaar op barse wijze toegesproken. Hun werd bevolen zich in een groep op te stellen en te zwijgen. Zij moesten lopend, begeleid door politie en marechaussee en met aan beide zijden van de groep gewapende SS'ers, als gevangenen naar het station gaan, vanwaar zij per trein afgevoerd zouden worden. Wie uit de rij zou lopen, zou doodgeschoten worden.[759]

De Roermondenaren uit deze groep zijn kort daarna vanuit Westerbork op transport gesteld richting Auschwitz en daar vrijwel direct de gaskamer ingedreven. Uitzonderingen daarop waren Jacques Hiegentlich, Erwin Jakob Krämer, Bernhard Wolf, Siegbert Wolf en Mendel Jacob Wollheim. Zoals hierna nog beschreven zal worden, werden zij gedwongen op het vóór Auschwitz gelegen station Cosel uit te stappen om elders dwangarbeid te verrichten tot de dood erop zou volgen. Senta Baum, Adolf en Frieda Zodick, Hilde Wolf en Ella Marx stierven op 31 augustus 1942. Ida Wolf volgde hen een week later op 7 september 1942 in de dood. De anderen uit deze eerste groep Roermondenaren zijn kort nadien om het leven gebracht. Dit alles gebeurde binnen enkele weken nadat de Roermondse gemeentepolitie en marechaussee hen naar Maastricht hadden begeleid en aan hun beulen hadden overgeleverd.

---

[756] Tot hen behoorde de medewerker Johan (Hans) van Mierlo die na de oorlog de Yad Vashem onderscheiding heeft gekregen voor zijn hulpactiviteiten aan Joden. Zie *NIW* 18.08.1978. Van Mierlo zal hierna nog vaker genoemd worden vanwege zijn hulp aan Joden en verzetswerk.

[757] De gegevens over het transport in Maastricht zijn ontleend aan Lemmens en Jansen, 'De Holocaust (1940-1944)', 95 en 101.

[758] GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

[759] Een verslag van de hand van een medewerkster van de Joodse Raad van deze deportatie is opgenomen in: Lemmens en Jansen, 'De Holocaust (1940-1944)', 93-94.

II.4.6 Tweede deportatie 10 en 11 november 1942

Op dinsdag 10 en woensdag 11 november 1942 vond een tweede transport – door de politie eufemistisch 'evacuatie' genoemd – plaats, nu met als eerste doel het Nederlandse kamp Westerbork. Er waren meer mensen bij betrokken. De Roermondse slachtoffers waren Maurits Bierman, Walter Bloemendaal, Agathe Bock, Jacques Goedhart, Max Goedhart, Sijlvain Goedhart, Henri en Elsa Goudsmit-Hahn met hun zonen Louis en René, Erich Marx, Herbert Nathan, Kurt Nathan, Paul Nathan, Alex Sternfeld, Siegfried Winter, Leopold en Paula Wolf-Adler en hun dochter Ruth en ten slotte Albert en Hermine Wolf-Goudsmit met hun zoon Herbert en hun dochter Felice.[760]

Van hen zijn Paula en Ruth Wolf, Agathe Bock en Sijlvain Goedhart vrijwel direct naar Auschwitz gedeporteerd en binnen korte tijd vergast, Paula en Ruth Wolf al op 19 november 1942. Maurits Bierman, Walter Bloemendaal, Jacques Goedhart, Max Goedhart en Leopold Wolf hebben, evenals de hiervoor genoemde mannen uit de eerdere deportatiegroep, bij Cosel de trein naar Auschwitz moeten verlaten om dwangarbeid te gaan verrichten. De meeste anderen zijn korte tijd later omgekomen in Auschwitz of Sobibor.

Kurt Nathan heeft de deportatie kunnen overleven.[761] Ook Erich Marx heeft het kamp waarin hij terechtkwam, Bergen-Belsen, doorstaan.[762]

Veel zieken ontliepen dankzij hun al dan niet voorgewende ziekte deze tweede deportatie. Dat waren Auguste Nathan-Cohn, Leo en Flora Baer-Salomon met hun zoon Rolf, Hélène Winter-Cahn, Carola Marx-Basnizki, Sara (Sonja) Schneiderman-Doof, Rosalie Sternfeld-Egger, Alexander en Caroline Goedhart-Gottschalk, Rosa Goedhart-Hanau en haar kinderen René en Joanna Ivonne. Leo en Rolf Baer zijn bij het volgende transport alsnog meegenomen en in Auschwitz omgekomen.

Politiecommissaris Odekerken schreef in zijn overzicht van de op 11 november 1942 naar Westerbork afgevoerde personen dat de al genoemde Richard en Lucie Bromberg-Rosenthal en hun kinderen Richard en Renée, Mordechai (Martin) Schneiderman, Jules Goudsmit en Sallie en Recha Goudsmit-Lehmann weer waren vrijgelaten.[763] Zij hadden eerst een dag lang op het politiebureau vastgezeten. Zij allen waren in het bezit van persoonsbewijzen met een voorlopige vrijstellingsbewijs van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. De vier laatstgenoemden hebben, evenals het merendeel van de

---

[760] Hermine Wolf-Goudsmit is nog benaderd en geadviseerd door een van haar buren om haar dochter achter te laten en niet mee te laten gaan. Zij vond echter dat zij haar kind in deze oorlogstijd niet kon achterlaten. Mondelinge verklaring van wijlen mevrouw D. Janssen-Cloudt.

[761] Kurt Nathan is eind 2004 in Lafayette, Louisiana (Verenigde Staten) gestorven na een carrière als bankier in Argentinië en in Amerika.

[762] Linssen, 'Mr. René Höppener, 1903-1982', 106, met het relaas van Erich en Carola Marx-Basnizki.

[763] GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

genoemde zieken, de oorlog overleefd, maar dan wel dankzij het feit dat zij erin slaagden om op enig moment op succesvolle wijze onder te duiken. Voor de familie Bromberg was dit de tweede maal dat zij gearresteerd werd voor een deportatie.

Van de hiervoor genoemde personen zijn Auguste Nathan-Cohn en Flora Baer-Salomon ondergedoken. Desondanks zijn zij later gearresteerd en gedeporteerd. Zij beiden hebben echter het concentratiekamp overleefd. Auguste Nathan is in Auschwitz slachtoffer van medische experimenten geweest. Na een kort verblijf in Roermond is zij met haar hiervoor al genoemde zoon Kurt naar Argentinië vertrokken. Flora Baer heeft Bergen-Belsen doorstaan en is na de oorlog geëmigreerd naar de Verenigde Staten, waar zij is hertrouwd. Rosalie Sternfeld-Egger en Rosa Goedhart-Hanau en haar dochter Joanna Ivonne hebben kunnen onderduiken, maar zijn na verraad en ontdekking alsnog gedeporteerd en vermoord. Jacques en Max Goedhart werden tijdens hun onderduik ontdekt, met de tweede deportatie afgevoerd en zijn nadien omgekomen. Hun ouders Alexander en Caroline Goedhart-Gottschalk zijn er wel in geslaagd succesvol onder te duiken. Datzelfde geldt Hélène Winter-Cahn en voor Sara (Sonja) Schneiderman-Doof en haar man.

II.4.7 Rauter maakt een einde aan het Joods openbaar leven

Op 22 maart 1943 hield Rauter in het Paleis aan de Kneuterdijk een toespraak waarin hij aankondigde dat het tempo van de verwijdering van de Joden uit de maatschappij verhoogd zou worden. De reden hiervoor was, zoals achteraf is gebleken, de door Adolf Eichmann gestelde eis vanuit Nederland nieuwe en grotere quota Joden aan te leveren. Die toespraak werd gevolgd door zijn *Anordnung* van 28 maart waarbij aan Joden in de provincies Friesland, Drenthe, Groningen, Overijssel, Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland met ingang van 10 april 1943 het verblijf daar werd verboden. Alle Joden die daar nog verbleven, moesten zich melden bij het *Auffanglager* Vught.

Het bestuur van de Israëlitische gemeente Roermond liet daarom op dinsdag 6 april in de synagoge het *Ner Tamied* doven als teken dat de gemeente had opgehouden te bestaan. Het *Ner Tamied* is het voortdurende of altijd brandende licht, het symbool van de schittering van het Joodse geloof. Het is ook een herinnering aan de *Menora*, de kandelaar met zeven armen uit de tempel in Jeruzalem, die bij de verwoesting door de Romeinen in het jaar 70 verloren was gegaan. Het archief en de kostbaarheden van de gemeente zond het bestuur op advies van de opperrabbijn naar Amsterdam. Vrijwel alles, op enkele

kostbaarheden na, is daar verloren gegaan.[764] De synagoge werd door de bezetter als paardenstal gebruikt. Tijdens de oorlogshandelingen, met name tijdens de vele bombardementen en beschietingen in 1944/1945 door de geallieerden, heeft het gebouw zodanig grote schade opgelopen dat na 1945 totale nieuwbouw noodzakelijk was.

Aan de Joodse school, die in Roermond in februari 1943 nog bestond, moet in maart/april 1943 een definitief einde gekomen zijn.

II.4.8 Derde deportatie 9 april 1943

De verordening van 28 maart 1943 leidde tot de derde en laatste massadeportatie uit Limburg. Die heeft op vrijdag 9 april plaatsgevonden. Nu werden ook ouderen en zieken opgeroepen voor deportatie. Daarom vroeg burgemeester Reymer op 2 april aan de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* om de drie oudsten van het voor deportatie aangewezen gezelschap te ontzien en hen te ontslaan van de verplichting om naar Vught te gaan. Het ging om rabbijn Sussmann Lehmann, 84 jaar oud en blind, de weduwe Fanny Haber-Lion, 83 jaar oud en gebrekkig (vermoedelijk dementeerde ze, want ze kon haar eigen naam en haar eigen adres nauwelijks nog noemen) en de hoogbejaarde Willem Straus, 95 jaar oud, doof en met – zoals de politie het beschrijft – ‘alle ouderdomsgebreken’. Per kerende post kwam er een reactie uit Amsterdam met de mededeling: ‘Ihr obengenanntes Gesuch ist abgelehnt.’[765] De drie gebrekkige bejaarden moesten mee. Dit was overigens de enige keer dat Reymer aantoonbaar een poging heeft gedaan om Joden te helpen.

Op die negende april werden met een door de gemeente Roermond betaalde autobus naar Vught afgevoerd: Leo Baer en zijn zoon Rolf, het winkeliersechtpaar Manuel en Rosina Bloemendaal-Nathan, de invalide Hendrica Francken, Wilhelm en Anna Gross-Sachs, Fanny Haber-Lion, de zussen Auguste, Elka en Ida Hahn, Louis Marx, Flora Maijer-Levy, Charlotte Rechtschaffen, Lilli Simon met haar anderhalf jaar oude zoontje Eli, Minna Wehrmann-Zirker, Hermann en Anna Wolf-Eisig en de al eerder genoemde, in 1848 in Roermond geboren Willem Straus.[766] De hiervoor genoemde Minna

---

[764] Een *thora*kroon, vervaardigd door zilversmid Cornelis Ernst Held uit Amsterdam in 1903, is bewaard gebleven en is thans in eigendom bij de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Limburg in Maastricht. Het was een geschenk van de vrouwenvereniging *Bigdei Koudesh* bij de viering van het vijftigjarig bestaan van de synagoge. Op de kroon staat een tekst in Hebreeuws schrift ‘Geschenk van het Heilige Genootschap *Bigdei Koudesh* Roermond’. Later is gebleken dat naast de beide wetsrollen ook twee *thora*manteltjes, zes zilveren *jedajim*, drie zilveren *Kidusj*bekers, een zilveren kroon, een zilveren kleine *besomiem* bus (voor *hawdolo*/*havdalah*) en een verzilverde *esrog*doos behouden zijn. JHM, Commissie Oorlogsschade Rapporten, nr. 19 Roermond, brief Ned. Isr. Gemeente Roermond 31.10.1949.

[765] GAR, Gemeentebestuur van Roermond 1934-1959, toegangsnr. 1006.

[766] Willem Straus was zijdelings betrokken geweest bij de gememoreerde mensensmokkelkwestie van Löwenstein. De politie had toen al, in 1939, moeten constateren dat Straus geen geheugen meer had (dementie?) en volledig doof was.

Wehrmann-Zirker, inmiddels 78 jaar oud, was er in 1939 alsnog in geslaagd naar Nederland te komen, het land waarvan zij 1937 had gedacht 'als mens' behandeld te worden.

De bus met 21 Joden is van woning naar woning gereden. Eenmaal aangekomen bij het huis van Willem Straus in de Voorstad St. Jacob weigerde die in te stappen. Pas toen een van de omstanders naar hem geroepen had 'Geer gaot nao Martha in Amsterdam', werkte hij mee.[767]

Van deze op 9 april 1943 naar Vught afgevoerde gevangenen was Willem Straus in de ogen van zijn beulen het minst waardevol. Hij werd binnen drie weken, namelijk op 30 april 1943, in Sobibor vergast. Ook de afgevoerde Roermondse vrouwen hadden in nazi-ogen geen nut meer. Vóór het einde van de maand mei 1943 waren bijna alle bij deze 'lichting' gedeporteerde Roermondse vrouwen in het laatstgenoemde kamp al vermoord. Lilli Simon werd met haar Eli – hij stierf 21 maanden oud – op 20 juli 1943 in Westerbork op de trein gezet en terstond na aankomst in Sobibor op 23 juli om het leven gebracht. Van de overleden slachtoffers van deze derde deportatie bleven Hermann Wolf en zijn echtgenote Anna Eisig het langst in leven. Zij haalden bijna de bevrijding, maar stierven in de eerste weken van januari 1945 in Bergen-Belsen.

Op 9 april 1943 werden nog drie andere slachtoffers afgevoerd, niet naar Vught, maar per trein naar Westerbork. Van hen heeft Carola Marx-Basnizki het kamp Bergen-Belsen overleefd. Zij had al op de deportatielijst van 11 november 1942 gestaan. Dankzij een mislukte poging zichzelf van het leven te beroven was zij toen zo zwak geweest dat zij die dans ontsprongen was vanwege haar 'ziekte'. De twee anderen die naar Westerbork gingen, waren Auguste Nathan-Cohn en Sussmann Lehmann. Het is merkwaardig in het verslag van deze deportatie te lezen dat Sussmann vrijwillig naar Vught zou zijn meegegaan. Hoe dan ook, hij is op 27 augustus 1943 in Auschwitz omgekomen.

Met een *Sichtvermerk* (letterlijk: visum) of beter gezegd *Sperre* mochten de al meerdere malen genoemde Richard en Lucie Bromberg en hun kinderen in Roermond blijven. Toch werden zij op 14 april 1943, op last van de *Sipo*, nu voor de derde maal, gearresteerd om naar Westerbork te worden afgevoerd. Na een verblijf van tien weken werden zij uit dat kamp vrijgelaten. Teruggekeerd in Roermond konden zij hun eigen woning niet meer betrekken, omdat Duitsers die bezet hadden. Daarom moesten zij onderdak zoeken in het Louisapension, een

[767] 'Vertaling citaat: 'U gaat naar Martha in Amsterdam.' Martha was een van zijn kinderen, die weliswaar in Amsterdam woonde, maar tijdig ondergedoken was. Informatie per e-mail d.d. 31.01.2007 verkregen van Hubert Jos C.J. Wieërs van der Goor.

verzorgingstehuis.[768] Bij hun vertrek uit Westerbork ontvingen zij van de commandant van dat kamp een bewijs van hun ontslag. Dat bewijs hield de gronden van hun ontslag in en was medeondertekend door een hoofdofficier van de *Sicherheitsdienst* (*SD*). Van de *SD* hadden zij zelfs een verblijfsvergunning gekregen. En ook door de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* in Amsterdam was een dergelijke vergunning aan hen afgegeven.

Richard Bromberg jr. heeft later, nadat hij voor de derde maal naar Westerbork was gedeporteerd, dat kamp beschreven: 'Het bood op het eerste gezicht geen onvriendelijke aanblik, ware het niet omheind geweest door metershoog prikkeldraad en vele wachttorens, waarop marechaussees met mitrailleurs en schijnwerpers iedere poging tot ontsnapping in de kiem konden smoren.'[769]

Voor zijn zusje Renée was ook dit tweede verblijf in het kamp onaangenaam. Opnieuw moest zij ondervinden dat zij als katholieke Jodin door de andere gevangenen niet echt geaccepteerd werd. Die ervaring had zij ook al eerder opgedaan bij haar verblijf in augustus 1942. Binnen de groep van Joodse gevangenen werden katholieken volgens haar als buitenstaanders beschouwd met wie men niet zo graag optrok. Zij had daardoor in Westerbork nauwelijks contacten met haar leeftijdgenoten, een ervaring die zij ook zou opdoen bij het derde verblijf dat zij in Westerbork zou hebben in 1944. Én in Roermond én in Westerbork moest zij geïsoleerd leven, zonder contact met leeftijdgenoten.

Op 9 april 1943 hadden ook Elisabeth Emrich-Krämer en het echtpaar Erwin Lothar en Elisabeth Strauss-Mayer een *Sichtvermerk.* Van beide laatstgenoemden is bekend dat zij op 11 september 1942 een verzoek hadden ingediend om Erwin tot 'ariër' te laten verklaren en daarmede hun huwelijk tot een *Mischehe*. Bij besluit van 19 augustus 1943 van dr. H. G. Calmeyer, hoofd van het *Referat Innere Verwaltung* van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*, werd dat verzoek toegewezen. [770] Dat heeft voor man en vrouw de

---

[768] Louisapension is een andere naam voor het toenmalig bejaardenhuis, ondergebracht in het gebouwencomplex van het R.C. Godshuis, gevestigd in het centrum van de stad.

[769] Theresia de Spiritu Sancto (Posselt), *Edith Stein*, 254. Richard Bromberg jr. was in staat Westerbork zo relativerend te beschrijven, nadat hij bijna veertien maanden in de gruwelijke omgeving van Bergen-Belsen had doorgebracht. Zie voor Richard Bromberg ook het door Peter Altena geschreven levensbericht in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2018-2019*, 51-62.

[770] De Duitser Hans-Georg Calmeyer was tijdens WO II in Nederland *Leiter der Entscheidungsstelle für Zweifelsfälle in Rassefragen*, het bureau van de bezetter dat uitspraken moest doen over het al dan niet Jood zijn. Zowel Presser als De Jong als Michman erkennen dat Calmeyer door ruimhartige interpretatie een groot aantal Joden gered heeft, zij het dat het anderzijds velen niet gelukt is om ondanks goede papieren via Calmeyer als 'halfJood' of ariër erkend te worden. Zie: Presser, *Ondergang*, II, 51; De Jong, *Koninkrijk*, 5.1, 536-538; Michman, *Pinkas*, 189-190; Cohen*, De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira*; Gerritse*, Rauter*. Calmeyer kreeg in 1992 postuum de Yad Vashem-onderscheiding. Toch blijft er over Calmeyers rol discussie bestaan. Zie bijvoorbeeld Von Frijtag Drabbe Künzel*, Het geval Calmeyer* tegenover Van Galen-Hermann, *Calmeyer, dader of mensenredder*? En recent P. van den Boomgaard, *Voor de nazi's geen Jood. Hoe ruim 2500 Joden door ontduiking van rassenvoorschriften aan de deportaties zijn ontkomen* (Hilversum 2019) en van E. van Diggele, *Het Raadsel van Femma. Prooi van een mensenredder* (Amsterdam 2020).

redding betekend. Toch zou het een misverstand zijn te denken dat Erwin Strauss na het genoemde besluit van Calmeyer een vrij man was geworden. Zijn onderneming, de Chemische Fabriek Niwel, was immers aangemeld ter liquidatie. Die buit liet de bezetter zich niet zomaar afnemen. De *Sachbearbeiter* van de Omnia, zekere J. Nijssen uit Rijswijk (ZH) en diens chef dr. Fechner van de *Wirtschaftsprüfstelle* Arnhem geloofden Strauss niet. Waarom had hij zich dan enkele jaren eerder als Jood aangemeld? Onder aanhoudende druk moest hij de ongetwijfeld ook voor hemzelf schokkende en pijnlijke verklaring daarvoor schriftelijk herhalen. Hij was 'unehelich geboren (…) sein Pflegevater eine Jude (…) und sein eigentlicher Vater rein arischer Abstimmung (…)'. Maar ook daarna bleef de directie van Omnia hem lastigvallen. Strauss mocht zelfs geen kopie van het besluit van Calmeyer opsturen, maar moest en zou persoonlijk met het origineel op 15 mei 1944 naar Arnhem komen om daar zijn gelijk aan te tonen.[771]

Ook Elisabeth Emrich-Krämer heeft de oorlog overleefd. Als 'zieken' ontsnapten op 9 april aan deze deportatie Flora Baer, Maier en Pauline Krämer-Haber en Joseph en Bertha Herz-Löb. De hiervoor al genoemde Flora Baer was in verwachting en beviel op die deportatiedag in het Sint-Laurentiusziekenhuis in Roermond van een zoon Ruben.[772] Mogelijk was het een te vroeg geboren kind, want Ruben is vier dagen later gestorven. Toch hebben die zwangerschap en bevalling voor Flora Baer betekend dat zij nog een kans kreeg om onder te duiken. Gezamenlijk met Joseph en Bertha Herz heeft zij een adres kunnen vinden bij de familie Rosendaal in het dorp Wessem. Helaas zijn zij daar na enige tijd door een caféhoudster uit dat dorp en een hulplandwachter uit Montfort verraden. Hun arrestatie geschiedde met veel ophef en geweld door de hierna nog te bespreken politiecommandant en Jodenjager Roselle en zijn onafscheidelijke kameraad Gerrit Holla.[773]

Uiteindelijk hebben van de personen die op 9 april ziek waren, alleen Flora Baer en Pauline Krämer kunnen overleven. Maier Krämer werd op 20 oktober 1943 door de Roermondse politie alsnog gearresteerd, daags nadien naar Westerbork overgebracht en op 28 januari 1944 in Auschwitz omgebracht. Dat lot deelden Joseph en Bertha Herz op 6 september 1944. Wie vanuit Westerbork of Vught naar Auschwitz of Sobibor werd afgevoerd, had meestal vanaf de

[771] NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 094f, inv.nr. 2016.
[772] Anders dan in april 2017 door vele kranten is gemeld (o.a. *De Limburger* 29.04.2017), was het graf van Ruben Baer op de nieuwe Joodse begraafplaats oorspronkelijk voorzien geweest van een klein grafmonument. Dat is kennelijk op enig moment zoek geraakt. Dankzij de actie in 2017 is er een nieuw monument gekomen.
[773] Getuigenverklaring d.d. 03.05.2009 van mevrouw M.C.A. Sijben-Rosendaal die als vijfjarige deze overval meegemaakt heeft. Bij het verlaten van het onderduikadres had Flora Baer de tegenwoordigheid van geest om tegen haar gastvrouw luid en voor iedereen hoorbaar te zeggen: 'Wij hadden u moeten zeggen dat wij Joden zijn'. Zie ook Cammaert, *Het verborgen front*, 443-444.

vertrekdatum in Westerbork nog amper drie dagen, de tijd benodigd voor het transport, te leven.

Oscar en Grete Goudsmit-Herz (Oscar en Sallie Goudsmit waren de vertegenwoordigers van de Joodse Raad in Roermond) en hun kinderen Edith, Gerda en Isidore bleven als verzorgers van de zieken in Roermond achter, zij het dat Gerda 'schwer krank' was en niet vervoerd kon worden. Zij allen overleefden doordat zij, overigens met hulp van medewerkers van de Roermondse politie, hebben kunnen onderduiken.[774] Met een auto van de gemeentepolitie werden zij in veiligheid gebracht in dorpen buiten Roermond.

II.4.9 Eindstation Cosel[775]

Dankzij de onderzoeken van arts en historicus Herman van Rens en zijn echtgenote Annelies Wilms is bekend dat een groot aantal mannen afkomstig uit België, Frankrijk en Nederland Auschwitz nooit bereikt heeft. Hun deportatietreinen stopten op een geringe afstand vóór dat kamp in de gemeente Cosel (Kedzierzyn-Kozle) in Opper-Silezië (Polen). Bij het goederentreinstation van die plaats moesten de voor zware arbeid geschikte mannen de trein verlaten. Als ze dat niet meteen deden, werden ze met zwepen uit de trein geslagen. Op het perron moesten ze met het gezicht naar de grond gaan liggen. Amper twintig minuten later vertrokken hun waarschijnlijk daar al in paniek geraakte vrouwen en kinderen met de trein richting Auschwitz om in dat kamp in de gaskamers vermoord te worden.

De mannen werden verspreid te werk gesteld over tientallen *Arbeitslager*, Duitse kolenmijnen, wapenfabrieken of bouwbedrijven. Het grootste was Blechhammer (Blachownia), waar de *Oberschlesische Hydrierwerke* uit steenkool benzine vervaardigde.

Van Rens en Wilms hebben berekend dat ruim 9000 Joodse mannen uit Nederland, Frankrijk en België in Cosel uit de treinen zijn gehaald. Onder hen waren 3540 Nederlanders. Slechts 188 Nederlandse Joden zouden 'Cosel' overleven. In de eerste trein die in Cosel stopte, zaten ook de Limburgse Joden die op 25 augustus 1942 bij de eerste deportatie naar Westerbork waren gebracht. Maar ook latere treinen hebben Limburgers in Cosel 'afgeleverd'.[776]

---

[774] Zij kwamen eerst bij de familie Melis in de Roermondse Weerd. Later verbleven zij bij de familie Gommans in Helden, terwijl dochter Gerda bij de familie Housmans in Ophoven terecht kwam.

[775] Alle informatie over het eindstation Cosel en de daarbij betrokken Roermondse Joden is ter beschikking gesteld door Herman en Annelies van Rens-Wilms. Zie Van Rens en Wilms, *Tussenstation Cosel.*

[776] Op initiatief van het echtpaar Van Rens-Wilms en een aantal Limburgers zijn op de locatie in Cosel een plaquette en informatiepanelen geplaatst. Veel Limburgse Joden behoren tot de eerste 'Coseljoden'. De meerderheid van de Limburgse Joodse mannen van 15 tot 50 jaar is in Cosel uit de trein gehaald.

II.4.10 De derde deportatie van het gezin Bromberg

Officieel was in het voorjaar van 1943 de deportatiefase voor Limburg afgesloten en zouden er geen Joden meer in Limburg zijn. Met de wetenschap die wij nu hebben over onderduik, kan gesteld worden dat ondanks die drie deportaties er op datzelfde moment meer Joden in Limburg waren dan in 1940/41 het geval was.

Per 1 juli 1943 werd de leiding van de Roermondse politie door de Jodenjager Antonius (Toon) Roselle overgenomen van Odekerken. Roselle, over wie straks meer, was een fanatiek aanhanger van het nationaalsocialistisch regime.[777] In het lot van de familie Bromberg vervulde hij een activistische rol.

Zelfs degenen die erop zouden mogen rekenen om niet alsnog gedeporteerd te worden, zoals de familie Bromberg, waren immers voor hem niet veilig. Zij zijn – op eigen initiatief van Roselle, dus zonder instructie van de bezetter – op zaterdag 14 februari 1944 opnieuw en voor de vierde maal gearresteerd.[778] Roselle viel op die dag met enkele medewerkers het appartement van de familie in het Louisapension binnen. Dat was volslagen onverwacht. Vader Bromberg zat nietsvermoedend met enkele vrienden te bridgen. Voor Roselle waren de ontslagpapieren uit Westerbork en de verblijfsvergunning van de *SD* niet van belang. Hij liet de familie opnieuw naar Westerbork overbrengen.

Op 15 maart 1944 is de familie Bromberg naar Bergen-Belsen afgevoerd. Mede dankzij het feit dat Richard Bromberg arts was en zijn vrouw Lucie hem kon assisteren, hebben zij en hun twee kinderen dat kamp kunnen overleven. Zoon Richard moest daar overdag assisteren bij het vervoer van lijken. Later zou Louis Tas, schrijvend onder het pseudoniem Loden Vogel, in zijn kampdagboek de rol van de ‘jonge Bromberg’ memoreren bij het werk in barak 33 in dat kamp.[779] Dochter Renée moest dagelijks in haar barak de mensen wassen die zich niet meer konden voortbewegen, maar nog wel leefden. De steeds toenemende instroom van gevangenen uit andere kampen leidde tot een ernstige verslechtering van de toch al karige leefomstandigheden. De vier leden van het gezin werden dan ook ziek en kregen tyfus. Daar kwam in februari 1945 hongeroedeem bij.

Om te vermijden dat de gevangenen uit dit concentratiekamp in de handen van de optrekkende Russische troepen zouden vallen, werd een groot deel van hen op 9 april 1945 met een trein afgevoerd. Waarschijnlijk hadden noch de

---

[777] Voor het optreden van de Nederlandse politie in het algemeen ten opzichte van Joden zij verwezen naar Van Liempt en Kompagnie e.a, *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog* en naar Van Liempt, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden 1943*.
[778] GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.
[779] De latere psychiater Louis Tas schreef onder de naam Loden Vogel *Dagboek uit een kamp* (Amsterdam 2007) en noemt daarin Richard jr. op pagina 121. Voor de tekst zie: website dbnl.org.

machinist noch de kampleiding enig idee waar de trein heen zou moeten gaan. Het werd een zinloze, maar vooral dramatische reis zonder verzorging of voedselverstrekking. Telkens wanneer de trein voor kortere of langere tijd stopte, moesten de inmiddels overleden passagiers naar buiten gebracht worden. Pas op 26 april werden de overlevenden door de Russen nabij Tröbitz bevrijd. Zoals Richard Bromberg sr. het later beschreven heeft, hebben hij en zijn gezin door toedoen van Roselle 'een hoop onbeschrijflijk leed' meegemaakt.

II.4.11 Recha Lehmann en haar uitgeroeide familie

Op de nieuwe Joodse begraafplaats in Roermond staat een grafmonument voor omgekomen leden van de familie Lehmann-Wolf. Het is daar na de oorlog geplaatst door de enige overlevende van deze familie, Recha Goudsmit-Lehmann. Haar vader, rabbijn Sussmann Lehmann, en haar zuster Bertha staan erop vermeld, naast haar neef Moritz en diens echtgenote Emma Wolf met hun naaste bij hen inwonende familie. Ook Albert Wolf en zijn echtgenote Hermine Goudsmit met hun kinderen Herbert en Felice worden op deze grafsteen genoemd.

Sussmann Lehmann was er in 1939 uiteindelijk in geslaagd om samen met zijn vrouw Amalia Marx en dochter Bertha naar Nederland te vluchten. Zij woonden in Roermond aan de Spoorlaan 5. Amalia Lehmann-Marx overleed daar op 7 april 1941. Bertha werd bij de eerste en Sussmann bij de derde deportatie naar Westerbork afgevoerd. Beiden kwamen om in Auschwitz.

Moritz Lehmann was koopman in textiel. Zijn gezin woonde aan de Kapellerlaan 60. Al in 1936 waren zij uit Duitsland gevlucht naar Roermond, waar Recha woonde. Tot het gezin van Moritz en Emma Lehmann-Wolf behoorden ook hun zoon Joseph, Moritz' moeder Frieda Lehmann-Reinheimer, en zijn broer Ludwig. Verder woonde bij hen een neef van Emma, Arnold Wolf.

Alle bewoners van het huis Kapellerlaan 60 hebben aan het begin van het najaar van 1942 besloten naar Zwitserland te vluchten.[780] Ludwig werd al op 28 september 1942 door de politie als vermist opgegeven. Van Moritz en Emma, Frieda Lehmann, Joseph en Arnold werd in oktober 1942 gemeld dat zij spoorloos waren. In het *Algemeen Politieblad* van 22 oktober 1942 werd hun opsporing verzocht 'omdat zij van woonplaats veranderd waren zonder de daartoe vereiste vergunning te hebben'.

Moritz moet al in Nederland gearresteerd zijn. Hij is via Westerbork in Sobibor terecht gekomen en daar op 26 maart 1943 vermoord. Frieda, Emma, Joseph en Arnold zijn gevangengezet in Drancy, nadat zij in of nabij Besançon, dus ter hoogte van de Zwitserse grens, waren gearresteerd. Alle vier zijn in

[780] Volgens documentatie van ITS Arolsen waren haar volledige voornamen Fanny Frieda.

Auschwitz om het leven gebracht. De vlucht van Ludwig Lehmann eindigde in België. Vanuit Mechelen, de Dossinkazerne, werd hij naar Auschwitz gedeporteerd.[781]

Albert Wolf werkte in de kledingindustrie. Al in het voorjaar van 1933 was hij met zijn in Roermond geboren vrouw Hermine Goudsmit gevlucht. Het gezin Wolf-Goudsmit, dat woonachtig was in de Godsweerderstraat 20, is in Sobibor vermoord.

Alle Duitse bloed- en aanverwanten van de familie Lehmann-Wolf die hun vaderland waren ontvlucht en zich in de woonplaats van Recha veilig hadden gewaand, zijn omgekomen. Voor de oorlog had zij al een broer verloren als slachtoffer van het nazi-euthanasieprogramma. Haar huwelijk met Sallie Goudsmit zou kinderloos blijven. Zijzelf zou in 1999, honderd jaar oud, sterven, nadat haar man Sallie al in 1966 overleden was.

II.4.12 Ontruiming, liquidatie, roof en fraude met onroerend goed

Ontruiming van verlaten woningen

Stelselmatig waren de Joden al in de voorafgaande jaren van vrijwel al hun bezit beroofd. Ook was al in april 1941 door de bezetter bevolen dat Joden hun radio's moesten inleveren. Dat leverde in Roermond de geringe vangst van 21 toestellen op die, zoals de politie ijverig noteerde, in goede staat verkeerden.[782] In juni 1942 werden 29 rijwielen, waarvan tien damesfietsen, zeventien herenfietsen en twee jongensfietsen door de Roermondse gemeentepolitie in beslaggenomen.[783]

Het was aan de Roermondse politie om na de deportatie huizen of vertrekken van Joden te verzegelen. Nog aanwezige aan bederf onderhevige waren moesten ingeleverd worden bij de Nederlandse Volksdienst, een instelling van naziregime. De commies L.H. Puts, werkzaam op het stadhuis, vertegenwoordigde deze dienst.[784]

Dankzij de vergaande bureaucratie van de bezetter is bekend dat de verbalisanten na de eerste deportatie in een van de verlaten woningen enkele kilo's aardappelen, een paar appels, drie flesjes limonade, twee flesjes tomatensap, drie potjes ingemaakte augurken en een blikken doos met erwten in beslag namen. Deze trofeeën waren bestemd voor de bezetter. Alles gebeurde

---

[781] De vluchtgegevens van de familie Lehmann-Wolf zijn ter beschikking gesteld door Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution. Hetgeen in mijn artikel 'De ondergang van joods Roermond' in *SvR* nr. 14 (2006) is vermeld over het lot van Joseph Lehmann, is onjuist gebleken.
[782] GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 440.
[783] Ibidem, inv.nr. 483.
[784] Puts is na de oorlog gedetineerd voor zijn hulp aan de vijand. GAR, *Politieke gevangenen in het District Midden-Limburg*.

onder toezicht van de *Sipo*. Meubels en andere bezittingen waren bestemd voor de *"Omnia" Treuhandgesellschaft*. De politie diende maatregelen te nemen om vorstschade te vermijden. NSB'ers maakten daarna de meeste kans op toewijzing van een leegstaande 'Jodenwoning'. Wie kon aantonen dat hij of zij zonen had die aan het Oostfront vochten, had daarbij een streepje voor.

Liquidatie en roof

Acties als het uit de weg ruimen van Joden en het verkwanselen van hun vermogen en hun bezittingen werden consequent aangeduid als 'liquidatie'. De term liquidatie had de dubbele betekenis van het uit de weg ruimen van mensen en het te gelde maken van vermogens. Zo vindt men documentatie over de liquidaties van 'W. Bloemendaal', 'H. Falkenstein en M. van der Sluis', 'E.J.I. Krämer', 'Gerson Levie', 'Armand Leviticus', 'H. Lewin', 'Chemische Fabriek Niwel van Erwin Strauss', 'Erich Marx' en 'Bernhard Wolf'. Het was niet alleen een verbeten jacht op personen, maar ook op materiële zaken, tot op de geringste toe. Bij de deportatie van Erich Marx naar Kamp Westerbork had die het bijvoorbeeld bestaan om zijn schrijfmachine mee te nemen. Dat leidde tot veel gekrakeel. De *Lagerkommandant/SS Obersturmführer* in dat kamp heeft het toestel op moeten laten sporen. De schrijfmachine werd op 30 maart 1943 'eingezogen'.[785]

Het relaas van de lotgevallen van Hermann en Mietje Falkenstein en hun onderneming Mifa Bazaar aan de Bergstraat 3 laat zien hoe zo'n persoonlijke en zakelijke liquidatie verliep. Hij was een in Gangelt, bij Sittard, geboren Duitse Jood, zij een Nederlands Joods meisje, Mietje van der Sluis. Door haar huwelijk had zij de Duitse nationaliteit gekregen. In 1938 waren zij in Herkenbosch komen wonen en daarna naar Roermond vertrokken Zij hadden de Duitse nationaliteit behouden. Dankzij de *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz* van november 1941 waren zij staatloos geworden.

Hermann Falkenstein was handelaar in chemische artikelen. Hem was het werken onmogelijk gemaakt. Het echtpaar woonde in het door hen gehuurde bedrijfspand, waarin Mietje ook een winkel in cadeauartikelen exploiteerde. Officieel was het een kleinhandel in huishoudelijke artikelen, galanterieën en parfumerieën. Op 3 september 1941 was hun zoon Emil Hans in het Protestants Ziekenhuis in Roermond geboren. De keuze voor dit ziekenhuis is overigens opvallend. Want de ouders Falkenstein kozen niet voor het veel grotere en beter geoutilleerde katholieke ziekenhuis St.-Laurentius.

---

[785] GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr.567; NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 094f, inv.nrs. 381, 1121, 2016, 2713, 3811, 4089, 4097, 4264 en 4913.

Zij drieën stonden op de deportatielijst van 25 augustus 1942. Toen de politie daags tevoren tot vijfmaal toe de aanzegging van de deportatie wilde doen, bleken zij al verdwenen te zijn. Hermann Falkenstein had een deel van zijn spullen laten ophalen en naar familie in Amsterdam gezonden. In Roermond hadden vrienden van de familie zich ontfermd over een deel van het overige huisraad en die in hun eigen huis opgeslagen.

Uiteindelijk ontstond er ruzie met de door de bezetter aangestelde liquidateur Nic. Kalf, *Sachbearbeiter* der "*Omnia*" *Treuhandgesellschaft* over de wijze waarop de verhuizing van winkelinventaris en inboedel had plaatsgevonden.[786] De woning was door Duitse spoorwegbeambten onder toezicht van twee medewerkers van de *Judenauswanderungsstelle* in Amsterdam ontruimd. Boeken en papieren werden meegenomen naar Amsterdam. De woning was daarna aan de NSB-familie Johan Smeets ter beschikking gesteld. Die familie had twee zonen aan het Oostfront en kreeg de woning als beloning.

De opsporing van de familie Falkenstein werd door de Roermondse politie verzocht in het *Politieblad.* Het gezin werd op 27 of 28 augustus 1942 in Amsterdam gearresteerd. Op verzoek van de Roermondse politiecommissaris werden vader, moeder en zoon in Amsterdam vastgehouden. De commissaris vroeg daarop verlof om hen bij terugkeer in Roermond naar de *Sipo* in Maastricht te mogen brengen. Na bemiddeling door de Joodse Raad in Amsterdam werd toegestaan dat zij weer naar Roermond zouden gaan om zich bij de recherche te melden. Daar zijn ze nooit aangekomen. Hermann en Mietje brachten hun kind onder op een vertrouwd adres in Amsterdam en doken zelf ergens anders in die stad onder. Opnieuw werd hun opsporing door de Roermondse politie verzocht in het *Politieblad*.[787] Uiteindelijk zijn vader en moeder gearresteerd, vermoedelijk na verraad. Dat heeft geleid tot hun dood op 16 juli 1943 in Sobibor. Hun zoon Emil Hans, wiens roepnaam tijdens de onderduik Eddy werd, heeft de oorlog overleefd. Nog lang na hun dood werd er gecorrespondeerd over de winkelinventaris en de voorraad. Uiteindelijk werd die verkocht aan de firma Jambroers in Roermond voor *ƒ* 1.403.[788]

Van de roofmaatregelen van de bezetter zijn er hier enkele te noemen. Joodse ondernemingen kregen vanaf 12 maart 1941 een *Verwalter* of een *Treuhänder*. Ongeacht de Duitse benaming die zij hadden, waren het vaak half-criminele figuren die zich enkel tot doel stelden het aan hen toevertrouwde bedrijf op korte termijn leeg te plunderen. Zo werden de panden Neerstraat 4 en Brugstraat 2, bedrijfseigendom van de firma L. Goudsmit en Zonen (Elgozo),

[786] NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 094f, inv.nr. 2016.
[787] GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 466.
[788] € 8.670,22 in 2016 volgens de IISG waarde calculator.

samen met de ondernemingen zelf en de overige onroerende zaken van de beide firmanten Henri Willem en Sallie Goudsmit overgedragen aan een zekere Franz Müller uit Kerkrade. De groothandel Gego (Gebroeders Goudsmit) van hun neef Oscar kreeg *Treuhänder* Kremer als *Verwalter*. In de kledingwinkel Egger & Co van Albert Sternfeld en Rosalie Egger kwam de volstrekt incapabele kleermaker Josef Weber uit Sittard als *Treuhänder*. Diens echtgenote liet zich daar een topsalaris van *ƒ* 1.000, - per maand uitbetalen en voerde het bedrijf daarmee naar de ondergang. Over de firma Hiegentlich & Co op de Markt mocht een zekere Peter Wilms als *Treuhänder* de baas spelen. De Dassenfabriek Corona van Alexander Goedhart kwam in handen van Hans Wüster. De onderneming S.A.S van Cees en Gedula Hiegentlich-Grunwald en het bedrijf van S. Wollheim werden uiteindelijk overgenomen door Nic. Kalf als *Beautragter der '"Omnia" Treuhandgesellschaft*'.[789] Geen van de genoemde profiteurs zou in Nederland vervolgd worden, omdat zij allen tegen het einde van de oorlog uit Roermond gevlucht waren.

Armand Leviticus had in 1941 de voorzorgsmaatregel genomen om zijn bedrijf (handel in darmen, specerijen, slagerijmachines en consumptieartikelen) te verkopen met verhuur van zijn bedrijfsgebouw met de inventaris aan een medewerker. Maar deze voorzorgsmaatregel noch zijn verhuizing in 1940 naar het nabij Roermond gelegen Heythuysen noch zijn overgang naar het katholieke geloof, mochten hem baten. Voor hem in persoon en voor zijn bedrijf wenste de bezetter liquidatie. Daarom kwam op enig moment als *Verwaltungstreuhänder* een zekere J.P.M. van Aalst uit Ulvenhout en werd het bedrijf geliquideerd.[790] Armand Leviticus kwam op 28 februari 1945 om in het kamp Dora-Mittelbau (extern commando Nordhausen), waar hij was tewerkgesteld bij de massaproductie van de V2.[791] Hij was in het najaar van 1943 in St. Gilles in België gearresteerd. Vermoedelijk was hij daar bij het verzet betrokken, maar mogelijk was hij op de vlucht.[792] Daarna kwam hij terecht in het strafkamp Esterwegen in het noordwesten van Duitsland. Via de strafgevangenis Gross Strehlitz en het concentratiekamp Gross Rosen kwam hij uiteindelijk in Dora Mittelbau terecht.[793] Hij overleed daar op 28 februari 1945.

---

[789] GAR, nr. 1006, Nieuw Archief, inv.nr. 1259. Het bedrijf van Cees en Gedula Hiegentlich stond ten tijde van de overname door Kalf ten name van M. Cardozo. Gegevens over deze bedrijvenroof zijn ontleend aan GAR, nr. 2008, Archief van de Politieke Opsporingsdienst Afd. Roermond (1945-1958) inv.nrs. 14 (Goedhart) en 122 (Sternfeld en Hiegentlich).

[790] NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, collectie 094f, inv.nr.1121.

[791] Voor het kamp Dora Mittelbau, zie Van Rens en Wilms, *Tussenstation Cosel*. *Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië*, 303-304.

[792] Volgens Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 252, trachtte hij met vijf neergehaalde Britse 'piloten' via België, Frankrijk en Spanje Engeland te bereiken en werd hij in de omgeving van Parijs gearresteerd. Zijn Joodse identiteit kon hij verborgen houden.

[793] De vluchtgegevens van Armand Leviticus zijn ter beschikking gesteld door Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution.

De bezetter misbruikte de naam van de al bestaande bank Lippmann, Rosenthal & Co voor de oprichting van een roofbank om Joodse vermogens in beslag te nemen. Bij de verordening van 8 augustus 1941 werden Joden verplicht daar hun gehele vermogen te storten.[794] Alleen bij die 'bank' konden zij geld krijgen. Later werden alle persoonlijke rekeningen van Joden opgeheven en werd de in Amsterdam zetelende Joodse Raad de instantie die uitbetalingen voor levensonderhoud aan de Joodse bevolking moest doen. Richard Bromberg sr. heeft beschreven hoe hij en zijn gezin in november 1942 bezoek kregen van vertegenwoordigers van deze 'bank' en van de Gestapo. Bij die gelegenheid werd hun gehele inboedel beschreven en werden tegelijkertijd hun waardevolle bezittingen afgenomen.[795] Effectief verzet tegen al deze met dwang en soms met geweld gehandhaafde maatregelen was niet of nauwelijks mogelijk. Een matigende invloed had nog kunnen uitgaan van een krachtig plaatselijk Nederlands bestuur. Helaas heeft Roermond zo'n krachtig bestuur tijdens de oorlog niet gekend.

Fraude met onroerend goed

Ook het onroerend goed van Joden was niet veilig. Volgens het Nederlandse rechtssysteem is het bij overdrachten van onroerend goed via de kadastrale registratie altijd inzichtelijk wie de vorige eigenaren van een pand zijn geweest. Toch werden tijdens de bezetting veel huizen en bedrijfspanden zonder de medewerking van de Joodse eigenaren verkocht en overgedragen. Op enkele hier niet relevante uitzonderingen na, moest iedere overdracht bij notariële akte geschieden. Elke makelaar en notaris zag bij het verplichte aan een transactie voorafgaande kadastraal onderzoek wie de rechthebbende was. Dat betekent dat verkoop en overdracht uitsluitend mogelijk zijn door welbewust te frauderen.

Het hiernavolgend overzicht van dubieuze transacties is niet compleet.[796] Er is nog meer Roermonds Joods onroerend goed in deze omvangrijke onroerend-goed-fraudekwestie verkwanseld – in samenwerking met enkele Zuid-Limburgse makelaars en notarissen – en aan de rechtmatige eigenaren ontfutseld. Een voorbeeld daarvan is het onroerend bezit van de firmanten Henri Willem en Sallie Goudsmit dat op deze wijze is verkocht en aan een derde geleverd. De Roermondse rabbijn L.F. Israëls werd beroofd van het aan hem toebehorend woonhuis Groenmarkt 37 in Zutphen.

---

[794] Verordening Vo 148/1941.
[795] Aantekeningen Richard Bromberg sr. met de titel 'Data uit den tijd der bezetting', in het bezit van de auteur.
[796] De vermelding in dit overzicht van een perceel van het echtpaar Sternfeld in Merum berust vermoedelijk op een vergissing. Ook in Roermond hadden zij een pand gelegen aan de Marktstraat. Gegevens ontleend aan de website Pointer.kro-ncrvpointer.kro-ncrv.nl/artikelen/hier-staan-van-Joden-onteigende-panden-bij-jou-in-de-buurt.

Enkele dubieuze notariële transacties in Roermond:

Verkoop van joods onroerend goed in Roermond			
Eigena(a)r (en)	**Adres**	**Koper**	**Notaris**
J. Andriesse-Sanders	Godsweerdersingel 13	F. Wevers	L. van Konijnenburg
O.O.J. Goudsmit en E.J. Stoppelman-Goudsmit	Godsweerdersingel 48	P.H. Wulms	Ch.H.D.M.J. Russel
S. Hiegentlich	Graaf Gerardstraat 5	F. Wevers	L. van Konijnenburg
Richard Bromberg	Hendrik Luytenstraat, perceel	J. Middeldorp	Ch.H.D.M.J. Russel
S. Hiegentlich	In de Ramen	W.J.H. en J.M.H. Spee	L. van Konijnenburg
S. Hiegentlich	Kruisheerenstraat 24	W.J.H. en J.M.H. Spee	L. van Konijnenburg
S. Hiegentlich	Kruisheerenstraat 26	W.J.H. en J.M.H. Spee	L. van Konijnenburg
Alex en Rosalie Sternfeld-Egger	Luifelstraat 17	H. Wüster	Ch.H.D.M.J. Russel
Alex en Rosalie Sternfeld-Egger	Markt 9	H. Wüster	Ch.H.D.M.J. Russel
Alex en Rosalie Sternfeld-Egger	Marktstraat 1 Merum	H. Wüster	Ch.H.D.M.J. Russel
O.O.J. Goudsmit	Neerstraat 45	F. Kremer	L. van Konijnenburg
O.O.J. Goudsmit	Paredisstraat 2	F. Kremer	L. van Konijnenburg
Sylvain Goudsmit	Stationsplein 12	J. Gorissen	Ch.H.D.M.J. Russel
S. Hiegentlich	Steenweg 6a	E.A.J. Krieger	L. van Konijnenburg
C. Straus (familie Willem Louis Straus)	Voorstad perceel	G. Jansen	Ch.H.D.M.J. Russel
C. Straus (familie Willem Louis Straus)	Voorstad St. Jacob 36	G.H. Kuipers	Ch.H.D.M.J. Russel

Dit bedrog heeft zich natuurlijk niet alleen in Roermond of Zutphen voorgedaan. In heel Nederland zijn op grote schaal Joden op deze manier van hun bezit beroofd. Nog steeds is het pijnlijk dat na de bevrijding het notariaat zich volstrekt onvoldoende bewust is geweest van deze niet anders dan als misdadig te kenschetsen activiteiten van sommige notarissen. De eerder als lid van de Raad van Nationaal Front genoemde notaris Charles Russel uit Eijsden heeft een groot aantal van deze misdrijven gepleegd. Hij demonstreerde met deze beroepsactiviteiten waar de leuze van zijn partijleider Arnold Meijer – dat Joden slechts het gastrecht toekwam – in de dagelijkse praktijk op neerkwam. Russel werd de eerste gouwleider in Limburg van Nationaal Front.

De Maastrichtse notaris Louis van Konijnenburg is evenals zijn collega Russel uit Eijsden bij veel van deze frauduleuze activiteiten betrokken geweest. Die beperkten zich niet tot Joods bezit. Via een voor hem verleden notariële akte van 4 juli 1942 werd bijvoorbeeld het op de hoek van het Munsterplein gelegen pand van de Roermondse Groote Sociëteit overgedragen aan de NSB'er P.W. Hoks.[797]

De meeste notariële betrokkenen en makelaars zijn ongestraft gebleven na de oorlog. Hoewel geprobeerd is Russel te vervolgen, is het hem altijd gelukt aan straf- en tuchtmaatregelen te ontkomen. De enige straf die hij gekregen heeft, was dat hem op 1 juli 1959 ontslag werd verleend zonder de gebruikelijke vermelding 'eervol'.[798]

[797] Van der Bruggen, 'Sociëteiten in oorlogstijd', 25.
[798] Schütz, *Kille mist*, 326-328.

Deze roof beperkte zich niet tot de onroerende goederen zelf. Ook de hypothecaire vorderingen van Joden op derden werden door de bezetter geïncasseerd. De op die wijze onrechtmatig verkregen gelden (renten en aflossingen) werden gestort op de rekening van de naziroofbank Lippmann Rosenthal & Co in Amsterdam. Met de opbrengst van de illegale verkoop en incasso van de hypothecaire vorderingen financierde de bezetter een deel van de kosten van de Jodenvervolging.

II.4.13 Vlucht en onderduik

Velen hebben geprobeerd om aan de deportatie te ontkomen door te vluchten en onder te duiken, de meesten zonder succes. Door verraad of in een enkel geval ook pech, maar ook ten gevolge van de agressieve jacht op Joden van de vaak door collaborateurs geholpen bezetter, is een deel van deze onderduikers en vluchtelingen toch in handen van de nazi's gevallen, steevast met een snelle dood tot gevolg.[799] Van de 46 Joden die in het gemeentelijk politiearchief genoemd worden als 'voortvluchtig' in 1942 en 1943, zijn er minstens vijftien alsnog omgekomen.

Volgens een brief van Sallie Goudsmit van 14 augustus 1946 – hij schreef die als voorzitter van de Israëlitische gemeente aan de Roermondse stadsarchivaris – zouden acht leden van de gemeente geprobeerd hebben naar Zwitserland te vluchten. Hij doelde daarbij waarschijnlijk op de zes leden van de familie Lehmann-Wolf en Elsa Cardozo-Behretz en haar schoonzuster Rosel Behretz-Schöngross. Uiteindelijk zijn het alleen deze twee geweest die het gelukte de Zwitserse grens te passeren.[800]

Tot diegenen die naar Zwitserland probeerden te ontkomen, behoorde echter ook Jeanette Vogelsang, echtgenote van Hermann Passmann.[801] In 1934 besloot het echtpaar Passmann uit Duitsland te emigreren. In Roermond exploiteerden zij een winkel in elektrische apparatuur aan de Schoenmakersstraat 5. Hermann stierf eind januari 1935. Jeanette heeft de winkel verder geleid. Tijdens de oorlog vond zij een mensensmokkelaar die haar voor *ƒ* 10.000,- naar Zwitserland zou brengen. Of zij opgelicht is door deze figuur dan wel tijdens haar vlucht ontdekt is, is niet bekend. Mogelijk behoorde zij tot de door Cammaert genoemde groep van ongeveer 180 Joden die tijdens

[799] Daartoe behoorden – telkens vermeld met het adres van het huis dat zij ontvluchtten – Hermann en Mietje Falkenstein (Bergstraat 3), Rosa Goedhart-Hanau en haar dochter Joanna Ivonne (beiden Pierre Cuypersstraat), Joseph en Bertha Herz-Löb (St.-Christoffelstraat 30 bovenverdieping), Eliëzer Israëls (Nassaustraat 30), Frieda Lehmann-Reinheimer, Ludwig Lehmann, Moritz en Emma Lehmann-Wolf en Arnold Wolf (Kapellerlaan 60), Maier Krämer (Godsweerdersingel 16), Jeanette Passmann-Vogelsang (Schoenmakersstraat 5), Rosalie Sternfeld-Egger (Robert Regoutstraat 50) en Armand Noé Leviticus (vanaf zijn vluchtadres in Heythuysen).
[800] Van der Bruggen, 'Max Behretz', 87-89.
[801] In het bevolkingsregister van Roermond werd zij ingeschreven met de voornaam Henriette.

hun vlucht in 1942-1943 door zogenaamde V-mannen via Maaseik naar Brussel werden gebracht en daar aan de *Sipo* werden uitgeleverd.[802]

Op 15 februari 1943 werd zij gevangengezet in de Dossinkazerne in Mechelen. Op 19 april daarna vond haar deportatie naar Auschwitz plaats. Daar aangekomen werd zij bij de poort geselecteerd door de *SS-Ahnenerbe.*[803] Zij werd met 80 mannen en 28 vrouwen overgebracht naar het kamp Natzweiler in de Franse Elzas.[804] Daar zijn uiteindelijk de 29 vrouwen, onder wie Jeanette, en van de mannen 57 slachtoffers aangekomen.

In het nabij het kamp gelegen Straatsburg was door de bezetter een zogenaamde *Reichsuniversität* opgericht, waar als uitvloeisel van de nazirassentheorie een *Anthropologische Schausammlung* zou moeten worden ingericht teneinde voor de toekomst de kenmerken van het 'Joodse ras' vast te leggen. De skeletcollectie van deze *Schausammlung* moest de inferioriteit van Joden als *Untermenschen* aantonen. De daarvoor bestemde Joden, onder wie Jeanette Passmann-Vogelsang, werden omstreeks 11 augustus 1943 vergast. De lijken werden daarna naar de afdeling 'Anatomie' van de universiteit gebracht. Daar werden zij geconserveerd. Dankzij de attentheid van een universiteitsmedewerker werden de op de armen van de doden getatoeëerde nummers genoteerd. Die lijst met nummers heeft uiteindelijk kunnen leiden tot de identificatie van de slachtoffers en tot een waardige herdenking.[805]

Een kort overzicht van het lot van andere onderduikers die alsnog in handen van de bezetter vielen:

- Rosa Goedhart en haar dochter Joanna Ivonne konden onderduiken bij Gerard Fleischeuer in Oirsbeek samen met acht andere Joden. Na ontdekking zijn allen, ook Fleischeuer, vermoord.[806]
- Joseph en Bertha Herz-Löb waren ondergedoken in Wessem en werden door een dorpeling daar verraden. Zij werden gearresteerd door Roselle en Holla. Dat heeft tot de dood van dit echtpaar geleid.
- Maier Krämer is alsnog in Auschwitz omgekomen.
- Rosalie Sternfeld is, nadat haar man Alex en haar zonen Albert en Leo al in Westerbork waren, in Heerlen ondergedoken. Over de wijze waarop zij verhoord is na haar arrestatie, heeft een van haar bekenden toen een gedichtje geschreven, dat, hoe onvolkomen ook, toch beklijft:

---

[802] Cammaert, *Het verborgen Front*, 441-442. V-mannen (of -vrouwen) waren personen die jacht maakten op onder anderen ondergedoken Joden.
[803] *Ahnenerbe* te vertalen als 'voorouderlijk erfgoed'.
[804] Het kamp, beter bekend onder de naam Natzweiler-Struthof, was aangelegd op de noordhelling van een berg in een uiterst onherbergzame omgeving, dit met opzet, zodat er nauwelijks de zon scheen.
[805] Het relaas over Jeanette Passmann-Vogelsang is gebaseerd op Lang, *Die Namen der Nummern*.
[806] Wolters, 'Gerard Fleischeuer overleed voor 60 jaar in Dachau'.

‘Een moede vrouw – het hoofd gebogen
Knielt neder in heur cel-
De vijand heeft geen mededogen,
Dat bemerkt zij alras snel

Haar man en beide zonen moesten
Onverwachts op bekend transport
De Duitsers sloegen met hun knoesten
“Gehe Hunden- und sofort”

Één kind weet zij- is in vrijheid
Waar nú haar zoon mag zijn?
God behoedt hem in de strijd
Tegen dit vijandelijk zwijn

Ook haar bril is stuk geslagen
’T glas heeft nu haar oog verblind
En die Moffen– toch maar vragen
“Sagen sie- wo ist Ihr Kind?”

Snikkend is zij neergebogen
“Ik weet niets van zijn eenzaam lot!”
Met haar blind geslagen ogen
Bidt zij nog voor hem tot God.’

Haar zoon Joseph kon zich aansluiten bij het verzet in Noord-Limburg en heeft na de oorlog nog als militair gediend.[807]

Van de Roermondse onderduikers die wel de vervolging overleefd hebben, is Helene Winter-Cahn de bekendste geworden. Zij ontkwam aan de deportatie op 11 november 1942 dankzij de hulp van chirurg Wil Landman in het Laurentiusziekenhuis.[808] Hij hield haar daar in een ziekbed en gaf een verklaring af dat zij ernstig ziek was. Zij hielp in dat ziekenhuis op de kraamafdeling en werkte later, onder de naam zuster Helène Janssen, als verpleegster in het ziekenhuis van het naast de Duitse grens gelegen voormalig klooster Sankt Ludwig bij Vlodrop-Station. Haar identiteitsverwisseling was kennelijk zo perfect dat een daar aanwezige Duitse militair, onder de indruk van haar charmes, bij een tik op haar achterwerk haar verzekerde: ‘Lenchen, nach

[807] Het gedicht is later aan haar zoon gegeven en via hem in het bezit van haar kleinzoon Patrick Sternfeld gekomen. Joseph Sternfeld was met zijn verzetsgroep betrokken bij de liquidatie van de onderduiker Sal Walvis, vermoedelijk een tragische vergissing. Zie daarvoor Van der Vorst, *Het kapitaal van Sal Walvis*, 206-261.
[808] De Jong, ‘Ziekenhuis in Oorlogstijd’, 104.

dem Krieg heiraten wir.' Haar man, Siegfried Winter, overleefde Auschwitz niet.[809] Helene Cahn overleed, 101 jaar oud, in 2006 in Roermond.

In *Pinkas* wordt gesteld dat nabij Roermond, alleen al in het dorp Horn, maar liefst 2200 personen ondergedoken zaten, van wie 160 Joden.[810] Het getal van 2200 lijkt, gelet op de omvang van Horn, wat zwaar aangezet. Naar schatting bedroeg het eigen inwoneraantal van Horn in 1940 amper tweeduizend. In de landelijke omgeving van Roermond en Midden-Limburg, dat toen nog weinig goede verbindingen had, waren natuurlijk mogelijkheden te over om onder te duiken. Dit zal een verklaring zijn voor de betere overlevingskansen van Joden in Midden-Limburg dan in West-Nederland.

Over de consequenties van onderduik mag niet te licht gedacht worden. De gedwongen samenleving, veelal in ruimten die daar niet voor geschikt waren, de aanhoudende spanning en druk, financiële problemen en moeilijkheden bij het foerageren van voedsel hebben in een aantal gevallen tot grote problemen en ruzies geleid, soms zelfs met dodelijke afloop. Een ooggetuige, als advocaat tijdens de oorlog in Roermond werkzaam, betitelde een dergelijke ruzie waar hij beroepshalve bij betrokken raakte, als het ergste wat hij ooit had meegemaakt. Het geschil betrof de hoogte van een eventueel te betalen financiële vergoeding. En dan is er ook nog het gruwelijke verhaal van de vijfjarige Mayer (roepnaam Mattie) Tugendhaft die ondergedoken in een boerderij in de Roermondse Weerd stelselmatig ernstig mishandeld werd door de heer des huizes.[811]

Ondanks deze grote problemen is het bij een groot aantal onderduikadressen goed gegaan. Een inventarisatie is achteraf niet goed mogelijk en zou daarom onrecht doen aan degenen wier namen dan niet vermeld kunnen worden.[812] Joden die op deze wijze overleefd hebben, zijn Karel en Lise Citroen samen met de moeder van Lise, Gertrude en haar zuster Thea Wyle, de zusters Cohen de Lara, Louis van Gelder en Ilse Rosenbund, de heer De Groot met zijn zoons en zijn zus Kitty, Leonard en Julia Israëls-Vomberg, Rosalie (Lieke) Hiegentlich en haar tante Gedula (Duty) Hiegentlich-Grunwald, Oscar Goudsmit en Grete Herz en hun kinderen Isidore, Edith, Gerda en Elise, Sallie en Recha Goudsmit-Lehmann, Jules Goudsmit, de zonen van Cees Hiegentlich, Sally en Bram, Henny de Leeuw-Taff met haar kinderen, Marietje de Man

[809] Helene Winter-Cahn werd geboren in Waldniel. Daar is inmiddels een straat naar haar – uit die plaats geheel verdwenen – familie genoemd: de Cahnweg. De gegevens zijn ontleend aan een door mij in augustus 2005 afgenomen interview met Helene Winter-Cahn.
[810] Michman, *Pinkas*, 512.
[811] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 216 en 246; www.shalom-magazine.com/Article.php?id=490309.
[812] Enkele namen, zonder enige pretentie van volledigheid, van onderduikverleners in Roermond en omgeving: families Van Ass, Jetten, Koch-Schulte, Dahmen-Ottenheim, Melis, Teuwen-Boonen en Thomassen. In Haelen de familie Roumen. In Helden-Panningen de familie Janssen-Gommans. In Horn de familie Smeets-Groothusen. In Ophoven de familie Housmans. In Wessem de familie Rosendaal-Bombeck.

(dochter van de schrijver Herman de Man), het echtpaar Moscovitz, Rachel Nadler-Akker, Gustel Nussbaum, Michiel Schlejen en Thea Weyl.[813]

Deze inventarisatie is ook daarom gecompliceerd, omdat onderduikers zelden één adres hebben gehad waar zij tijdens de gehele bezettingsperiode verblijven. Meestal moesten zij meermaals verhuizen. Ook kwam het voor dat onderduikverleners de namen van de bij hen ondergebrachte Joden niet kenden. Van Gedula Hiegentlich (later trouwde zij met de textielhandelaar J. Blumenzweig, die zijn naam wijzigde in Blum) is bekend dat zij het verblijf bij de familie Jetten in het gehucht De Weerd niet vol kon houden, toen zij het bericht kreeg dat haar man Cees uit Westerbork was gedeporteerd. Zij is daarna overgebracht naar Eindhoven, waar zij bij de familie Geraedts aan de Sint Gerarduslaan nog negen maanden lang op de bevrijding heeft moeten wachten.[814]

Het relaas van Gustel Nussbaum, nicht van de bekende uit Osnabrück afkomstige kunstschilder Felix Nussbaum, is het meest spectaculair. Zij was op een gegeven moment, vermoedelijk in 1943-1944, terechtgekomen bij de katholieke familie Thomassen in Roermond. De algehele evacuatie van Roermond, aanvang februari 1945, noodzaakte haar en vier andere onderduikers hun toevlucht te zoeken in een put achter de woning van de familie Thomassen aan de Bergstraat. In de vrijwel geheel verlaten binnenstad hebben zij op deze manier nog drie weken moeten wachten op de bevrijding op 1 maart. Het was een periode die met veel granaatvuur en grote vernielingen gepaard ging en die op 28 februari eindigde met het opblazen van de kathedraal en van andere grote gebouwen in de stad. Daags daarna trokken de geallieerden de stad binnen.[815]

II.4.14 In Roermond en omgeving zwervende Joodse vluchtelingen

Her en der zijn in de politiedossiers stukken te vinden over Joodse vluchtelingen die door het land waren gaan zwerven en in Roermond terechtkwamen. Zo werd op 8 mei 1941 in die stad Samuel Barend aangehouden vanwege diefstal van schijfjes vlees en koffie. Barend, amper 21 jaar oud en begin januari 1941 met Sara Italiaander getrouwd, was naar zijn zeggen vertegenwoordiger van beroep. Hij was op zondag 16 februari 1941 in Amsterdam door de *Grüne Polizei* in de Jodenbreestraat gearresteerd. Hij vermoedde toen dat dat gebeurd was naar aanleiding van de rellen (‘Krawallen’) die daar een week eerder waren geweest, en dat hij naar Duitsland gedeporteerd zou worden. Hij had zich daarom bij het transport naar het Jonas Daniel Meijerplein uit de voeten kunnen maken en zich

[813] Deze opsomming doet geen recht aan al degenen die op grotere afstand van Roermond hun heil in de onderduik moesten zoeken en evenmin aan de daarbij betrokken onderduikgevers.
[814] Brief d.d. 09.08.2018 van Joost Welten.
[815] Moses-Nussbaum, *Reise mit zwei Koffern*, 120-142.

in zijn woning verstopt. Nu zwierf hij door het land. Op last van de commissaris van politie werd Samuel Barend na het uitzitten van een korte gevangenisstraf op 11 juli daarna overgeleverd aan de *SD* in Maastricht. Hij werd op 30 april 1943 in Auschwitz vermoord.[816]

In december 1941 werd de eveneens uit Amsterdam afkomstige 35-jarige Salomon Salzedo in Roermond aangehouden door de *Feldgendarmerie*. Op verzoek van de Roermondse politiecommissaris werd hij op 23 december ter beschikking van de *Sipo* gesteld.[817] Hij werd op 12 oktober 1942 in Mauthausen vermoord.

Op de Steenweg in het centrum van Roermond werd in de vroege ochtend van 27 september 1942 om kwart over vier de Jodin Margaretha Busnach-Trijtel aangehouden. Zij was bijna 38 oud, kwam ook uit Amsterdam en zei dat ze voor een paar dagen op reis was omdat ze het in haar woonplaats niet meer kon uithouden. Zij was in het gezelschap van Arnold Schorel, een in Schaarbeek in België wonende Nederlander. Op een andere locatie in Roermond werd op die dag Gerrit Busnach gearresteerd. Ook hij was uit Amsterdam afkomstig. Vermoedelijk was hij een zwager van Margaretha Trijtel. Margaretha en Gerrit werden aangehouden omdat zij het reisverbod voor Joden hadden overtreden. Zij werd op 13 november 1942 in Auschwitz vermoord en hij op 28 februari 1943.[818] Omdat Arnold Schorel illegaal de grens had overschreden, werd hij daarvoor bestraft.

Van Rens noemt in *Vervolgd in Limburg* nog Eliazer van Dam en Henriette Wallach-Bachmann die in Roermond gearresteerd zijn, Sientje Prijs-Blog die in Heythuysen vastgenomen werd en Elie en Mette Mesritz-Polak die in Ittervoort nabij de Belgische grens aangehouden zijn. Van deze vier Joden zijn de eerste drie omgekomen, Eliazer van Dam op een onbekende plaats in Midden-Europa, Henriette Wallach-Bachmann is vermoord in Theresienstadt, terwijl Elie Mesritz dat lot onderging in Auschwitz.[819] Vermoedelijk zijn er meer Joden afkomstig uit de rest van Nederland, die tijdens hun onderduik of op de vlucht in Midden-Limburg gearresteerd zijn zonder dat daar nog concrete gegevens over bestaan.

[816] GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, nr. 439.
[817] Ibidem, inv.nr. 945.
[818] Ibidem. inv.nrs. 483 en 945.
[819] Van Rens, *Vervolgd in Limburg,* 253.

II.4.15 Een Jodenjager en zijn slachtoffers

Zoals elders zijn ook in Roermond 'Jodenjagers' actief geweest. Een voorbeeld daarvan is Franciscus W. Pannemans, afkomstig uit het nabij Venlo gelegen Velden.[820] Pannemans, van oorsprong banketbakker, was smokkelaar en zwarthandelaar. Hij had zich eerder bezig gehouden met een dubieuze poging Joden te helpen bij hun vlucht, waarbij hij de mensen, die hij moest helpen, beroofde en zich niet hield aan zijn verplichting hen te begeleiden. Omdat er in de woningen van de vluchtelingen na hun vertrek was ingebroken, werd er aangifte tegen Pannemans gedaan. Die leidde tot zijn arrestatie. Hij kwam echter vrij met de belofte de *SD* te zullen helpen.

Op zaterdag 3 april 1943 kwam er op het Roermondse politiebureau een bevel binnen van de *SD* om assistentie te verlenen op het NS-station. Diezelfde middag om 16.47 uur arresteerden twee *SD'*ers samen met de door hen ontboden leden van de gemeentepolitie zeven personen bij de aankomst van de trein uit Eindhoven. De *SD*'ers waren Pannemans en een zekere Van Hasselt, *Vormann* respectievelijk *Obersturmführer*. Hun slachtoffers waren uit Amsterdam afkomstige Joden, Isaac en Catharina van der Kar-Polk, Samuel en Bertha van Staveren-Wolf en hun zoon Richard, Flora van der Kar-Komkommer en de niet-jood Leendert Zuiver. Isaac van der Kar was diamantbewerker en had maar liefst 64 diamanten bij zich. Die werden door de *SD'*ers in beslag genomen. Het kleine zakje met diamanten dat Catharina van de Kar bij zich droeg, kon zij ongemerkt naast de trein bij de rails gooien. De politie heeft het daar nooit meer terug kunnen vinden. De vluchtelingen waren op weg naar Zwitserland. In het politiebureau hebben de gearresteerde Joden nog een ander zakje met diamanten kunnen verstoppen.

De zes Joden zijn na hun voorgeleiding overgebracht naar de Minderbroedersgevangenis in Maastricht. Via Westerbork zijn zij gedeporteerd naar Sobibor. Flora van der Kar stierf daar als eerste, al op 23 april 1943. Op 30 april 1943 zijn Isaac en Catharina van der Kar vergast. Samuel, Bertha en Richard van Staveren volgden in de dood op 7 mei. Binnen één maand na hun arrestatie waren zij allen vermoord. Zuiver, die naar zijn eigen zeggen hen bij de onderduik had geholpen en hen begeleidde op weg naar de Belgische grens, werd uiteindelijk vrijgelaten. Hij ontving op 29 april 1943 nog wel een laatste levensteken van zijn onderduikers, een briefkaart waarop zij schreven dat zij 'strafgevangenen' waren en op transport naar Auschwitz zouden gaan. Na de oorlog is het in de cel verstopte zakje met diamanten door Leendert Zuiver opgehaald. Merkwaardig genoeg heeft hij dat meegekregen.

---

[820] GAR, nr. 2008, Archief Politieke Opsporingsdienst Afd. Roermond, inv.nr. 125. Zie voor Jodenjagers als Pannemans: Van Liempt en Kompagnie, *Jodenjacht* alsmede Van Liempt, *Kopgeld*.

Later, na de bevrijding, beweerde Pannemans bij een verhoor door de Politieke Opsporingsdienst dat hij de zes Joden en Zuiver voor het eerst op het station van Eindhoven gesignaleerd zou hebben. Hoewel daar niets over in de verslagen van de verhoren te vinden is, lijkt het waarschijnlijk dat Pannemans hen vooraf in Amsterdam wijs gemaakt had te zullen helpen bij hun vlucht. Toen enkele medewerkers van de Roermondse politie hem wezen op het laakbare van zijn handelen, was zijn antwoord dat hij toch iets moest doen om aan de kost te komen.[821] Ook Cammaert vermeldt deze tragedie. Hij noemt de activiteiten van Pannemans 'misdadig'.[822]

Na de oorlog heeft Pannemans het bestaan om te beweren dat hij tijdens de oorlog Joden geholpen had en daarvoor zeventien maanden in Buchenwald had moeten doorbrengen. Ook zou hij na de oorlog ten onrechte drie jaar hebben vastgezeten.[823]

II.4.16 Slachtoffers elders in Midden-Limburg

Behalve in Roermond vielen er ook slachtoffers elders in Midden-Limburg. In hierna volgend overzicht 5 worden de achttien slachtoffers vermeld die in de rest van Midden-Limburg hebben gewoond of waren geboren.[824] Daartoe behoren ook de beide zussen Stein, ingetreden in het karmelietessenklooster in Echt. De eerder genoemde Lucie Bromberg-Rosenthal is een van de laatsten geweest die in Westerbork contact heeft gehad met Edith en Rosa Stein. Beiden verbleven daar in de barak voor katholieke vrouwen.[825]

Bij een door mij in februari 2010 verzorgde lezing in Echt over het lot van de Joden in Midden-Limburg vertelde een ooggetuige hoe de twee Joodse zusjes Annemarie en Elfriede Goldschmidt, terwijl zij door hun woonplaats Koningsbosch (Echt) fietsten, op straat overvallen werden door Duitse politiemensen. Toen toegesnelde dorpsbewoners hen wilden ontzetten, kregen zij het dreigement te horen dat het hele dorp afgebrand zou worden als zij zich niet zouden terugtrekken.

Mr. ir. Hijman Smalhout was een bekend advocaat in Den Haag. Zijn plotselinge verhuizing samen met zijn vrouw Sara Blok in november 1940 naar Herkenbosch is niet goed verklaarbaar. Zij zijn op 25 augustus 1942, de dag van de eerste Limburgse deportatie, gevlucht. Beiden zijn in België gearresteerd en via de Dossinkazerne in Mechelen in Auschwitz terechtgekomen.[826]

---

[821] GAR, nr. 2008 Archief Politieke Opsporingsdienst, inv.nr. 125.
[822] Cammaert, *Het verborgen front*, 443.
[823] Van der Vorst, 'Fattie Pannemans en vluchtende Joden' in *Een diepzwarte sluier*, 302-305.
[824] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, noemt voor Weert nog een zeventiende slachtoffer Matje Glaser-Pront.
[825] Van der Bruggen, 'Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond, 54-55 en 61 en de daar genoemde literatuur.
[826] Van der Bruggen, 'Korte schets', 274. Meihuizen, *Smalle marges*, 60-62.

In Weert verbleef John Ancona, een kantoorbediende afkomstig uit Groningen. Hij is na een vluchtpoging uit Westerbork op Dolle Dinsdag daags daarna op 6 september 1944 doodgeschoten.[827]

II.4.17 Verraad

Veel hulp aan onderduikers is gefrustreerd door verraad. Daaraan maakten ook Roermondse burgers zich schuldig. Zelfs als verraad slechts beperkt van omvang was, kon het pijnlijk zijn en ingrijpende consequenties hebben. Zo ontzag de burgemeester van Roermond – over wie zo dadelijk meer – zich niet om aangifte tegen zijn burgers te doen, ook een vorm van verraad. Maar de burgervader was bepaald niet de enige. Er waren meer gevallen van verraad in de stad waarvan er hier slechts twee worden genoemd.

Het eerste geval hier betreft de voorbereiding op de deportatie van het eerder genoemde echtpaar Gross-Sachs. Na de aankondiging dat er op 10 april 1943 een derde en algehele deportatie vanuit Limburg plaats zou vinden, was duidelijk dat ook zij niet langer in Roermond zouden kunnen blijven. Onderduiken was voor hen geen optie. Samen met zijn buurman Jan Drenth, diaken van de protestantse kerk, probeerde Wilhelm Gross nog zoveel mogelijk boeken en waardevolle zaken veilig te stellen, voordat zij zouden vertrekken. Maar een andere buurman, P.J. Kuipers, lag op de loer en verraadde hun actie in een brief van 1 april 1943 aan de *Ortskommandant.* Hij had daags daarvoor gezien dat zijn Joodse achterburen een groot pakket met waarschijnlijk zaken van waarde naar het huis van Drenth hadden gebracht. De achterdeur van Gross was open blijven staan. Kuipers had Drenth horen vragen: ‘Is het zwaar?’. ‘Dit alles gebeurde toch maar op het moment waarop de Kreisleiter van de N.S.B. vermoord was’, aldus een verontwaardigde Kuipers, ‘En dan gaan zulke mensen – [bedoeld is Drenth, HvdB] – ook nog eens Joden helpen.’[828]

Nu waren hulp aan Joden en het veiligstellen van Joodse bezittingen waren ten strengste verboden. Politierechercheur Willem Heiligers kreeg opdracht proces-verbaal over deze kwestie op te maken. Hij hoorde van de verrader Kuipers dat Drenth bevriend was met de familie Gross. Daarna verhoorde hij Drenth en Wilhelm Gross. Beiden gaven een exact gelijke verklaring. Zij hadden elkaar in het verleden via de kerk leren kennen en aan elkaar wetenschappelijke werken uitgeleend. Enkele dagen voor de deportatie naar Westerbork had Gross aan Drenth diens encyclopedie teruggegeven. Drenth

[827] www.joodsmonument.nl.
[828] Bedoeld zal zijn de liquidatie op 29 maart 1943 van de NSB-burgemeester van Baexem en Grathem, W.A. Hetterscheidt. Zie hiervoor: Heemels, ‘Betwist en vergeten’, 67-72. Jan Drenth was diaken van de hervormde gemeente waartoe ook het echtpaar Gross-Sachs behoorde.

had dus enkel zijn eigen boeken teruggekregen. In zijn huis waren ook bij nader onderzoek geen goederen van Gross te vinden.

Het lijkt erop dat politiecommissaris Odekerken hier een sturende hand in heeft gehad door rechercheur Heiligers, een actief verzetsman, erop af te sturen.[829] Men kan ervan uitgaan dat Heiligers er alles aan gedaan heeft om de verklaringen van Drenth en Gross plausibel en gelijkluidend te maken.

Acht dagen na de kwalijke melding van Kuipers zijn Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs via Vught op 9 april 1943 naar Westerbork afgevoerd, vervolgens op 18 januari 1944 naar Theresienstadt en ten slotte op 12 oktober van dat jaar naar Auschwitz gedeporteerd waar zij op 14 oktober 1944 zijn vermoord. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had Wilhelm Gross meegevochten aan Duitse zijde en zich verdienstelijk gemaakt. Hij was onderscheiden met het *Eiserne Kreuz* IIe Klasse en met het Ridderkruis van de Badense *Orden vom Zähringer Löwen*. Deze verdiensten voor Duitsland leverden het echtpaar op dat hun deportatie naar Theresienstadt plaatsvond in een speciale wagon voor *Frontkaempfer mit Verwundetenabzeichen*. Hun kinderen waren al voor de oorlog naar Engeland gevlucht. Zelf waren zij na de *Kristallnacht* naar Nederland gekomen in de vergeefse hoop de Verenigde Staten of een ander land buiten Europa te kunnen bereiken.[830] Kuipers is na de oorlog gestraft en voor zijn collaboratie gedetineerd.[831]

Een nog ernstiger geval van verraad vond plaats bij de Roermondse L.O. (Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers). In Roermond waren door de Heerlense L.O. contacten gelegd met de elektrotechnicus A.J. Dahmen en de gemeenteambtenaar Gerard (Sjra) van Appeven. Laatstgenoemde vervaardigde vervalste persoonsbewijzen. Rondom hen was een groot aantal medewerkers verzameld. Dahmen had regelmatig ondergedoken Joden in huis.[832] De groep werd echter geïnfiltreerd door zekere J. de Heus die na eerder verzetswerk en een daarop volgende arrestatie zijn diensten aan de *Sipo* had aangeboden.

Zijn verraad leidde tot een inval op 9 juni 1944 in het huis van Dahmen aan de Brugstraat in Roermond. Daarbij werd een aantal mensen gearresteerd, onder wie Dahmen en Van Appeven. Twee Joden werden er aangetroffen, Peter Weyl en zijn zus Thea Weyl. Dahmen, de ook bij de L.O. betrokken winkelier J.E. Janssen en de O.D.'er (Ordedienst) M.E.J.M. Stoffels werden korte tijd later in Vught gefusilleerd. Peter Weyl is omgekomen in Dachau. Van Appeven werd gevangen gezet en is pas op 26 april 1945 in Sachsenhausen-Rathenau door de

[829] Cammaert, *Het verborgen Front*, 162, 299-300, 351, 614 en 617.
[830] Van der Bruggen, 'Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs', 128-137.
[831] GAR, *Politieke gevangen in het District Midden-Limburg.*
[832] Het echtpaar Dahmen-Ottenheim is door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

geallieerden bevrijd. Thea Weyl heeft de oorlog overleefd.[833] In deze Roermondse verzetsgroep bestond overigens voorafgaand aan de arrestatie door de Duitsers ernstige onenigheid of het gepast was aan Joden vergoedingen te vragen voor de verleende hulp. In de eigen aantekeningen van Joseph Sternfeld, die zich, zoals hiervoor al is vermeld, bij het verzet had aangesloten, worden daarover boze en ernstig verwijtende opmerkingen gemaakt.[834]

II.4.18 De houding en rol van de lokale overheid

Deportatie, liquidatie en roof konden alleen plaatsvinden met medewerking van het stadsbestuur en de plaatselijke politie en marechaussee. Binnen het overheidsapparaat waren er ook mensen die zich hebben verzet en die sabotage hebben gepleegd, bijvoorbeeld door tijdig Joden en verzetslieden te waarschuwen en te helpen onderduiken. Enkele voorbeelden daarvan zijn de al genoemde politierechercheur W.B. Heiligers, diens collega's Th.J. Bots, G. Verlinden en G.H.J. Munten, maar ook politieadministrateur Hans van Mierlo, de hiervoor genoemde Van Appeven en adjunct-commies Wassenberg.[835] De laatste werd door de gemeente Roermond op staande voet ontslagen, toen hij na de april-mei staking in 1943 weigerde een lijst samen te stellen van ambtenaren die gestaakt hadden.

Maar hoe zat het met de medewerking die de burgerlijke overheid verleende aan het uitvoeren van anti-Joodse maatregelen van de bezetter tegen Joodse medeburgers? Hoe functioneerde in dit opzicht de leiding van het gemeentelijk apparaat, met name burgemeester Reymer, politiecommissaris Odekerken, diens opvolger Roselle en een aantal van hun medewerkers?

Reymer: van coöperatie tot collaboratie

Met het oog op vragen rond de houding van kerkelijke en burgerlijke overheid jegens de Joden is het van belang iets langer stil te staan bij de rol van Paul Reymer in het Roermond van de oorlogsjaren.[836] Niet alleen kan aan zijn functioneren worden geïllustreerd hoe de houding van de burgerlijke overheid jegens Joodse medeburgers kon worden bepaald door de politieke overtuiging van de hoofdverantwoordelijke van de gemeentelijke organisatie, maar ook is hij in die hoedanigheid interessant omdat die politieke stellingname hem bracht tot bepaalde opvattingen over de verhouding van kerk en staat. Zijn opvattingen op

[833] Cammaert, *Het verborgen Front,* 420, 614 en 618-619.
[834] In het bezit van auteur dezes.
[835] Politie-inspecteur Th.J. Bots werd samen met zijn collega's Heiligers en Munten op 29 februari 1944 door de *Sipo* gevangengenomen. Bots overleed kort na zijn vrijlating op 5 mei 1944.
[836] Voor een uitvoerige biografische schets van Paul J. Reymer (1882-1952), zie Beckers, 'Reijmers keus', waaraan hier het nodige is ontleend. Reymer was deels van Duitse afkomst. Zijn achternaam Reijmer heeft hij op enig moment gewijzigd in Reymer. Beckers heeft gekozen voor de oorspronkelijke achternaam. Waar Reymer in de Nederlandse geschiedschrijving bekend staat met zijn aangepaste achternaam, is daar hier ook voor gekozen.

dit punt hadden ook consequenties in de dagelijkse realiteit. Zelf diep geworteld in het katholicisme kwam Reymer met zijn ideeën over het gezag van kerk en staat lijnrecht tegenover bisschop Lemmens en de Limburgse geestelijkheid te staan.

Toen hij bij Koninklijk Besluit van 8 december 1934 als burgemeester van Roermond werd benoemd, had Reymer al een veelbelovende bestuurlijke en politieke carrière achter zich. Na zijn gymnasiale opleiding bij de jezuïeten en een voortijdig afgebroken seminarie-opleiding was hij rechten gaan studeren en zich al snel voor katholieke politiek gaan interesseren. De basis werd gelegd voor een latere actieve bestuurlijke loopbaan in tal van katholieke organisaties en in de katholieke politiek die getuigden van zijn ambities. Zo werd hij voor de RKSP lid van de Eerste en van de Tweede Kamer. Gedurende enkele jaren was hij burgemeester van Hilversum, de eerste katholieke burgervader aldaar. Daarop volgde een ministerschap van Waterstaat, in het derde kabinet van Ruijs de Beerenbrouck. Begin 1935 werd hij te Roermond warm als nieuwe burgervader onthaald, al was hij dan geen Limburger van origine. Zes jaar later – de oorlog was reeds begonnen – werd hij herbenoemd (bij besluit van 13 december 1940 van secretaris-generaal K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken). Een blijk van groot vertrouwen in de zittende burgemeester dat stellig te maken had met diens politieke en bestuurlijke opstelling.

Hoe vervulde Reymer zijn functie na 10 mei 1940? Dat hij van meet af aan pro-Duits was, was voor niemand een geheim. Over de mate waarin hij dat was – was hij bijvoorbeeld in het geheim lid van de NSB, zoals werd beweerd?[837] –, daarover liepen de meningen enigszins uiteen. Maar aan zijn uitermate welwillende houding jegens de bezetter werd geen moment getwijfeld. En het bleef niet alleen bij welwillendheid. Van coöperatie tot collaboratie: dat was de keus die Reymer in de zomer van 1941 welbewust maakte. Een pijnlijke keus, zoals zijn biograaf Beckers stelt.

Al voor de oorlog had Paul Reymer meermalen blijk gegeven van zijn vriendschappelijke gevoelens voor het Duitse volk. Zo gaf hij nog vlak voor de Duitse inval gevolg aan de uitnodiging van de Deutsch-Niederländische Gesellschaft voor het al eerder gememoreerde bezoek, op 11 februari 1940, van Limburgse hoogwaardigheidsbeklederś aan Viersen, Mönchengladbach en Rheydt. Dat Reymer en anderen deze uitnodiging accepteerden met kennis van de Kristallnacht en andere grove schendingen van de rechten van Joden in het buurland, zegt wellicht voldoende. Mocht zijn sympathie voor Duitsland in die

[837] Er zijn geen concrete bewijzen gevonden dat Reijmer lid is geweest van de NSB, zie Beckers, ‘Reijmers keus’, 42-45.

vooroorlogse tijd vooral een culturele signatuur dragen – zoals hij zelf naderhand zei –, dat werd anders zodra de Duitse bezetting een feit was.

Tal van zaken getuigen van de verregaande meegaandheid van de Roermondse burgemeester ten aanzien van de bezetter die al direct na 10 mei 1940 zichtbaar was. Reeds in juni 1940 verleende Reymer zijn medewerking aan de invordering van alle motorrijtuigen in geheel Midden-Limburg. Hij onderhield nauwe contacten met Duitse nationaalsocialisten in verband met zijn plannen voor een gemeentelijke herindeling. Dat hij Duitsland een warm hart toedroeg bleek ook zijn lidmaatschap van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap, waarvan NSB'er Henri Diephuis voorzitter was, alsook uit het feit dat hij geabonneerd was op de *Deutsche Zeitung in die Niederlanden*.[838]

Was Reymer aan het begin van de oorlog lid geworden van de Nederlandsche Unie en als zodanig enthousiast verwelkomd door Jan de Quay, een van de leden van het driemanschap van de Unie, op 19 oktober 1940 was hij aanwezig bij de eerste openbare vergadering van Nationaal Front in Roermond. Zijn Unielidmaatschap beëindigde hij in maart 1941. Het heeft er alle schijn van dat zijn sympathie naar Nationaal Front uitging.[839]

Tijdens die vergadering hield Arnold Meijer een lange toespraak met veel anti-Joodse propaganda. De leden van Nationaal Front hadden de stellige indruk dat Reymer sympathiek stond tegenover hun partij.[840] Op 22 oktober 1940 correspondeerde Reymer over die bewuste vergadering van Nationaal Front met de gouwleider van het Front, Charles Russel.[841] Enkele dagen eerder echter, op 22 september 1940, was Reymer aanwezig geweest bij de vergadering van de nog veel feller antisemitische NSNAP van Van Rappard.[842]

Reymer heeft de door de bezetter verstrekte instructies en bevelen zonder bezwaar uitgevoerd. De enige keer dat hij zich heeft willen inspannen voor Joodse burgers was in april 1943, zoals we eerder zagen.[843] Zijn bedreigingen aan het adres van individuele burgers, de aangiften die hij tegen verschillende mensen in de stad heeft gedaan, zijn actieve optreden als directeur van de Winterhulp, de eigenmachtige ontslagaanzegging aan gemeentesecretaris H.L.M. Kramer en zijn aanwezigheid bij een demonstratie van de Hitlerjugend en de Nationale Jeugdstorm in juli 1942 deden zijn reputatie bepaald geen goed. Daarbij kwamen ook zijn drankzucht en gewoonte om schulden te maken.

---

[838] Beckers, 'Reijmers keus', 34.
[839] *De Nieuwe Koerier*, 21.10.1940.
[840] Beckers, 'Reijmers keus', 43, gebaseerd op NA CABR, brief van Spoor aan Evers 21.10.1941).
[841] GAR, nr. 1006, Archief Gemeentesecretarie 1934-1959, inv.nr. 690.
[842] Beckers, 'Reijmers keus', 43.
[843] Zie subhoofdstuk II.4.8, pagina 252.

Zeker verdient Reymers opstelling tegenover de lokale en provinciale katholieke clerus bijzondere aandacht omdat we in dat kader zijn denkbeelden vernemen over de relatie van kerk en staat. Al spoedig nadat hij zijn burgemeesterschap had aanvaard, kwamen namelijk kwesties rond de relatie tussen de katholieke kerk en de contemporaine politiek in beeld. In de latere jaren dertig vervulde hij een vooraanstaande rol in de Roermondse afdeling van de nieuwe opgerichte St.-Adelbertvereniging. In dit gezelschap rees al snel een prangende vraag: mochten ook leden en sympathisanten van rechts-nationalistische bewegingen als Nationaal Herstel en de NSB tot de nieuwe organisatie toetreden? Nu baarde de grote aanhang van de NSB op dat moment de katholieke kerk de nodige zorgen. Henri Poels – aan wie de bewuste vraag was voorgelegd – en andere katholieke geestelijken en bestuurders aarzelden niet om het nationaalsocialisme te betitelen als 'het nieuwe heidendom'. De vraag van de Roermondse afdeling van St.-Adelbert werd door het bisdom dan ook met een krachtig 'neen' beantwoord.[844]

In augustus 1941 deed het bisdom Roermond een dringende oproep aan Limburgse burgemeesters om hun ambt neer te leggen. Het bisdom wenste aldus protest aan te tekenen tegen de sterk toenemende invloed van de bezetter die had opgedragen dat burgemeesters, als zij al niet NSB'er waren, zich als NSB'ers dienden te gedragen. Een aantal burgemeesters besloot aan de oproep van het bisdom gevolg te geven en trad af. Zo niet Reymer, die de bisschoppelijke oproep, gedaan vanuit zijn eigen stad, naast zich neerlegde. Hij liet zich zelfs benoemen tot burgemeester van de buurgemeente Maasniel, waar zijn ambtgenoot wel was afgetreden.

Reymer was een rancuneus mens. Limburgse collega's die hun post hadden verlaten, vonden geen genade in zijn ogen. Toen hij vernam dat drie van hen door de Grondkamer voor Limburg waren benoemd tot taxateur van de kamer schreef hij op 10 juni 1942 een protestbrief aan commissaris d'Ansembourg: 'Het is naar mijne mening minder juist en uit het oogpunt van de eventueele doorwerking minder gewenscht dat heeren die in moeilijke tijden hun post hebben verlaten (…), thans weder een bezoldigde functie bij een publiekrechtelijk lichaam uitoefenen.' Aldus een wel zeer ontevreden Reymer.[845]

De opstelling van het bisdom Roermond was Reymer in het algemeen een doorn in het oog. Hij maakte er bovendien een machtsstrijd van: wie was de baas in Roermond, hij of de bisschop? Anders gezegd, was het gezag *in politicis* aan de staat of aan de kerk? Werd Reymer, met zijn grote staat van dienst in het

[844] Beckers, 'Reijmers keus', 29-31. Alleen NSB-leden werden van St. Adelbert uitgesloten.
[845] GAR, nr. 1006, Archief der Gemeentesecretarie, inv.nr. 690.

katholieke bestel, tot dan toe gerekend tot de katholieke voorhoede van het land, zijn relatie met de leiding van de katholieke kerk verslechterde snel. Met groot misnoegen zal hij ook ervan hebben kennisgenomen dat bisschop Lemmens katholieken verbood te collecteren voor de Winterhulp.[846]

Hoezeer hij afstand had genomen van het eigentijdse optreden van katholieke kerk in zijn stad en provincie werd helemaal duidelijk toen hij in 1942 een brochure uitgaf over de relatie van kerk en staat, toegesneden op Limburg, met de titel *Het eigen recht van het staatsgezag,* die al snel aan een tweede druk toe was. Daarin hield hij een krachtig pleidooi voor de scheiding van kerk en staat, in die zin dat hij alle gezag over maatschappelijke en politieke kwesties aan de staat toekende en het kerkelijk gezag terug verwees naar uitsluitend het religieuze domein. Zijn recente ervaringen met de kerkelijke bemoeienis van het bisdom Roermond met staatsaangelegenheden hadden hem weinig vrolijk gestemd en brachten hem ertoe om zich nu met kracht te keren tegen wat hij de clericalisering van het openbaar bestuur noemde. Zijn motief voor deze interpretatie van de strikte scheiding van kerk en staat zal duidelijk zijn. Voor ons is interessant dat hij in zijn brochure ook refereerde aan de strijd tussen ultramontanen en verlichten zoals die in het negentiende-eeuwse Roermond zo hevig gewoed had en dat hij in bisschop Lemmens een waardig navolger van bisschop Paredis meende te ontwaren.[847]

Het moment van de uitgave van deze publicatie was, op z'n zachtst gezegd, hoogst ongelukkig. Immers, de katholieke kerk in Limburg was, zeker naarmate de oorlog vorderde, steeds meer voor velen het morele ijkpunt geworden, ook inzake de houding tegenover de staat: lees de Duitse bezetter. Daar wrong vanzelfsprekend de schoen voor de burgervader. Hij hekelde het dat de kerk het nazidom gevaarlijker was gaan vinden dan het communisme, de grote vijand die in voorgaande jaren de kerkelijke gemoederen bezighield. Werd het communisme negatief geacht, een macht die alleen kon afbreken, 'Het nationaalsocialisme is positief en wordt daarom in zijn constructieven arbeid een grooter gevaar voor de Kerk geacht dan het communisme'.

Dat zijn pleidooi, dat qua strekking nauwelijks verschilde van nationaalsocialistische ideeën over de scheiding van kerk en staat, de nodige reacties opriep, zeker in katholieke kring, hoeft nauwelijks betoog.[848] Sommigen oordeelden dat indien Reymer er zulke opvattingen over de rol en positie van de kerk op na hield, hij maar beter kon opstappen, waartoe hij ook van harte werd aangespoord in de brochure *Het staatsrecht van het eigen gezag*.[849]

---

[846] Beckers, 'Reijmers keus', 40.
[847] Ibidem, 58-60.
[848] Voor treffende citaten, zie Beckers, 'Reijmers keus', 58-59.
[849] Ibidem, 59.

De leiding van de kerk begreep dat van deze burgemeester voor steun aan de katholieke kerk en de katholieke zuil weinig meer te verwachten viel. Al eerder had de bisschop van Roermond, als materiële uiting van het kerkelijk ongenoegen met Reymers opstelling, hem meegedeeld dat hij niet langer zijn geprivilegieerde plaats in de koorbanken van de kathedraal mocht innemen.[850] Een veelzeggend teken van de wijze waarop kerkelijke en burgerlijke overheid in Roermond tegenover elkaar kwamen te staan, gevolg van hun uiteenlopende visie op het nationaalsocialisme die vanzelfsprekend van betekenis was voor de houding ten aanzien van Joodse burgers. Was het bijvoorbeeld niet op last van het bisdom dat in 1942 overal de bordjes 'Voor Joden verboden' van gebouwen werden verwijderd, een actie die Reymer pareerde met de opdracht die weer aan te brengen, plus een strafmaatregel voor de bibliotheek?[851]

Na zijn ongelukkige optreden tijdens de april-mei staking in 1943, zijn verraad van de met hem bevriende rechter Van der Grinten, zijn aangiften tegen de verzetsman pater Louis Bleijs en kapelaan Sars werd het Reymer kennelijk te veel. Hij meldde zich ziek. Dat hij kort voordien door de ontdekking van zijn fraude met distributiebonnen in grote problemen met de bezetter was gekomen zal daarbij zeker ook een rol hebben gespeeld. Hij werd bovendien bedreigd door het verzet. Dat dit geen loze dreigementen waren, bleek toen de NSB-burgemeester W.A. Hetterscheidt van het nabij gelegen dorp Baexem op 29 maart 1943 door dat verzet werd geliquideerd.[852]

In juni 1943 verliet Reymer Roermond. Hij kreeg ontslag op eigen verzoek na overlegging van een medisch attest op 6 september 1943. Maanden na de bevrijding werd hij op 3 oktober 1945 in Haarlem aangehouden en daarna in Roermond in bewaring gesteld. Hem werd verraad en samenwerking met de bezetter ten laste gelegd. Op basis van een psychiatrisch rapport werd hij uiteindelijk buiten vervolging gesteld. Hij verbleef toen in het gesticht Voorburg te Vught. Zijn burgemeesterspensioen is hem ontnomen. Hij stierf op 26 februari

[850] Ibidem, 53.
[851] Ibidem, 58. Het incident leidde tot een triomfantelijk bericht in de NSB-krant *Het Nationale Dagblad* van 05.08.1942: 'Het bestuur der R.K. Leeszaal en Bibliotheek te Roermond scheen het jammer te vinden, dat de Joden voortaan niet meer in de leeszaal mochten en dus van het hooge, geestelijke genot, dat de Roermondsche leeszaal bieden kan, verstoken moesten blijven. En eigenmachtig, zonder hiertoe bevoegd te zijn, werd van bestuurszijde het bord „Verboden voor Joden" verwijderd. Als tegenprestatie heeft de burgemeester van Roermond thans de subsidie aan deze Instelling, groot *ƒ* 2612,- ingetrokken.
[852] Beckers, 'Reijmers keus', 62-63. Beckers verwijst naar de publicatie in *Het Parool* van 5 april 1943 over het distributieschandaal en het erbij geplaatste hekeldicht 'Intrigantje, dilettantje, onverstandje, mal geval' naar Vondels 'Constantijntje, 't zalig kijntje'. Dit hekeldicht was gericht op de persoon van Reijmer.

1952 in Uden.[853] Zoals gezegd heeft Reymer voor de Roermondse Joden, op het schrijven van een enkel briefje na, niets gedaan.[854]

In gemeenten met een principiëler burgemeester was vaak de enige mogelijkheid om verzet te bieden het uitstellen van bezettersmaatregelen. Een voorbeeld daarvan is M.F.G.M. (Marcel) van Grunsven, burgemeester van Heerlen van 1926 tot 1964, die discriminerende maatregelen waar mogelijk met vertraging invoerde.[855] In de laatste oorlogsjaren frustreerde Van Grunsven bijvoorbeeld de opdracht om Sinti aan te melden door in strijd met de waarheid te ontkennen dat deze in zijn gemeente woonden. Over het falend beleid van Reymer straks meer.

Per 5 april 1944, dus royaal negen maanden na Reymers vertrek, werd hij opgevolgd door de NSB'er J. Lensing. Na diens vlucht aanvang september 1944 kreeg Roermond enkele Duitsers als burgemeesters. Voor hen was hooguit de militaire oorlogvoering van belang. Na 19 november pretendeerde de Nationaal Fronter J. Perey als burgemeester te kunnen optreden. De meeste taken kwamen echter neer op de locoburgemeester, de NSB'er J. Weijnen, die tot kort voor de bevrijding op 1 maart 1945 aanwezig is gebleven.

Politiecommissaris Odekerken

Al enkele keren is hiervoor de naam gevallen van politiecommissaris Odekerken. Sinds begin jaren twintig was de uit Maastricht afkomstige Johannes L.A. Odekerken, commissaris van politie in Roermond. In de moeilijke jaren voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog was zijn positie cruciaal. Tijdens de jaren dertig toonde hij een aantal malen oog te hebben voor de verschrikkingen Joden in Duitsland aangedaan. Toen later het toelatingsbeleid ernstig verscherpt werd, rapporteerde hij, zoals hiervoor al gemeld, anders. Plotseling was hij van oordeel hij dat de leefomstandigheden van Joden in nazi-Duitsland er niet toe noopten Joden toe te laten.[856] Toch bestaat de indruk dat Odekerken in penibele situaties tijdens de oorlog betrouwbare medewerkers uitkoos van wie hij wist dat zij niet met de vijand heulden, zoals blijkt uit de eerder beschreven poging tot verraad waarvan het echtpaar Gross-Sachs en hun vriend Drenth slachtoffer van hadden kunnen worden.

---

[853] Voor het falend burgemeesterschap van Reymer, zie naast Beckers, 'Reijmers keus' ook het vernietigend oordeel over Reymer in: Zoetmulder, *Nederland in den oorlog* 1, 'Het verraad en de verraders' hoofdstuk 'Het nut van moffenvriendschap', 105-110. Beide auteurs wijzen op collaboratie, machtsmisbruik, alcoholisme, ongeremd schulden maken en fraude.

[854] Voor de problematiek en dilemma's waarmee burgemeesters in het algemeen tijdens de Tweede Wereldoorlog werden geconfronteerd, zie Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006). Zie voorts Beckers, 'Reijmers keus', 34-35.

[855] Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*, 175-190.

[856] De voormalige gemeentearchivaris van Roermond G.W.G. van Bree kwalificeerde hem dan ook als een 'ambtelijke dienstklopper'.

Met zijn onbetrouwbare en ruzie makende burgemeester zal de politiecommissaris veel te stellen hebben gehad. Mogelijk heeft Reymer hem belet meer effectief op te treden. Reymer was uiterst moeizaam in de omgang en stookte onder en tegen zijn personeel. Als commissaris moet Odekerken tot in detail geweten hebben van het drankmisbruik van Reymer, van diens schulden en van zijn overige, weinig correcte, financiële optreden. Voor hem als commissaris van politie moet dat een hoogst ongemakkelijke situatie zijn geweest.

Tijdens de oorlog is Odekerken betrekkelijk lang aangebleven. Toen de bezetter in 1943 besloot de Nederlandse politieorganisatie te reorganiseren, zag hij de kans schoon om van zijn baan verlost te worden.[857] Per 1 juni 1943 kreeg hij op eigen verzoek ontslag. Maar onder vrijwel alle documenten met betrekking tot de Jodenvervolging in zijn stad staat zijn naam als verantwoordelijke uitvoerder. Onder zijn verantwoordelijkheid vonden de drie deportaties plaats. Voor hem heeft mogelijk het dilemma van 'het al of niet aanblijven in oorlogstijd' gegolden. Nog afgezien van het feit dat nogal wat politiemedewerkers hun hart niet aan de goede kant hadden zitten, zal hij hebben moeten laveren tussen zijn al dan niet openlijk collaborerende burgemeester en de bezetter.[858]

Dat Odekerken ongeveer gelijktijdig met Reymer rond juni 1943 wenste te vertrekken, kan haast geen toeval zijn. Zocht laatstgenoemde een excuus voor het gevraagde ontslag in zijn gezondheid, eerstgenoemde vond dat in de reorganisatie van de politie tot nationale politie. De april-mei stakingen in heel Nederland waren bovendien een keerpunt in de houding van de bevolking tegenover de bezetter geworden. Zouden de uitvoering van de vele anti-Joodse maatregelen van de bezetter en de drie deportaties uit Limburg alsmede hun eigen bijdragen bij hen de schellen van de ogen hebben doen vallen en zouden beiden begrepen hebben dat zij in hun samenwerking met de vijand te ver waren gegaan? Van Odekerkens reactie op zijn eigen verleden is niets bekend. Het gebrek aan reflectie en zelfkritiek van Reymer op zijn eigen doen en laten zal in het volgende hoofdstuk nog besproken worden.

---

[857] *Verordening Reorganisatie Politie* van 01.03.1943.

[858] Bij de zuivering van de gemeentepolitie na de bevrijding in 1945 werden in eerste instantie negen personen geschorst, bijna een derde van het totaal. Zie hiervoor GAR, nr. 1006, Gemeentebestuur van Roermond (Nieuw Archief), inv.nr. 863.

De nieuwe politiecommandant Roselle

Het aftreden van Odekerken heeft tot een aanzienlijke verslechtering van de situatie voor onderduikers in Roermond en Midden-Limburg geleid. Hij werd opgevolgd door A. (Toon) Roselle, een fanatieke vervolger van Joden en andere onderduikers. Antonius Roselle, geboren op 25 januari 1896, was afkomstig uit Meerssen. Van origine marechaussee had hij in 1939 de rang van wachtmeester 1e klasse gekregen. Per 1 juli 1943 werd hij – op voordracht van Reymer – 'Opperluitenant van de Gemeentepolitie' te Roermond. Aan het einde van de oorlog moet hij de rang van kapitein bereikt hebben. Roselle was lid van de NSB, van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap (evenals Reymer), van de organisatie Rechtsfront en van de Nederlandsche Volksdienst.

Onder zijn leiding volgde een felle jacht op Joden en op andere onderduikers. Hij werd daarbij bijgestaan door de caféhouder Gerrit Holla. Hun jachtexpedities gingen vaak gepaard met zwaar alcoholgebruik. Velen zijn het slachtoffer van dit duo geworden en uiteindelijk gedood of langdurig in een concentratiekamp terechtgekomen. De in Limburg beruchte SD'er *Kriminaloberassistent und Hauptscharführer* Richard H.G. Nitsch verklaarde bij zijn verhoren in 1946 dat zijn commandant Max Strobel over Roselle tijdens de oorlog gezegd zou hebben dat 'Roselle zu selbstsicher und zu selbstständig vorgehe'.[859]

Dat Roselle zelfs in de ogen van Duitse onderdrukkers, die zelf geen middel schuwden om de illegaliteit te bestrijden, te zelfstandig optrad, is veelzeggend. Het blijkt in ieder geval ook uit zijn handelen

Tot de Joodse slachtoffers van deze politiecommissars behoorden de al genoemde echtelieden Joseph en Bertha Louise Herz-Löb, beiden overleden in Auschwitz, en Flora Baer-Salomon, die amper Bergen-Belsen overleefde. Ook het gezin Bromberg-Rosenthal, dat ook in datzelfde kamp terechtkwam en meer dood dan levend uiteindelijk in 1945 in Roermond terugkeerde, was door Roselle gearresteerd, op zijn eigen initiatief. De bezetter had hem daar geen opdracht toe verleend.[860]

Direct na de bevrijding werd Roselle in zijn functie geschorst en gevangengezet. Bij uitspraak van de Bijzondere Raad van Cassatie in Den Haag van 28 juni 1948 werd hij in hoogste instantie veroordeeld tot een gevangenisstraf van zestien jaar, terwijl hem ook het recht om ambten te bekleden voor de duur van zijn leven ontzegd werd. Hij werd veroordeeld vanwege zijn handlangerdiensten voor de *SD*, het verraden van personen aan de *SD*, het in september 1943 meewerken aan een actie van de *SD* om onderduikers

[859] GAR, nr. 2008 Archief Politieke Opsporingsdienst, inv.nr 127, proces-verbaal verhoor R.H.G. Nitsch.
[860] Zie subhoofdstuk II.4.10, pagina 257.

in handen te krijgen, waarbij meerdere arrestaties waren gevolgd, het doen van huiszoekingen in een groot aantal plaatsen en het arresteren van onderduikers, het uitleveren van Chr. Adriaans aan de *SD* en tenslotte ook voor de vierde arrestatie van Richard Bromberg in 1944.

De Bijzondere Raad was van oordeel dat Roselle als politieman de draagwijdte van zijn handelingen volkomen had beseft, dat hij zijn functie had misbruikt om de vijand op de meest laakbare wijze in zijn onderdrukking van het Nederlandse volk te helpen en dat daarbij nog het ergste was dat hij ook op eigen initiatief was opgetreden. De in eerste instantie opgelegde straf van twaalf jaren werd daarom door de Bijzondere Raad fors verhoogd tot zestien jaar.[861] Zijn kompaan Gerrit Holla, die hem steevast vergezelde bij razzia's en arrestaties, werd tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld.[862]

II.4.19 Met Roermond en Midden-Limburg verbonden slachtoffers

Van de Roermondse Joden zijn 85 personen door de nazivervolging omgekomen. Tot dat getal komt men, uitgaande van het aantal Joden dat in 1939/1940 inwoner was van Roermond dan wel later in de oorlog alsnog naar Roermond kwam voor een geregistreerd verblijf. Bij de aanvang van de oorlog, begin 1941, woonden er in Roermond 141 Joden, althans personen die naar de normen van de bezetter Joden waren (126 'voljoden', dertien 'halfjoden' en twee 'kwartjoden').[863] De toename eind jaren dertig, begin veertig was veroorzaakt door vluchtelingen die in deze periode tijdelijk naar Roermond kwamen, inclusief de personen die werden aangeduid als Mischling (half- of kwartjood). Tijdens de oorlog stierven van deze groep acht Joden een natuurlijke dood in Roermond, terwijl het vijfjarige zoontje Eliëzer van de godsdienstleraar Israëls in het ziekenhuis in Weert overleed. Een twintigtal Joden is tijdens de oorlog naar elders, meestal Amsterdam, verhuisd. Soms gebeurde dat na een kort verblijf van hooguit enkele maanden, soms nadat de betrokkene vrijwel zijn/haar gehele leven al in Roermond had doorgebracht.

Ongeveer veertig Joden behoorden tot families die al meerdere generaties in Roermond hadden gewoond, zoals de families Be(h)retz, Bloemenda(a)l, Egger, Goedhart, Goudsmit, Hiegentlich, Lehmann, Leviticus, Sternfeld, Straus en Zondervan. Van de resterende groep was een tiental in ieder geval ook Nederlands van nationaliteit, maar niet in Roermond geboren. De meerderheid

---

[861] NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, inv.nr. 76527, uitspraak Bijzondere Raad van Cassatie 1211/47.

[862] Zie voor het optreden van Roselle en Holla: Maasen, 'Zwart Roermond', 30-40. Zie ook: Van Liempt en Kompagnie, *Jodenjacht* alsmede Van Liempt, *Kopgeld*.

[863] 'Voljood' betekende dat men zelf drie of vier Joodse grootouders had. 'Halfjood' was men indien men twee (in plaats van vier) Joodse grootouders had. Wie halfjoods was maar met een voljood getrouwd was of tot het joodse kerkgenootschap behoorde, werd ook als voljood beschouwd. Een 'kwartjood' had slechts één voljoodse grootouder.

was geboren in Duitsland – enkelen in Polen – en had de nationaliteit van die landen of was staatloos (geworden). Zij waren veelal in de jaren dertig voor het eerst naar Nederland en Roermond gekomen. De Roermondse Joodse families waren hun oude contacten met familie en vrienden in Duitsland altijd blijven koesteren. Vaak hadden zoons en dochters hun huwelijkspartners in Duitsland gevonden. Veel aangetrouwde familie van Roermondse Joden heeft dan ook haar heil in die stad gezocht. Er waren dus vaak familiebanden tussen de Roermondse groep en de vluchtelingen. In beide groepen zijn veel slachtoffers gevallen. Die slachtoffers zijn hoofdzakelijk in Auschwitz en Sobibor terechtgekomen en daar vergast of op een andere wijze ter dood gebracht.

Bij de voormalige synagoge aan de Hamstraat is in 2007 een monument geplaatst waarop 133 met Roermond verbonden slachtoffers herdacht worden. Tot dat getal is men gekomen door ook de personen die een relevant deel hun leven in Roermond hebben doorgebracht, in deze lijst op te nemen. Op het monument staat bijvoorbeeld ook de ongelukkige Benedictus Zondervan, in Roermond geboren op 8 september 1887, vermeld. Hij was geestelijk invalide en werd verzorgd in de Joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch. Hier viel de Duitse bezetter op bevel van Adolf Eichmann aanvang 1943 binnen. Zonder rekening te houden met hun toestand, werd een groot deel van de elfhonderd patiënten met een vijftigtal personeelsleden letterlijk op vrachtwagens gesmeten en direct naar een trein gebracht. Die vervoerde hen rechtstreeks naar Auschwitz. Daar werden 869 zieken, onder wie Benedictus, op 25 januari 1943 terstond vergast en gecremeerd. Het meegevoerde personeel trof hetzelfde lot.

Het monument bevat ook namen van Joodse kinderen en jongeren uit Roermond: Rolf Helmut Baer (12 jaar), Louis Sallie Goudsmit (15 jaar), René Leo Goudsmit (13 jaar), Herbert Nathan (14 jaar), Charlotte Rechtschaffen (17 jaar), Eli Simon (1 jaar en 9 maanden), Fanny Felice Wolf (13 jaar), Herbert Wolf (16 jaar), Hilde Wolf (18 jaar), Ruth Wolf (14 jaar), Siegbert Wolf (23 jaar) en Mendel Wollheim (21 jaar).

Omdat de slachtoffers Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs protestants waren en lid van de hervormde gemeente in Roermond, staan zij niet op de slachtofferlijst van de Roermondse Israëlitische gemeente, maar zijn zij wel op het monument vermeld.[864]

[864] Het is niet bekend op welk moment beiden protestant zijn geworden en of zij dit mogelijk in het zicht van de vervolging zijn geworden.

II.4.20 Conclusie

Als er ooit jaren in Roermond en Midden-Limburg waren waarin de wegen van de burgerlijke en kerkelijke overheid uiteengingen waar het de houding ten aanzien van de Joodse burgers betrof, dan was dat wel in de jaren van de Tweede Wereldoorlog. Staken belangrijke representanten van de burgerlijke overheid, met name burgemeester Reymer en politiecommissaris Roselle, hun Duitse sympathieën of nationaalsocialistische gevoelens niet onder stoelen of banken en leidden die hen tot collaboratie en, in Roselles geval, tot een persoonlijke Jodenjacht, de vertegenwoordigers van de kerkelijke overheid distantieerden zich al betrekkelijk vroeg openlijk van de Duitse bezetter en diens aanhang. Geïnspireerd door bisschop Lemmens en anderen zetten tal van geestelijken zich in voor hulp aan Joden.

Met andere woorden, het beeld dat uit de ontwikkelingen en gebeurtenissen van de oorlogsjaren in Roermond en Midden-Limburg oprijst, is dat kerk en staat hier ieder welbewust eigen wegen gingen. Het is een beeld dat duidelijk andere contouren vertoont dan dat van de latere negentiende en vroege twintigste eeuw toen kerk en staat zeer nauw met elkaar verweven waren, zij het dat de staat in die periode geen anti-Joodse houding aangenomen had. In hoeverre Roermond daarmee een eigen profiel laat zien, kan een beknopte vergelijking met een handvol andere steden duidelijk maken, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien. Ter afronding van dit hoofdstuk volgen enkele overzichten die betrekking hebben op Joodse oorlogsslachtoffers.

II.4.21 Roermondse slachtoffers: een zestal overzichten

Om inzichtelijk te maken wie van de Joodse gemeenschap in Roermond slachtoffer zijn geworden van het nationaalsocialistisch regime, en om hen door hun naam te noemen een gezicht te geven, volgt hier een zestal overzichten.[865]

1. Het eerste bevat de namen van alle zeventig slachtoffers die Roermond als laatste woonplaats hadden met de datum en plaats van hun (vaak vermoedelijk) overlijden. Telt men er ook de negen slachtoffers bij die kort vóór of tijdens de oorlog naar een andere gemeente zijn verhuisd, de vier in Roermond geboren personen die ondanks hun vertrek door de Israëlitische gemeente altijd als Roermonds slachtoffer zijn beschouwd, alsmede een in Roermond geboren tweetal dat ten onrechte daar nooit als slachtoffer is genoemd, dan zijn in totaal 85 Roermondse Joden omgekomen. Die eerste negen slachtoffers zijn Max Behretz, Cesar (Cees) Hiegentlich, Jacob Hiegentlich Franciska Levano-

[865] De overzichten 1, 2, 3 en 6 zijn aanvankelijk in 2005 tot stand gebracht in intensieve samenwerking met Jan de Bock, medewerker van het gemeentearchief Roermond en gebruikt voor mijn publicatie ‘De ondergang van joods Roermond 1940-1945’ in *SvR* 14 (2006) 20-51. Inmiddels zijn deze overzichten aangevuld op basis van de meest recente gegevens.

Zondervan, Armand Noé Leviticus, Albert Sternfeld, Elfriede Rosetta Levano, Rosetta Levano en Rachel Leviticus-Compris. Omdat er door al dan niet tijdelijke aanwas en vertrek geen goed totaal aantal is te berekenen van de omvang van de complete groep Joden, is het moeilijk een exact percentage te noemen voor het aantal slachtoffers. Na aftrek van het aantal (9) natuurlijke sterfgevallen is het geschatte percentage 62 en het overlevingspercentage 38.[866] Dat is meer dan het gemiddeld percentage overlevenden in geheel Nederland van 27%, maar minder dan datzelfde gemiddelde percentage in de provincie Limburg van 40%.

2. In overzicht 2 staan de 40 namen van degenen die in Roermond geboren waren, maar op enig moment elders zijn gaan wonen. In die tabel staan dus ook de vier slachtoffers die door de Israëlitische gemeente ondanks hun vertrek altijd als Roermondse slachtoffers zijn beschouwd.

3. Degenen die enkel tijdelijk in Roermond verbleven hebben, zijn vermeld in overzicht 3. Daarin staan ook Joden die, de een langer en de ander korter, in Roermond gewoond en gewerkt hebben, maar al vóór de oorlog uit Roermond vertrokken waren. De meest bekende van hen is de vader van Jacob, Sallie Hiegentlich.

4. Overzicht 4 vermeldt de namen van de Joodse slachtoffers uit de andere gemeenten van Midden-Limburg.

5. In overzicht 5 staan de namen van in Roermond en Midden-Limburg gearresteerde Joodse slachtoffers van elders.

6. Overzicht 6 bevat de namen van de negen Joden die tijdens de oorlog in Roermond een natuurlijke dood zijn gestorven, dit met de aantekening dat onbekend is of de bedreigende, buitengewone en extreme omstandigheden invloed hebben gehad op hun gezondheid of aan adequate medische verzorging in de weg hebben gestaan, De Joodse gemeente heeft bijvoorbeeld Eliëzer Israëls en Amalie Wollheim-Weinberg altijd slachtoffers van de naziterreur genoemd. Beiden zijn echter tijdens de bezetting een natuurlijke dood gestorven. Bij de dood van de vijfjarige Eliëzer – hij stierf, vijf jaar oud, in het ziekenhuis in Weert, in afzondering van zijn ouders die elders ondergedoken waren – zou men zich kunnen afvragen of die afzondering in de onderduik mede een oorzaak van zijn vroegtijdig overlijden is geweest.

In de overzichten staan, waar nodig, de ouders telkens boven hun kinderen genoemd. De rangschikking is verder op basis van de alfabetische volgorde van

[866] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 362, houdt een overlevingspercentage aan van 38%. In een eerder artikel van mijn hand (‘De ondergang van joods Roermond’) is ten onrechte een hoger percentage voor de overlevenden aangehouden.

de achternamen in de tweede kolommen. Vervolgens staan de namen volgens de anciënniteit van de slachtoffers vermeld in kolom 3.

1	**Roermondse slachtoffers vanuit Roermond of vanaf hun onderduikadres gedeporteerd**				
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	Leo	Baer	26 maart 1886	Auschwitz	26 oktober 1944
2	Rolf Helmut	Baer	16 september 1931	Auschwitz	26 oktober 1944
3	Senta	Baum-Lifjes	18 mei 1916	Auschwitz	31 augustus 1942
4	Maurits	Bierman	26 februari 1907	Midden-Europa	31 maart 1944
5	Manuel	Bloemendaal	8 oktober 1876	Sobibor	14 mei 1943
7	Rosina	Bloemendaal-Nathan	26 juni 1870	Sobibor	14 mei 1943
6	Walter	Bloemendaal	17 oktober 1904	onbekend	31 maart 1944
8	Agathe	Bock	14 februari 1920	Auschwitz	23 november 1942
9	Hermann	Falkenstein	19 maart 1907	Sobibor	16 juli 1943
10	Mietje	Falkenstein-van der Sluis	2 augustus 1913	Sobibor	16 juli 1943
11	Hendrica	Francken	26 april 1891	Sobibor	28 mei 1943
12	Jacques	Goedhart	14 augustus 1917	nabij Gräditz	31 augustus 1944
13	Max	Goedhart	7 februari 1920	nabij Gräditz	31 augustus 1944
14	Sijlvain	Goedhart	8 mei 1892	Auschwitz	15 december 1942
15	Rosa	Goedhart-Hanau	30 juni 1889	Auschwitz	28 januari 1944
16	Joanna Ivonne	Goedhart	22 januari 1925	Auschwitz	19 oktober 1944
17	Henri Willem	Goudsmit	31 augustus 1890	Sobibor	7 mei 1943
18	Louis Sallie	Goudsmit	15 december 1927	Sobibor	7 mei 1943
19	René Leo	Goudsmit	15 januari 1932	Sobibor	7 mei 1943
20	Elsa	Goudsmit-Hahn	9 mei 1894	Sobibor	7 mei 1943
21	Wilhelm	Gross	28 februari 1883	Auschwitz	14 oktober 1944
22	Anna Gertrud	Gross-Sachs	2 november 1895	Auschwitz	14 oktober 1944
23	Josephine (Fanny)	Haber-Lion	14 april 1860	Sobibor	14 mei 1943
24	Elka	Hahn	10 oktober 1886	Sobibor	14 mei 1943
25	Auguste	Hahn	9 maart 1888	Sobibor	28 mei 1943
26	Ida	Hahn	28 maart 1891	Sobibor	28 mei 1943
27	Joseph	Herz	26 februari 1879	Auschwitz	6 september 1944
28	Bertha Louise	Herz-Löb	8 juli 1878	Auschwitz	6 september 1944
29	Salomon Jacob	Hiegentlich	27 april 1896	Midden-Europa	30 april 1943
30	Maier	Krämer	12 februari 1878	Auschwitz	28 januari 1944
31	Erwin Jakob	Krämer	2 januari 1909	Midden-Europa	30 april 1943
32	Fanny Frieda	Lehmann-Reinheimer	9 december 1871	Auschwitz	23 juni 1943
33	Ludwig	Lehmann	27 mei 1901	Auschwitz	24 oktober 1942
34	Moritz	Lehmann	8 september 1898	Sobibor	26 maart 1943
35	Emma	Lehmann-Wolf	22 juni 1895	Auschwitz	23 juni 1943
36	Joseph	Lehmann	28 februari 1923	Auschwitz	23 juni 1943
37	Sussmann	Lehmann	18 juni 1859	Auschwitz	27 augustus 1943
38	Bertha	Lehmann	12 juli 1891	Auschwitz	17 september 1943
39	Flora	Maijer-Levy	10 maart 1883	Sobibor	14 mei 1943
40	Ludwig	Marx	8 september 1873	Sobibor	23 juli 1943
41	Ella	Marx	25 juni 1903	Auschwitz	31 augustus 1942
42	Paul	Nathan	28 februari 1896	Auschwitz	17 september 1943
43	Herbert	Nathan	3 december 1929	Auschwitz	17 september 1943
44	Jeanette	Passmann-Vogelsang	28 januari 1878	Natzweiler-Struthof	13 augustus 1943
45	Charlotte	Rechtschaffen	15 april 1927	Bergen-Belsen	21 oktober 1944
46	Lilli Lucie	Simon-Moses	6 mei 1906	Sobibor	23 juli 1943
47	Eli	Simon	25 oktober 1941	Sobibor	23 juli 1943
48	Alex	Sternfeld	3 februari 1888	Sobibor	28 mei 1943
49	Rosalie	Sternfeld-Egger	31 maart 1893	Auschwitz	6 maart 1944
50	Leo	Sternfeld	1 april 1921	Extern commando Monowitz	1 maart 1944
51	Willem Louis	Straus	21 maart 1848	Sobibor	30 april 1943
52	Minna	Wehrmann-Zirker	13 juli 1865	Sobibor	14 mei 1943
53	Siegfried	Winter	7 mei 1896	Auschwitz	8 januari 1944
54	Albert	Wolf	12 maart 1898	Sobibor	9 april 1943
55	Hermina Johanna Elisa	Wolf-Goudsmit	3 januari 1898	Sobibor	9 april 1943
56	Herbert	Wolf	2 maart 1927	Sobibor	9 april 1943
57	Fanny Felice (Felicitas)	Wolf	18 september 1930	Sobibor	9 april 1943
58	Arnold	Wolf	20 december 1920	Auschwitz	11 februari 1943
59	Bernhard	Wolf	1 september 1889	Auschwitz	5 september 1942
60	Ida	Wolf-Wehrmann	24 september 1893	Auschwitz	5 september 1942
61	Siegbert	Wolf	3 april 1921	Midden-Europa	31 maart 1944
62	Leopold	Wolf	23 december 1898	Wiesau	29 februari 1944
63	Paula	Wolf-Adler	26 juli 1891	Auschwitz	19 november 1942
64	Hilde	Wolf	10 september 1923	Auschwitz	31 augustus 1942
65	Ruth	Wolf	18 maart 1928	Auschwitz	19 november 1942
66	Hermann	Wolf	7 oktober 1878	Bergen-Belsen	6 januari 1945
67	Anna	Wolf-Eisig	3 april 1885	Bergen-Belsen	15 januari 1945
68	Mendel Jakob	Wollheim	11 juni 1923	Auschwitz	31 augustus 1944
69	Adolf	Zodick	25 september 1886	Auschwitz	31 augustus 1942
70	Frieda	Zodick-Hahn	17 september 1889	Auschwitz	31 augustus 1942

2	**In Roermond geboren slachtoffers, elders woonachtig**				
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	Max	Behretz	22 januari 1913	Berlijn	24 september 1942
2	Cesar Joseph	Egger	1 januari 1898	Sobibor	21 mei 1943
3	Joseph	Egger	4 februari 1905	Sobibor	2 juli 1943
4	Rosa Hermina	Egger	2 november 1893	Auschwitz	23 november 1942
5	Bernard	Goedhart	7 juli 1890	Auschwitz	31 januari 1944
6	Evaline	Goedhart	8 februari 1923	Auschwitz	31 januari 1944
7	Sara	Goldsmid-Goedhart	9 oktober 1884	Auschwitz	12 februari 1943
8	Abraham	Hamburger	11 augustus 1923	Sobibor	9 juli 1943
9	Magdalena	Hamburger	17 juni 1927	Auschwitz	12 februari 1943
10	Bertha Mathilda	Henriques de Souza-de Vries	15 april 1868	Auschwitz	28 september 1942
11	Cesar	Hiegentlich	13 september 1898	Auschwitz	2 september 1943
12	Jacob	Hiegentlich	30 april 1907	Amsterdam	18 mei 1940
13	Joseph	Hiegentlich	2 mei 1904	Auschwitz	26 juli 1943
14	Jeannetta	Horneman-Leviticus	26 april 1873	Auschwitz	31 augustus 1942
15	Michael Awrum	Korn	2 februari 1939	Auschwitz	10 september 1943
16	Jozef	Koster	29 mei 1887	onbekend	onbekend
17	Joseph	Leeuwen, van	26 juli 1860	Bergen-Belsen	13 november 1943
18	Franciska	Levano-Zondervan	16 augustus 1899	Auschwitz	27 augustus 1943
19	Rosetta	Levie, de	21 januari 1917	Auschwitz	22 oktober 1942
20	Johanna	Levie-Zondervan, de	31 mei 1892	Auschwitz	22 oktober 1942
21	Armand Noé	Leviticus	19 augustus 1903	Extern commando Nordhausen	28 februari 1945
22	Mauritz	Leviticus	8 april 1866	Westerbork	13 maart 1943
23	Johanna Helena Henrietta	Levy	7 november 1895	Auschwitz	28 januari 1944
24	George	Lion	18 augustus 1867	Auschwitz	19 februari 1943
25	Rosalia	Manheim-Vos	16 november 1888	Auschwitz	6 maart 1944
26	Joseph	Neumann	4 september 1880	Auschwitz	21 januari 1943
27	Joseph	Rhoer, van der	29 januari 1923	Sobibor	4 juni 1943
28	Margaretha Sophia	Schuitevoerder-de Vries	12 februari 1883	Auschwitz	5 februari 1943
29	Albert	Sternfeld	1 november 1916	Auschwitz	13 augustus 1942
30	Elisa Johanna	Stoppelman-Goudsmit	7 februari 1898	Sobibor	28 mei 1943
31	Elsa	Straus	5 februari 1890	Auschwitz	28 januari 1944
32	Rosa	Straus	23 februari 1883	Auschwitz	7 september 1942
33	Selma Sibilla	Straus	10 april 1892	Sobibor	28 mei 1943
34	Clara	Velleman	26 mei 1939	Sobibor	2 juli 1943
35	Marianna	Velleman	3 september 1936	Sobibor	2 juli 1943
36	George Zacharias	Vries, de	10 januari 1876	onbekend	19 april 1943
37	Benedictus	Zondervan	8 september 1887	Auschwitz	25 januari 1943
38	Bernhard	Zondervan	31 mei 1890	Auschwitz	1 oktober 1942
39	Samuel	Zondervan	19 juni 1897	onbekend	31 maart 1944

3	Niet in Roermond geboren slachtoffers die tijdelijk in Roermond gewoond hebben				
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	Helene	Berets-Willstaedt	1 oktober 1887	Auschwitz	11 december 1942
2	Andreas	Beretz	5 maart 1864	Sobibor	13 maart 1943
3	Aäron	Colthof	7 juli 1874	Sobibor	14 mei 1943
4	Benjamin Izaak	Colthof	7 juli 1902	Sobibor	5 maart 1943
5	Israël	Colthof	13 augustus 1906	Sobibor	11 juni 1943
6	Carolina	Egger-Foijer	22 januari 1860	Sobibor	30 april 1943
7	Selma	Egger-Keijzer	9 oktober 1873	Sobibor	9 juli 1943
8	Seline Frederika	Goedhart-Cohen	12 december 1891	Sobibor	31 januari 1944
9	Gerrit	Hamburger	24 juli 1899	Auschwitz	12 februari 1943
10	Martha	Hellmann	16 augustus 1896	Sobibor	20 maart 1943
11	Mozes	Hes, de	3 september 1864	Auschwitz	5 oktober 1942
12	Sallie	Hiegentlich	2 april 1863	Auschwitz	12 februari 1943
13	Johanna	Israëls-Frank	3 augustus 1870	Auschwitz	15 oktober 1942
14	Betjen	Jacob-Goedhart	11 maart 1884	Sobibor	13 maart 1943
15	Rolf Gordon	Keller	11 december 1910	Auschwitz	30 september 1942
16	Leo	Korn	20 mei 1912	Auschwitz	31 maart 1944
17	Emma	Korn-Leeraar	27 juni 1904	Auschwitz	10 september 1943
18	Marcel	Levano	14 februari 1900	Auschwitz	23 februari 1943
19	Elfride Rosetta	Levano	18 februari 1926	Auschwitz	7 september 1942
20	Rosetta	Levano	15 november 1929	Auschwitz	22 oktober 1942
21	Barend Henry	Levie	19 mei 1939	Auschwitz	8 oktober 1942
22	Gerson	Levie	14 mei 1904	onbekend	31 augustus 1943
23	Leentje	Levie	12 juni 1931	Auschwitz	8 oktober 1942
24	Rachel	Levie-Haring	25 september 1909	Auschwitz	8 oktober 1942
25	Israel	Levie, de	3 augustus 1886	Monowitz	22 oktober 1942
26	Bertha	Leviticus-Vijth	11 september 1873	Sobibor	7 mei 1943
27	Herman	Leviticus	20 september 1873	Auschwitz	11 december 1942
28	Rachel	Leviticus-Compris	2 april 1865	Auschwitz	31 augustus 1942
29	Eva	Neuman-Weiss	5 januari 1887	Auschwitz	21 januari 1943
30	Max	Rhoer, van der	2 maart 1898	Sobibor	9 juli 1943
31	Mina	Rhoer-Bouman, van der	14 september 1892	Sobibor	9 juli 1943
32	Hartog Mozes	Trompetter	4 februari 1868	Sobibor	16 april 1943
33	Sientje	Trompetter-de Jong	4 mei 1869	Vught	12 maart 1942
34	Mozes	Trompetter	15 september 1897	Auschwitz	31 januari 1943
35	Esther	Velleman	11 mei 1935	Sobibor	2 juli 1943
36	Maurits	Velleman	19 februari 1907	Sobibor	2 juli 1943
37	Rebecca	Velleman-Cardozo	1 juni 1909	Sobibor	2 juli 1943

4	Slachtoffers geboren of wonende in Midden-Limburg, anders dan Roermond					
	voorna(a)m(en)	achternaam	woonplaats	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	John	Ancona	Weert	8 december 1919	Westerbork	6 september 1944
2	Annemarie Luise	Goldschmidt	Echt	31 januari 1922	Auschwitz	30 september 1942
3	Elfriede Karoline Ida	Goldschmidt	Echt	4 augustus 1923	Auschwitz	30 september 1942
4	Samuel	Levin	Beesel	1 juli 1894	Auschwitz	1 oktober 1944
5	Fritz	Mimetz	Susteren	22 september 1906	Sobibor	16 juli 1943
6	Jenny	Mimetz-Elkan	Susteren	26 oktober 1912	Sobibor	16 juli 1943
7	Carolina Esthella	Reindorp-Bamberg	Maasbracht	18 november 1891	Auschwitz	24 september 1942
8	Hijman	Smalhout	Herkenbosch	20 juli 1890	Auschwitz	18 september 1942
9	Sara	Smalhout-Blok	Herkenbosch	16 juli 1890	Auschwitz	18 september 1942
10	Edith Teresia Hedwig	Stein	Echt	12 oktober 1891	Auschwitz	9 augustus 1942
11	Rosa Maria Agnes Adelheid	Stein	Echt	13 februari 1883	Auschwitz	9 augustus 1942
12	Berthe	Vleeschhouwer-Cronenberg	Echt	15 februari 1869	Sobibor	28 mei 1943
13	Max	Voss	Susteren	19 juli 1903	Midden-Europa	4 februari 1945
14	Bernd	Voss	Susteren	3 april 1940	Auschwitz	3 september 1942
15	Meta	Voss-Rosendahl	Susteren	14 juli 1909	Auschwitz	3 september 1942

5	In Roermond en Midden-Limburg gearresteerde slachtoffers van elders*					
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	gearresteerd in	overleden te	overlijdensdatum
1	Friedrich	Adler	30 april 1910	Heythuysen	Dachau	15 december 1944
2	Elisabeth	Adler-den Hartog	19 mei 1907	Heythuysen	Midden-Europa	onbekend
3	Samuel	Barend	28 februari 1920	Roermond	Auschwitz	30 april 1943
4	Gerrit	Busnach	22 juni 1915	Roermond	Auschwitz	28 februari 1943
5	Margaretha	Busnach-Trijtel	5 oktober 1904	Roermond	Auschwitz	13 november 1942
6	Eliazer	Dam, van	5 juli 1902	Roermond	Midden-Europa	15 maart 1945
7	Isaac	Kar, van der	14 maart 1905	Roermond	Sobibor	30 april 1943
8	Flora	Kar-Komkommer, van der	10 april 1885	Roermond	Sobibor	23 april 1943
9	Catharina	Kar-Polk, van der	2 Juni 1904	Roermond	Sobibor	30 april 1943
10	Eli	Mesritz	30 december 1909	Ittervoort	Midden-Europa	25 december 1943
11	Sientje	Prijs-Blog	8 juli 1902	Heythuysen	Auschwitz	22 mei 1944
12	Salomon	Salzedo	13 juli 1906	Roermond	Mauthausen	12 oktober 1942
13	Samuel	Staveren, van	5 juli 1903	Roermond	Sobibor	7 mei 1943
14	Richard Zacharias	Staveren, van	1 juli 1933	Roermond	Sobibor	7 mei 1943
15	Bertha	Staveren-Wolf, van	19 oktober 1904	Roermond	Sobibor	7 mei 1943
16	Sientje	Vecht-Cohen	2 mei 1896	Heythuysen	Auschwitz	22 mei 1944
17	Henriette	Wallach-Bachmann	16 januari 1865	Roermond	Theresienstadt	11 april 1944
18	Franz Peter	Weyl	29 oktober 1917	Roermond	Dachau	18 maart 1945
	* Van naar schatting zestig in Limburg gearresteerde Joden zijn de juiste plaatsen van aanhouding en arrestatie niet bekend					

6	Roermondse Joden die tijdens WO II een natuurlijke dood zijn gestorven				
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	Josina	Andriesse-Sanders	4 januari 1862	Roermond	14 maart 1942
2	Rùben Sally Hendrik	Baer	6 april 1943	Roermond	10 april 1943
3	Eliëzer Samuel	Israëls	30 november 1938	Weert	5 december 1943
4	Amalia	Lehmann-Marx	29 april 1864	Roermond	7 april 1941
5	Hannchen	Marx-Rothschild	12 juni 1880	Roermond	29 mei 1941
6	Rosa	Nathan-Ullmann	28 mei 1863	Roermond	7 maart 1942
7	Ferdinand	Wolf	21 juli 1859	Roermond	8 augustus 1941
8	Amalie	Wollheim-Weinberg	14 april 1892	Roermond	5 januari 1943
9	Rosetta	Zondervan-Groonheim	14 november 1856	Roermond	23 maart 1942

Mogelijke andere slachtoffers[867]:

- Kurt Baum, geboren te Süchteln op 16 december 1903 en vermoord in Auschwitz op 10 augustus 1942, vluchtte op 7 oktober 1940 naar Frankrijk, waar hij terecht kwam in Camp de Gurs. In Roermond woonde hij nooit. Hij was gehuwd met Senta Lifjes.
- Dick Bosnak, geboren te Amsterdam op 14 april 1921, werd vermoord in Mauthausen op 12 oktober 1942. Zijn band met Roermond is niet vast te stellen.[868]
- Shulem Steinberg, geboren te Marmarosske (Polen) op 30 mei 1905, heeft nooit in Roermond gewoond. Hij werd op 28 februari 1943 in Auschwitz vermoord. Na de oorlog is zijn weduwe hertrouwd met de Roermondenaar Simon Juda Wollheim.[869]

[867] Onder andere in Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, worden deze namen genoemd van mogelijke slachtoffers in Midden-Limburg.
[868] Dominicus*, Mauthausen, Een Gedenkboek*, 33-34, vermeldt niets over een verblijf van Bosnak in Roermond.
[869] Zie voor de families Steinberg en Wollheim en hun (stief)dochter Milly stolpersteine-dordrecht.nl/het_voorbije_joodse_dordrecht_milly_horowitz.html.

II.5 Roermond en de Joden tijdens de oorlogsjaren: een vergelijkend perspectief

II.5.1 De houding van de katholieke kerk nader bezien

Om de rol en betekenis van het functioneren van de kerkelijke en burgerlijke overheid in Roermond en Midden-Limburg in een enigszins bredere context te plaatsen is het zinvol om allereerst de houding van de katholieke kerk nader te bezien.[870] En in de tweede plaats om een beknopte vergelijking te maken van Roermond met een handvol andere steden in Limburg alsook daarbuiten.

Constateren we dat er zeker in Roermond maar ook in de rest van Limburg een lange traditie heerste van een zekere aversie jegens Joden, het Interbellum biedt ons voor wat de leiding van de katholieke kerk aangaat een ander beeld. We zagen al dat in de daaraan voorafgaande periode vooraanstaande landelijke katholieke leiders als Aalberse en Schaepman iedere vorm van antisemitisme afwezen. In het bisdom zelf kwam hoofdaalmoezenier Poels als eerste openlijk op voor de Joden.

Tijdens de jaren dertig was het bisschop Lemmens die zich fel tegen het nationaalsocialisme verzette en daarmee de toon van het bisdom Roermond zette voor de oorlogsjaren. Ook tijdens de oorlog is de Nederlandse katholieke kerk standvastig gebleven. Opvallend daarbij is dat aartsbisschop De Jong niet alleen opkwam voor katholiek gedoopte Joden, maar het opnam voor alle Joden. Het voorbeeld van Rome, zwijgen en 'het probleem' niet benoemen, werd niet gevolgd.

Wat Rome betreft, op het zwijgen van Pius XII tijdens de Shoah is zware kritiek geuit.[871] De discussie daarover heeft tot talloze publicaties en studies geleid. De historicus Jan Bank constateert dat deze paus van de massamoorden op Joden geweten moet hebben. In algemene bewoordingen heeft Pius XII die vervolging veroordeeld, onder andere in zijn kerstboodschap van 1942. Een duidelijke publieke stellingname met een expliciete benoeming van het leed van het Joodse volk zou er echter niet geweest zijn. Het woord 'Jood' heeft hij tijdens de oorlogsjaren publiekelijk niet in zijn mond genomen. Angst dat hij de situatie voor de vervolgden nog zou doen verslechteren, maar vooral angst dat hij zijn kerk en haar gelovigen in gevaar zou brengen, zou hem hiervan weerhouden hebben. Zelfs bij de deportatie van de Joden uit Rome zou hij een openlijk protest achterwege hebben gelaten. Dat hij de Romeinse Joden wel heeft willen bijstaan, staat buiten kijf, maar die hulp zou hen niet hebben gered.

---

[870] De gegevens over de houding van de kerken zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*; Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*; en Mesters, 'De Kerk en het verzet in Limburg'.

[871] Zie: Rolph Hochhuth, *Der Stellvertreter* (1963).

Bank stelt: 'Wordt de beoordeling gemaakt naar de standaard van toenmalige staatslieden, dan was het optreden van deze paus niet uitzonderlijk.' Maar tot een publieke evangelische getuigenis van de bisschop van Rome is het nooit gekomen.[872]

Een andere visie op het handelen van Pius XII is te vinden in de omvangrijke studie van Hans Janssen, *De Zwijgende Paus?*[873] Aan de hand van tal van feiten stelt deze auteur dat de leiding van de katholieke kerk en in het bijzonder Pius XII zich volledig bewust zijn geweest van de ernst van de Jodenvervolging. Zij zouden al het mogelijke gedaan hebben om aan de katholieken in Europa duidelijk te maken dat het dringend noodzakelijk was om naastenliefde te betonen. Die zou zich volgens het getuigenis van het Nieuwe Testament en de leer van de kerk moeten uitstrekken tot alle mensen zonder enig onderscheid van volk, klasse, geloof of afkomst. In encyclieken, toespraken, brieven en mondelinge instructies zou Pius XII deze boodschap minstens veertig keer hartstochtelijk hebben geuit. Ook zouden grote groepen Joden binnen het Vaticaan en in vele kloosters een veilig onderkomen hebben gevonden. Bijzonder aan deze verdediging van het optreden van Pius XII is dat de auteur ervan in zijn eerder verschenen driedelige serie *Christelijke theologie na Auschwitz* het gif van het kerkelijk anti-judaïsme heeft beschreven en aangewezen als de vruchtbare voedingsbodem voor antisemitisme en de escalatie hiervan, de Shoah.[874]

Ook Cammaert noemt enkele interne uitlatingen van Pius XII tijdens de Tweede Wereldoorlog waaruit diens volmondige steun voor de houding van het Nederlandse episcopaat blijkt.[875] Zo zou Pius XII, in de zomer van 1943 tegen de Nederlandse priester en kerkmusicus J. de Bruijn over de Nederlandse bisschoppen gezegd hebben: 'Ja, ja, ik bewonder hun kracht en hun moed'.[876]

Bij zulke uiteenlopende opinies is het moeilijk oordelen. Maar auteurs als Bank en Janssen laten de anti-judaïstische opstelling van voorgangers van Pius XII vanaf het einde van de Franse overheersing buiten beschouwing. Het is dezelfde kwestie die in het inleidend hoofdstuk van dit proefschrift aan de orde is gesteld naar aanleiding van het betoog van Salemink over de katholieke kerk en de moord op de Europese Joden. Het polemisch debat over deze kwestie is voor deze auteur aanleiding te stellen dat:

> 'Het morele [de kerk verzaakte haar opdracht om een "geweten van de wereld" te zijn, HvdB] en politieke [de kerk trad niet op tegen de

[872] Bank, 'Pius XI en Pius XII', 364-367; Idem, *God in oorlog*, 626-642.
[873] Janssen, *De Zwijgende paus?* Zie daarin de samenvatting op pp 661-680 en de chronologie op pp 719-835.
[874] Idem, *Christelijke theologie na Auschwitz*, deel 1 en deel 2, band 1 en band 2.
[875] Cammaert, *Het verborgen front*, 476.
[876] Crijnen, 'Bisschoppen als broze eenheid tegen bezetter'.

> nazidictatuur, HvdB] verwijt heeft minder gehoor gevonden. Juist de theologie over de kerk als "mystiek lichaam van Christus" en de paus als "plaatsvervanger van Christus" vormt een hindernis voor het erkennen van morele en politieke fouten.'[877]

Een verwijt van anti-judaïsme zal Pius XII mogelijk niet gemaakt kunnen worden, maar kennelijk overheersten de bezorgdheid voor zijn eigen geloofsgemeenschap en zijn angst voor het communisme.[878] Het blijft speculatief wat een uitdrukkelijke en openbare evangelische getuigenis door Pius XII met expliciete benoeming van welke aard ook voor de massamoord op de Joden veroorzaakt zou hebben. Duidelijk is wel dat Bank in ieder geval gelijk heeft met zijn stelling over de afwezigheid van enig concreet publiek optreden. Naar zo'n optreden is door velen tijdens de Shoah vergeefs uitgekeken.

Dit laatste wordt ook tot uiting gebracht in de biografie van Pius XII van de hand van Robert A. Ventresca, *Soldier of Christ,* die zijn hoofdstuk 'War and holocaust' besluit met enkele vragen:

> 'But questions lingered. Were such prudence and caution appropriate for the Vicar of Christ? Was it the behavior of a prophet, a martyr, or a saint? With millions of innocent civilians already dead, and thousands more facing a similar fate, what greater evil could there be?'[879]

Het recent gestarte onderzoek in de Vaticaanse archieven zal mogelijk meer inzicht geven in de motieven en het handelen van Pius XII.[880] Voorshands is het oordeel dat hij meer diplomaat dan zielenherder is geweest. Voor een leider van een wereldkerk tijdens een ramp van ongekende omvang, de Shoah, een minder gelukkige keuze.[881]

Heeft in ons land aartsbisschop De Jong zoals bekend een prominente rol vervuld in de oorlogsjaren en zich als kerkelijk leider teweer gesteld tegen de

---

[877] Salemink, 'Katholieke kerk en de moord op de Europese Joden. *Een lang debat*, 250-251.
[878] Schöppe, *Konkordate seit 1800*, 35, geeft de tekst weer van het 'Geheimanhang zum Reichskonkordat', behorend bij het 'Konkordat zwischen dem Heiligen Stuhl und dem Deutschen Reich' van 20.07.1933. Daarin werden katholieke priesters bij invoering van de dienstplicht in Duitsland gevrijwaard van militaire dienst, behalve bij algehele mobilisatie. In dat laatste geval zouden de belangrijkste geestelijken vrijgesteld zijn van dienstplicht. De overige geestelijken zouden zich in het leger moeten wijden aan de geestelijke verzorging of de ziekenverzorging. Vreesde Pius XII verbreking van het concordaat en inschakeling van al zijn Duitse priesters in de oorlogsvoering?
[879] Ventresca, *Soldier of Christ*, 169-218. Vertaling: 'Maar er bleven vragen. Waren die voorzichtigheid en voorzichtigheid passend voor de Plaatsvervanger van Christus? Was 'dit het gedrag van een profeet, een martelaar of een heilige? Met miljoenen onschuldige burgers die al dood waren en duizenden anderen die een soortgelijk lot tegemoet gingen, welk nog groter kwaad zou er kunnen zijn?
[880] Duidelijk is ook dat het oordeel dat Pius XII een pion in de handen van Hitler geweest zou zijn, een onjuiste en versimpelde weergave van de werkelijkheid is. Voor dit oordeel, zie John Cornwell, *Hitlers paus*.
[881] Zie ook Verhofstadt, *Pius XII*, 410-418. Deze auteur betoogt dat het onmogelijk was om tijdens de Shoah een neutraal standpunt, zoals hij dat aan Pius XII verwijt, in te nemen.

Duitse bezetter, het is op z'n minst opmerkelijk dat bisschop Lemmens in Duitse ogen werd gezien als de actiefste en meest strijdbare kerkvorst in Nederland, zoals Cammaert aantekent in zijn studie over het verzet in Limburg. Mede op instigatie van deze Roermondse bisschop zouden vele van de door aartsbisschop De Jong onderschreven maatregelen tegen de NSB en het nationaalsocialisme tot stand zijn gekomen. Cammaert verwijst daarvoor naar de 'Meldungen aus den Niederlanden' bestemd voor het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn en specifiek naar de editie van januari 1942.[882]

Eerder, in november 1940, hadden aartsbisschop De Jong en de bisschoppen Huibers (van Haarlem) en Lemmens zich willen aansluiten bij de plannen voor het eerste openlijke protest van de protestantse kerken tegen de vroegste vervolgingsmaatregelen tegen Joden. De tegenstand van de aartsconservatieve bisschoppen Diepen ('s-Hertogenbosch) en Hopmans (Breda) had dat verhinderd. Diepen en Hopmans zouden zelfs nog tijdens de bezetting pleiten voor meegaandheid met de Duitse maatregelen en suggereren dat de anti-nationaalsocialistische verklaringen uit de jaren dertig zouden moeten worden ingetrokken.[883]

Op 26 januari 1941 lieten de Nederlandse bisschoppen van de kansels in alle katholieke kerken verkondigen dat ook aan gewone leden van de NSB de sacramenten geweigerd moesten worden. Dit vloeide voort uit een al op 13 januari van dat jaar door hen vastgelegde richtlijn, in vervolg op in de jaren dertig genomen maatregelen.[884] Kerkelijk trouwen, begraven worden en kinderen laten dopen werden aan NSB'ers niet meer toegestaan. Deze strenge regel werd op 3 augustus 1941 ook opgelegd aan allen die lid waren geworden van nationaalsocialistische mantelorganisaties. Dat was met name de opvolger van het door de bezetter opgeheven Rooms Katholiek Werkliedenverbond, maar ook het Agrarisch Front, de Kultuurkamer, het Medisch Front en het Rechtsfront.

In datzelfde jaar 1941 stelde de kerk het Fonds voor Bijzondere Nooden in dat financiële hulp aan onderduikers kon verstrekken. Het fonds was aanvankelijk bedoeld voor degenen die 'ten gevolge van de omstandigheden door een principiële katholieke houding in financiële moeilijkheden zijn gekomen'. Later werd de doelstelling uitgebreid en diende het fonds mede ter financiering van het georganiseerd verzet.

Vanaf eind 1941 nam de katholieke kerk deel aan het Interkerkelijk Overleg van alle protestantse kerken. Op zondag 19 april 1942 lieten de bisschoppen een protest voorlezen tegen de gedwongen arbeidsdienst, waarin zij

[882] Cammaert, *Het verborgen front*, 461-464.
[883] Von Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet*, 12.
[884] Cammaert, *Het verborgen front*, 460.

ook de rechteloosheid van het Joodse volksdeel en de onbarmhartige benadering van Joden hekelden. De landelijke verplichte plaatsing van borden 'Voor Joden verboden' aan katholieke instellingen werd door de bisschoppen verboden als 'een uiting van principieel antisemitisme'. Bisschop Lemmens ageerde hier ook fel tegen zoals hiervoor is gerelateerd.

Nadat in juli 1942 razzia's waren gehouden in Amsterdam en in de nacht van 15 op 16 juli de eerste twee deportatietreinen vanuit Westerbork naar Oost-Europa vertrokken waren, besloten de gezamenlijke kerken te protesteren. Zij hadden dat al eerder, op 11 juli, gedaan met een uitvoerig telegram aan *Reichskommissar* Seyss-Inquart. Toen daar geen passende reactie op kwam en de deportatietreinen toch vertrokken waren, werd gezamenlijk met de protestantse kerken besloten dit telegram op zondag 26 juli in alle kerken voor te lezen. De hervormde kerk heeft na dreigementen van de bezetter afgehaakt bij dit protest, waardoor het gezamenlijk front van de kerken doorbroken werd. Maar in alle katholieke kerken werd het telegram wel voorgelezen. De wraak van de bezetter, de deportatie van een groot aantal katholieke Joden op 2 augustus 1942, is hiervoor al beschreven.[885]

Ook nadien zijn er nog ettelijke protesten van de Nederlandse bisschoppen geweest, zoals de uitvoerige herderlijke brief van 17 februari 1943 waarin opnieuw geprotesteerd werd tegen de Jodenvervolging en de jacht op studenten. Expliciet stelden zij dat 'medewerking in dezen [aan deportatiemaatregelen, HvdB] in geweten ongeoorloofd is'. Een kritische lezer zal in de belangrijkste brief van de bisschoppen, die van 20 juli 1942, nog steeds elementen van anti-judaïsme vinden, toch doen deze in geen enkel opzicht afbreuk aan de inhoud en het belang van dit protest.

Wat de rol van de katholieke kerk specifiek in Limburg betreft, verdienen naast bisschop Lemmens ook andere geestelijken en kerkelijke bestuurders te worden genoemd die zich verzetten tegen de ideologie van de bezetter. Geen bisdom in Nederland heeft zoveel priesters verloren in het verzet als het bisdom Roermond.[886]

Zo was een belangrijke rol weggelegd voor de secretaris van het bisdom, drs. Leo Moonen. Via 'Oom Leo', zijn schuilnaam, waren er veel contacten met het katholieke verzet. Dat verzet richtte zich op hulpverlening aan vluchtelingen en onderduikers. Moonen werd vaak geraadpleegd door het verzet voordat men over zou gaan tot liquidaties van landverraders.[887] Die betrokkenheid bij het

[885] Zie subhoofdstuk II.4.4, pagina 246-247.
[886] In het bisdom Roermond betrof dit 21 priesters en in de overige bisdommen samen twaalf, afgezien van de omgekomen leden van kloosterorden en congregaties.
[887] Vaste adviseur van Moonen hierbij was zijn vriend rechtbankpresident mr. Edmond Delhougne. Van der Bruggen, 'Mr. Edmond Delhougne, president (1939-1964)', 171.

verzet is hem fataal geworden. Na zijn arrestatie op 10 augustus 1944 stierf hij op 2 april 1945 in Bergen-Belsen. Moonen was een van bijna 80 Limburgse priesters die gedurende kortere of langere tijd voor hun verzetsactiviteiten in concentratiekampen en strafgevangenissen terecht zijn gekomen en een van de 29 die dat niet overleefd hebben.[888]

Van deze laatste groep heeft pastoor Henri J. Vullinghs uit Grubbenvorst grote bekendheid gekregen. In zijn parochie van amper 1700 gelovigen wist hij 43 Joden onder te brengen. Hij werkte bij dit en bij zijn overige verzetswerk samen met zijn vriend Mathieu Smedts. Op 1 mei 1944 werd pastoor Vullinghs gearresteerd en na zware mishandeling overgebracht naar Sachsenhausen. Vandaar kwam ook hij in Bergen-Belsen terecht, waar hij op 9 april 1945 overleed.[889] De Nederlandse Joodse componist Hans Lachman componeerde later als eerbetoon aan Vullinghs het 'Van Limburg Requiem'. Hijzelf, zijn ouders en zijn broer hadden hun leven aan hem te danken.

II.5.2 Onderduik en 'Jodenverzorging'

Niet lang na de oorlog heeft een van de leden van het Midden-Limburgse verzet een anoniem verslag geschreven over al hetgeen hij wist van hulp aan Joden, dit onder de titel 'Jodenverzorging'.[890] De auteur die uit Horn of uit Roermond afkomstig moet zijn geweest, beschrijft heel nauwgezet dat medio 1943 de toestroom van hulpbehoevende Joden uit de rest van Nederland op gang kwam. Het plaatselijke verzet was al 'getraind' door de hiervoor al genoemde hulp aan vluchtende piloten en geallieerde militairen en door de onderduikhulp aan studenten, Nederlandse militairen en voor de *Arbeitseinsatz* opgeroepen Nederlanders. Volgens de auteur kwamen veel vluchtelingen toen ten einde raad naar het Zuiden afgezakt.

Bij hun eerdere vluchtpogingen en onderduik hadden zich volgens hem vaak hemeltergende omstandigheden afgespeeld. Er was sprake geweest van praktijken waarbij Joden ten slotte toch slachtoffer werden, vaak nadat zij lange tijd waren uitgezogen. Buitensporige kostgelden waren er gevraagd. Enorme bedragen waren geëist voor een vlucht naar Zwitserland, terwijl de betrokkenen vaak, zodra ze de Belgische grens hadden overschreden, aan hun lot waren overgelaten. De anonieme auteur schatte destijds op basis van zijn eigen kennis dat er naast de al ondergedoken Limburgse Joden in die periode ongeveer 800 à 1000 Joden in Limburg zijn binnengestroomd. Op basis van een beredeneerde schatting en uitgaande van de lijsten van het toenmalig Centraal Registratie

[888] Mesters, 'De Kerk en het verzet in Limburg', 71.
[889] Ibidem, 69-212, specifiek voor Vullinghs, zie 188-194.
[890] GAR, Collectie Oorlogsdocumentatie, archiefnr. 7005 inv.nr. 208.

Bureau voor Joden in Eindhoven komt Van Rens overigens tot een aantal van globaal 2100 ondergedoken Joden in Limburg.[891]

De vraag kan worden gesteld waarom het aanbieden van onderduikmogelijkheden niet eerder op gang is gekomen. Is de stelling van Paul Luykx juist dat er aanvankelijk sprake is geweest van een opvallende afwezigheid van katholieken in de hulpverlening aan Joden en dat die mogelijk deels verklaard kan worden uit anti-Joodse stereotypie, vulgaire Jodenhaat en opruiing?[892]

Het verlenen van onderdak aan Joden is aanvankelijk voor de overwegend katholieke Limburgse bevolking geen vanzelfsprekende aangelegenheid geweest. Onder de redenen die Von Benda-Beckmann noemt voor de terughoudendheid bij het opnemen van Joden als onderduikers, wijst hij eveneens op antisemitische stereotypen. Die gevoelens zullen in een eeuwenlange traditie diep zijn ingeslepen. Verder noemt hij de hoge straffen op het verbergen van Joden als motief, maar ook het idee dat bij velen, zelfs onder de illegale werkers, leefde dat Joodse onderduikers 'lastiger' waren dan niet-Joden. Cammaert citeert over dat wijd verbreide idee uit het dagboek van een Limburgse verzetsman waar deze laatste schrijft:

> 'Deze mensen [Joden HvdB] hebben over het algemeen nog niets geleerd. Dankbaarheid hoef je van deze groep niet te verwachten en naastenliefde – zelfs ten aanzien van hun eigen onbemiddelde landgenoten – kennen ze vrijwel niet. En dan te bedenken dat een groot aantal Vaderlanders, gedreven door Christelijke naastenliefde, deze mensen gered hebben om vervolgens zelf de kogel te ontvangen.'[893]

De toonzetting van deze uitspraak staat haaks op het gegeven dat bij velen de onderduik tot intense en hartelijke vriendschapsbanden heeft geleid die soms tot op de dag van vandaag in stand zijn gebleven.

Eerst de felle herderlijke brieven van de Nederlandse bisschoppen van 17 februari 1943 en 12 mei 1943 zouden volgens Cammaert de verzetsgeest onder het katholieke volksdeel aanzienlijk hebben aangewakkerd. De eerste brief betrof een herhaald uitgebreid protest tegen de vervolgingen, deportaties en andere maatregelen van de bezetter. De tweede bevatte een protest tegen de grootschalige *Arbeitseinsatz.* Veel geestelijken van het bisdom Roermond

---

[891] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 275-281.
[892] Luykx, Andere katholieken, 308.
[893] Cammaert, *Het verborgen front,* 395-396. Dat het soms pijnlijk mis kon gaan met gemaakte afspraken, volgt uit Wolters, 'Sjeng Coenen', 142.

zouden toen begrepen hebben dat de tijd gekomen was om de daad bij het woord te voegen.[894]

Doordat de bezetter de teugels steeds strakker aanhaalde, Nederlandse officieren in krijgsgevangenschap wilde brengen en Nederlanders voor de *Arbeitseinsatz* wenste in te zetten, startte in Limburg in 1943 ook de landelijke onderduikorganisatie die grootschalige onderduik mogelijk maakte. De kerkorganisatie leende zich bij uitstek voor het leggen van betrouwbare contacten. Ook voor voedsel, bonnen en andere noodzakelijke voorzieningen kon langs die weg gezorgd worden.

Van sommige Joden is bekend dat zij niet wilden onderduiken. Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs bijvoorbeeld hadden verschillende motieven om dat niet te doen. Hij was oud-strijder voor Duitsland geweest en daarvoor onderscheiden. Bovendien behoorde het echtpaar tot de hervormde kerk. Zij rekenden erop gespaard te blijven. Onderduiken zou voor hen bovendien betekend hebben dat zij niet meer met hun kinderen zouden kunnen corresponderen, hoe moeilijk het schrijven van brieven ook was geworden. Mogelijk is ook dat zij onvoldoende financiële middelen hadden om de stap van onderduiken te zetten.

De dramatische straffen waarmee onderduikers bedreigd werden, zullen een afschrikwekkend effect hebben gehad. Verder heeft de misleidende organisatie van de deportaties in Limburg aanvankelijk de indruk gewekt dat het ‘meeviel’. Daarbij valt vooral te denken aan de deportatie van 25 augustus 1942. Toen werden de voor ‘transport’ aangewezen Joden opgeroepen voor een onder politietoezicht staande werkverruiming in Duitsland. Zwakkeren en kleine kinderen werden vanuit de verzamelplek in Maastricht naar huis ‘teruggestuurd’. Toch kan dit laatste argument voor Joden niet echt hebben meegespeeld. Niemand zal zomaar eraan hebben willen meewerken om naar een werkkamp in Duitsland te worden overgebracht.

Een verklaring kan misschien nog de opmerking zijn die Sallie Goudsmit heeft gemaakt in zijn brief van 14 augustus 1946, gericht aan de gemeentearchivaris van Roermond. In die brief, waarin hij verslag deed van de rampzalig verlopen oorlogsjaren, schreef hij: ‘Aanvankelijk liet de bezetter ons met rust, zodat wij eerst het gevoel hadden dat de maatregelen tegen de Joden die in Duitsland genomen waren, hier in het bezette gebied niet toegepast zouden worden.’[895]

Uiteindelijk is op veel plaatsen in Midden-Limburg aan Joden hulp verleend. Bekend is dat in de uiterwaarden van de rivier de Maas en in het

---

[894] Cammaert, *Het verborgen front,* 471-473. In dezelfde zin ook Van Aernsbergen, *Onze gevallenen*, 54-59, hoofdstuk ‘“Oom Leo” en de geestelijkheid’.

[895] GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr.1, brief van Sallie Goudsmit d.d. 14.08.1946.

ernaast gelegen dorp Horn aan vele tientallen Joden, sommigen spreken van honderden, hulp verleend en onderduik aangeboden. Dat gebeurde overigens zonder dat er een centrale persoon was die daartoe inspireerde. De Weerd en Horn waren, als gezegd, cruciale schakelpunten in vluchtroutes naar België en Frankrijk. Waarschijnlijk hebben de personen die al bij dat illegale werk betrokken waren, hun naasten en buren geïnspireerd tot het faciliteren van onderduik aan Joden.

Voor Roermond moet de kanttekening gemaakt worden dat onderduik aan de westzijde van de Maas aanzienlijk veiliger was dan onderduik in de smalle strook Nederland tussen de oostzijde van de Maas en de Duitse grens, zeker vanaf aanvang september 1944. Maar behalve het feit dat aanvankelijk voor katholieken hulpverlening aan Joden niet altijd vanzelfsprekend was, ontbrak in Roermond moreel leiderschap bij het openbaar bestuur.

Hoewel er desondanks in Roermond en Limburg ook door katholieken hulp is verleend, merkt Van Rens terecht op dat een groot deel van de hulp aan Joden in Limburg werd gegeven door relatieve buitenstaanders: door protestanten die vaak niet eens Limburgs spraken, door sociaaldemocraten en communisten, door 'toevallige' gasten en soms door Joden zelf. Van Rens formuleert zijn constatering voor geheel Limburg.[896] Voor Roermond gaat die deels op. Waar in die stad hulp verleend is, is die hoofdzakelijk verleend door katholieken en protestanten.

II.5.3 De paradox: overlevingskansen van Joden in vier Limburgse steden

Wat valt te zeggen over de overlevingskansen van Joden in Roermond in vergelijking met andere steden in Limburg, te weten Heerlen, Venlo/Arcen en Sittard/Limbricht? Wat leert een dergelijk comparatief perspectief ons over de rol van de burgerlijke en kerkelijke overheid ten aanzien van de Joden in de oorlogsjaren?

In de literatuur over de Shoah wordt gesproken over de Nederlandse 'paradox'. In een land dat voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog weinig virulent of gewelddadig antisemitisme kende en daarmee ten opzichte van omringende landen een gunstig beeld vertoonde, veroorzaakte de Jodenvervolging een onvoorstelbaar hoog aantal slachtoffers, namelijk 102.000. Globaal 75% van de Nederlandse Joden is vermoord, een percentage dat geen ander land in Noord- en West-Europa kent.

In dat licht bezien hiervan is een van de conclusies van het onderzoek van Croes en Tammes naar overlevingskansen van Joden in Nederland verrassend:

[896] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 368.

als het percentage katholieken in een gemeente hoger was, was de overlevingskans van de Joodse inwoners van die gemeente ook hoger.[897] De overlevingskans was in Limburg 40% en lag met dat percentage aanzienlijk hoger dan de gemiddelde overlevingskans van 27% in geheel Nederland. Dit betekent echter niet dat de meerderheid van de katholieken betrokken was bij onderduikhulp. Het bleef een minderheid die bereid was tot illegaal werk dat immers grote risico's met zich meebracht.[898]

In *Vervolgd in Limburg* zijn de overlevingskansen van Limburgse Joden gerelateerd aan hun woonplaats.[899] Die overlevingskansen waren in:[900]

Heerlen	57%	Venlo/Arcen	47%
Roermond	38%	Sittard/Limbricht	18%

Op die onderling afwijkende percentages voor deze toch nabij elkaar liggende vier grenssteden wordt hierna nader ingegaan. Het zijn zulke significante verschillen dat gepoogd zal worden met name voor Roermond, Sittard en Heerlen daar een verklaring voor te vinden. De overige steden in deze provincie, afgezien van Kerkrade (31%) en Gulpen/Vaals (25%), hebben ofwel vergelijkbare percentages van rond de 40% of zijn door hun ligging of bevolkingsomvang of -samenstelling minder gemakkelijk in een vergelijking te betrekken.

Bij iedere beschouwing over percentages en aantallen slachtoffers of overlevenden moet wel beseft worden dat aan de basis daarvan vaak geen harde en nauwkeurige cijfers ten grondslag liggen. Allereerst is het gegeven van belang op welke datum en in welke hoedanigheid Joden zijn geregistreerd. Vóór de oorlog zijn er veel vluchtelingen naar Nederland gekomen. Vaak verhuisden die snel na aankomst, en dat meerdere malen. In Nederland zelf vertrokken veel vanouds hier aanwezige Joden naar Amsterdam. Betwijfeld kan worden of alle verhuizingen ook tijdig verwerkt zijn. Hiervoor is er ook al op gewezen dat het voor gemeenten soms 'interessant' kon zijn om vluchtelingen niet te registreren in het in 1939 ingestelde verblijfsregister. Ook blijken inventarisaties per gemeente achteraf onvolledig te zijn geweest, dit bij gebrek aan archiefmateriaal en/of getuigen. Zo wordt in een artikel in de bundel *Wat toeval leek te zijn, maar*

[897] Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 371.
[898] Von Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet*, 22.
[899] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 362.
[900] Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, geven als overlevingspercentages voor Heerlen, Roermond en Venlo respectievelijk 52%, 54,4% en 54,6%. Bij hen ontbreekt Sittard. Voor geheel Limburg noemen zij 48,8%. De voorkeur wordt gegeven aan de resultaten van het gedetailleerder en uitgebreider onderzoek van Van Rens, *Vervolgd in Limburg*.

niet was, gesteld dat er in het dorp Horn geen onderduikplaatsen waren.[901] Dit terwijl, zoals eerder gemeld, in *Pinkas* wordt beweerd dat alleen al in Horn maar liefst 2.200 personen ondergedoken waren, onder wie 160 Joden.[902] Maar ook die stelling lijkt niet juist.

Hoe begon de hulp aan Joden?

Een van de vragen die in verband met de kwestie van de overlevingskansen van Joden rijst betreft die naar de hulp die hun tijdens de oorlog werd geboden. In dat verband heeft Van Rens gewezen op het fenomeen van een 'society of enablement', waarmee hij doelt op een groep mensen die een collectieve norm hanteert tegenover vervolgden: negeren of helpen. Hulp wordt dan meestal in kleinere kringen of gemeenschappen geboden. Voor de slagingskans van de hulp en dus de onderduik is de aanwezigheid van een morele leider bepalend. Specifiek noemt hij de gereformeerden in Heerlen die hulp boden. Van Rens stelt: 'Heerlen en Noord-Limburg ten westen van de Maas hadden het geluk dat daar, door toedoen van een kleine groep kritische en moreel-bewuste burgers, een "society of enablement" kon ontstaan, die gericht was op hulp aan Joden.'[903]

Toch is de hulp aan Joden op meer plaatsen en soms al in een vroeg stadium van de oorlog tot stand gekomen, terwijl er geen centrale persoon of groep met specifiek moreel leiderschap daar aanwezig was. Als voorbeeld zou het afgelegen gehucht De Weerd kunnen dienen. Dit deels tot Roermond deels tot Horn behorende gebied, gelegen aan de westzijde van de Maas, was al vrij snel na de Duitse inval onderdeel van een vluchtroute voor piloten en hun bemanningen, andere militairen en ontsnapte krijgsgevangenen.[904] Via Midden-Limburg waren zij op weg naar Zwitserland, Spanje of Portugal. Daar in de uiterwaarden van de rivier de Maas en in het ernaast gelegen dorp Horn is later aan vele tientallen Joden hulp verleend en onderduikgelegenheid aangeboden.

De Weerd en Horn, gelegen nabij een sluis- en stuwcomplex in de Maas, waren cruciale schakelpunten in vluchtroutes naar België en Frankrijk. De bij dat illegale werk betrokken personen hebben van lieverlee de hulp aan Joden ook voor hun rekening genomen en hebben anderen in hun omgeving geïnspireerd tot het faciliteren van onderduik, eveneens voor Joden. Duidelijke voorbeelden daarvan zijn te vinden in de dissertaties *Schakels naar de vrijheid* (pilotenhulp) en *Het verborgen front* (het verzet in Limburg).[905] Voor Midden-

[901] Flim, 'Joodse onderduikers', 145-161.
[902] Michman, *Pinkas*, 512.
[903] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 363-368. Het begrip ontleent Van Rens aan de hoogleraar psychologie E. Staub in Massachusetts en diens boeken *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence* (Cambridge University Press 1992) en *Positive Social Behavior and Morality* (Academic Press 1978).
[904] Paape, *Donkere jaren*, hoofdstuk 'Krijgsgevangen en piloten', 44-52.
[905] De Graaff, *Schakels naar de vrijheid*, met als voorbeeld J.A.A. van Ass, pp. 89, 93 en 100-101; Cammaert, *Het verborgen front* 168-170.

Limburg vindt men daarin namen van vroege helpers van piloten, krijgsgevangenen en anderen. Vaak zijn dit dezelfde helpers die later bekend geworden zijn vanwege hun hulp aan Joden.[906]

De al bestaande onderduikopties kregen voor Limburg een institutioneel karakter toen aan het einde van het jaar 1942 en in de loop van 1943 de Landelijke Organisatie voor onderduikers (L.O.) werd opgezet. Daarnaast brachten sterke, al van ver voor de oorlog daterende vriendschapsbanden mensen tot het verlenen van onderduik. Een voorbeeld daarvan is het contact tussen het gezin Jetten uit De Weerd en de familie Hiegentlich.

Vier steden, vier burgemeesters en hun politiecommandanten

Bij de hierna volgende vergelijking moet bedacht worden dat vanaf het begin van de bezetting tot en met de maand augustus 1941 de vier genoemde gemeentebesturen van Roermond, Heerlen, Sittard en Venlo vrijwel gelijk gehandeld hebben. Zij hebben alle uiteindelijk meegewerkt aan de registraties van Joden en aan het uitvoeren van maatregelen die wij achteraf kunnen duiden als inleidingen op de Shoah. Ook de in die maand augustus in Limburg afgetreden burgemeesters hebben hun naam staan onder officiële documenten die in historisch perspectief beschamend zijn. Wat bovendien opvalt, is dat in de verhoren die door de Politieke Opsporingsdienst in Midden-Limburg direct na de oorlog zijn afgenomen, de Jodenvervolging maar een beperkte of soms zelfs geen rol heeft gespeeld.

Bij de beoordeling van de tussentijds afgetreden functionarissen kan de vraag gesteld worden of zij na de oorlog niet teveel verheerlijkt zijn en terecht onderscheidingen hebben gekregen, omdat zij ruim een jaar lang erger zouden hebben voorkomen. Voor degenen die aanbleven, Reymer in Roermond en Van Grunsven in Heerlen, is het de vraag hoe zij zelf tegen hun oorlogsjaren aan gekeken zouden hebben. Hadden zij erger voorkomen of waren zij zelf toch veel te ver gegaan?[907]

Zelfreflectie en zelfkritiek zijn er bij Reymer niet geweest. Biograaf Beckers voert sterke argumenten aan voor zijn vermoeden van de aanwezigheid een narcistische persoonlijkheidsstoornis bij Reymer. Van de vele karaktereigenschappen als gevolg van een dergelijke stoornis noemt hij onder andere het beperkte vermogen om zich in te leven in de gevoelens van andere mensen alsook overmatige zelfwaardering, arrogantie en behoefte aan bewondering. Dat alles gaat gepaard met kwetsbare relaties met andere mensen.

---

[906] Leden van twee families uit De Weerd zijn met de Yad Vashem-onderscheiding geëerd, de families Jetten en Van Ass.

[907] Zie voor deze dilemma's het voorwoord van D. Bosscher in Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*, 9-12 alsmede Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.

Bij zijn verhoren is niets gebleken van enig inzicht in de verwerpelijkheid van zijn eigen handelen.[908]

Hoe Van Grunsven zijn oorlogsjaren zelf gewaardeerd heeft, is niet bekend. De zuivering na de oorlog heeft hem nauwelijks geraakt. Zijn ambtsperiode die in 1926 was begonnen, eindigde eervol in 1961.[909]

Bij de twee burgemeesters die tijdens de oorlog zijn aangetreden, Zanders in Venlo en Welters in Sittard, is het de vraag welk motief zij daartoe hadden, in hoeverre zij de standpunten van de bezetter in dezen onderschreven dan wel of zij iets gedaan hebben voor de Joden in hun gemeenten en of zij in de gegeven omstandigheden het beste bereikt hebben voor hun stad. Voor Zanders en Welters geldt dat zij beiden aantraden op het moment van de tweede fase van de bezetting, die van de gelijkschakeling en dictatuur die duurde van september 1941 tot april 1943.[910] Democratische verhoudingen hebben zij tijdens hun ambtsperiode niet gekend.

Ten opzichte van Roermond, en ook van Sittard en Venlo, vormt de stad Heerlen wel een uitzondering. Aanvang jaren veertig had Heerlen al een inwonertal van ruim 50.000, onder wie 138 Joden, althans Joden naar de regels van de bezetter.[911] De samenstelling van de bevolking in die stad was door de grote import van mijnpersoneel geheel anders dan die in de drie andere steden. Ook kende Heerlen een grote gereformeerde bevolkingsgroep, waar die in de andere steden aanzienlijk kleiner was. Leidende figuur binnen deze gereformeerde gemeenschap was dominee Gerard Pontier. Door hem en zijn gelovigen zijn enkele honderden Joden gered, vooral kinderen, veelal afkomstig van elders.[912] Voor Heerlen doelt Van Rens met zijn ‘society of enablement’ specifiek op Pontier. Een ander voorbeeld van dit fenomeen is het dorp Grubbenvorst, waar de al genoemde pastoor Henri Vullinghs een inspirerend voorbeeld voor zijn omgeving is geweest.

Bij de beoordeling van het functioneren van de burgemeesters van Roermond en de andere drie gemeenten dient te worden vermeden om binnen een strak ‘goed-fout’ schema te denken. Van G.E. Langemeijer, oud-procureur-generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden, die zich in deze functie intensief met de berechting van collaborateurs heeft beziggehouden, stamt de treffende uitspraak: ‘De enige wijze waarop het Nederlandse volk collaboratie had kunnen

---

[908] Beckers, Reymers keus, 71-80.
[909] Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*.
[910] Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog*, 54-80, onderscheidt vier fasen: het bestuurlijk arrangement van 1940-1941, de in de tekst genoemde tweede fase, de harde confrontatie van mei 1943 tot september 1944, en de cumulatieve radicalisering van september 1944 tot mei 1945.
[911] Inclusief de gemeenten Hoensbroek, Brunssum en Amstenrade ging het om 148 Joden volgens Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 362.
[912] Gutman, *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 21 en 706-707; Cammaert, *Het verborgen front*, 410-414; Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 234-237.

vermijden, dat was een collectieve zelfmoord op 15 mei 1940.'[913] Blom noemt in het algemeen de bij velen bestaande vrees voor chaos, de onduidelijkheid van wat nu als juist (goed?) moest worden beschouwd, de onheldere scheidslijn tussen collaboratie en verzet en de grote geneigdheid tot meegaandheid.[914] Dat konden genoeg motieven zijn voor medewerking met de bezetter.

In het licht van dergelijke motieven kan de vraag worden gesteld wat deze gemeenten en hun burgemeesters specifiek bereikt hebben voor de door het naziregime bedreigde bevolkingsgroepen. Zulks met de kanttekening dat het openbaar bestuur gemeente maar beperkte middelen ter beschikking stonden om iets te doen aan het leed dat Joden en Roma/Sinti werd aangedaan.

De vergelijking van de genoemde steden spitst zich hier toe op Roermond, Sittard en Venlo. De situatie in Heerlen komt slechts kort aan de orde omdat Van Rens al veel aandacht heeft besteed aan het lot van Joden in Heerlen, met name in de gereformeerde kerk aldaar, en ook Cammaert en Put over de houding van het Heerlense gemeentebestuur tijdens de bezetting indringend hebben gepubliceerd.

Heerlen

Zoals zojuist aangestipt kende Heerlen, anders dan Roermond, een aanmerkelijke gereformeerde gemeenschap waarin de predikant Gerard Pontier een inspirerende rol vervulde. In een brief van 13 september 1941 aan de burgemeester van Heerlen gaf Pontier te kennen dat hij weigerde expliciet gevolg te geven aan de oproep om Joodse kinderen van scholen te verwijderen. Dat protest heeft geen effect gehad, maar bleef ook zonder repercussies voor Pontier van de zijde van de burgemeester of van de bezetter. Daarentegen werd de voor deze maatregelen tegen de Joodse schooljeugd verantwoordelijke functionaris, de kabinetschef H. Schroeders, een notoire NSB'er, enkele dagen later door de burgemeester geschorst en daarna definitief van het Heerlense stadhuis verwijderd. Ook Pontiers preken tegen het Duitse bewind bleven zonder repercussies, mogelijk ook door het gesloten karakter van de leden van de gereformeerde kerk.[915]

Een belangrijke factor in Heerlen was dat het bestuur dat van 1926 tot 1961, dus ook tijdens de oorlog, in handen was van Marcel van Grunsven.[916]

---

[913] Citaat overgenomen uit De Keizer, *Appeasement en aanpassing*, 220.
[914] Blom, *In de ban van goed en fout?,* 57-67, in zijn bespreking van Ch. Van der Heijden, *Grijs Verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001). Zie ook Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.
[915] Van Rens, Vervolgd in Limburg, 84-85, 234-26, 368.
[916] Van Grunsven had voor de oorlog al getoond niet bereid te zijn tot vriendschappelijke betrekkingen met het Hitlerregime. In 1933, na de machtsovername, werden in Heerlen het lidmaatschap en de plaatselijke activiteiten van de Nederlandsch-Duitsche Vereeniging beëindigd. Zie Beckers, 'Reijmers keus', 33. Zie voor deze vereniging: Tames, 'De Nederlandsch-Duitsche Vereeniging'.

Zich bewust van het grote belang voor de bezetter van de mijnindustrie in en om Heerlen, poogde Van Grunsven maximaal gebruik te maken van zijn beperkte bewegingsruimte. Omwille van de kolenwinning als belangrijkste toenmalige energieproduct tolereerden de bezetters in 'mijnhoofdstad' Heerlen meer van het lokale bestuur teneinde de rust in de stad te bewaren. Er was in Heerlen dus sprake van een grote continuïteit van het lokaal bestuur. Om de vergelijking met Roermond te maken: werd in Heerlen niet gereageerd op de genoemde protestbrief van Pontier, in Roermond leidde, zoals we zagen, het protest van de plaatselijke bibliotheek tegen het bord 'Voor Joden verboden' tot onmiddellijke intrekking van de gemeentelijke subsidiering door burgemeester Reymer. Waar mogelijk wist Van Grunsven maatregelen tegen Joden af te zwakken of uit te stellen.[917] Zijn machtspositie in zijn stad zal Van Grunsven ertoe gebracht hebben geen gevolg te geven aan de oproep van bisschop Lemmens.

In de gereformeerde predikant Pontier heeft Heerlen, althans hebben de leden van de gereformeerde kerk aldaar, tijdens de bezetting een inspirerend moreel leider gehad. Daarnaast had de stad met Van Grunsven een krachtige burgemeester die waar mogelijk de rechtsstaat in zijn stad handhaafde. Zijn politiecommissaris Offermans mocht dan voor de oorlog een onbarmhartig grensbewakingsbeleid hebben gevoerd, hij was duidelijk gekant tegen het nazibewind en trouw aan zijn vaderland. Hij moest dan ook op 1 februari 1941 vertrekken. Zijn opvolger werd de NSB'er George Seelen. Van Grunsven slaagde erin Seelen medio 1942 te verwijderen en de komst van zijn gedoodverfde opvolger, de Venlose politiecommandant De Bruijn, eveneens een NSB'er, te verhinderen. De leiding van de politie kwam daarna in handen van inspecteur Jan Spaen, een van de vertrouwelingen van Van Grunsven. Daarmee waren de cruciale beleidsposten in Heerlen in veilige handen.

Waar in Roermond een aantal gemeenteambtenaren en politiemedewerkers zich ten volle voor de Roermondse Joden en voor het verzet heeft ingezet, heeft het de leiding van die stad tijdens de oorlog aan zedelijke moed en bestuurskracht ontbroken om een hand voor de slachtoffers uit te steken. Het verschil met het openbaar bestuur in Heerlen, met de krachtige burgemeester Van Grunsven en met hoge ambtenaren die een belangrijke rol in het verzet hadden, is sprekend. Dat er in Heerlen relatief weinig Joden zijn omgekomen, heeft zeker niet alleen aan de bestuurders van Heerlen gelegen, maar zij hebben eraan meegewerkt dat hulp aan Joden en verzet in een welwillende sfeer konden plaatsvinden. De kans op overleven van Joden in Heerlen, Hoensbroek, Brunssum en Amstenrade was 57%, die in Roermond

[917] Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*, 175-190.

38%. Misschien nog interessanter is het aantal onderduikers per 10.000 inwoners, dat in Heerlen 91 bedroeg, verreweg het hoogste in Limburg.

De fatale voortzetting van de oorlog in Midden- en Noord-Limburg van september 1944 tot 1 maart 1945 heeft geleid tot grote verwoestingen met in Roermond de deportatie van vrijwel alle mannen en daaropvolgend de evacuatie naar Noord-Nederland van vrouwen, kinderen en bejaarden. Dat maakt het onmogelijk dat percentage ondergedoken Joden voor die stad en ook voor Venlo alsnog te berekenen. De onderduik van eigen Joodse stadbewoners omvatte in Heerlen 72% en in Roermond 47%.[918]

Roermond, Sittard en Venlo[919]

Wanneer we nu kijken naar Roermond, Sittard en Venlo, dan rijst de vraag waarom de overlevingskansen van Joodse burgers in deze drie Limburgse steden zo verschillend waren. Hoe zag de omvang en samenstelling van de bevolking in deze steden er in 1939 uit?[920]

Bevolkingssamenstelling Roermond, Sittard en Venlo in 1939				
		Roermond	Sittard	Venlo
Bevolking		18.642	15.787	27.600
Joden		141	160	181

In deze steden was globaal 90% of meer van de bevolking katholiek. Wat het aantal Joodse burgers betreft, hanteert Van Rens in *Vervolgd in Limburg* andere tellingen, te weten respectievelijk 116, 147 en 137 Joden.[921] De verschillen zijn te verklaren doordat het moment van de peildatum anders kan zijn. Verder is het van belang welke nabije dorpen meegenomen zijn bij de berekening van de grootste vestiging van Joden in de desbetreffende regio en ook of gemengd gehuwden, half- en kwartjoden al dan niet meegenomen worden in de tellingen. Bij de voor deze drie steden opgegeven aantallen van Joden in het begin van de oorlog doet zich verder het probleem voor dat personen die er in de eerste oorlogsjaren kwamen wonen of vandaar vertrokken, soms niet, dan weer wel mee geteld zijn. De registraties daarvan zijn ook niet altijd adequaat uitgevoerd.

---

[918] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 362; Wolf, *Leven rondom de synagoge*, gaat niet op deze cijfers in.
[919] Zie hoofdstuk II.3.6. voor de resultaten van de verkiezingen in 1935/1937/1939 in deze gemeenten.
[920] Zie website CBS, Historische collectie voor de bevolkingsomvang. Het overzicht is gebaseerd op Michman, *Pinkas*, 511, 538 en 577-578, in welke overzichten uitgegaan is van het totaal van 'voljoden', 'halfjoden' en 'kwartjoden'.
[921] Bij de volkstelling van 1930 gaven in Sittard 50 mannen en 47 vrouwen op de Israëlitische godsdienst te belijden volgens Offermans en Paquay in 'De Israëlitische Gemeente', 295. In het totaal aantal Joden van Sittard zijn ook de Joden en omliggende dorpen begrepen.

Bovendien zijn sommige gemeenten tijdens de oorlog samengevoegd, zoals Venlo met Blerick en Sittard met Broeksittard.

In alle drie steden was de RKSP verreweg de grootste partij. De percentages kiezers op die katholieke partij schommelden bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1939 tussen de 70% en 84%. De NSB scoorde in die steden bij die laatste verkiezing vóór de oorlog in Roermond tussen 5,54% (Roermond) en 6,77% (Sittard). Bij de SDAP schommelden die percentages tussen 4,79% (Sittard) en 8,26% (Venlo). De hoge percentages die vier jaar eerder bij de Statenverkiezing van 1935 door de NSB waren behaald (Sittard 17,06%, Roermond 13,04%, Venlo 8,09%), wijzen erop dat in de jaren dertig bij een aanzienlijk deel van de bevolking onvrede bestond over het beleid van de overheid.[922]

Voor een vergelijking is naast het optreden van de burgemeesters ook dat van de hoofden van de plaatselijke politie van belang, zoals we in het geval van Roermond al zagen. Andere functionarissen, zoals wethouders, lijken noch in Roermond noch in Sittard en Venlo een rol te hebben gespeeld bij de Jodenvervolging. De vooroorlogse wethouders waren afgevaardigden van de katholieke partijen in de raad. Pas in de loop van 1944 werden zij vervangen. Zij hebben zich na augustus 1941 zoveel mogelijk onttrokken aan het gemeentebestuur. In Roermond werd wethouder H. Ruyten gedwongen als locoburgemeester te functioneren na het vertrek van Reymer in juni 1943 en de komst van diens NSB-opvolger Lensing aanvang april 1944. Voor zover er opvolgers kwamen, waren zij lid van de NSB. Voor we de situatie in Sittard en Venlo onder de loep nemen, is het echter noodzakelijk eerst enkele woorden te wijden aan het handelen van de NSB-commissaris d'Ansembourg.

De NSB-commissaris der provincie

Voor het provinciaal bestuur is de wisseling van de macht in het Limburgse provinciehuis op 7 februari 1941 van belang geweest. De toenmalige commissaris van de Koningin, Willem G.A. van Sonsbeeck, een tegenstander van het naziregime, werd die dag met onmiddellijke ingang vervroegd ontslagen. Tegelijkertijd werd in Den Haag de NSB'er Maximiliaan graaf de Marchant et d'Ansembourg door Seyss Inquart als commissaris van de provincie Limburg geïnstalleerd. De nieuwe commissaris, die als Limburgse aristocraat afkomstig van het familiekasteel Amstenrade goed thuis was in de provincie, begon direct zijn organisatie naar nationaalsocialistisch patroon te modelleren. Toen op 12 augustus 1941 Seyss Inquart bij verordening nr. 152/41 bepaalde dat de provinciale staten en gemeenteraden met ingang van 1 september van dat jaar

[922] Subhoofdstuk II.3.6, pagina 213.

opgeheven zouden worden, was het duidelijk dat voortaan het leiderschapsbeginsel zou gelden. De colleges van burgemeester en wethouders bleven in functie en kregen de opdracht uitsluitend te handelen conform de instructies van de commissaris der provincie. Besluitvorming zou voortaan niet meer in democratisch gekozen gremia plaatsvinden.

Aan de door d'Ansembourg bijeengeroepen burgemeesters werd enkele dagen later medegedeeld dat zij zich in de 'Nieuwe Orde' als nationaalsocialistische bestuurders dienden te gedragen.[923] Van de Limburgse burgemeesters stapten er 44 daarna op. We zagen al dat bisschop Lemmens hen in een persoonlijk onderhoud had laten weten dat zij in geweten niet mochten aanblijven – en dat Reymer toch aanbleef. Zijn collega in Sittard, Martin Coenders, trad in diezelfde maand wel af. Hij werd opgevolgd door de NSB'er Marius F.L.H. Welters. In Venlo trad burgemeester mr. Bernard M. Berger af. Zijn opvolger was de wethouder mr. Johan H. (Jo) Zanders. Vaststaat dat Zanders geen NSB'er was en ook niet met deze partij en met het nationaalsocialistisch gedachtegoed sympathiseerde.[924]

Kortom, de politieke signatuur van het openbaar bestuur in de Limburgse steden verschilde in de oorlogsjaren: in Roermond bleef een met de bezetter collaborerende burgemeester, in 1935 benoemd, tot medio 1943 in functie; in Sittard trad in 1941 een NSB-burgemeester aan; in datzelfde jaar werd in Venlo een zittend wethouder, lid van de katholieke partij, tot burgemeester benoemd; terwijl in Heerlen een burgemeester zat, in 1926 benoemd, die de gehele oorlogsperiode (en ook daarna) in functie bleef. Voor allen gold dat zij katholiek waren en behoorden dan wel hadden behoord tot de katholieke partij.[925]

De vraag is in hoeverre in deze onderscheiden politieke signatuur van de leiders van het openbaar bestuur in Roermond, Sittard, Venlo en Heerlen een verklaring valt te vinden voor de mate waarin de Joden in hun respectieve gemeenten konden overleven. Het functioneren van lokale gezagsdragers kan niet los worden gezien van het provinciale gezag van de NSB-commissaris, de *Sipo* en de *SD*, *Außenstelle Maastricht*. Daarbij dient aangetekend te worden dat vooral in Noord-Limburg de bevolking veel last had van concurrerende diensten uit Eindhoven en Den Bosch. Van de leden van de *Außenstelle Maastricht* werd *Hauptscharführer* en *Kriminaloberassistent* Richard H.G. Nitsch het meest berucht. Zijn agressieve optreden, gepaard gaande met kwellende en gruwelijke

[923] Bronzwaer, '1940-1945', 116-126.
[924] Anders dan geconcludeerd zou kunnen worden uit Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 67, noot 15. Die tekst is door de auteur ook herroepen.
[925] Welters zal zich zelf waarschijnlijk nog steeds als katholiek hebben beschouwd, ook al was hem als NSB'er de toegang tot de sacramenten ontzegd. Dat lot heeft Reymer met hem gedeeld, ook al was hij geen NSB'er. Zie Beckers, Reijmers keus', 54.

mishandelingen, is beschreven in *Gif laten wij niet voortbestaan*.[926] Nitsch werd vanwege dit brute gedrag en de vele moorden die hij had gepleegd, op 29 november 1948 tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Daarvan heeft hij overigens inclusief zijn voorarrest slechts vijftien jaar uitgezeten.[927]

Sittard en de plaatselijke gezagsdragers

In Sittard bestond vanouds een Joodse gemeente. Vanaf de vroege zeventiende eeuw had de stad aan zijn ligging in het hertogdom Gulik-Berg een min of meer tolerant beleid ten opzichte van Joden te danken. Over de omvang van die Joodse gemeente bestaan verschillende lezingen. Inclusief Brunssum, Geleen, Grevenbicht, Obbicht-Papenhoven, Schinnen en Susteren waren er in 1930 naar schatting 125 leden.[928] In 1941 waren er 90 '*Volljuden*' van Duitse en andere Europese nationaliteiten bijgekomen. In totaal kwam het aantal Joden in Sittard en de zojuist genoemde andere plaatsen daarmee op 230 '*Volljuden*'. Het aantal Joden in het toenmalige Sittard zelf is te schatten op 160 personen, van wie elf in een gemengd huwelijk en tien met één Joodse ouder.
Slechts 23 Joden uit Sittard zelf overleefden de naziterreur, van wie zestien door succesvol onder te duiken.[929]

De bevolking in Sittard was tijdens de jaren 1920 en 1930 ontevreden over de maatschappelijke en economische situatie, een gevoel dat werd veroorzaakt door de teleurstelling dat de hoofdzetel van de nieuwe Staatsmijn Maurits niet in Sittard, maar in Geleen kwam. Op de komst van die mijnzetel was flink gespeculeerd, zodat velen forse verliezen hadden geleden. Nogal wat middenstanders waren daardoor failliet gegaan. De welvaart die de mijnen brachten, ging grotendeels aan Sittard voorbij. Deze teleurstelling zal ongetwijfeld een van de oorzaken geweest zijn van de rechts-radicalisering van de bevolking.[930]

---

[926] Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 221-226.
[927] Op 3 april 1950 bevestigde de Hoge Raad van Cassatie de eerdere sententie van de Limburgkamer van het Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch. Zowel in eerste als in tweede instantie was de doodstraf tegen Nitsch geëist. In april 1960 werd hij vrijgelaten en over de grens gezet. Overwegingen omtrent de duur van zijn gevangenschap, de algemene afkeer van harde straffen, de relatie met de Bondsrepubliek Duitsland en economische motieven zullen tot zijn vrijlating geleid hebben.
[928] Slechts een beperkt aantal van deze plaatsen was in het verleden Guliks geweest. Dat gold bijvoorbeeld voor Susteren, maar andere dorpen hadden tot de Republiek behoord of waren Oostenrijks geweest.
[929] Tussen de auteurs die over Sittard hebben geschreven, bestaat geen overeenstemming over de aantallen Joodse overlevenden van die stad. Van Luyn, *Stadt Sittard*, 216, noemt er 23. Lemmens, 'De Sittardse Joden', 537-538, noemt er 14, terwijl Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, er 81 noemt. Oorzaak van deze verwarring lijkt de definitie van de omvang van Sittard te zijn, i.e. welke destijds bestaande gemeenten rekent men tot die stad? Vielen (telkens met daarachter het aantal slachtoffers) Brunssum (3), Geleen (45), Grevenbicht (9), Limbricht (11), Obbicht (1), Oirsbeek (1), Schinnen (3), Stein (1), Susteren (5) en Urmond (2) onder Sittard? De Joodse inwoners van deze plaatsen waren immers merendeels lid van de Joodse gemeente Sittard. Michman, *Pinkas*, 538, verwart de aantallen Joden in Sittard en omgeving door ook de Joden van Roermond, Venlo en Gennep mee te tellen.
[930] Jonkergouw, *Sittard in Crisis- en Oorlogstijd,* 135; Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het facsisme*,124-126.

De NSB in Sittard had een forse aanhang. Bij de Statenverkiezing in 1935 kreeg die partij 914 stemmen (de al genoemde 17,06%) en waren er 474 NSB-leden. Zoals overal elders in Limburg halveerden bij de Statenverkiezing in het jaar 1939 de stemmenaantallen van die partij. Het percentage op de NSB uitgebrachte stemmen was nog maar 6,77% ofwel 413 stemmen. Wat verder vooral opvalt in Sittard in die tijd, is de enorme verdeeldheid. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 deden maar liefst zeventien partijen mee. Er waren zelfs nog twee partijen meer, maar die dienden hun kandidatenlijsten te laat in. Dat waren wel erg veel partijtjes voor amper 6900 kiesgerechtigden in die stad.

Ondanks haar terugval in kiezers en leden oefende de NSB in Sittard aan het begin van de oorlog een ware straatterreur uit. Eigendommen van Joden werden beklad, etalageruiten van Joden werden ingegooid en propagandamateriaal werd her en der aangeplakt. Op zondagochtend, een tijdstip dat mogelijk gekozen werd om de katholieke kerk ter plaatste te tarten, werden geregeld provocerende marsen door de binnenstad gehouden. Wie zich omdraaide of van zijn afkeer liet blijken, werd met geweld gedwongen mee te marcheren.[931] De rellen konden ook ontaarden doordat de *Ortskommandant* de relschoppers rugdekking verleende. Zelfs het gemeentehuis werd bezet.[932] Ook later, in 1941, bleef er onrust in Sittard als gevolg van colportageconflicten en conflicten tussen het publiek en de WA.

In oktober 1941 werd de in 1884 in Echt als zoon van de burgemeester van die plaats geboren Marius Welters burgemeester van Sittard. Zijn werkzame leven was begonnen met een betrekking in Duitsland. Als directeur van een kleiwarenfabriek in Tegelen was hij medio jaren dertig mislukt. De voormalige president-commissaris van die fabriek noemde hem na de oorlog ‘een typische vlegel die zijn minderwaardigheidscomplex naar buiten en tegenover zichzelf trachtte te overschreeuwen door zich een houding te geven van alles kennen en kunnen’.

Verbitterd sloot Welters zich in 1936 eerst tijdelijk aan bij de NSB. Later meldde hij zich definitief als lid aan en werd lid van de gemeenteraad. Hij was in Tegelen als groepsleider van de NSB betrokken bij de WA en de Jeugdstorm. Ook was hij informant van de *SD*. Tijdens de raadsvergadering van 10 februari 1941 hield hij een brallerige toespraak vol scheldwoorden. Welters sloot die af door demonstratief met zijn fractielid de vergadering te verlaten. In augustus

[931] Ibidem, 136.
[932] Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 146; *Limburger Koerier*, 19.07.1940 en 14.08.1940; Van Luyn, *Stadt Sittardt*, 216.

1941 stelde hij zich kandidaat voor de vacante burgemeesterspost in Sittard. Bij zijn installatie waarschuwde hij zijn ambtenaren:[933]

> 'Tegen al dezen die bewust en tegen beter weten in saboteren en onrust verwekken, zal ik met de meeste gestrengheid optreden; als het moet met ijzeren vuist, want bedenken zij dit wel: ik ben de baas in dit huis en ik ben meester van de straat.'

Toch liep zijn burgemeesterschap stuk op ambtelijke tegenwerking en sabotage, waardoor hij op collaborerende ambtenaren was aangewezen. Hij steunde het bezettingsbeleid trouw en voerde dit even trouw uit.[934] Welters schrok er niet voor terug burgers van zijn stad bij de bezetter aan te geven en hem niet welgezinde ambtenaren met directe ingang te ontslaan. Zelfs d'Ansembourg noemde hem in zijn optreden 'nogal onbeheerst'.[935]

Het verzet in Sittard was fel gekant tegen Welters. Op 18 augustus 1944 werden de plaatselijke marechausseecommandant, een vriend van Welters, en diens zwager, een *SD*-informant, voor de burgemeesterswoning neergeschoten. Nog geen maand later werd Maastricht bevrijd. Met zijn gezin vluchtte Welters naar Duitsland. Op de vlucht voor de Russische legers keerde hij terug naar Nederland, waar hij gearresteerd werd.[936] Het oordeel in 1947 van het Tribunaal in Sittard luidde acht jaar detinering met ontzetting uit het recht om in overheidsdienst werkzaam te zijn, ontzetting uit de kiesrechten en verbeurdverklaring van zijn vermogen tot een bedrag van *ƒ* 10.000. In 1955, kort na zijn vrijlating, stierf hij aan een hartaanval.

Aan het begin van de oorlog werd J.A. van 't Hoff benoemd tot hoofdinspecteur van politie in Sittard; na de hervorming van de politie in 1943 werd hij opperluitenant. Zijn verstandhouding met Welters was slecht. Die verweet hem te hechten aan 'de Geestelijkheid en de oude democratie'.[937] Een interessante observatie die laat zien dat Welters zelf met beide weinig op had, wat ons aan zijn Roermondse collega Reymer doet denken.

Op zijn beurt leefde Van 't Hoff later in heftige onmin met zijn adjunct-inspecteur Scheen. Beiden bestreden elkaar aan het einde van de oorlog en ook daarna over eerdere cruciale kwesties als afspraken over het waarschuwen van onderduikers, politiebijstand bij de tweede deportatie van Joden aanvang november 1942, het afvoeren van 'asociale elementen' naar Kamp Ommen op

[933] NA, CABR inv.nrs. 30679 en 49113. Deze en volgende gegevens over Welters zijn aan dit dossier ontleend.
[934] Door A.B.M. Cammaert verstrekte gegevens over Welters uit de tekst van een lezing over de Limburgse oorlogsburgemeesters Paul Reijmer (Roermond), Albert den Rooijen (Echt) en Marcel van Grunsven (Heerlen).
[935] NA, CABR nrs. 30679 en 49113.
[936] Kusters, *De witte helm*, 7-29.
[937] ADD, nr. 1001.60 Kleine aanwinsten, Correspondentie betreffende het functioneren van de gemeentepolitie Sittard tijdens de bezetting, 1940-1946, brief d.d. 22.07.1944.

13 juli 1943 en de houding tegenover Duitse officieren. Van 't Hoff werd in november 1944 na de bevrijding van Sittard in zijn functie gestaakt (van zijn functie ontheven) en geraakte in een zuiveringsprocedure.[938] Hij delfde daarbij het onderspit.

Venlose gezagsdragers

Zoals eerder aangestipt is het opmerkelijk dat in Venlo als opvolger van burgemeester Berger – die in augustus 1941 aftrad – niet een NSB'er werd benoemd maar een van zijn katholieke wethouders. Zanders was een kundig en behendig advocaat die in de raad als raadslid en later als wethouder veel indruk had gemaakt.[939] Hij was, evenals Reymer, tamelijk Duits georiënteerd, niet alleen via zijn praktijk in de grensstad Venlo, maar ook door zijn huwelijk. Zijn bestuurskracht en populariteit, maar wellicht ook het grote gebrek aan capabele NSB-kandidaten voor het burgemeestersambt zullen d'Ansembourg ertoe gebracht hebben Zanders voor dit ambt te polsen.

Zijn de motieven van de commissaris om de NSB te passeren bij de invulling van de burgemeestersvacature in Venlo niet volledig duidelijk, dat geldt ook voor de motieven van Zanders om die benoeming te accepteren. Liefde voor zijn stad, opportunisme, de eer burgemeester te zijn, overmoed? Of toch de invloed van het nieuwe regime? Dat laatste lijkt zeker een motief te zijn geweest, getuige zijn woorden bij zijn installatie:

> 'Want dit staat, voor mij vast; het oude komt – gelukkig – nooit weer. Er komt een nieuwe orde: een nieuwe gemeenschap, een nieuwe tijd of hoe men een en ander ook noemen wil. Wie op een nieuwe en betere tijd hoopt, daar iets van verwacht, zijn eisen eraan stelt, die zal ook mee moeten opbouwen, helpen, voor zover het in zijn macht ligt om zijn idealen te verwezenlijken. Hij, die dat niet inziet, en zich terugtrekt, verwerpt daarmede zijn recht om later te klagen, te reclameren over wat gekomen is, want hij heeft niet meegewerkt, zijn invloed niet geldend gemaakt.'

Niet uitgesloten is dat hij deze woorden uitsprak om d'Ansembourg tevreden te stellen, maar de strekking van deze uitspraak is voor de lezer van nu schokkend. De afgetreden burgemeester Berger was immers met 43 collega's vertrokken vanwege de afschaffing van de lokale democratie en de opgelegde verplichting te handelen in de geest van de nationaalsocialistische beginselen van de NSB.

---

[938] Ibidem, brief d.d. 08.12.1945 en doos 329, brieven B. Moolhuysen d.d. 09 en 10.11.1944.

[939] Gegevens over Zanders, de leiding van de Venlose politie en het hierna volgende citaat zijn ontleend aan Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier*, o. a. 216-219, 335-339 en 404-414.

Zanders voelde zich eveneens verplicht het vaderland en Venlo door een moeilijke tijd heen te loodsen.[940] Zijn beslissing om het burgemeesterschap te aanvaarden is hem, ondanks zijn liefde voor zijn vaderstad, hoogst kwalijk genomen door belangrijke ambtenaren op het stadhuis, met name gemeentesecretaris M. Thielen en ir. L. de Vreeze, directeur van de dienst Gemeentewerken. De geschillen met hen beiden – die ten aanzien van De Vreeze al van vóór de oorlog zouden dateren – hebben de toch al moeilijke positie van Zanders aanhoudend ondermijnd. Ook heeft hij nooit de gehele bevolking van Venlo achter zich gekregen. Hij heeft het risico dat hij op zich nam door tijdens de bezetting burgemeester te worden, kennelijk schromelijk onderschat.

Over zijn houding tegenover de Jodenvervolging lopen de meningen uiteen. Van der Vorst verwijt Zanders onder meer dat hij al twee dagen na zijn installatie de twee jonge Joodse kinderen Cohnen volstrekt onnodig hun registratie ‘met minstens een Joodse grootouder’ ontnam en liet wijzigen in ‘J’, hetgeen betekende ‘drie Joodse grootouders’.[941] Daardoor liepen deze kinderen gevaar, want als gevolg daarvan golden zij als ‘voljoods’.[942] In Zanders’ verweer na zijn arrestatie in 1945 is in beperkte mate ook de vervolging van Joden aan de orde geweest. Daarin zijn enkele namen van Joden genoemd die later inderdaad verklaard hebben dat zij daadwerkelijk door hem geholpen zijn.

Bij zijn aantreden in 1941 trof Zanders politiecommandant Schnebbelié aan, bepaald geen Jodenvriend zoals we al eerder zagen. Per 1 juni 1942 trad een nieuwe commissaris in functie, de notoire NSB’er Carel de Bruijn, onder wiens bewind een groot deel van de deporaties en de verdere vervolging van de Venlose Joden plaatsvond.

Diens vertrek in 1943 loste voor Venlo niets op, want de nieuwe korpschef was opnieuw een fanatieke nationaalsocialist, Otto Couperus. Ook hij is verantwoordelijk voor de dood van een aantal Joden. Merkwaardig is de vriendschap van Zanders met deze (Nederlandse) SS-kapitein Couperus. Zanders refereerde tijdens zijn verhoren na de oorlog zelf aan zijn vriendschap met Couperus. De kwestie en de betekenis van die vriendschap zijn door zijn ondervragers niet of onvoldoende uitgespit.

Schnebbelié en De Bruijn zijn voor het einde van de oorlog gestorven en daarom nooit bestraft. Couperus werd na de oorlog veroordeeld tot een

---

[940] ‘Men is verplicht zijn land en zijn stad heen te helpen over een moeilijke periode’, zie *De Nieuwe Koerier* 18.10.41.
[941] Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier*, 217-218 en 410.
[942] Via een juridische procedure bij de Roermondse rechtbank (vonnis d.d. 01.10.1942) en een beroep op Hans-Georg Calmeyer kon de status van de kinderen weer rechtgezet worden.

gevangenisstraf van tien jaar, kwam in 1950 al weer vrij en eindigde zijn leven als kuikenbroeder.

De meest beruchte politiefunctionaris van Venlo was NSB'er en SS'er Johan Berendsen met de bijnaam 'De schrik van Venlo'. Meedogenloos liquideerde hij onder anderen het bejaarde Joodse echtpaar Maisonpierre. Berendsen kreeg de doodstraf. Op 1 mei 1947 werd die straf voltrokken.

Zanders is na zijn arrestatie begin maart 1945 in een interneringskamp in Steyl gevangengezet, later gevolgd door een verblijf in het Huis van Bewaring in Roermond. Uiteindelijk werd hij op 4 oktober 1946 onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld. De gerezen verdenkingen tegen hem waren niet ongegrond, zo staat in het besluit van de fiscaal-generaal bij het bijzonder gerechtshof, maar hij had al geruime tijd in gevangenschap doorgebracht en zijn schuld zou een extra strafmaatregel niet rechtvaardigen.

Wat heeft het optreden van de Venlose burgemeester en de opeenvolgende Venlose politiecommissarissen betekend voor de overlevingskansen van de Joden in deze stad? Wat Zanders rol betreft, tot op de dag van vandaag wordt Venlo verdeeld door de vraag hoe diens optreden tijdens de oorlog is te kwalificeren.[943] Een goede en evenwichtige biografie ontbreekt vooralsnog.

Wat Zanders wellicht aangerekend kan worden, is de wijze waarop in Venlo met 'asocialen' en zigeuners (lees Sinti en Roma) is omgegaan. Nadat de politiepresident voor Limburg en Noord-Brabant, P. Kooijmans, in 1943 een regeling had ingevoerd om preventief te kunnen arresteren, liet de Venlose politie minstens 25 mannen arresteren en overbrengen naar het strafkamp Erica nabij Ommen. De omstandigheden in dat kamp waren zodanig slecht dat het Gerechtshof Leeuwarden in een geheel andere zaak bij arrest van 25 februari 1943 had geweigerd een straf uit te spreken omdat die tot gevolg kon hebben dat de veroordeelde in kamp Erica terecht zou komen. Desondanks werden begin mei 1944 op last van de Venlose burgemeester twee 'asocialen' opgepakt die naar dit kamp werden gestuurd.[944]

Venlo heeft een verhoudingsgewijs uitzonderlijk groot aantal Roma/Sinti slachtoffers gehad. Van de twintig in Auschwitz vermoorde Limburgse Roma en Sinti kwamen er elf (alsmede twee 'asocialen') uit het Verzamelkamp Venlo.[945] Bij een razzia op 16 mei 1944 in dat kamp, genaamd Kleine Heide, waren 23

---

[943] Zanders heeft waardering gekregen voor onder andere zijn krachtig optreden tegen de jacht op mannelijke werkkrachten voor tewerkstelling in het najaar van 1944, zijn inspanningen om de nood aan voedsel in Venlo in die periode te lenigen en zijn verzet tegen de evacuatie van de burgerbevolking van de oostoever van de Maas. Zie bijvoorbeeld Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 582; Cammaert, *Tussen twee vuren*; Grüter, *Kwesties van leven en dood*, 200-206.

[944] Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier*, 342-346.

[945] Pluymen, *Vergeten leidt tot ballingschap. Holocaustherdenking in het kader van 75 jaar Bevrijding in Limburg,* 83.

mensen ter deportatie afgevoerd, onder wie de twee genoemde ‘asocialen’. Slechts tien van hen overleefden de vervolging.[946] De namen stonden op een lijst afkomstig van de burgemeester van Venlo.

Daarbij dient wel de kanttekening te worden gemaakt dat er in 1943 een reorganisatiebeleid voor woonwagenkampen tot stand was gekomen waarbij regionale verzamelkampen, zoals dat van Venlo, waren ingericht. Veel andere kampen in de desbetreffende regio werden daartoe opgeheven. De bewoners kwamen dan in zo’n verzamelkamp terecht.[947] Venlo had daarom een relatief grote groep woonwagenbewoners, onder wie Roma en Sinti, als inwoners erbij gekregen. Het is de vraag of het eenvoudig negeren van het bevel deze mensen te deporteren in Venlo even gemakkelijk had kunnen gebeuren als in Heerlen. Maar een poging ertoe is in Venlo niet gedaan.

Het is opmerkelijk dat een NSB’er als de Roermondse burgemeester Lensing de hem verstrekte gegevens over zigeuners op het daartoe op 15 mei uit Den Haag toegezonden telegram onduidelijk vond. Zelfs zo onduidelijk dat hij de zes al op 16 mei in het Roermondse woonwagenkamp gearresteerde personen vrijliet. Hij stuurde een telegram terug met de tekst: ‘In gemeente Roermond geen zigeuners aanwezig. Verzoeke alsnog nadere mededeling wie als zigeuners moeten worden beschouwd’.[948] Een antwoord op deze vraag heeft Lensing niet meer gekregen.

Van de 137 Venlose Joden, volgens de telling van Van Rens, werden er 73 vermoord. Belangrijk voor de overlevingskansen van Joden in Venlo en omgeving was de nabijheid van Grubbenvorst waar, geïnitieerd door de al meermalen genoemde pastoor Vullinghs, onderduikmogelijkheden werden geboden. Ook de totstandkoming in 1943 in Limburg van de L.O., waartoe in Venlo door de student en onderwijzer Jan Hendrikx en de Venlose kapelaan Jac Naus het initiatief was genomen, kan hebben bijgedragen aan de mogelijkheden om te overleven.[949]

II.5.4 Een vergelijking met Groningen, Enschede en Hengelo

Ligt het wellicht voor de hand om Roermond te vergelijken met andere steden in Limburg, het kan ook zinvol zijn om over de provinciale grens heen te kijken en een beknopte vergelijking te maken met een enkele stad elders in Nederland. Zo’n exercitie kan ertoe bijdragen het profiel van Roermond nog enigszins aan te scherpen waar het de houding van de burgerlijke en kerkelijke overheid in de

[946] Sijes, *Vervolging van Zigeuners*, 109-110.
[947] Ibidem, 87-96.
[948] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 297; GAR, Archief van de Gemeentesecretaris Afdeling 1006 inv.nr 691.
[949] In mei en in juni 1944 zijn Hendrikx en Naus na verraad gearresteerd. Hendrikx is in de periode maart-mei 1945 op weg naar Bergen-Belsen omgekomen. In dat kamp stief kapelaan Naus op 15 april van dat jaar.

jaren'40-'45 jegens de Joden betreft. Mede gezien de overvloed aan publicaties over Joodse gemeenten in de mediene is het nog niet zo eenvoudig om een keuze te maken voor steden die zich voor zo'n beknopte vergelijking lenen.

Hier is gekozen voor Groningen, Enschede en Hengelo, omdat deze steden anders dan Roermond geen overwegend katholieke bevolkingssamenstelling hebben, wat de vraag oproept in hoeverre dat gegeven mogelijk verschil maakt. Maar deze drie steden komen met Roermond in zoverre overeen dat zij, evenals Roermond, nabij of op korte afstand van de Duitse grens liggen. Voor Groningen baseer ik mij op de studie van Stefan van der Poel, voor Enschede en Hengelo op die van Marjolein Schenkel.[950] Tevens wordt Coen Hilbrinks studie over het verzet in Twente en het aangrenzende Salland erbij betrokken.[951]

Groningen

Geheel anders dan Roermond is Groningen een overwegend protestantse stad waar katholieken en Joden tot de minderheden behoorden. En eveneens geheel anders dan Roermond heeft Groningen eerst tot de Republiek der Verenigde Nederlanden behoord en altijd deel uitgemaakt van de Noordelijke Nederlanden. Van veelvuldige regimewisselingen met een soms daaruit voortvloeiende bijzondere status, zoals voor Roermond het geval was, is daar geen sprake. Al vanaf het einde van de zestiende eeuw was sprake van Joods leven in de stad. Pas in de achttiende eeuw werd de toevloed van Joden er groot, vooral vanuit het nabije Duitse gebied. In 1796 telde de stad circa 400 Joodse inwoners. Uiteindelijk zou dat aantal, inclusief vluchtelingen, uitgroeien naar 2843 in 1941 met 307 'halfjoden' en 144 'kwartjoden'.

Bij de aanvang van de oorlog kende de stad Groningen ongeveer 124.000 inwoners. Het aandeel katholieken was ongeveer 9%. Vanaf 1934 tot 2 september 1942 was P.W.J.H. Cort van der Linden, lid van de Vrijzinnig Democratische Bond, er burgemeester. Na zijn gedwongen ontslag werd hij opgevolgd door de NSB'er P. Tammens. Cort van der Linden was als burgemeester aangebleven om de komst van een NSB'er als zodanig te verhinderen. Tijdens zijn bestuur kwam hij soms de bezetter tegemoet, zoals in het geval dat hij twee communistische raadsleden en een Joods raadslid ontsloeg. De deportaties werden uitgevoerd onder het bewind van de hoofdcommissaris van de plaatselijke politie, Ph. Blank, een NSB'er. Onder zijn

---

[950] Van der Poel, *Joodse Stadjers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945*; Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog.*

[951] Hilbrink, *De Illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzend Salland 1940-1945*, 321-328.

leiding vonden aanvang oktober 1942 de arrestaties plaats van de gezinsleden van al eerder naar werkkampen en Westerbork gedeporteerde mannen.[952]

De oorlog kostte circa 3300 Groningers het leven, onder wie 2800 Joden. Ten aanzien van de verpletterende effecten van de vervolging in Groningen kon de tegenstelling met Roermond of een van de andere genoemde Limburgse steden nauwelijks groter zijn. De terugval van de Joodse bevolking van Groningen bleek in 1945 uitzonderlijk groot: slechts enkelen hadden de oorlog overleefd. Er zijn naar schatting tussen de 2700 en 3000 Joden gedeporteerd.[953]

Ook in Groningen zal, evenals in Sittard, de aanwezigheid van een NSB-burgemeester een belangrijke oorzaak van deze vrijwel totale vernietiging zijn geweest. Misschien heeft ook het vroege tijdstip van de eerste deportaties een rol gespeeld. Vanaf 10 juli 1942, bij de aanvang van de grootschalige deportaties, tot aanvang oktober 1942 zijn veel slachtoffers uit Groningen gedeporteerd. Dat was bij het begin van het deportatietraject van alle Nederlandse Joden. Ook werden in februari 1943 189 medewerkers van de Groningse Joodse Raad gedeporteerd, bij wijze van represaille voor het neerschieten van een *SS-Hauptsturmführer*.

Opvallend is dat drie van de zeven katholieke slachtoffers van het grote aartsbisdom Utrecht, die omkwamen als gevolg van verzet en hulp aan Joden, in Groningen woonden en werkten, terwijl een vierde slachtoffer, dat elders woonde, er geboren en opgegroeid was.[954] Hun levenslopen wijzen op veel actief verzet in de kleine katholieke kring in Groningen.[955] Dit laatste zou een bevestiging kunnen zijn van Brauns stelling over religieuze dominantie en empathie, die inhoudt dat een religieuze minderheidsgroep eerder zal geneigd zijn tot empathie en verzet. De minderheidspositie van de katholieke kerk in Nederland zou volgens deze redenering (mede-)geleid hebben tot de protesten van de katholieke kerk in Nederland tijdens de bezetting De vergelijking dringt zich in zekere zin op met Heerlen waar het een kleine groep gereformeerden was die een grote inbreng had bij het redden van Joden.

Deze korte blik op Groningen leert dat er bepaald een contrast is met het beeld van de situatie in Roermond. Of dat alleen te verklaren is uit de verschillende godsdienstige en kerkelijke achtergrond van beide steden? Welke betekenis is toe te kennen aan hun vergelijkbare geografische positie dichtbij Duitsland? Stellig zullen ook tal van historische, maatschappelijke, politieke en

---

[952] Michman, *Pinkas*, 398-399.
[953] Van der Poel, *Joodse Stadjers.*183-184.
[954] Het jurisdictiegebied van het aartsbisdom omvatte tot het jaar 1956 Drenthe, Friesland en Groningen, Gelderland ten noorden van de Waal, Overijssel en Utrecht.
[955] Hamans en Mesters (red.), *Getuigen voor Christus,* 25-44.

economische factoren hier een rol hebben gespeeld, maar het voert te ver in het kader van deze studie om daar nader op in te gaan.

Enschede en Hengelo

Anders dan in de studie van Van der Poel zijn in die van Schenkel, *De Twentse paradox*, wel de nodige vergelijkingspunten met de Limburgse ontwikkelingen te vinden. Met de titel verwijst de auteur naar de paradoxale ontwikkelingen tijdens de jaren van de Jodenvervolging in Nederland: kende ons land weinig virulent antisemitisme, het landelijke percentage overlevenden van de Joodse bevolking was er aanzienlijk lager vergeleken met andere landen in (West-) Europa.

Schenkel vergelijkt en analyseert de lotgevallen tussen de met elkaar verwante steden Enschede en Hengelo, de eerste met een overlevingspercentage van Joden van 53% en de tweede met een percentage van 36%. Dit met de aantekening dat die percentages bij later onderzoek voor Enschede 53,3% en die voor Hengelo tussen de 52,1% en bijna 62% bleken te zijn.[956] De verklaring voor deze afwijkende percentages vloeit voort uit het keuzemoment waarop de bevolkingssamenstelling is geconstateerd en de bestaande onzekerheid over de juiste omvang van de Joodse bevolking in deze steden. Beide hadden een relatief grote Joodse bevolking in 1941, Enschede 1310 (met 56 'halfjoden' en 37 'kwartjoden') en Hengelo 320 (met 30 'halfjoden' en 10 'kwartjoden'), telkens inclusief vluchtelingen. Beide steden lagen nabij de Duitse grens en waren omringd door platteland. Dat laatste bood tijdens de oorlogsjaren een extra onderduikmogelijkheid. Beide steden, ten slotte, waren vanouds Noord-Nederlands en kenden een in omvang aanzienlijke katholieke minderheid.

Wat de politieke gezindheid van de burgemeesters en politiecommissarissen in Hengelo en Enschede aangaat, laatstgenoemde stad had tot in augustus 1944 J. Rückert als burgemeester, die weliswaar anti-Duits was maar daarvan zelden principieel getuigde. Zijn politiecommandant, Tjeerd van der Wal, stelde zich voorzichtig anti-Duits op. Eind december 1942 werd hij ontslagen om door een pro-Duitse en antisemitische functionaris, Antonie Berends, te worden opgevolgd.

Hengelo had in de personen van burgemeester J.A.H.J. van der Dussen en politiecommandant C.M. van Veen tegenstanders van het naziregime. Beiden presteerden het bijvoorbeeld een bezoek van Mussert in de zomer van 1941 aan hun stad te saboteren. Er zijn duidelijke aanwijzingen te vinden voor hun verdere tegenwerking van de Duitse maatregelen in het kader van de Jodenvervolging, vanzelfsprekend tot aan het moment van hun ontslag in 1942.

---

[956] Schenkel, *De Twentse paradox*, 94-95 en 125-126.

Nadat Van der Dussen en Van Veen waren vervangen door overtuigde nationaalsocialisten verleende de gemeente en het politiecorps alle medewerking aan de vervolging. Van Veen werd op 23 februari 1942 vervangen door de NSB'er J. Wuijster. Van der Dussen werd medio 1942 uit zijn functie ontheven en pas tegen het einde van dat jaar vervangen door de NSB'er G. Nijk. Die werd in de loop van 1943 vervangen door J. Best. Enkele maanden later vertrok Best en werd hij vervangen door de NSB'er J.L.Th. Groneman.

De bevolking van beide steden is weinig coöperatief geweest tegenover de Duitse bezetter, ondanks dat er in Enschede en Hengelo een zekere mate van antisemitisme heerste, zoals dat al voor de oorlog geconstateerd werd. Ten aanzien van de Joodse bevolking van beide steden geldt dat er geen specifieke concentraties van Joden waren, in dier voege dat zij niet in bepaalde wijken woonden. De mate van assimilatie was niet verregaand. De verscheidene bevolkingsgroepen leefden meer met een 'hokjesmentaliteit'.

Van belang was voorts dat Enschede een Joodse Raad had die zich onafhankelijk van de in Amsterdam zetelende Raad opstelde en als zodanig het onderduiken actief propageerde. Hengelo had dit instituut niet. Belangrijk in Enschede was verder de verzetsgroep die zich had gevormd rond Leendert Overduin, predikant van de Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband.

Eveneens van groot belang was de weigerachtige houding van de Enschedese politie in maart 1943 om medewerking te verlenen aan het ophalen van Joden. Al eerder was men zich in Enschede, en ook in Hengelo, bewust geworden van wat de bezetter beoogde. De eerste razzia, die in deze steden al op 13 en 14 september 1941 plaatsvond, droeg eraan bij dat zowel onder de Joodse als de niet-Joodse bevolking het besef baan brak dat men zich diende te verzetten tegen de misdadige plannen van de bezetter.[957]

In de regio Twente als geheel was nauwelijks sprake van enige samenwerking tussen katholieken, grotendeels woonachtig in het noordoostelijk deel van de regio, en protestanten (vooral gereformeerden), geconcentreerd in het westen en noordwesten van de regio. Hilbrink constateert in zijn studie over de illegaliteit in Twente en een deel van Salland een bepaalde mate van afwezigheid van het katholieke deel van Twente daarbij. Hij suggereert dat zulks onder meer kan zijn veroorzaakt 'doordat het autoritaire karakter van de katholieke kerkelijke praktijk remmend werkte op de ontwikkeling van principieel gedrag'.[958] Croes en Tammes komen mede op basis van Hilbrinks onderzoek tot de conclusie dat de overlevingskansen in Overijssel voor Joden juist daar groter waren waar geen sterk ontwikkeld verzet aanwezig was.[959] Dat

[957] Schenkel, *De Twentse paradox,* 131-146.
[958] Hilbrink, *De Illegalen,* 324.
[959] Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 441-445.

gold in dit geval ook voor de katholieke regio in Twente, omdat daar minder represailles van de bezetter plaatsvonden.

Schenkel verklaart de verschillen in overlevingskansen tussen beide steden onder meer uit de samenwerking in Hengelo tussen burgemeester Van der Dussen en politiecommissaris Van Veen. Hun optreden had een voorbeeldfunctie. In Enschede moet de voorzichtige maar uiteindelijk anti-nationaalsocialistische houding van commissaris Van der Wal en het anti-Duitse karakter van het politiekorps bepalend zijn geweest. Niet in het minst de weigering van dat korps om in maart 1943 nog mee te werken aan het ophalen van Joden. Hoewel in die stad de burgemeester weinig heeft bijgedragen aan het verzet, heeft hij met zijn 'neutrale houding het verzet niet in de weg gestaan'.

Dat, ten slotte, Schenkel spreekt van de 'Twentse paradox' vloeit voort uit het gegeven dat, hoewel de Jodenvervolging in de Twentse regio eerder in alle hevigheid begon, de confrontatie met die vroege vervolging tot een verhoudingsgewijs lager aantal slachtoffers heeft geleid vergeleken met de rest van Nederland. De razzia van september 1941 had gefungeerd als een 'wake up call'.

II.5.5 Conclusie

Het is interessant om het bovenstaande te bezien in het licht van enkele conclusies die Croes en Tammes in *Gif laten wij niet voortbestaan* formuleren.[960] Allereerst betreft dat hun vaststelling dat de aanwezigheid van een NSB-burgemeester significant het percentage overlevenden verlaagde. Het voorbeeld van Sittard, waar vanaf september 1941 de NSB'er Welters burgemeester was, bevestigt deze stelling.

In de tweede plaats stellen Croes en Tammes dat anti-Joodse maatregelen meer effect hadden wanneer een plaats langer door een Duitsgezinde burgemeester was bestuurd, een stelling die zowel voor Roermond als voor Sittard opgaat. Reymers collaborerende handelen en Welters' NSB-lidmaatschap spreken voor zichzelf. Al kan Zanders niet worden verweten dat hij zich aan collaboratie schuldig maakte, de Venlose burgervader was niet anti-Duits. Anti-Joodse maatregelen zijn onder het bewind van zijn voorganger Berger én onder zijn eigen bewind uitgevoerd.

Ten derde, Heerlen vormt het bewijs van de conclusie van Croes en Tammes dat in gemeenten waar de burgemeester weigerde een anti-Joodse maatregel uit te voeren het percentage overlevenden groter was. Voor zover bekend is in Roermond, Sittard en Venlo nooit geweigerd om een dergelijke

[960] Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 287-332.

maatregel uit te voeren. In Venlo is er ook het schokkende feit van de deportatie van 23 woonwagenbewoners met dodelijke afloop voor dertien van hen.

Tot slot, genoemde auteurs verwerpen de hypothese als zou in een gemeente waar de NSB voor de oorlog meer stemmen behaalde, meer racistisch antisemitisme bestaan. Of dat helemaal strookt met wat er bijvoorbeeld in Sittard aan de hand was? De vraag blijft of er een relatie is geweest tussen het hoge aantal NSB-stemmers aldaar en de geringe overlevingskansen in die stad voor Joden.

In elk geval blijkt dat verscheidene conclusies die we kunnen trekken op basis van een beknopte vergelijking van Roermond met de hier besproken Limburgse steden enkele algemene vaststellingen van de auteurs van *Gif laten wij niet voortbestaan* bevestigen.

Wat betreft de rol van de kerken en hun vertegenwoordigers, valt te constateren dat het bisdom Roermond, meer dan enig ander bisdom in ons land, betrokken is geweest bij het verzet. Niet alleen volgde het bisdom de landelijke lijn van aartsbisschop De Jong en had het in bisschop Lemmens een geestelijk leider die dankzij zijn maatregelen in de ogen van de bezetter een gevaarlijk man was, ook veel priesters, secularieren en regularieren, werden vanwege hun verzet tegen het naziregime gevangengezet. Een groot aantal van hen overleefde dit niet.

Deze inzet van de katholieke kerk in Limburg tegen het nationaalsocialisme en de Jodenvervolging vormt een breuk met een eeuwenlange kerkelijke traditie waarin anti-judaïsme en antisemitisme vaak de boventoon voerden. De vervolging in Roermond en Midden-Limburg werd geheel door de (bezette) staat georganiseerd en het was de kerk die zich daartegen verzette. Dat verzet roept herinneringen op aan de pogingen van Duitse bisschoppen in de twaalfde en dertiende eeuw om Joden in hun nabijheid te beschermen tegen de horden kruisvaarders.

De grote inzet van de kerk neemt niet weg dat de hulp aan Joden in stad en regio aanvankelijk langzaam en ongestructureerd op grotere schaal op gang kwam om pas na de april-meistaking in 1943 meer structuur te krijgen. Wel hebben zich, zoals op meer plekken in de provincie Limburg, kleine groepen gevormd die verzet pleegden, waartoe ook hulp aan Joden behoorde. Tot de leden van die verzetsgroepen behoorde ook een aantal Joden.

Hoe groot de omvang van de onderduik en het aantal Joodse onderduikers in Roermond en omgeving precies was, zoals ook in Venlo, valt niet te achterhalen. De latere deportatie van de mannen en de evacuatie van vrouwen, kinderen en bejaarden in de periode december 1944 – februari 1945 alsmede de aanhoudende bombardementen en beschietingen vanaf september 1944 hebben

veel sporen van onderduik uitgewist. Voor deze steden zullen de precieze gegevens over de onderduik van Joden dus onduidelijk blijven.

Waar de bisschop van Roermond duidelijke signalen afgaf over hoe te handelen in de confrontatie met de Duitse bezetter, kende de stad, net zomin als Sittard, een standvastig openbaar bestuur dat door het merendeel van de bevolking gesteund werd. Dat de stad Roermond minder Joodse slachtoffers zou hebben gekend bij een sterke en betrouwbare burgemeester in plaats van Reymer met zijn collaborerende beleid, is niet bewijsbaar maar zeker niet onwaarschijnlijk. Gelet op het percentage overlevenden in Roermond, vergeleken met dat van Sittard, Venlo en Heerlen, luidt de voor de hand liggende conclusie: hoe sterker het nog aanwezige Nederlandse niet-nationaalsocialistische gezag, hoe meer kans er bestond om de oorlog te overleven, mits er ter plaatse voldoende bereidheid tot hulpverlening bestond.

Zoals we al constateerden zal voor Sittard de aanwezigheid van een fanatieke NSB'er als burgemeester wel eens de doorslaggevende negatieve factor tijdens de vervolging kunnen zijn geweest. Bovendien zal de kleine maar harde kern van antisemieten in die stad de situatie verergerd hebben. Voor Venlo was het een handicap dat burgemeester Zanders tijdens de bezetting was benoemd en nooit de volle medewerking van de volledige bevolking en het ambtenarenapparaat kreeg. Desondanks kan hem een zekere standvastigheid jegens de bezetter niet ontzegd worden

Opvallend is dat de mentaliteit van de politiekorpsen en hun leidinggevenden in Roermond, Sittard en Venlo voor de hoogte van de overlevingskansen van Joden niet allesbepalend lijkt te zijn geweest. In elke stad waren er ook NSB'ers, Schalkhaarders en andere gelijkgestemden aanwezig in het politiekorps.[961] Bijna overal werd medewerking aan de deportaties verleend.

Bij de beoordeling van de behandeling van Roma, Sinti en 'asocialen' is het opmerkelijk dat het de NSB-burgemeester van Roermond, Lensing, was die weigerde om gevolg te geven aan de door de bezetter verstrekte instructies. Venlo daarentegen liet een groot aantal bewoners van het plaatselijke verzamelkamp zonder meer naar Westerbork vertrekken. In Sittard was de houding tegenover deze groep niet veel beter. De politiecommandant aldaar moest na de oorlog het veld ruimen onder meer vanwege de medewerking van zijn korps aan de deportatie van 'asocialen' naar kamp Ommen.

Als we kijken naar Groningen, Enschede en Hengelo, dan kunnen we voor eerstgenoemde stad concluderen dat de afwezigheid van een krachtig Nederlands niet-nationaalsocialistisch bestuur alsmede van morele leiders ofwel

[961] Schalkhaarders zijn politiemedewerkers die aan de door de bezetter opgerichte politieschool in Schalkhaar hun opleiding hebben gehad.

van een ‘society of enablement’ behoort tot de factoren die waarschijnlijk mede hebben geleid tot de rampzalige afloop van de Shoah in Groningen. Maar misschien nog van groter belang is het vroege tijdstip, 10 juli 1942, geweest waarop veel slachtoffers uit Groningen zijn gedeporteerd, iets wat noch door kerkelijke noch burgerlijke overheden of personen viel te verhinderen. Evenmin is de deportatie, in februari 1943, van 189 medewerkers van de Groningse Joodse Raad het openbaar bestuur toe te rekenen.

Voor de Enschedese Joden was het optreden van belang van een anti-Duitse politiecommissaris naast een zwak optredende burgemeester – maar niet collaborerend zoals Reymer – die overigens tot augustus 1944 aanbleef. In Hengelo was er sprake van én een burgemeester én een politiecommissaris die fel tegen het nationaalsocialisme gekant waren. Na hun ontslag bleek het politiekorps in die stad deels bereidwillig om met de bezetter mee te werken.

Omdat in beide Twentse steden de bevolking al op 13 en 14 september 1941 gewaarschuwd was door de razzia die de bezetter toen organiseerde, was men daar vroeg gealarmeerd over de vernietigingsplannen. In elk geval geldt voor beide steden dat de houding van verantwoordelijke bestuurders en politiefunctionarissen tot halverwege de oorlog van groot belang geweest zal zijn. Voor Hengelo valt nog te wijzen op de rol van predikant Overduin en zijn verzetsgroep, als getuige daarvan dat kerkelijke inzet voor de Joden daar niet ontbrak.

Viel er in Roermond voor de Joodse burgers tijdens de jaren ’40-’45 weinig steun te verwachten van de zijde van het openbaar bestuur, ook het bisdom Roermond heeft, ondanks alle inzet en verzet van kerkelijke bestuurders en geestelijken, niet kunnen voorkomen dat de overlevingskansen van Joden in Roermond en Midden-Limburg uiteindelijk gering bleken te zijn. Dat werd na 1945 schrijnend duidelijk.

II.6 Geen toekomst in Roermond

II.6.1 Terugkeer

De terugkeer van Joodse overlevenden in Nederland na de Duitse nederlaag is voor hen vaak een bittere teleurstelling geworden.[962] In het door de oorlog zwaar beschadigde Nederland kregen Joden die terugkeerden uit de kampen vaak geen hartelijk welkom en evenmin begrip voor het onvoorstelbare leed dat zij hadden doorstaan. Bovendien was van de jarenlang door de nazi's aangewakkerde Jodenhaat na de bevrijding veel blijven hangen, terwijl het Nederlandse regeringsbeleid om geen onderscheid meer te maken tussen Joden en niet-Joden misschien wel goed bedoeld was, maar in de praktijk negatief uitwerkte. Dat bemoeilijkte de opvang van de Joodse slachtoffers in die zin dat zij weinig of geen begrip ontmoetten bij hun terugkeer naar het vaderland. Bovendien was er een totaal gebrek aan kennis van hetgeen de Joden overkomen was en bestond er nauwelijks interesse in het tragische lot dat velen had getroffen.[963]

Ook in Limburg had men direct na de oorlog nauwelijks benul van wat de Joodse medeburgers hadden meegemaakt. In de omvangrijke herdenkingsuitgave *Limburg 1940-1945* die in 1946 verscheen, werd aan het lot van de Limburgse Joden slechts één volzin gewijd: 'Aangezien het aantal in Limburg gevestigde of ook ondergedoken Joden niet zo groot is geweest, heeft men van het drama van "het oude volk" hier niet zoveel gemerkt als in ons Noorden.'[964] Dit terwijl van de van oorsprong in Limburg woonachtige Joden en Sinti en van de in deze provincie ondergedoken Joden, er circa 1200 slachtoffers waren te betreuren. Nog in 1940 hadden er ruim 1550 Joden in Limburg gewoond.[965]

In Roermond heeft de terugkeer van concentratiekampgevangenen geen bijzondere aandacht gekregen. Zeker is dat een aantal van hen via de IJzeren Rijn het grensstation Vlodrop en daarna Roermond heeft bereikt. Exacte gegevens hierover ontbreken.[966] Van enige opvang daar, behalve de noodzakelijke medische, veiligheids- en douanecontroles en invulling van inlichtingenformulieren, was geen sprake, terwijl het Rode Kruis afwezig was. Afdoende middelen om verder te kunnen reizen werden niet verstrekt. Op het station Maastricht kwamen in die tijd maar liefst 271 treinen aan met circa

---

[962] Wallet, 'Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland', 409-412 en 420-425. Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 282-295.
[963] Zie hiervoor: De Haan*, Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*.
[964] Kemp, 'Limburg in de oorlogsjaren', 15,
[965] Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 350-356; Pluymen, *Vergeten leidt tot ballingschap*, 41.
[966] Op 11 juni 1945 arriveerde bijvoorbeeld via deze verbinding in Roermond een viertal Joden uit Auschwitz en het Silezisch werkkamp Liebau. Met dank aan Leon Kaufmann voor het ter beschikking stellen van deze gegevens. Zie ook Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 276 en 279.

360.000 repatrianten, oorspronkelijk afkomstig uit Nederland, België en Frankrijk.

Grote problemen ontstonden over kwesties als de terugkeer van Joodse kinderen naar hun ouders, teruggave aan de rechtmatige Joodse eigenaren van achtergelaten of tijdelijk in bewaring gegeven waardevolle zaken, over genaaste woningen en rechtsherstel. Van de eerste kwestie zijn er in Roermond geen voorbeelden. Ouders en pleegouders maakten vaak de verstandige afspraak de kinderen eerst te laten wennen aan hun lang afwezige ouder(s).[967] Elders zijn de emoties daarover jarenlang hoog opgelopen, getuige de kwesties van de verdwijning van Anneke Beekman en Rebecca Meljado, beiden kinderen van Amsterdamse Joden.[968] De pleegouders hadden een zodanige band met deze aan hen toevertrouwde Joodse kinderen opgebouwd dat zij weigerden aan teruggave van de kinderen mee te werken. In beide gevallen waren de ouders van de kinderen omgekomen. Onder de titel 'Geschonden Rechtsorde, de zaak-Anneke Beekman en de Aartsbisschop-coadjutor' riep de staatsrechtgeleerde en groot kenner van de parlementaire geschiedenis dr. E. van Raalte in het weekblad *Vrij Nederland* zelfs op tot strafvervolging.[969] Die zou gericht moeten zijn 'tegen hen die zich in dezen hebben schuldig gemaakt aan het misdrijf dat neerkomt op kinderroof (…)'. Hij doelde daarbij in het bijzonder op de toenmalige coadjutor, de latere kardinaal B.J. Alfrink, die had betoogd dat het inmiddels dertienjarige meisje uit vrije wil bij haar pleegouders verbleef.[970] Met alle verschillen die er zijn tussen de wederwaardigheden van Anneke Beekman en die van Edgardo Mortara, kwam het in deze beide gevallen neer op het opzettelijk onttrekken van minderjarigen aan het wettelijk gezag.[971]

Rechtsherstel ten aanzien van gestolen of verduisterde vermogensbestanddelen bleek een tijdrovende zaak. Ook in Roermond werden Joodse overlevenden hiermee geconfronteerd. Sallie Goudsmit en zijn neef Jules moesten als vennoten van de firma L. Goudsmit & Zonen tot 1950/1951 wachten, voordat zij het vermogen, de bedrijfspanden, op eigen naam terugkregen.

De familie Bromberg trof op 22 juni bij haar terugkeer nog steeds andere bewoners aan in haar oude woning aan de Bisschop Drehmannsstraat 9. Het gezin dat in hun oude huis woonde, was niet van plan te vertrekken. Richard

---

[967] Mondelinge mededelingen van Emmy Goudsmit-Cardozo, Gerda Agsteribbe-Goudsmit en Lieke Hirsch-Hiegentlich.
[968] De (katholieke) Roermondse advocaat mr. Frans Nederveen was als raadsman betrokken bij de belangenbehartiging van de zussen Van Moorst die Anneke Beekman verborgen hielden.
[969] *Vrij Nederland*, 03.04.1954.
[970] *Witboek. De verdwijning van Anneke Beekman en Rebecca Meljado*, 101-105. Zie ook: Fishman, 'The Anneke Beekman Affair and the Dutch News Media', 3-24 en De Haan, *Na de ondergang*, 69-71.
[971] Rebecca Meljado is dankzij politie-ingrijpen in 1954 uiteindelijk teruggebracht onder het door de rechter voor haar aangewezen ouderlijk gezag.

Bromberg sr. was zo verzwakt dat hij zes maanden lang in het Roermondse ziekenhuis verpleegd moest worden. Zijn vrouw Lucie werd daar vier maanden verpleegd en hun zoon drie maanden.

Uiteindelijk heeft de familie Bromberg eerst in het Louisapension onderdak moeten zoeken voordat hun woning weer ter beschikking kwam. Hun oorspronkelijke huisraad was tijdens de oorlog door de politie uitvoerig beschreven. Op last van politiecommandant Roselle was bij hun laatste arrestatie alles afgevoerd. Slechts een beperkt deel daarvan is aan hen teruggegeven. Richard Bromberg sr. werd wel direct hersteld in zijn functie van voorzitter van de Raad van Beroep en het Ambtenarengerecht.

Erich en Carola Marx-Basnizki, die beiden Bergen-Belsen overleefden en evenals de familie Bromberg de dramatische treinreis naar Tröbitz meemaakten, arriveerden uitgeput en ziek in Roermond. Daar werden zij door waarnemend burgemeester René Höppener en diens echtgenote Thea opgevangen en in hun huis ondergebracht.[972] Via Höppeners bemiddeling kregen zij huisvesting in een pand aan de Swalmerstraat. De dankbaarheid voor die opvang bleek bij het overlijden van Carola Marx in 1993. Zij legateerde *ƒ* 200.000,- aan de stad Roermond voor de probleemjeugd van alle gezindten.

Andere slachtoffers en gewezen onderduikers hebben moeten onderhandelen of vechten om een deel van hun oude spullen terug te krijgen. Enkele sporen daarvan zijn in het Roermondse politiearchief terug te vinden. Zo bleek de familie Hermans, woonachtig op het adres Robert Regoutstraat 48, enig meubilair te hebben gekocht van de vorige bewoner van dit huurhuis. Dat was een Duitse onderofficier geweest die zich de woning toegeëigend had, nadat de voorafgaande Joodse huurder had moeten onderduiken. Na bemiddeling door de hoofdagent van politie Lenssen werd er een regeling getroffen.

Met H. Jambroers aan de Venloseweg werd eveneens een regeling getroffen. Hij had van de *Treuhandgesellschaft* de mangel uit de strijkinrichting van Siegfried en Hélène Winter-Cahn gekocht. Daarop aangesproken door de politie trof hij een regeling met Hélène Winter.

Relatief veel spullen van de vluchteling Bernhard Wolf, die had gewoond in het pand Zwartbroekstraat 30, waren bij zijn overburen en voormalige werkgever de slager A. Ramakers terechtgekomen. Naast bestek, kleding en meubilair waren dat onder andere elf ringen, twee dameshorloges en twee dasspelden. Brieven van de advocaat van de erfgenamen, *Rechtsanwalt* Rosenthal in Stuttgart, hadden niet tot afgifte geleid. Daaraan zou alleen ‘onder voorwaarden’ worden meegewerkt.[973]

---

[972] GAR, nr. 2008, Archief van de Politieke Opsporingsdienst afd. Roermond, inv.nr. 38.
[973] GAR, nr. 2003, Archief gemeentepolitie te Roermond 1945-1994 inv.nr. 293.

Deze drie kwesties lijken bagatellen. Maar het zijn in de kern kwesties van principiële aard. Telkens moest de hulp van de politie worden ingeroepen. De slachtoffers of hun erfgenamen hebben vermoedelijk moeten betalen om hun eigen spullen terug te krijgen.[974]

Voor de staatlozen onder de overlevenden was er na de bevrijding de onaangename en harde verrassing dat zij, als gewezen Duitse onderdanen, gezien werden als 'personen van een vijandelijke staat'. In de praktijk is de gemeente Roermond uiterst behulpzaam geweest bij het verstrekken van reispapieren aan deze slachtoffers. Uit de daarvoor noodzakelijke aanvraagformulieren valt af te leiden dat Hélène Winter-Cahn eind januari 1946 naar Duitsland wenste te gaan om haar 'door Duitschers ontvoerde moeder' te gaan zoeken. De bittere werkelijkheid van de Shoah kon zij toen kennelijk nog niet aanvaarden. Dat blijkt ook uit het feit dat zij in diezelfde periode nog steeds aangaf dat haar man Siegfried Winter in leven was.[975] Dit terwijl hij al op 8 januari 1944 in Auschwitz was vermoord. Het schokkende bericht daarover moest haar nog bereiken.[976] De advertenties in het *NIW* uit die periode maken duidelijk hoezeer velen nog lang de hoop gekoesterd hebben dat hun familie of vrienden zouden terugkeren.

Van de kleine groep overlevenden wilden enkelen maar al te graag Europa verlaten. Ruth Isaac uit Kalkar, Flora Baer-Salomon en Gedula Blumenzweig-Grunwald, weduwe van Cees Hiegentlich, met haar beide zonen: allen wensten zij naar de Verenigde Staten te emigreren. Adolf Gabel verzocht papieren omdat hij naar Palestina wilde gaan. Kurt Nathan en zijn moeder Auguste Nathan-Cohn vertrokken, zoals eerder is vermeld, naar Argentinië. René Goedhart, zoon van de hotelhouder Sylvain, eigenaar van het 'Jodenhotel' Wilhelmina, vertrok in 1948 naar Australië.

Rosel Schöngross, weduwe van de geëxecuteerde Max Behretz, maakte de keuze om naar Brits Palestina te gaan. Daar trouwde zij met David Wasserman. De uit dat huwelijk geboren zoon Avinoam kreeg als tweede voornaam Max. Nog jarenlang werd Rosel Schöngross hardnekkig achtervolgd door de Staat der Nederlanden die terugbetaling wenste van het bedrag groot ƒ1.026,46. Dat geld was haar in Zwitserland door het consulaat verstrekt voor dringend noodzakelijke kleding na haar geslaagde vlucht samen met haar schoonzuster Elsa Cardozo-Behretz. Omdat zij amper het hoofd boven water kon houden, was

---

[974] Verwezen wordt naar de omvangrijke studies van Gerard Aalders, *ROOF. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* en *BEROOID*, *De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945.*

[975] GAR, nr. 1006, Archief van de gemeentesecretarie Roermond 1934-1959, inv.nr. 1281.

[976] Voor haar vermoorde familie, haar ouders, haar man en broers en andere familieleden heeft Hélène Winter-Cahn op de Joodse begraafplaats van het in Duitsland gelegen Waldniel in 1965 een monument laten plaatsen. Manten, 'Juden in Schwalmtal'156-157.

zij niet in staat die schuld te voldoen. Van jaar op jaar werd zij telkens opnieuw door de Staat aangesproken om te betalen.

Pas in 1961 besloot het ministerie van Binnenlandse Zaken geheel af te zien van incasso. Een jaar daarvoor, in mei 1960, was de wereld in beroering geraakt, toen de massamoordenaar Adolf Eichmann in Argentinië was opgepakt door de Israëlische geheime dienst. Die arrestatie en het strafproces in Jeruzalem hebben bijzonder veel publicitaire aandacht gekregen. Over de hele wereld begon men zich te realiseren wat de werkelijke omvang en de ernst van de Shoah waren geweest. In Nederland was kort daarvoor de Tv-serie *De Bezetting* (1960-1965) van Lou de Jong gestart. Die verandering in de publieke opinie zal mogelijk mede de oorzaak zijn geweest van het gewijzigde standpunt van het ministerie.[977]

II.6.2 Geen groei

De al genoemde brief van 14 augustus 1946 van Sallie Goudsmit gericht aan de gemeentearchivaris van Roermond is een toonbeeld van de verwarring die er na de bevrijding onder Joden heerste. Een goed zicht op het totaal aantal Joden die er bij de aanvang van de oorlog in de stad waren, had hij niet meer. De chaos die na 10 mei 1940 was ontstaan en waarschijnlijk ook de heftige emoties na vijf vervolgingsjaren maakten het hem onmogelijk een exacte opgave te verstrekken. Maar duidelijk is dat er enige tijd na de bevrijding weer ongeveer dertig Joden tot zijn gemeente behoorden. Velen van de overlevenden bleven hopen, vaak tegen beter weten in, op terugkeer van geliefden, familie en vrienden.

Naast deze onzekerheden waren er ook twijfels aan het eigen Joodse geloof. Er kwamen bij Sallie Goudsmit opzeggingen binnen, soms vanwege overgang naar het katholieke geloof, soms vanwege een oriëntatie op de koran. Weer een ander liet kortweg weten niet meer bij de Joodse gemeente betrokken te willen zijn. En nog weer een ander was kwaad over het optreden van de Joodse Raad in Roermond. Hélène Winter-Cahn verweet aan de Joodse Raad de begeleiding in november 1942 bij het deportatievertrek van haar man Friedrich.

Degenen die trouw aan de Joodse godsdienst bleven, koesterden de wens om spoedig weer een volwaardige functionaris voor de eredienst te krijgen. Direct na de bevrijding bleek dat opperrabbijn Heertjes had kunnen overleven na tijdig ondergedoken te zijn. Toch was zijn lot zwaar. Zijn dochter Hadassa was tijdens haar onderduik verraden. Dat had tot haar deportatie en dood geleid. Het verdriet daarover en over het droevige lot van zovelen van zijn geloofsgenoten heeft hem gebroken. Hij stierf in 1947. Een opvolger als opperrabbijn voor

[977] NA, nr. 2.04.77: Binnenlandse Zaken, Bureau Invordering (1942) 1945-1960 (1976), dossier 325 ‘Behretz-Schöngross’.

Brabant en Limburg is er nooit meer geweest. In Roermond verzocht het bestuur herhaaldelijk om de aanstelling van een *chazan.* Het inzicht dat de gemeente daar definitief te klein voor was geworden en ook zou blijven, moest nog komen. En dan was er ook nog de noodzaak om *minjan* te kunnen maken. Het tiental daarvoor benodigde volwassen mannen was vaak moeilijk bijeen te krijgen.

Als hoofd van de gemeente kreeg Sallie Goudsmit bijstand van Charles Straus als vicevoorzitter en Karl Lewin als penningmeester. Er kwam veel werk op Sallie af, omdat hij ook als secretaris optrad. Zo moesten bij het Nederlands Beheerinstituut saldi worden opgevraagd van de rekeningen van het Nederlands Israëlitisch Armbestuur, van de vereniging *Geesed Woëmmes*[978] (een vereniging voor hulpvereniging bij zieken en doden), van de vereniging *Esrath Nosjiem* (Hulp der Vrouwen) en van de Israëlitische gemeente zelf. Daar moest nog veel moeite voor worden gedaan, want het gehele archief van de Commissaris voor niet-commerciële vereenigingen en stichtingen zou verloren zijn gegaan. Banken waar mogelijk tegoeden aanwezig waren, moesten aangeschreven worden om er de beschikking over te krijgen. Ook speelde in Roermond het probleem van de ambtelijke belastingaanslagen. De Joodse gemeente kreeg die aanslagen voor de periode dat de synagoge door de bezetter geconfisqueerd was geweest.

Was de Joodse gemeente in Roermond in 1938 al klein met, afgezien van de vluchtelingen, ongeveer tachtig leden, na de oorlog keerde meer dan de helft van deze vanouds in de stad wonende groep niet terug. Van de 98 Joden die, naar men dacht, in 1940 inclusief de toegestroomde vluchtelingen in Roermond hadden gewoond, waren er enkele jaren na de bevrijding nog 24 over. Overigens waren er in werkelijkheid in het jaar 1941, zoals eerder vermeld 126 ‘voljoden’, dertien ‘halfjoden’ en twee ‘kwartjoden’ in Roermond geweest.[979] De Roermondse gemeente is daarna op den duur te klein geworden om zelfstandig te zijn. Sinds 1987 is er in de hele provincie nog slechts één Israëlitische gemeente. Die is gevestigd in Maastricht. In het jaar 2020 was het aantal in Roermond wonende leden, voor zover bekend, nihil.

Per saldo waren er in Roermond in 1948 nog maar vijf Joodse ondernemingen over: de Dassenfabriek Corona van Alexander Goedhart aan de Willem II-singel 80, de firma Levie Goudsmit en Zonen (Elgozo) aan de Brugstraat 5, de textielgroothandel Gego van Oscar Goudsmit aan de Neerstraat 45, de firma S. Hiegentlich en Zonen aan de Markt 27 met als vennoten Gedula Grunwald, weduwe van Cees Hiegentlich en inmiddels hertrouwd met Chaim

[978] Eerder *Gesed we’emes* genoemd.
[979] In 1941 werd niet op godsdienst geregistreerd, maar op al dan niet vermeende afkomst. Michman, *Pinkas*, 255 en 511.

Blumenzweig, samen met haar zwager J. van Zuiden, en tenslotte de firma D. Egger, Markt 8, met als beheerster mevrouw G. Sternfeld-Davidson.[980]

Enkele jaren later, in 1952, was het ledental van de Joodse gemeente gedaald naar 23. Die werden gevormd door de families Cardozo-Behretz (2), Goedhart-Gottschalk (2), Goudsmit-Prins (3), Goudsmit-Herz (5), Goudsmit-Lehmann (2), Marx-Basnizki (2), Polak-Neuman (2), Straus (2) en Wollheim-Baumfeld (3). Een enkele buitenshuis studerende zoon is hierbij niet meegeteld. Soms kwam er nog een kleine uitbreiding van het ledenaantal, maar meestal was dat slechts tijdelijk. Voorbeelden daarvan zijn een Amsterdamse jongen wiens ouders al naar Zuid-Amerika waren vertrokken of een Joods Hongaars gezin dat in 1956 na de Hongaarse Opstand tijdelijk in Roermond verbleef ter voorbereiding op hun emigratie naar Canada. Medio jaren vijftig vroegen J. Roeg en I. Silbernberg lid te mogen worden. Na verkregen toestemming van de opperrabbijn werden zij toegelaten. Later traden ook de heer en mevrouw Klein en nog enkele anderen toe. Rond 1980 traden Israel Olman, op dat moment nog actief commissaris van het Joods Nationaal Fonds, en zijn echtgenote toe.

De aanwas door geboorten bleef beperkt en was nooit genoeg om het sterftecijfer te compenseren. Tot teleurstelling van Sallie Goudsmit volhardde een drietal Joden in de stad definitief in de wens geen lid te zijn van zijn gemeente. Twee van hen waren katholiek geworden. Opmerkelijk zijn in 1947 en 1948 de pogingen geweest van een kleinzoon van Gustav Stern om zich in Roermond te vestigen. Zijn grootvader zou de Nederlandse nationaliteit hebben gehad en had rond het jaar 1900 als moutfabrikant in Roermond gewoond. Kennelijk heeft hij als Zwitser (hij woonde in Locarno) nooit een verblijfsvergunning kunnen krijgen.

II.6.3 Nieuwbouw van de synagoge en behoud van de begraafplaats

De oorlogsschade aan de synagoge was zo aanzienlijk dat er uiteindelijk besloten moest worden tot nieuwbouw. In de bouwtekeningen van de voor deze bouw geraadpleegde architect A. Oznowicz wordt nog gewag gemaakt van een restauratieplan, maar daarvan is vrijwel niets terug te vinden. De bijgebouwen, het schooltje en het mikwe, werden niet herbouwd en daarom bij de commerciële ruimten aan de straatzijde getrokken.[981] Het resultaat van de nieuwbouw is een kleine synagoge, mogelijk een van de kleinste ter wereld. Op 28 maart 1954 (23 Adar II 5714) vond de heropening plaats samen met de

[980] Volgens de website bevrijdingsportretten.nl/portret/chaim-blumenzweig/ trouwde Chaim Blumenzweig na de oorlog met Gedula Telza Grunwald. In september 1947 zou het echtpaar naar de Verenigde Staten vertrokken zijn samen met de twee zonen van Gedula. Chaim Blumenzweig nam daar de naam John Henry Blum aan.
[981] De bouwkosten waren in totaal *ƒ* 30.147. JHM, Commissie Oorlogsschade Rapporten, nr. 19 Roermond, brief architect Abraham Oznowicz d.d. 28.01.1955.

herdenking van het honderdjarig bestaan van de Roermondse gemeente. De dienst werd geleid door opperrabbijn Schuster uit Amsterdam en rabbijn Leonard Israëls uit Almelo. Hij was tot april 1943 als leraar werkzaam geweest in Roermond, voorafgaand aan zijn onderduik.[982]

Aanvang jaren zestig ontstond er grote onzekerheid over de toekomst van de twee Joodse begraafplaatsen die onderdeel zijn van het Oude Kerkhof nabij de Kapel in 't Zand. Eind jaren veertig had de stad een nieuwe algemene begraafplaats aangelegd nabij de Heinsbergerweg. In vervolg daarop waren plannen ontwikkeld om het oude uit 1784 stammende kerkhof geheel op te ruimen. Enkel de kapel waar de Roermondse bisschoppen begraven liggen, zou behouden blijven.[983]

Uit niets blijkt dat het gemeentebestuur zich destijds bewust was van de strenge voorschriften die verbieden om graven te verstoren. Naar de mening van burgemeester René Höppener moest de Joodse gemeente maar aantonen dat er enig algemeen verbindend voorschrift van de burgerlijke overheid en/of enige rechterlijke uitspraak bestond, inhoudend dat 'ten aanzien van de graven van Israëlieten een uitzondering is toegelaten op de (…) regeling van de wet op de lijkbezorging'.[984] Gelukkig zijn de voorschriften van die wet en de uit 1991 daterende nieuwe versie ervan een waarborg gebleken tegen sluiting van het Oude Kerkhof, waarvan de Joodse begraafplaats deel uitmaakt. De monumentale waarde van het gehele complex is inmiddels erkend en er vinden nog steeds begravingen plaats, ook op het Joodse gedeelte. Bovendien zijn alle muren rond de begraafplaats gerestaureerd. Het schrikbeeld van ruiming van de graven is verdwenen.

II.6.4 Joods religieus leven

Het archief van de bestuursperiode van Sallie Goudsmit getuigt van zijn voortdurende grote inzet voor een goede en volledige viering van de Joodse eredienst en van grote zorg voor de opvoeding van de Joodse kinderen in de eigen traditie. Waar de eigen gemeente zo klein was geworden, was samenwerking met de gemeente in Venlo en soms ook die in Maastricht geboden om regelmatig activiteiten te kunnen organiseren. Op 20 juli 1952 schreef Sallie Goudsmit aan het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) dat godsdienstoefeningen nog slechts plaats konden vinden op hoogtijddagen. Op *Jamiem Noraiem* (de benaming voor *Rosj Hasjana* en *Jom Kipoer*) gingen

[982] Een groot deel van de bezettingsjaren hebben rabbijn Israëls en zijn vrouw Julia Vomberg in onderduik doorgebracht bij de familie Smeets in Horn, Hoogstraat 21.
[983] Munnix, 'Het oude kerkhof raakt in verval', 35.
[984] GAR, nr. 4211, archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 6, brief d.d. 19.05.1960 Burgemeester en Wethouders Roermond.

enkelen daarom naar naburige plaatsen zoals Eindhoven of Den Bosch.[985] Een enkele keer per jaar was er een zionistische bijeenkomst. Hij schreef letterlijk: 'Van intensief Joods leven is dus hier ter plaatse geen sprake.' Om de vier kinderen die op dat moment qua leeftijd daarvoor in aanmerking kwamen het vereiste onderwijs te geven, moest in 1952 de godsdienstleraar S. Vorst uit Eindhoven komen.

De vraag om tijdelijk een *chazan* te vinden, bleef van jaar tot jaar spelen. In 1954 zei de persoon die voor *Jamiem Noraiem* ingehuurd was, alsnog af. In allerijl kon daarvoor J. Sajet uit Amsterdam geëngageerd worden. Hij zou de functies van *chazan* en *ba'al koureih* vervullen en ook op *Schewuoth* aanwezig zijn.[986] Maar in 1965 lukte het al niet meer de grote feestdagen in Roermond te organiseren en daarvoor iemand in te huren. Er waren bovendien ook nog maar weinig kinderen die in de eerste helft van de jaren zestig godsdienstonderwijs kregen. Soms waren het er twee, soms vier, nooit waren het er meer. Dat onderwijs werd in die tijd verzorgd door de leraar J. van Gelder uit Maastricht.

Telkens als er een religieuze bijeenkomst in de Roermondse synagoge was, verzorgde Sallie Goudsmit een verslag daarvan in het *NIW*. Een willekeurig voorbeeld hiervan is het bericht dat hij op 13 maart 1955 naar het *NIW* zond:

> 'Roermond. Jl. Maandagavond viel in onze kleine kehilla de hoge eer te beurt van het bezoek van Rabbijn Berlinger. Hoe geëerd deze geleerde spreker in deze omgeving is, bleek uit de zeer talrijke opkomst in onze sjoel. Niet alleen alle leden onzer gemeente waren aanwezig, doch ook zo goed als alle uit het naburige Venlo. Na het uitspreken van het Ma'ariew en het voorlezen der Megillah door de heer S.J. Wollheim werd een uur gepauzeerd, waarna een intiem samenzijn plaatshad. Onze toneelclub, die pas opgericht was, vertolkte op verdienstelijke wijze het Poeriemverhaal. Mej. Inge Lewis uit Venlo deed haar rol als koningin Esther in ieder opzicht eer aan. Vervolgens sprak de weleerw. zeergel. heer Berlinger over de betekenis van Poeriem en over de mitwoth slagmones en de Poerim Sudah. Zijn kernachtige woorden verhoogden ten zeerste de feeststemming.'[987]

---

[985] *Jamiem Noraiem*: ontzagwekkende dagen/de periode van tien dagen waarbinnen de *jamiem noraïem* vallen, te weten *Rosj Hasjana*: Joods Nieuwjaar en *Jom Kipoer*: Grote Verzoendag.
[986] GAR, nr. 4211, archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 3, brief d.d. 23.08.1954 aan de Joodse gemeente Venlo. *Ba'al koureih*: de persoon die de *Thora* zingt van de rol in een synagoge. *Schewuoth*: Wekenfeest, een voorjaarsfeest waarbij de ontvangst van de thora op de berg Sinai gevierd wordt.
[987] GAR, nr. 4211, archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 4. *Poerie*m, het Lotenfeest ter herinnering aan de redding uit het Perzische rijk dat wordt gevierd op 14 en 15 *Adar* (rond 1 maart). *Ma'ariew*: avondgebed. *Megillah*: het verhaal van Esther. *Mitwoth slagmones*: eetbare spijzen/geschenken die men elkaar op *Poeriem* toezendt. *Poerim Sudah*: maaltijd ter gelegenheid van *Poeriem*.

De gespannen internationale situatie rond Israël bleef ook voor de Roermondse Joden reden voor aanhoudende zorg. Daarom hield de gemeente op 15 januari 1956 een solidariteitsbijeenkomst met als spreker rabbijn Soetendorp, die naar zijn zeggen 'naar deze kleine kehilla was gekomen om iets over Israël en hare moeilijke positie te vertellen.' Het maakte veel indruk op de aanwezigen toen de spreker de situatie in Israël schilderde. Steeds had daarbij volgens hem gegolden dat 'Wie der Jude sich legt, legt er sich verkehrt' en 'der Jude muss verbrannt werden'. Deze gezegden waren helaas ook van toepassing op de jonge staat Israël. Soetendorp liet uitkomen, dat de staat Israël op zich zelf aangewezen was en dus ook op de Joden in de diaspora.[988]

De Roermondse synagoge heeft ook enkele familiehoogtepunten gekend. Zeker vijfmaal was er een huwelijksinzegening (*choepa*). De eerste *choepa* was in 1958 toen Gerda Goudsmit trouwde met David Agsteribbe. Ook was er nog enkele malen een *bar mitswa*.[989] Er is helaas geen registratie van deze evenementen bijgehouden, zodat de aantallen nog hoger zouden kunnen zijn.

II.6.5 De Limburgse katholieke pers en de Joden

Dat de nederlaag van het nazisme geen einde heeft gemaakt aan de plaag van het antisemitisme is algemeen bekend. Het toch al eerder bij een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking aanwezige latente antisemitisme was door de heftige nazipropaganda ongetwijfeld versterkt. Zuid-Limburg was nog maar nauwelijks bevrijd toen dr. M. Bruna in het *Limburgsch Dagblad* onder de titel 'Joden-problemen' schreef over 'een ras dat zich steeds min of meer van de overige bevolking blijft onderscheiden'.[990] Even verderop vervolgde hij, na suggesties over Joodse betrokkenheid bij zwarte handel of verrijking op andere 'min oorbare wijze', met de oproep:

> 'Geef aan onze Joodsche medeburgers volledig rechtsherstel. Voorkom evenwel dat ze in leidende posities – zoals in bestuurscolleges, in pers, film- en bankwezen – een macht gaan uitoefenen, die niet in verhouding staat tot hun aandeel in de bevolking.'

Hoewel Bruna daags daarna in diezelfde krant op zijn woorden terugkwam, waren zij een uiting van een nog stellig aanwezig anti-Joods gevoel. Enkele maanden later, Roermond was nog maar enkele dagen bevrijd, schreef hij in de *Maas- en Roerbode*:

---

[988] *De Joodsche Wachter*, 27.01.1956.
[989] Van der Bruggen, 'Joods leven in Roermond', 8-11.
[990] *Limburgsch dagblad*, 16.11.1944.

> Zoo is het – om een voorbeeld te noemen – zeker ongewenscht dat een Jood een functie bekleed, die hem grooten invloed geeft op de ontwikkeling der Jeugdbeweging in het Zuiden des lands, met zijn overwegend katholieke bevolking. In zoo'n geval dienen bepaalde personen zulk een functie eenvoudig niet te ambiëren.'[991]

Een paar dagen later bond hij in met een publicatie in de *Maas- & Roerbode*.[992] Daarin schreef hij nog wel over 'het historisch feit van een "vloek" die op het Joodsche volk rustte'. Dat artikel sloot hij af met de woorden dat wij 'bidden dat Christus' bloed als een doopsel van verlossing in het leven over het Joodsche volk moge neerkomen'.

In de publiciteit na 1945 speelde, meer nog dan in de vooroorlogse jaren, de strijd om de macht in het toenmalig Brits Palestina. Antizionistische gevoelens konden daardoor gemakkelijk samengaan met al dan niet latent antisemitisme. Bovendien waren er vanouds in Palestina christelijke vestigingen geweest, vooral kloosters en kerken. Die waren in handen van een veelvoud van christelijke denominaties. De katholieke kerk was daaronder prominent aanwezig. In de oorlog tussen Arabieren en Joden konden deze christelijke vestigingen lelijk klem komen zitten.

Dat leidde in de *Maas- en Roerbode* nogal eens tot gekleurde berichtgeving. Zo hanteerde de krant in 1948 de koptitel: 'Lot der Christenen in Palestina. Uiterst brutaal optreden van de strijdkrachten van Israel'.[993] In het artikel was sprake van 'strijdkrachten van Israël' en 'Joodse troepen' die katholiek religieus bezit zouden vernielen. De berichtgeving door deze krant had minder stellig en eenzijdig kunnen zijn, toch lijken de bewoordingen niet te getuigen van Jodenhaat. Juist in deze jaren van strijd voor de vestiging van de staat Israël was onpartijdigheid een gevoelige en moeizame zaak.

Ook publicaties in de plaatselijke krant over de noodzakelijke en gewenste bekering van Israël tot het christendom zullen een doorn in het oog van Sallie Goudsmit als leider van de Roermondse gemeente zijn geweest. Dat zal zeker het geval geweest zijn toen in de krant van 30 december 1947 de rechts-radicale Franse nationalist Charles Péguy en Léon Bloy werden aangehaald als voorvechters van een dergelijke bekering.[994] Een passage in dit op de voorpagina geplaatste artikel met de titel: 'De bekering van Israel' spreekt boekdelen:

---

[991] *Maas- en Roerbode*, 08.03.1945.
[992] Ibidem, 12.03.1945.
[993] Ibidem, 11.12.1948.
[994] Ibidem, 30.12.1947. Charles Péguy (1873-1914) was aanvankelijk aanhanger van het socialisme en een zogenaamde Dreyfusard, maar bekeerde zich later tot het eerder door hem verlaten katholicisme en werd een fel nationalist en oorlogsfanaticus. Hij vond veel aanhang bij de Action Française.

> ‘En bij de jaarwisseling, nu het nieuwe zich aankondigt in een bloedrode morgenstond en generaals en maarschalken hun met ridderorden beladen borsten van zelfgenoegzaamheid doen zwellen, nu heeft het misschien wel enige zin om even aandacht te wijden aan sommige vertegenwoordigers van dit oude Israël, wiens lot in zo’n nauw verband wordt gebracht met het einde der wereld, gevreesd in een kosmisch drama veroorzaakt door atoombom en wereldconflicten.’

Later schreef deze krant over de strijd van de Hongaarse communistische partij tegen de katholieke kerk: ‘Het jaar 1948 loopt ten einde, nog enkele weken heeft Rakosi en zijn Joods-Russische lotgenoten om zijn bedreiging ten uitvoer te brengen.’[995]

Voor Sallie Goudsmit waren zulke publicaties stenen des aanstoots. Regelmatig deed hij zijn beklag bij de opperrabbijn of bij de hoofdredacteur van het *NIW*, J. Melkman. Op zijn vele klachten bij de hoofdredacteur van de *Maas- en Roerbode*, Manus Bresser, kreeg hij telkens nul op het rekest. Uiteindelijk kwam het eind december 1948 tot een gesprek van Goudsmit met Bresser. Het onderwerp waren de publicaties in de krant met een weinig vriendelijke teneur ten opzichte van Joden. Bij het horen van de bezwaren van Goudsmit ontstak Bresser in woede. ‘Als wij meenden dat zijn krant een anti-Joodse of anti-Israëlische actie voerde, was ons onderhoud overbodig’, zo gaf Goudsmit de woorden van Bresser later aan Melkman weer. Uiteindelijk verklaarde de hoofdredacteur zich bereid een rapport van het *NIW* over uitingen van katholieke zijde jegens Joden en Israël in ontvangst te nemen.[996] Sallie stelde hem daarom documentatie met de Israëlische visie ter hand.

Pas maanden later retourneerde Bresser de documentatie. Zijn reactie was:

> ‘Nu de oorlogsfase in Palestina voorbij is, lijkt het mij niet urgent terloops nog eens op de onderhavige kwestie terug te komen. Trouwens eenvoudig ligt de hele kwestie, geloof ik, ook niet. Aan een stroom van tegenstrijdige berichten heeft het in de internationale pers niet ontbroken, het vraagstuk van de heilige plaatsen is nu in een nieuw stadium terecht gekomen.’[997]

Eerst na het vertrek van Bresser bij de krant kwam er een einde aan de aanhoudende animositeit jegens Israël en de Joden. In 1952 trad Eep Hoogenstraaten aan als hoofdredacteur. Vrij snel daarna werd hij geconfronteerd met een *faux pas* van zijn Brusselse correspondent. Die had een verslag geschreven over een zaak van de Antwerpse rechtbank. Er was sprake geweest van oplichting waarbij zowel de dader als het slachtoffer Jood waren met als

---

[995] *Maas- en Roerbode*, 27.11.1948. Er staat in het krantenbericht: ‘rotgenoten’.
[996] GAR, nr. 4211 archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr.1, brief van Sallie Goudsmit aan J. Melkman d.d. 09.01.1949.
[997] Ibidem, inv.nr. 2.

titel: ‘Aron en de dollars en arme Levi kreeg niets!’. Het artikel bevatte ook een pijnlijke verwijzing naar ‘het concentratiekamp’. Hoogenstraaten schreef hierover een uitvoerige brief aan Sallie Goudsmit.[998] Tot zijn grote spijt had de krant het bericht in kwestie gepubliceerd. Er zou met grote behoedzaamheid voortaan op worden toegezien dat ‘zo iets zich nog ooit zal herhalen’. Ook vroeg hij om een persoonlijk gesprek bij Sallie Goudsmit thuis.[999]

Hoogenstraaten was een principieel man. Al op 10 mei 1940 had hij als journalist bij de krant ontslag genomen, omdat hij in een door Duitsers bezet land geen journalistiek werk wilde verrichten. Vanaf 13 juli 1942 tot 13 november 1943 werd hij gegijzeld in het kleinseminarie Beekvliet in Sint Michielsgestel en later in het internaat De Ruwenberg in die plaats. In zijn interviews met Henri Poels had hij laten blijken een uitgesproken tegenstander van het nationaalsocialisme te zijn.[1000]

De geciteerde krantenberichten getuigen van het voortleven van oude vooroordelen en mogelijk ook van antizionisme. De kwalificatie antisemitisme – zoals dat in de tweede helft van de voorafgaande eeuw en daarna tot medio jaren dertig gangbaar was – gaat te ver. Toch zijn de Limburgse Joden ook in latere tijden altijd argwanend en ontevreden gebleven over de berichtgeving in de provinciale pers. In 1983 schreef de journalist Arie Kuiper een opiniebijdrage in het *NIW*. Hij verhaalde daarin van een door hem in Roermond verzorgde lezing voor Limburgse Joden. ‘Niemand had een goed woord over voor de manier waarop door *De Limburger* [de krant waarin de *Maas- en Roerbode* is opgegaan, HvdB] over de situatie in het Midden-Oosten werd geschreven.’[1001]

II.6.6 Relatie met de katholieke kerk

Op lokaal niveau werden de relaties met de katholieke kerk aanzienlijk verbeterd. Bij jubilea van de bisschop en bij uitreiking van onderscheidingen verzorgde Sallie Goudsmit als voorzitter vriendelijk geformuleerde felicitaties. Zo bedankte bisschop coadjutor Toon Hansen hem bij brief van 15 april 1955 voor de gelukwens die hij bij zijn zilveren priesterjubileum had ontvangen en reageerde als volgt:

> ‘Ik zie daarin een blijk van waardering en wellicht ook van erkentelijkheid welke ik met hoogachting en dankbaarheid beantwoord. Als ik van dankbaarheid spreek, dan denk ik aan het grote geestesgoed en

[998] *Maas- en Roerbode*, 28.11.1952..
[999] GAR, nr. 4211, archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 2.
[1000] Van der Bruggen, ‘Cees Dosker’, 96 en 104.
[1001] *NIW*, 03.06.1983. *De Limburger*, later ook genaamd *Dagblad De Limburger*, is het fusieresultaat van de kranten *De Nieuwe Limburger*, *Maas- en Roerbode*, *Dagblad voor Noord-Limburg* en *Limburgs Dagblad*.

> vroomheidsleven dat wij Christenen erfden van het uitverkoren volk der Joden.'[1002]

Toon en strekking van deze bisschoppelijke brief verschilden hemelsbreed van de uitlatingen van Hansens negentiende-eeuwse voorganger, bisschop Paredis.

De interne ontwikkelingen van katholieke kerk tijdens en na het Tweede Vaticaanse Concilie zullen in Roermond voor de relatie tussen beide geloofsgemeenschappen geen grote gevolgen hebben gehad. Die ontwikkelingen zijn wel van groot belang geweest voor de verhouding tussen de katholieke kerk en het Joodse volk in het algemeen. Met de verklaring *Nostra Aetate* uit 1965, door de toenmalige hoogleraar dogmatiek en dogmageschiedenis en latere paus Joseph Ratzinger gekenschetst als 'Een nieuwe bladzijde in het boek van de wederzijdse relaties', heeft de katholieke kerk de substitutietheologie verworpen.[1003] Daarmee verdween formeel na bijna tweeduizend jaar deze theologie die in de Inleiding van dit proefschrift 'de mogelijk ernstigste denkfout uit de wereldgeschiedenis' is genoemd. *Nostra Aetate* was een gevolg van het 'aggiornamento', de vernieuwings- en moderniseringsdrang binnen de katholieke kerk waarbij oude leerstellingen werden aangepast aan de moderne tijd. De wens tot verbetering van de relatie met het Joodse volk is een van de eerste en meest verstrekkende besluiten van het concilie geweest.

Daar is het echter niet bij gebleven. In 1974 publiceerde de Commissie voor de Religieuze Betrekkingen met de Joden haar eerste officiële document, getiteld *Richtlijnen en suggesties voor de toepassing van de Concilieverklaring "Nostra aetate"*.[1004] In dit document lag de focus op het leren kennen van het Jodendom, het uiten van de grote waardering die het christendom heeft voor het Jodendom en het benadrukken van het belang voor de kerk van een dialoog met de Joden.

Tien jaar later publiceerde dezelfde commissie het rapport *Over de juiste presentatie van de joden en het Jodendom in prediking en catechese binnen de Rooms-Katholieke Kerk.*[1005] Het kenmerkt zich door een theologisch-exegetisch oriëntatie en reflecteert op de relatie tussen het Oude en het Nieuwe Testament en de Joodse wortels van het christelijke geloof.

[1002] GAR, nr. 4211, Archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 3.
[1003] Verklaring d.d. 28.11.1965 van het Tweede Vaticaans Concilie. Zie: www.rkdocumenten.nl. Het citaat 'Een nieuwe bladzijde in het boek van de wederzijdse relaties' is uit J. Ratzinger, *Die letzte Sitzungsperiode des Konzils* (Keulen 1966) 68.
[1004] Commissie voor de Religieuze Betrekkingen met de Joden, *Richtlijnen en suggesties voor de toepassing van de Concilieverklaring 'Nostra aetate'* d.d. 01.12.1974, zie: Zie: www.rkdocumenten.nl.
[1005] Idem, Over de juiste presentatie van de joden en het Jodendom in prediking en catechese binnen de Rooms-Katholieke Kerk d.d. 24.06.1985, zie: Zie: www.rkdocumenten.nl.

Een grote stap op de weg naar verbetering van de relaties werd daarna door de kerk in 1998 gezet met het rapport *Wij herinneren ons: een beschouwing over de Shoah* van de genoemde commissie onder het gezag van paus Johannes Paulus II.[1006] In dit document veroordeelde het Vaticaan de genocide van de Joden door de nazi's en deed het een oproep tot berouw aan alle katholieken voor de fouten en ontrouw uit het verleden. Het bevatte het een aansporing om 'het bewustzijn van de Hebreeuwse wortels van het geloof te vernieuwen'. Daarbij werd onderscheid werd gemaakt tussen het 'anti-judaïsme' van de kerk als religieuze leer en het moorddadige antisemitisme van nazi-Duitsland. Dat had 'wortels buiten het christendom'.

Aan de positieve reacties op deze vergaande stap werden veelal een kritische noot of gevoelens van teleurstelling verbonden. Die hadden onder andere betrekking op de afwezigheid van kritiek op het optreden van Pius XII tijdens de Shoah en van een erkenning dat de anti-joodse leerstellingen van de kerk een omgeving hadden gecreëerd waarin het dodelijk antisemitisme kon ontstaan en zich verspreiden.[1007]

In 2001 heeft de Pauselijke Bijbelcommissie in haar document *Het Joodse volk en zijn heilige geschriften in de christelijke Bijbel* het belang van het gezag van de Joodse heilige geschriften voor het Nieuwe Testament erkend.[1008] In dat document, dat expliciet gewijd is aan de joods-katholieke dialoog, is het anti-judaïsme teruggebracht tot een 'meningsverschil'. Het is de vraag of daarmee 'de lucht gezuiverd' is.[1009]

Vijftig jaar na het verschijnen van *Nostra Aetate* publiceerde de meergenoemde commissie opnieuw een rapport, genaamd *Want God kent geen berouw over zijn genadegaven of zijn roeping (Rom. 11, 29)*.[1010] Het is een reflectie op theologische vraagstukken aangaande katholiek-joodse relaties.

Deze reeks van documenten en de daarin geformuleerde uitspraken maken duidelijk dat de katholieke kerk aanhoudend tracht de relatie met de Joden te verbeteren. Toch blijft de vraag of verklaringen als *Nostra aetate*, het document *Wij herinneren ons* uit 1998, waarin de kerk schuld belijdt over haar passieve

---

[1006] Idem, Rapport d.d. 16.03.1998. Zie: www.rkdocumenten.nl.
[1007] *The New York Times*, 29.03.1998 met een citaat van rabbijn A.J. Rudin, directeur interreligieuze zaken van het American Jewish Committee.
[1008] Rapport Pauselijke Bijbelcommissie, d.d. 24.05.2001, dat expliciet gewijd is aan de joods-katholieke dialoog, zie: www.rkkerk.nl.
[1009] Het bevat onder andere deze tekst: 'Het Nieuwe Testament spreekt dus tegelijk uit, verbonden te zijn met de openbaring van het Oude Testament, en het oneens te zijn met de Synagoge. Deze onenigheid kan niet bestempeld worden als 'anti-judaïsme' want het betreft een verschillende geloofsovertuiging; dit verschil is bron van godsdienstige twistgesprekken tussen twee groepen mensen die in het Oude Testament dezelfde grondslag vinden voor hun geloof, maar vervolgens uiteengaan over de manier waarop de verdere ontwikkeling van dat geloof moet worden opgevat. Hoe groot dit meningsverschil ook moge zijn, toch betekent het absoluut niet dat men vijandig tegenover elkaar zou staan.' Zie: www.rkkerk.nl.
[1010] Commissie voor de Religieuze Betrekkingen met de Joden, *Want God kent geen berouw over zijn genadegaven of zijn roeping (Rom. 11, 29)* d.d. 10.12.2015. Zie: www.rkdocumenten.nl.

houding jegens de Joden tijdens de oorlog, en de andere verklaringen als afdoende gelden om de medeverantwoordelijkheid aan te geven van de leiding van de katholieke kerk voor wat er in de oorlogsjaren en daaraan voorafgaand is gebeurd? De antwoorden op die vraag lopen uiteen. Een historicus als David Kertzer maar ook anderen blijven beklemtonen dat het de katholieke kerk aan te rekenen is dat zij met haar eeuwenlange anti-judaïstische traditie meegewerkt heeft aan een klimaat waarin een rabiaat antisemitisme kon ontstaan.[1011] In dat kader blijft ook het in 1967 gestarte en niet beëindigde proces tot zaligverklaring van Pius XII een geschilpunt.

Een andere vraag is of, en zo ja, in welke mate, dergelijke kerkelijke verklaringen van katholieke zijde van invloed zijn geweest op de verstandhouding met de Joodse gemeenschap. Hebben zulke schuldigverklaringen vanuit Rome er in Roermond en Midden-Limburg ertoe bijgedragen dat het geringe overgebleven deel van de Joodse burgers zich eindelijk enigermate gehoord voelde? Wellicht hadden zij er dankzij bisschop Lemmens, 'Oom Leo' en tal van andere geestelijken die zich voor hen hadden ingezet, iets minder behoefte aan dan Joden elders in ons land, zo die behoefte al bestond.

II.6.7 Nasleep van de Shoah

Op 18 maart 1946 verhoorde de Politieke Opsporingsdienst voor Midden-Limburg in Roermond Jacob Schol, de laatste Nederlandse commandant van Kamp Westerbork.[1012] Hij was op dat moment werkzaam in de plaatselijke Ernst Casimirkazerne als kapitein en commandant van het Centraal Vrijwilligerskamp I. Kennelijk was er sinds de bevrijding niet eerder acht op hem geslagen. In het uitvoerige proces-verbaal verklaarde hij na de capitulatie in mei 1940 door secretaris-generaal Tenkink van Justitie te zijn benoemd. Schol was in functie gebleven tot zijn ontslag eind 1942. Hij was 'politiek betrouwbaar, scherp antinazi en anti-Duits' volgens de auteur van een gedenkboek over Westerbork.[1013] Het proces-verbaal leverde geen belastende feiten op.

Interessant zijn de daarin opgenomen getuigenverklaringen van twee Joodse Roermondenaren die in dat kamp hadden verbleven en de Shoah hadden overleefd. Dat waren de hiervoor al vaker genoemde Richard Bromberg sr. en de uit Duitsland gevluchte Adolf Gabel. Bromberg was, sprekend over zijn eerste verblijf in het kamp in augustus 1942, resoluut in zijn verklaring: Schol had in

[1011] Kertzer, *The Popes against the Jews*, 17, met zijn opmerking over het einde van een lange weg naar de fysieke eliminering van de Europese Joden en zijn stelling dat 'dit een weg was die de katholieke kerk had helpen aanleggen'.
[1012] GAR, nr. 2008, Archief van Politieke Opsporingsdienst afd. Roermond, inv.nr 166.
[1013] Van der Veen, *Westerbork 1939-1945. Het verhaal van 1939-1945*, 18.

het kamp absoluut niets te vertellen, voor zover hij wist. Bij een gesprek met prof. E.M. Meijers – Bromberg en Meijers lagen beiden op dat moment in de ziekenbarak – had Schol in hun aanwezigheid gezegd: 'Professor, ik weet zelf niet wat ik eigenlijk hier moet doen'.[1014] Bromberg had niets ten nadele van Schol gehoord. Adolf Gabel was minder positief. Hij verweet Schol onder andere zijn opvliegendheid, de invoering van een militaire organisatie met dagelijkse appèls, het strenge nieuwe kampreglement, de invoering van censuur en de bestraffing van vermeende overtredingen. Voor zover bekend is er naar aanleiding van het proces-verbaal geen strafvervolging van Schol geweest.

Veel brieven in het archief hebben betrekking op de afwikkeling van schadekwesties van de gemeente zelf. Van tijd tot tijd is er ook correspondentie over persoonlijke aangelegenheden die rechtstreeks aan de Shoah gerelateerd waren of over de vervolging van oorlogsmisdadigers. Enkele daarvan zijn:

- Jeanette Passmann-Vogelsang was tijdens haar vlucht in België gearresteerd. Daarom werd er door de Stichting Bewindvoering Afwezigen en Onbeheerde Nalatenschappen in Amsterdam in november 1948 geïnformeerd naar de gegevens van haar erfgenamen. Dit in verband met een mogelijke vordering op de *Brüsseler Treuhandgesellschaft* in Brussel.[1015]
- Op 28 juni 1952 bevestigde Sallie Goudsmit dat Etty Hirschberg-Kriegsman, geboren in Visnitz (Bukowina Roemenie) op 15 juli 1896, vanuit Auschwitz aan het einde van de maand mei 1945 ernstig ziek in het Sint Laurentiusziekenhuis in Roermond was opgenomen en verpleegd.[1016]
- In Roermond moet in 1944 ook een zekere Martha Lewitsky ondergedoken hebben gezeten. De vraag was om daar nadere gegevens over te verstrekken.[1017]
- In juli 1957 werd een bevestiging verzonden dat Grete Goudsmit-Herz tijdens de oorlog gedwongen was geweest een Jodenster te dragen.[1018]
- Advocatenkantoor Sendburg und Jürβ uit Mönchengladbach vroeg aanvang 1958 een bevestiging te sturen dat Erwin Strauss en Elisabeth Mayer die in Roermond woonden aan Jesuïtenstraat 9, lid waren van de Joodse gemeente en de Jodenster hadden moeten dragen. Erwin Strauss was op 19 augustus 1943 tot niet-Jood verklaard. Na de oorlog waren zij overigens niet teruggekeerd in de Roermondse Joodse gemeenschap.[1019]

[1014] De Leidse hoogleraar prof. E.M. Meijers was een beroemd Nederlands rechtsgeleerde en is de grondlegger van het huidige Burgerlijk Wetboek.
[1015] GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 1.
[1016] Ibidem, inv.nr. 2
[1017] Ibidem, inv.nr. 2
[1018] Ibidem, inv.nr. 5 Het betrof een verzoek in het kader van het 'Bundesgesetz zur Entschädigung für Opfer nationalsozialistischer Verfolgung' (BEG).
[1019] GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 5.

- Vanaf 1960 raakten de gemeenteleden ook betrokken bij de protestbetogingen tegen vrijlating van de in de gevangenis van Breda opgesloten oorlogsmisdadigers, ‘de drie van Breda’.[1020]

In de jaren zeventig was er een harde en late confrontatie met het gruwelijke verleden toen in Roermond de strafzaak tegen de oorlogsmisdadiger Loyen plaatsvond.[1021] In augustus 1976 werd Lambertus Johannes Loyen in het dorp Horn gearresteerd. Als zoon van een Nederlandse vader was hij in Duitsland opgegroeid en had hij daar gewoond. Eenmaal lid van de Waffen-SS was hij bewaker geweest in een kamp nabij Bobruisk in Wit-Rusland. Het was geen vernietigingskamp, maar het parool was er volgens de verdachte dat: ‘De Joden uitgeroeid moesten worden; dat het er niet toe deed hoe dat gebeurde, als ze maar uitgeroeid werden; dat de wijze waarop aan hem en andere SS’ers in het kamp werd overgelaten.’ Van de 1400 à 1500 Joden die er gevangen hadden gezeten, overleefden er slechts 91 dat kamp. Een vervolgverblijf in het concentratiekamp Lublin in Polen had tot gevolg dat van deze laatste groep nog maar enkelen in leven bleven.

De berechting van Loyen diende voor de Bijzondere Strafkamer van de Roermondse Rechtbank. Loyens brute en beestachtige optreden kwam tijdens de behandeling uitgebreid aan de orde. De verdachte verklaarde dat hij zo had opgetreden ‘niet uit boosheid of in een opwelling’, maar ‘omdat het Joden waren’. Het gaat te ver om hier de gruwelijke details uit de tenlastelegging te herhalen. In de publiciteit rond het strafproces werden die destijds in de media uitvoerig beschreven. Loyen werd na een lang proces door de rechtbank op 14 december 1976 tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld voor het merendeel van de hem ten laste gelegde misdaden. Kort na zijn veroordeling ontsnapte hij uit de Rijkspsychiatrische inrichting in Eindhoven, waar hij toen verbleef, en wierp zich voor een aanstormende trein, met de dood als gevolg.[1022]

[1020] Ibidem, inv.nr. 6.
[1021] Het dramatische en gruwelijke verhaal van de misdaden van Loyen is beschreven in Hamans, *De beul van Bobruisk*.
[1022] Fangman, ‘De strafzaak tegen de oorlogsmisdadiger Loyen’, 229-235.

II.6.8 Een Liberaal Joodse gemeente

Liberale Joodse gemeenten waren er in Limburg tot globaal de jaren zestig van de vorige eeuw niet te vinden. Die waren er slechts in het westen van het land.[1023] Aan het begin van de jaren zestig werd er in de vergadering van het ressort Limburg voor het eerst gesproken over liberalen.[1024] Het waren Venlose Joden die voor een meer liberale opstelling ijverden. Hun voorstellen werden niet algemeen aanvaard. Eerder kregen zij het verwijt dat die zouden leiden tot verdere verdeeldheid onder de leden. Binnen de in de loop der jaren al zo klein geworden groep van Limburgse Joden zou dit onvermijdelijk leiden tot een afsplitsing.

Toch werd in 1968 de Liberaal Joodse Gemeente Venlo opgericht. De meerderheid van de 35 leden van de bestaande gemeente in die stad trad toe tot deze nieuwe gemeente. Een belangrijk motief voor hen was het besluit van het NIK om de Venlose gemeente op te heffen en deze bij Eindhoven of Roermond te voegen.[1025] Ondanks de weerzin van de orthodox georiënteerde Limburgse gemeenten kwam er tussen beide groeperingen overleg. Op 22 november 1968 vond in Venlo een gesprek plaats met vertegenwoordigers van de 'liberalen'. Tot degenen die zich als liberaal wensten af te scheiden, behoorde een lid wiens vrouw en kinderen naar de orthodoxe leer niet als Joden konden worden beschouwd.

De liberalen benadrukten dat zij dezelfde hoogtepunten uit het Joodse leven kenden, zoals *berith-milah* (besnijdenis), *bar mitswa*, *choepa* en begrafenis. Zij wilden nauw samenwerken met de orthodoxen bij het geven van Joodse lessen. De liberale gemeente zou voor belangstellenden van beide denominaties lessen Ivriet en *Oelpan* (een intensieve cursus Modern-Hebreeuws) organiseren. Daarvoor vroegen zij subsidie aan de orthodoxe gemeente Venlo. Deze laatste zou zich dan beperken tot halachische punten, dus de vragen of iets strijdig is met de leerregels uit de *Thora*, de *Talmoed* of latere rabbijnse wetsopvattingen.

De samenwerking en vooral de subsidieverlening leidden tot heftige reacties. Het Nederlands-Israëlietisch Kerkgenootschap schreef op 1 mei 1969 een brief ondertekend door I. Dasberg en B.W. de Jongh namens de Permanente Commissie van dat genootschap:

> 'Wij achten dit [subsidieverlening aan de Liberale gemeente, HvdB] onbestaanbaar, volledig in strijd met de principes van ons Kerkgenootschap en van zijn reglementen, totaal onverenigbaar met de

[1023] Michman, *Het Liberale Jodendom*, 11-34.
[1024] GAR, nr. 4211 Archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 7, Verslag Ressortale vergadering d.d. 14.05.1961.
[1025] *Trouw*, 06.12.1968.

> taken van de tot ons Kerkgenootschap behorende Joodse Gemeenten, alsook in strijd met de bedoelingen, waarmee de gelden, waaruit door u is besloten een dergelijke subsidie toe te staan, zijn bijeengebracht. (…) Wij moeten dan ook ten stelligste protesteren tegen een dergelijk besluit en wij dringen er met de meeste klem op aan dit niet tot uitvoering te brengen.'

Ook in de ressortvergadering van de Limburgse Joodse gemeenten van 6 mei 1969 kwam het tot een heftige woordenwisseling over deze subsidiëring. Namens Maastricht en Roermond stelde Isidore Goudsmit, op dat moment voorzitter in Roermond, dat deze scheiding en splitsing tot een totale ondergang van de kleine Joodse gemeenten konden leiden. De meerderheid van de gemeenten in Limburg keurde daarna de subsidiëring af. Desondanks werd het subsidiebedrag korte tijd later overgemaakt, zoals blijkt uit een dankbrief van de Liberaal Joodse Gemeente Venlo van 21 mei 1969.

Het geschil over de tegenover liberalen in te nemen houding bleef in Venlo 'voortzieken'. Binnen het bestuur van de oorspronkelijke Israëlitische Gemeente Venlo was samenwerking daardoor niet meer mogelijk. Het laatst overgebleven bestuurslid vroeg bij brief van 25 december 1971 aan het bestuur van de Israëlitische Hoofdsynagoge in Maastricht om 'de gemeente Venlo over te nemen'. Enkele jaren later waren er nog negentien Joden geregistreerd als lid van deze gemeente.[1026] Volgens een publicatie in het *Dagblad voor Noord-Limburg* van 21 mei 1970 is de Liberaal Joodse Gemeente Venlo daarna opgegaan in de Liberaal Joodse Gemeente Eindhoven en Limburg. Inmiddels is er de Liberaal Joodse Gemeente Brabant (*Aree Hanegev*) die gevestigd is in Tilburg, daar een eigen synagoge heeft en zich richt op belangstellenden uit de Zuidelijke Nederlanden.[1027]

II.6.9 De herdenking kwam pas laat op gang

Vanaf het einde van de Tweede wereldoorlog zijn in Roermond de slachtoffers, ook de Joodse, herdacht. Van jaar tot jaar werden de namen van al degen die op de slachtofferlijst voorkwamen, voorgelezen. Jarenlang volstond men met het noemen van een twintigtal Joodse slachtoffers. De namen van de overigen zouden, zo werd dan gezegd, niet bekend of te traceren zijn. Dit terwijl in de eigen archieven documentatie daarover afdoende aanwezig was. Die omissie is in 2005 verholpen bij de publicatie van uitgebreide slachtofferlijsten.[1028] In de Roermondse geschiedschrijving was tot dat moment ook weinig of geen

---

[1026] De gegevens over de ontwikkeling van het Joods leven in Venlo zijn ontleend aan GAV, nr. 125, Archief Nederlands Israëlitische Gemeente Venlo, inv.nrs. 7, 8, 10 en 13.
[1027] In het *Brabants Dagblad* van 14.03.2016 kwam de synagoge van deze gemeente in de publiciteit omdat deze beschermd moest worden met scheermesprikkeldraad.
[1028] Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond 1940-1945', 20-51.

aandacht aan het lot van de Joodse Roermondenaren tijdens de bezetting besteed. Er zijn enkele mogelijke factoren te noemen voor dat gebrek aan aandacht tijdens de eerste jaren na de bevrijding. Te denken valt aan de grote verwoestingen van de stad tijdens de laatste zes maanden van de oorlog, de deportatie van ongeveer 3000 mannen naar Duitsland op 30 december 1944 en de evacuatie van de bevolking naar Noord-Nederland.[1029] Maar uiteindelijk komt dat gebrek aan aandacht in Roermond overeen met het algemene patroon in Nederland van afwezigheid van betrokkenheid bij het leed van de Joden. De historicus De Haan stelt dat na 1945 de kloof tussen Joden en niet-Joden zo groot was dat het voor de vervolgingsslachtoffers veelal vergeefse moeite was te proberen de wijze van omgang met hun ongeluk te beïnvloeden.[1030] Zijn stelling gaat ook op voor Roermond, waar het zestig jaar heeft moeten duren voordat de moord op de eigen Joodse stadsbewoners volledig in kaart werd gebracht.

Het blijft daarom knagen dat de herdenking van de omgekomen Joodse stadgenoten in Roermond niet eerder en intensiever tot stand is gekomen. De kans om overlevenden bij te staan, om hen te helpen hun herinneringen breed op schrift te laten zetten en hen erover te laten vertellen, is daarmee ook verloren gegaan.[1031]

De Israëlitische gemeente Roermond zelf heeft in al die jaren slechts eenmaal, op 4 mei 1955, een officiële herdenkingsdienst in de synagoge gehouden. Godsdienstleraar Dasberg, op dat moment woonachtig in Israël, verzorgde deze dienst. Toenmalig burgemeester Robert Geuljans van Roermond werd ervoor uitgenodigd. In de jaren daarna was de Roermondse gemeente te klein geworden voor het organiseren van een officiële herdenking.

II.6.10 Geen toekomst

Om aan te geven hoe klein de Joodse gemeenten in Limburg waren geworden, volgen hier de cijfers per 1 januari 1963: Maastricht 101, Venlo 43, Heerlen 40, Roermond 22 en Valkenburg 8, in totaal 214.[1032] Binnen een eeuw tijd was de Joodse bevolking in Limburg geslonken tot anderhalf maal de grootte van de toenmalige negentiende-eeuwse Roermondse kille. Maar van jaar tot jaar waren er steeds minder Joden in Limburg, een niet te stuiten ontwikkeling. In Roermond waren in 1968 nog achttien Joden, inclusief kinderen.

[1029] Zie hiervoor Beckers, ‘Gemengde gevoelens bij de bevrijding van Roermond, 12-59’.
[1030] De Haan, *Na de ondergang*, 229.
[1031] De enige uitzondering hierop is een door Yvonne de Vries te Roermond omstreeks 1990 op geluidsband vastgelegd interview met Elsa Cardozo-Behretz, zuster van de hiervoor genoemde Max Behretz.
[1032] GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 7, Verslag Ressortale vergadering d.d. 17.02.1963.

In 1971 waren dat er zestien. Na de samenvoeging van de Limburgse gemeenten in 1987 waren er twee jaar later in het gehele ressort Limburg nog 106 Joden.[1033] In 2018, zoals al eerder genoemd, verliet het laatste lid van de oorspronkelijke Joodse gemeenschap Roermond.

De leiding van de Roermondse gemeente werd na de dood van Sallie Goudsmit in 1966 overgenomen door zijn neef Oscar. Dat is maar voor korte duur geweest, want twee jaar later, in 1968, overleed hij. Zijn zoon Isidore volgde hem op. Het secretariaat en de verslaggeving werd sinds de dood van Sallie verzorgd door diens weduwe Recha Lehmann. Helaas is haar privé-archief na haar dood grotendeels weggegooid. Gelukkig is wel de omvangrijke collectie brieven bewaard gebleven die zij en haar man Sallie na de bevrijding ontvingen van Joden die, vaak door toedoen van hen beiden, de oorlog overleefd hadden en ook van andere betrokkenen zoals de meergenoemde politieman Hans van Mierlo, redder van vele Joden.[1034]

Veel archiefbescheiden van de laatste periode van het zelfstandig bestaan van de Roermondse gemeente zijn niet bewaard gebleven. Aan de hand van de spaarzame archiefdocumenten van de Venlose Joodse gemeente en de berichtgeving in het *NIW* is toch nog een en ander te reconstrueren. Daaruit valt te concluderen dat al medio jaren zestig de Heerlense gemeente niet meer bereid was om aan de landelijke organisatie nog bij te dragen en daarom buitengesloten dreigde te worden. Toch bleef er elders optimisme over de toekomst. De pas opgerichte liberale Venlose gemeente stuurde in 1969 een uitnodiging om deel te nemen aan haar programma. Dat had als bijzonder onderdeel een bijeenkomst met de van oorsprong Duitse, maar op dat moment in Engeland woonachtige rabbijn Henri Brandt die op 30 mei van dat jaar een lezing zou houden over het onderwerp ‘Er is een Joodse toekomst in Europa’.

In een volgende ressortvergadering van 21 maart 1971 kwam het hoge woord eruit: was het niet beter de gemeenten van Maastricht, Roermond en Venlo (althans het orthodoxe deel daarvan) samen te voegen? De hoofdsynagoge in Maastricht zou dan de enige vestiging worden. Enkele bestuurders riepen ter vergadering op om met de liberale gemeente te gaan samenwerken, want ‘men heeft toch ondervonden dat de splitsing onze zaak heeft verzwakt’. Dat er in diezelfde vergadering onvoldoende belangstelling was voor het organiseren van een *Seideravond*, onderstreepte deze stelling nog eens nadrukkelijk.[1035] Op 27 april 1972 kwamen de vertegenwoordigers van

[1033] Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 288.
[1034] Deze collectie, bestaande uit meerdere ordners, is in het bezit van de auteur en zal te gelegener tijd gedeponeerd worden bij een archiefinstelling.
[1035] *Seider* is de herdenking van de uittocht uit Egypte op de beide eerste Pesachavonden. Hierbij wordt de *haggada* gelezen, wat verbonden is met verschillende symbolische gebruiken. *Haggada* is het verhaal van Pesach.

Maastricht, Roermond en Venlo overeen dat alleen de Joodse gemeente in Maastricht nog in staat was om *sjoel*diensten te organiseren en bijeenkomsten te houden alsmede *bar mitswa's*, *choepa's* en begrafenissen te organiseren. Bovendien was er in de synagoge in die stad een recreatiezaal en had de hoofdsynagoge een eigen *chazan*, in die tijd J. van Gelder.

In februari 1986 besloten de nog resterende Joodse orthodoxe gemeenten in Limburg, althans datgene wat er, zoals in Venlo, nog van over was, om te fuseren. De fusie was uiteindelijk op 1 oktober 1987 een feit.[1036] Na die fusie van Heerlen, Maastricht, Roermond en Venlo bleef er enkel nog de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Limburg met haar synagoge in Maastricht.[1037] Toch ontstonden er korte tijd na deze fusie nog ernstige problemen. Die waren van dezelfde aard als de Venlose kwestie uit de jaren zestig. Het ging om de vraag of gemengd gehuwde Joden bestuurder konden zijn. Via gemengd gehuwde echtparen zou ook het probleem van de 'vaderjood' aan de orde kunnen komen.[1038] Het geschil speelde hoog op, zo hoog zelfs dat het gehele nog maar pasbenoemde fusiebestuur in mei 1988 zich gedwongen zag af te treden.

Het geschil beroerde de gehele orthodox-Joodse wereld in Nederland. Opperrabbijn A. Onderwijzer van Amsterdam noemde het gemengde huwelijk 'een vreselijke misdaad tegenover het Jodendom'. De Roermondse vertegenwoordiger in het fusiebestuur, Isidore Goudsmit, dreigde na het aftreden van het bestuur zelfs met beëindiging van de financiële deelname van Roermond. Maar uit het feit dat enkele jaren later toch gemengd gehuwde Joden tot het bestuur van de NIHS Limburg behoorden, kan afgeleid worden dat die onenigheid bijgelegd is.

In het jaar 2020 is de NIHS Limburg een actieve maar kleine gemeente. De indruk is dat de leden hoofdzakelijk in en om Maastricht woonachtig zijn. Bij de 75ste Auschwitz-herdenking gaf de NIHS het gedenkschrift *Vergeten leidt tot ballingschap* uit. Het bevat de namen van alle slachtoffers van de Jodenvervolging in Limburg, 1127 in getal.[1039]

[1036] *NIW*, 09.10.1987.

[1037] Michman, *Pinkas*, 422, 512. De Joodse gemeente Sittard was al in 1947 opgeheven en bij de Maastrichtse gemeente gevoegd. In datzelfde jaar werd ook de Joodse gemeente Gennep opgeheven en bij die van Venlo gevoegd.

[1038] Vaderjood: een kind geboren uit een relatie van een Joodse man met een niet-Joodse moeder.

[1039] Pluymen, *Vergeten leidt tot ballingschap*. Elke inventarisatie van de gevolgen van de Jodenvervolging bevat onvermijdelijk kleine fouten. Zo zijn in de opsomming van de Roermondse slachtoffers in dit gedenkschrift ook negen personen opgenomen die een natuurlijke dood tijdens WO II zijn gestorven. Ook worden er drie slachtoffers in vermeld die geen band met Roermond of Midden-Limburg hebben. Ten slotte zijn bij uit Duitsland afkomstige slachtoffers de door het nazibewind voorgeschreven voornamen 'Israël' en 'Sara' vermeld.

II.6.11 Conclusie

Met groot doorzettingsvermogen slaagden de Roermondse Joden, ondanks de enorme verliezen die zij tijdens WO II hadden geleden, erin hun synagoge na de oorlog weer op te bouwen, zodat zij hun eigen eredienst weer konden vieren. Vanaf hun terugkeer in de maatschappij was voor hen echter de bittere werkelijkheid dat zij, zoals overal elders in de mediene, nog maar gering in aantal waren. Een groot deel van de overlevenden wilde niet langer in Nederland blijven. Op enig moment moesten ook de overblijvers erkennen dat hun gemeenschap te klein was geworden, te klein om functionarissen zoals een *chazan* aan te trekken en om *minjan* te maken. Het werd langzaam maar zeker duidelijk dat groei in de toekomst niet waarschijnlijk was.

Ook al was hun aantal nog maar gering, in de hen omringende maatschappij bleven anti-Joodse ressentimenten aanwezig. Dit laatste laat onverlet dat de verstandhouding met name met de katholieke kerk aanzienlijk was verbeterd. Een strijdpunt bleef vaak de verhouding met de nieuwe staat Israël, het voormalige Brits Palestina.

Terwijl de groep Limburgse Joden, naar mate de tijd verstreek, steeds kleiner werd, kwam er ook meer verdeeldheid. De plannen om in Venlo een liberaal joodse gemeente op te richten, werkten als een splijtzwam. Die verdeeldheid leidde tot verdere versplintering. Uiteindelijk verschoof alle Joods leven geheel naar Maastricht en deels naar Eindhoven, later Tilburg.

Sinds de fusie van de nog bestaande gemeenten in Limburg op 1 oktober 1987 bestaat er nog slechts de Israëlitische Hoofdsynagoge Limburg in Maastricht. De Roermondse synagoge wordt sindsdien niet langer als zodanig gebruikt. Het beheer van het gebouw en de inventaris is opgedragen aan de Stichting Rura te Roermond. Sinds 2007 staat op het voorterrein een monument gemaakt door de Joodse kunstenaar Appie Drielsma ter herdenking van de met Roermond verbonden slachtoffers.

Slotbeschouwing

Als we aan het slot van de dissertatie een antwoord proberen te geven op de centrale vraag van deze studie naar de betekenis van de houding van de sterk door het christendom bepaalde omgeving voor de positie en status van de Joden in Roermond en Midden-Limburg vanaf de late middeleeuwen tot aan de late 20ste eeuw, dan verdienen daarbij de volgende zaken speciale aandacht:

Allereerst valt te wijzen op de cruciale betekenis van de besluiten die van overheidswege in het jaar 1796 zijn genomen waarbij aan de Joden in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden gelijke burgerrechten werden verleend. Het belang daarvan is in het algemeen zeer groot geweest, zeker ook voor de Joden in Roermond en Midden-Limburg. Vandaar dat dit jaar als een scharnierpunt kan worden gezien in het diachrone perspectief dat in deze studie wordt gehanteerd en de opzet ervan bepaalt.

Het jaar 1796 is ook in een ander opzicht van groot belang. Zoals we hebben gezien is onze kennis van de middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis van de Joden in de bestudeerde regio beperkt. Dit gegeven maakt het minder eenvoudig om al te stellige conclusies te verbinden aan de invloed die kerk en staat in die eeuwen ten aanzien van de positie van de Joden in dit gebied hebben geoefend. Wel is duidelijk dat van meet af aan positie en status van Joodse inwoners altijd afhankelijk waren van een samenspel van wereldlijke en kerkelijke heersers. Vanaf het zojuist genoemde jaartal beschikken we over regelmatige en veel duidelijker verslaggeving in overheidsregisters en kranten waardoor het beeld van de Joodse samenleving veel duidelijker is geworden.

Zo hebben we geconstateerd dat, hoe fragmentarisch de berichten over Joodse aanwezigheid in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd ook mogen zijn, de kerk zich in die tijd gewoonlijk geroepen voelde om actief op te treden tegen Joden die in deze contreien woonden en dat zij niet naliet om tot vervolging over te gaan. Maar, zo is gebleken, daarin stond de kerk niet alleen. Iedere keer wanneer het tot vervolging van Joden kwam, lijkt dat in samenspel met wereldlijke heersers te zijn gebeurd. De opeenvolgende hertogen van Gelre, althans enkelen van hen, hebben de sterke verdenking op zich geladen daarbij direct betrokken te zijn geweest.

Geconstateerd moet worden dat de houding tegenover Joodse inwoners in die allereerste periode niet anders is geweest dan die in het nabije Rijnland en het overige deel van Gelre. Wel blijkt dat ondanks krachtige oproepen van kerkelijke zijde tot deelneming aan de kruistochten, er toch ook lokale kerkelijke leiders waren die poogden Joden tegen het daaruit voortkomend geweld te beschermen.

In de zestiende en zeventiende eeuw werden Joden door de staat, lees het Habsburgse gezag, uit Roermond geweerd. Maar zij die de staat representeerden, waren onlosmakelijk verbonden met de kerk en haar theologie. Daarvan getuigt het optreden van katholieke vorsten als Karel V en Filips II die het hun dure plicht achtten kerk en geloof te beschermen. Het vestigingsverbod dat zij aan Joden oplegden, bleef meer dan 200 jaar van kracht, uiteindelijk tot aan het moment van de Franse veroveringen in 1794. Dit was overigens ook het geval in veel andere steden in de Nederlanden.

Roermond en Midden-Limburg waren geen uitzondering op deze regel, afgezien van zeer kleine en vaak tijdelijke vestigingen van Joden in plaatsen als Thorn en Maasniel (Dalenbroek). Het was de staat die nauwlettend toezag op strikte naleving van het vestigingsverbod. Deze bevinding komt geheel overeen met de conclusie van Cluse dat de toekomst voor Joden in deze tijd slechts was gelegen in een leven in vereenzaming op het platteland, veelal met verlies van identiteit. Met andere woorden, op basis van de beschikbare bronnen biedt deze vroege periode een wisselend, veelal negatief, beeld.

Wat de periode van de late middeleeuwen tot ongeveer 1800 tevens overvloedig laat zien – en dat is een tweede gevolgtrekking die uit dit onderzoek voortvloeit – is de grote betekenis van de geografische positie van de stad Roermond en haar omgeving voor de wijze waarop men de Joden in deze stad en regio bejegende. Het is deze geografische dimensie die bepalend was voor de politieke en bestuurlijke kaders waarmee lokale en provinciale autoriteiten te maken kregen. De ligging van de bestudeerde regio in de Zuidelijke Nederlanden, grenzend aan gebieden die wij nu kennen als Duitse en Belgische territoria, maakt dat zij een eigen geschiedenis kent die op verschillende niveaus duidelijk afweek van ontwikkelingen in de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Om slechts een voorbeeld te noemen: Roermond en omgeving kregen te maken met de politiek-bestuurlijke besluitvorming van de verlichte Jozef II, wat direct consequenties had voor de houding van de burgerlijke overheid in Roermond en Midden-Limburg ten aanzien van toelating van Joden. Niet dat men in Roermond klakkeloos gehoorzaamde aan wat de vorst verordineerde. Want Jozef II mocht dan in zijn edicten vrijheid van godsdienst proclameren, het stadsbestuur van Roermond bleef hardnekkig protesteren tegen de komst van Joden in zijn midden.

Niettemin zagen we dat het provinciebestuur van Oostenrijks Gelderland in Roermond, in een advies aan de regering in Brussel, tot de uitspraak kwam om Joden tot de stad toe te laten, uit overwegingen van medemenselijkheid.

Geen enkel ander regionaal bestuur in de Zuidelijke Nederlanden bleek in die tijd, twee jaar vóór de Franse Revolutie, bereid een soortgelijke uitspraak te doen, eerder wenste men het tegendeel. Pijnlijk is wel te constateren dat men ook in Roermond niet tot een positief advies over toelating kon besluiten. Toch is Roermond met deze uit 1788 daterende bestuurlijke opvatting over te betrachten menselijkheid uniek in de Oostenrijkse Nederlanden.

In de derde plaats springt de machtspositie van de rooms-katholieke kerk in het oog die zij in de regio vanaf het midden van de negentiende eeuw wist te veroveren. Voor het bisdom Roermond was daarbij een hoofdrol weggelegd. De kerk nam vrijwel het gehele onderwijs over, kreeg grote macht over de Limburgse pers en ging de politiek steeds meer beïnvloeden. Er ontstond in Roermond en omgeving een grote vrijwel het gehele maatschappelijk leven omvattende katholieke zuil. Dit katholieke streven naar een machtspositie bleek ook gevolgen te hebben voor de houding van leden van die zuil tegenover de Joodse bevolking.

Typerend voor de kerk als geheel in deze tijd was het sterk opbloeiende reactionair conservatisme dat tot uitdrukking kwam in verschijnselen als ultramontanisme, integralisme en mogelijk ook in meer extreemrechtse delen van de latere beweging *Renouveau catholique*. Dit kerkelijk-politieke conservatisme liet zich ook uit over het Jodendom en over Joodse burgers, gewoonlijk in antisemitische zin. We stelden vast dat het traditionele anti-judaïsme in het bisdom Roermond aan het einde van de negentiende eeuw ontaardde in een steeds heftiger antisemitisme. Wat het integralisme aangaat, vallen er lijnen te ontwaren naar het fascisme dat na de Eerste Wereldoorlog opkwam. Het is veelzeggend dat velen van deze reactionair conservatieven later openlijk fascist of nationaalsocialist zijn geworden.

Ten vierde, als er een veld is waarop zich dit kerkelijk-politiek conservatisme in Roermond en Midden-Limburg in de tweede helft van de negentiende en de vroege twintigste eeuw manifesteerde is het wel de journalistiek, en dat is een vierde kenmerkende zaak. Het was ontegenzeggelijk de klerikale pers, doordrenkt als zij was van reactionaire en antisemitische opvattingen, die in deze regio de mentaliteit van het lezerspubliek bepaalde. De rol en invloed van behoudende, antisemitisch getoonzette katholieke kranten, gevoegd bij die van andere antisemitische brochures en literatuur, kan moeilijk worden onderschat.

Daarbij oriënteerden de lokale kerkelijke journalisten zich op de internationale pers. Zo namen Roermondse journalisten herhaaldelijk uit

katholieke Italiaanse en Franse kranten sensationele maar valse berichten over waarin sprake was van vermeende rituele moorden, hostieschending en verraad. Waar men het in Roermond en Midden-Limburg vrijwel altijd met slechts één – meestal klerikaal georiënteerde – krant moesten doen, mogen we gerust aannemen dat al deze publicaties hebben bijgedragen tot de vorming van de mentaliteit van het lezerspubliek in de regio. In die krant werden hun artikelen voorgeschoteld over vermeend kindermisbruik, hostieschending, godsmoord en verraad met als dieptepunt de publiciteit over de Dreyfuskwestie. Hier is onmiskenbaar sprake van 'retorische manifestaties' van anti-judaïsme en van antisemitisme, zoals expliciet verwoord door de International Holocaust Remembrance Alliance in haar definitie van antisemitisme. De leidende rol van de katholieke kerk in deze ontwikkeling valt niet te betwijfelen.

In dat licht bezien oordelen Poorthuis en Salemink in hun indrukwekkende studie *Een donkere spiegel* wellicht wat te mild over de invloed van de dag – en weekbladpers op dit punt.[1040] Zo speelde antisemitisme naar hun oordeel in een familieblad als de *Katholieke Illustratie* op het alledaagse niveau geen grote rol. Maar wordt aldus de grote invloed van de kerk op de verspreiding van het nieuws in het algemeen via de door haar voor haar gelovigen uitgegeven kranten niet enigszins miskend, juist waar de meeste burgers op één dag- of weekblad waren aangewezen? Een onderzoek van kranten die in andere bisdommen onder de paraplu van hun bisschoppen verschenen, zou waarschijnlijk hooguit enkele verschillen in de toonzetting van antisemitische felheid aan kunnen tonen. Zonder verder diepgaand onderzoek kan van de landelijke bladen kan zeker *De Maasbode* als een van de meest antisemitisch georiënteerde kranten worden aangewezen, terwijl *Het Centrum* van Schaepman de gunstige uitzondering geweest zal zijn. Dit is het 'structureel ijzig antisemitisch klimaat' dat volgens Ramakers in Nederland in de tweede helft van de negentiende maar ook nog in de eerste jaren van de daaropvolgende eeuw aanwezig was.

Vanaf de verdrijving in 1815 van het Franse regime heeft het Vaticaan een zware rol en leidende betrokkenheid bij antisemitische publicitaire acties gehad. De huldiging door het Vaticaan, nog in de twintigste eeuw, van priesters die ten nauwste betrokken waren bij de uitgave van misschien wel het meest verwerpelijke antisemitische drukwerk ooit, de *Protocollen van de wijzen van Sion*, blijft een schokkend feit. Het is die betrokkenheid van het Vaticaan bij dergelijke journalistiek van antisemitische signatuur die door onder anderen Kertzer aan de kaak is gesteld. De stelling van Poorthuis en Salemink dat er in de laatste decennia van de negentiende eeuw een felle vorm van katholiek

[1040] Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 799.

antisemitisme bestond die gevoed werd door buitenlandse bronnen, is op zichzelf juist, maar zuiverder zou het zijn om hier te spreken van buitenlandse én Vaticaanse bronnen.

Wat de waardering van de integralistische beweging en de cultus rond Léon Bloy aangaat, luidt de conclusie dat er in de latere negentiende en vroege twintigste eeuw sprake was van een nauw verband tussen beide. Met deze constatering wordt enigszins afgeweken van het algemene oordeel van auteurs als Poorthuis en Salemink die het integralisme niet direct wensen te identificeren met de charismatische beweging van het *Renouveau catholique*. Op al deze punten komen de bevindingen voor Roermond en Midden-Limburg het meest overeen met de visie van Ramakers. Bloy wordt door Ramakers gekenschetst als integralist bij uitstek en een extreem conservatieve auteur die het tot zijn levenswerk rekende katholieken wakker te schudden uit hun zelfgenoegzame lauwheid. Katholieke jongeren die zich presenteerden als een katholieke herstelbeweging, konden op zijn ideeën teruggrijpen en die combineren met hun kritiek op het kapitalisme en de in hun ogen falende democratie.

Op de vijfde plaats is het interessant om vast te stellen dat juist in diezelfde periode van de latere negentiende eeuw de Joodse gemeenschap in Roermond zich meer dan ooit tevoren een eigen sociale en culturele plaats in de stedelijke gemeenschap had verworven. Sinds de eerste definitieve vestiging in 1817, uitvloeisel van het verkrijgen van burgerrechten, was sprake van een snelle groei van de Joodse bevolking in deze regio. Zij hadden zelfs een eigen ‘zuil’, hoe klein ook. De Joodse gemeenschap kon zich weliswaar geen omvangrijke eigen organisaties veroorloven, maar had wel een instelling van Joods armbestuur en instellingen voor specifieke doelen en noden. Ontegenzeggelijk was voorts sprake van een toenemende integratie bij culturele en sportorganisaties alsook bij allerlei stedelijke activiteiten.

Duidelijk is dat er geen eenduidig beeld van het leven van Joden in Roermond te schilderen is. Binnen die kleine maar rijk geschakeerde gemeenschap kon men behoren tot beroepsgroepen die traditioneel in Joodse handen waren dan wel tot de middenstand, of ook tot ‘nieuwe’ beroepen (arts, leraar, auteur of wetenschapper). De geloofsbeleving kon variëren van strikt orthodox tot tamelijk oppervlakkig, en soms zelfs ‘klokvrij’ volgens de beschrijving van Jacob Hiegentlich. Onder hen bevond zich ook een enkele vrijmetselaar.

Deze ontwikkelingen in de Roermondse Joodse gemeenschap vielen samen, zoals aangegeven, met een sterker wordend antisemitisme van racistische aard in de katholieke wereld om hen heen. De voortdurende

emancipatie en integratie leidden er niet toe dat traditionele anti-Joodse gevoelens uit de samenleving verdwenen, zoals dat evenmin het geval was in andere plaatsen in ons land of elders in Europa. Wat Roermond aangaat, hoeven we daarvoor maar de romans van Hiegentlich op te slaan.

Wanneer we vervolgens – ten zesde – de gehele periode van de late middeleeuwen tot aan de latere twintigste eeuw in ogenschouw nemen, dan blijkt antisemitisme een geprononceerde lijn in het historische patroon te zijn. Nogmaals, voor de eeuwen tot aan 1796 is dit bij onze gebrekkige kennis niet met absolute zekerheid te zeggen, maar de bronnen waarover we beschikken wijzen op de aanwezigheid van anti-judaïstische zo niet antisemitische tendensen bij zowel kerk als staat. Voor analfabeten werd het anti-judaïsme aanschouwelijk gemaakt met afbeeldingen die niets aan de verbeelding overlieten, zoals de Roermondse Passietafel. Wat opvalt, is de eeuwenlange verering in Roermond van de heilige cisterciënzer Bernardus van Clairvaux van wie antisemitische ontsporingen bekend zijn.

Het antisemitisme kreeg veel duidelijker contouren vanaf de vroege negentiende eeuw toen, overeenkomstig ontwikkelingen elders in Europa met het opkomend nationalisme en verzet tegen uitingen van moderniteit, ook het racistisch antisemitisme zich ging doen gelden. Dat daarin oudere anti-Joodse gevoelens een rol bleven spelen, behoeft nauwelijks betoog. Vrij makkelijk konden zulke traditionele motieven verweven worden met een racistisch antisemitisme, niet alleen in discoursen van een seculier karakter maar ook in katholieke betogen.

Dat het katholieke volksdeel in Nederland zich hierdoor niet als geheel op het sleeptouw heeft laten nemen, is te danken aan vooraanstaande katholieke politici als Schaepman en Aalberse. Hun houding, gekenschetst als ‘reformistisch herstelconservatisme’, leidde tot aanvaarding van gewijzigde maatschappelijke veranderingen, in een poging hun eigen geïdealiseerde bestel in een aan de moderne tijd aangepaste vorm te behouden. Een keerzijde van dit reformistisch herstelconservatisme is wel geweest dat het proces van verzuiling daardoor nog aanzienlijk versterkt werd. Voor de Joden in Roermond speelde dat echter veel minder, zij hadden geen eigen zuil, daargelaten dat zij simpelweg te gering in aantal waren.

Van geen geringe betekenis is het gegeven dat het bisdom Roermond aan de leiband van ‘Rome’ liep. Veel sterker dan in noordelijker provincies het geval was, lijkt de centralistische kerkstructuur met haar centralistisch geformuleerde theologie in deze regio te hebben gegolden. De regio had dus niet alleen met een specifieke geografische dimensie te maken, maar tegelijkertijd

ook met een wereldkerkelijke dimensie die de grenzen van de regio letterlijk en figuurlijk overschreed. Anders gezegd, deze katholieke regio was, in onderscheid van noordelijker gesitueerde regio's, niet alleen onderdeel van een eigen nationale dan wel internationale politiek-bestuurlijke constellatie, maar ook van een internationale kerkelijke constellatie, hetgeen zijn weerslag had op de houding van kerk en staat ten aanzien van de Joden.

Het is van belang om ten slotte vast te stellen dat er geen directe lijn valt te ontwaren van het negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse katholieke ultra-conservatisme en antisemitisme via de Eerste Wereldoorlog naar de Tweede Wereldoorlog. Zonder twijfel heeft de maatschappelijk veel voorkomende, al dan niet uitgesproken, eeuwenoude afkeer van Joden bij velen voor en tijdens de Shoah te lang de ogen heeft doen sluiten. Maar we mogen niet over het hoofd zien dat er in het Interbellum geluiden in de katholieke kerk te beluisteren vielen, althans in Roermond en in Limburg als geheel, die van een andere, positief-gestemde mentaliteit jegens de Joden blijk gaven. Vrijwel vanaf de machtsgreep van het Hitlerregime in 1933 is er door de kerk in Limburg geprotesteerd tegen de vervolging van Joden in Duitsland. De Roermondse bisschop Lemmens en zijn hoofdaalmoezenier sociale werken Henri Poels hebben, samen met tal van andere Limburgse geestelijken, regelmatig hun stem daartegen verheven. Daarmee doorbraken zij een lange kerkelijke traditie van anti-judaïsme en antisemitisme. Net zo min als de katholieke kerk in eerdere tijden een monolithisch blok was, bleek zij dat in deze belangrijke jaren te zijn.

Kijken we naar de wijze waarop de burgerlijke, overwegend katholieke, overheid en de katholieke kerk zich in de stad Roermond hebben opgesteld tijdens de jaren oorlogsjaren, dan valt het rabiate antisemitisme op van de NSB-leiding van de politie vanaf medio 1943, in de persoon van Roselle. Wat ook opvalt, is het collaborerende gedrag van oorlogsburgemeester Reymer. Ten opzichte van zijn Joodse burgers heeft hij geen uitgesproken antisemitisme getoond, maar op enige inzet voor die burgers valt hij niet te betrappen, op een geringe uitzondering na die in het niet valt bij zijn overheersend collaborerend optreden.

In kerkelijke kring zal ook in die jaren nog steeds sprake zijn geweest van anti-judaïstische reflexen, maar tegelijkertijd moet erop worden gewezen dat geen ander bisdom in Nederland zoveel offers heeft gebracht aan priesters en religieuzen die door de bezetter zijn omgebracht als het bisdom Roermond. Een groot aantal priesters ging in het verzet en verleende hulp aan Joden. Vaak waren dat jonge mannen, meestal nog kapelaans, die zich grotere vrijheden konden veroorloven dan hun gesettelde pastoors. Velen van hen hebben voor

kortere of langere tijd gevangen gezeten, als zij hun inzet al niet met de dood moesten bekopen. In het landelijke protest van de katholieke kerk tegen de Jodenvervolging heeft de Roermondse bisschop naast aartsbisschop De Jong een uitgesproken stem in het kapittel gehad.

Deze bevindingen sluiten op dit punt aan bij hetgeen Cammaert voor Limburg in het algemeen heeft geconstateerd. Roermond en Midden-Limburg wijken wat dat betreft dus niet af van het beeld dat door deze auteur is geschetst. De constatering van Van Rens dat de overlevingskansen voor Joden groter waren in plaatsen waar er sprake was van een 'society of enablement', een moreel baken, kan worden aangevuld met de observatie dat een met enige stelligheid en vasthoudendheid gehandhaafd Nederlands openbaar gezag daaraan ook heeft kunnen bijdragen. Anders gezegd, de 'kerk' kon niet geheel zonder de 'staat', wanneer de laatste tenminste niet was gecorrumpeerd.

Dit leert de vergelijking tussen vier Limburgse grenssteden. Heerlen heeft een krachtige bestuurder gehad in de persoon van burgemeester Van Grunsven. In Venlo was de positie van zijn collega Zanders minder stellig. Toch heeft het openbaar bestuur daar nog een positieve bijdrage kunnen leveren. Dit in tegenstelling tot de situatie in Roermond en Sittard waar veel burgers nog maar weinig vertrouwen zullen hebben gehad in het openbaar gezag. Welk vertrouwen kon een Roermondenaar hebben in de eigen burgemeester die zich niet ontzag zijn burgers te bedreigen en aangifte tegen hen te doen?

Een vergelijking van het lot van de Joden van Roermond met dat van Joden in andere steden buiten Limburg, zoals Enschede, Hengelo en Groningen, maakt eens te meer duidelijk dat de ernst van de vervolging vaak afhankelijk is geweest van min of meer toevallige plaatselijke of regionale omstandigheden. Op welk moment greep de bezetter in, en in welke mate? Ook daar was de eventuele aanwezigheid van een 'society of enablement' van belang voor overlevingskansen van Joodse burgers. Maar ook daar gold de regel dat het de burgers hielp als zij enig vertrouwen konden hebben in het gemeentelijk apparaat voordat zij risico's namen met hulpverlening en verzet.

Als we kijken naar aspecten van het Joodse leven in Roermond en Midden-Limburg, dan vertoont het beeld dat zich door de eeuwen heen ontvouwt, enkele eigen karakteristieken als gevolg van een specifieke geografie, het wisselend samenspel van kerkelijke en burgerlijke overheden, en, in het bijzonder in verband met later eeuwen, de machtspositie van de katholieke kerk en haar greep op de lokale en provinciale politiek. De rol van de katholieke journalistiek met het oog op de katholieke mentaliteitsvorming over Joodse medeburgers kan moeilijk worden onderschat.

Van continuïteit door alle eeuwen heen getuigt het anti-judaïsme dat moeiteloos kon worden opgenomen in het latere racistische antisemitisme. Ook voor de Joden in deze stad en regio is dat anti-judaïsme een constante factor van betekenis geweest. Dat anti-judaïsme kende verschillende gradaties, van een min of meer oppervlakkige afwijzende houding tot een houding vol haat. Ook in tijden wanneer er weinig of geen Joden in de regio woonachtig waren, kon dit anti-judaïsme zich voordoen.

Niettemin hoeft een eeuwenlange traditie niet altijd allesbepalend te zijn getuige de houding van het bisdom Roermond en een aantal Limburgse geestelijken in de latere jaren van het Interbellum en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Van de katholieke kerk in Roermond en Midden-Limburg kan dan ook niet worden gesteld dat anti-judaïsme en antisemitisme daar een endemisch karakter vertoonden. Deze conclusie betekent op z'n minst dat een oordeel over dit endemisch karakter genuanceerd dient te worden. Een dergelijke bevinding laat tevens het belang zien van stedelijk en regionaal onderzoek naar de rol van de katholieke kerk, zoals ook naar die van de staat, en die van de Joodse gemeenschap.

Het onderzoek van aspecten van Joods leven door de eeuwen heen in Roermond en Midden-Limburg beweegt zich op het niveau van microgeschiedenis. Tegelijkertijd hebben we hier te maken met het macroniveau van Europese geschiedenis, niet alleen omdat wat zich in Europa voordeed in de loop van de tijd op enigerlei wijze van belang bleek te zijn voor Roermond en omgeving, maar ook omdat op veel plaatsen in Europa zich eeuwenlang dezelfde elkaar afwisselende processen van acceptatie en verwijdering van Joden voltrokken. Ook daarvan is de invloed in Roermond en Midden-Limburg merkbaar geweest, in extreme mate tijdens de periode van vervolging in de jaren dertig van de vorige eeuw en tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Op nationaal niveau kunnen we constateren dat we ten aanzien van de geschiedenis van Joden in de mediene nog steeds de nodige witte plekken aantreffen, iets wat zeker geldt voor het Joodse leven in een katholieke omgeving. De onderhavige studie hoopt met haar bevindingen over Roermond en Midden-Limburg aan die specifieke geschiedenis bij te dragen.

SUMMARY

This micro-history of Jewish life in Roermond and Middle-Limburg is simultaneously European history. One reason for this is that in the course of time many European peoples or nations played a role in Roermond and its surrounding area. Yet it is also important to note that for centuries similar processes of acceptation and distancing with respect to Jews have occurred in many places in Europe.

The central question of this study is: how did the attitude of the environment, strongly determined by Christianity, affect the position and status of the Jews in Roermond and Middle Limburg, from the late Middle Ages to the early twenty-first century? Because the Middle-Limburg region has throughout the centuries been predominantly Roman-Catholic, one of the main questions in this dissertation concerns the attitude of the Catholic Church as an institution over the course of time – and not only during the years 1940-1945 –, and the concomitant attitude of the Catholic press.

The developments involved necessitate us to address fundamental issues such as the relation between religion and society, and its importance for the status and position of minorities. Additionally, there are important questions concerning the geographical context of Roermond as a constant factor, the succession of strongly differing administrations, the urban community, the fluctuating presence of Jews and their contacts with non-Jews, and the importance of trade. For the Jews of Roermond and surroundings, Christian anti-Judaism has also been an important factor. The feelings it evoked were often negative and at times even outright hostile towards Jews. Other questions regard the degree of pillarization, the make-up of the Jewish community and the extent of assimilation. Regarding the Second World War, the roles played by the Catholic Church and by local authorities and police in those years are also subject to critical examination. This is one of the reasons that in this study of 750 years of Jewish life a diachronic perspective has been used, which can offer insight into the continuity and discontinuity of Jewish presence and the attitudes of the environment.

In order to offer clear demarcations between the relevant periods in this history the dissertation has been structured as outlined below.

After an extensive Introduction, Part I, consisting of two chapters, discusses the vicissitudes of the Jews from their first arrival in Roermond en Middle-Limburg until the late eighteenth century. Because of the lack of sources the perspective of Part I is necessarily global, and rather fragmentary. The

question raised concerns the degree to which Jews constituted a marginal, outsider group until 1796.

Part II opens with the long French occupation and ends with the early twenty-first century. It is divided into five chapters covering five separate periods:

1. The granting of civic equality to Jews, and the hesitant start of their emancipation, from the beginning of French rule in 1794-1796 through to the restoration of the North-Netherlands administration;

2. The initially covert and later definitive restoration of the Catholic episcopal hierarchy in 1840 and 1853, respectively, until the end of the First World War (1840-1918);

3. The Interbellum (1918-1940);

4. The period of the Second World War (1940-1945);

5. The post-war period (1945-2018).

Part II is followed by some final observations.

The Introduction concerns such topics as the internal diversity of the Catholic and Jewish communities, the continuity of the underlying mindsets throughout the centuries, and important concepts such as anti-Judaism, antisemitism and antizionism. This involves a discussion of the parting of the ways of Judaism and Christianity, defined as “secession friction”, and the Catholic dogma of supersessionism. The relationship between the attitude and teachings of the Catholic Church and antisemitism are discussed with reference to the views of a number of authors. The crucial question is whether antisemitism is endemic in Catholicism. Finally, the importance of the correspondence between religious dominance and empathic behavior as a factor determining the attitude towards minorities such as the Jews is addressed.

In Chapter I.1 attention is paid to the position of the Jews in the Middle Ages and the Early Modern period. Restrictive measures against the Jews had already been issued by the third (1179) and fourth (1215) Lateran Councils before they were able to settle in Roermond. Of the Jews that may have had links with Roermond in the thirteenth century we rarely know more than their names and their addresses in Cologne.

In the course of the fourteenth and fifteenth centuries the presence of Jewish settlements in Roermond can be clearly shown. Interruptions in residences and simultaneous expulsions elsewhere indicate that persecutions and

banishments were regular occurrences – in which the dukes of Guelder at times seem to have actively participated. The anti-Judaist imagery in one of the oldest paintings in Dutch history – the Passietafel (Scenes from the Life of Christ), dating from around 1430 and probably made in Roermond – clearly illustrates the feelings citizens harboured against Jews.

After the middle of the sixteenth century, the city, which by then had become part of the Spanish Netherlands, did not have any Jewish inhabitants for centuries. After the Spanish general Alva had forbidden Jews to live in the dukedom of Guelder, information about Jews became scarce. In the Middle Ages and the Early Modern period the Jews in Roermond and Middle-Limburg made no lasting name for themselves, aside from the bad reputation imputed to them in the course of time.

In Chapter I.2 developments in the eighteenth century are discussed. During that time commercial dealings with the Jews became more intensive, partly because of the influence of the Northern Netherlands. However, this met with resistance in the Southern (since 1713 Austrian) Netherlands. The cities, Brussels foremost but also the much smaller Roermond, protested vehemently against the presence of Jews and the more liberal concessions. In their aversion against Jews the first Austrian rulers, Charles VI and Maria Theresia, set an example to their subjects, in spite of their dependence on Jewish bankers for the funding of their war efforts.

The next Austrian ruler, Joseph II, proved to have a more modern outlook and wanted equal treatment for all his subjects. In Roermond there was great enthusiasm for the ideals of the Enlightenment, even among priests. However, the uncompromising behaviour of Joseph II, the clinging to power on the part of the authorities in the Catholic Church, and the fear of a change such as foreshadowed in France at that moment, led to conservative rigidity. In spite of their exalted and enlightened ideals the members of the Guelder Court, residing in Roermond, did not have the courage to advise the national government to admit Jews.

The Enlightenment certainly had a noticeable influence in Middle-Limburg in the eighteenth century, but if we take into account the attitudes towards Jews we have to conclude its impact was limited in scope. In spite of their pursuit of tolerance and equality, even Enlightenment protagonists such as Voltaire contributed to the demonization of Jews – thus conforming to a European tradition.

The first chapter of Part II starts with the French Revolution and the conquest of the Southern Netherlands. It is thanks to these events that Jews were granted civic equality in the nine Southern departments that were added to France in 1795. Subsequently, the Jewish population rapidly increased in the south of the Limburg region, but not in Roermond – the city was not very attractive because of the initially poor economic situation. A permanent Jewish settlement in the city did not materialize until Roermond's incorporation into the Kingdom of the Netherlands in 1815. The changing regimes following the French period are described in this short chapter, in which the small Jewish settlement in the village of Linne, close to Roermond on the Meuse, is also mentioned.

The opening of chapter II.2 sketches how in the nineteenth century the growth of the Jewish population was stimulated by the rise of extensive paper and textile industries. The civic equality attracted many Jews from border regions that had become Prussian; they did not want a return to the old situation and sought refuge in the Netherlands. The rapidly growing economy and increasing prosperity in Roermond in the first three-quarters of the century were also consequential for the local Jews. They formed an independent community with its own synagogue, a cemetery, and clergy.

Catholics, Protestants and Jews in Roermond each had their 'pillar' with their own institutions. The Jewish community could not afford extensive organisations of its own, but did have institutions for charity and for specific needs and purposes. At the same time the Jews in Roermond experienced a process of rapprochement and integration in the urban community.

Meanwhile, in the nineteenth century the influence of the Catholic Church was increasing once again. After the creation of the vicariate of Roermond in 1840 (which encompassed the entire province of Limburg) and the appointment of a bishop, the Church regained the position of power it had enjoyed prior to the French Revolution, thereby arrogating virtually all education, usurping control over most newspapers in Limburg, and steadily gaining influence in politics.

In the later diocese of Roermond anti-Judaism regularly degenerated into antisemitism. The diocese strictly followed the line of the Vatican press and other Catholic periodicals in Italy: articles on alleged ritual killings were always reproduced in the Roermond Catholic press. Because at that time readers almost always derived their news from only one, usually church-related, newspaper the consequences must have been serious. These publications often seemed determined efforts to dehumanize 'the Jew', and in this way foreshadowed the disaster of the persecution and destruction during the years 1940-1945. In

section II.2.4 the gravity and scope of these expressions of antisemitism are illustrated by way of multiple quotations from the periodical press.

In numerous countries during the nineteenth century religious antisemitism entered into a toxic marriage with nationalist movements. Everywhere, nation building caused a quest for a country's self-identity – in which Jews did not fit. The most notorious examples are the *Hepp-Hepp Krawalle* in the German states, the Dreyfus affair in France, and the nationalism of the warring countries during the First World War.

A reflection of the increased power of the Catholic Church in Roermond in those years is the global coincidence of the dividing lines in the city with the raging local strife between clericals and liberals (or, better, between ultramontane and enlightened groups). The significance of integralism, which may be qualified as a form of religious reactionary conservatism and which emerged within the Catholic Church around 1900, should not be underestimated, as explained in section II.3.5. From there it was but a short step to the fascism that arose after the First World War. Significantly, a number of integralists later openly called themselves fascists or national socialists.

The 1914-1918 war paved the way for the next world war and the Shoah. Jews were often the victims of war actions in Eastern Europe, and on both sides of the front lines Jewish countrymen joining in the fighting were mistrusted. Generals and politicians in Germany seized their chance to blame the Jews for the lost war. For Jews, the 1917 Balfour declaration was crucially important, even though opinions in the Netherlands were divided about its worth. This also applied to the Jews in Roermond. They had already joined the *Joodsch Volkspetitionnement* (General Jewish Petition) earlier on in that same year; this was an appeal from all Dutch Jewish parties to the government to promote a solution to the ‘Jewish Question’ at the upcoming Peace Conference after the war.

At the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century the resistance against Catholic antisemitism on the part of Catholic leaders in the Northern Netherlands, such as Schaepman and Aalberse, was of great importance. In the diocese of Roermond, too, the partly church-inspired hatred against the Jews was diminishing. An important figure in the city in this respect was Henri Poels, a priest, biblical scholar and almoner for social work who spoke up for the Jews. Also essential was the resistance within the diocese at the time of the rise of National Socialism and antisemitism in the nineteen-thirties.

It goes without saying that ‘integration’ does not mean that anti-Jewish feelings disappear from society – a truth made very clear in the novels and other publications by the Roermond-born Jewish author Jacob Hiegentlich. Still, Max Behretz's participation in the city council elections as chairman of the SDAP in 1939 constituted a big step forward. In the period just before World War II there was also growing integration in sports organisations and citywide activities.

The extent to which the increasing integration of Jews in Roermond society could go together with anti-Jewish sentiments is also reflected in the far-reaching involvement of some members of the local, originally liberal group with radical right-wing parties and their undemocratic principles, among which antisemitism, from 1920 onwards.

In sections II.4.1-21 the occupation and the resulting relentless destruction of the Jews in the Shoah are described: the first victims; the first protocols that limited the independence of the Roermond Jews; and the shameless plundering. Further topics are the three subtly planned deportations, and the fate of some of the families and the liquidations of their assets. The tragedies of Jews escaping into hiding are depicted.

The quality of civil administration, crucial for the position of the Jews, is also analysed, with the conclusion that during the occupation local government in Roermond was weak. Mayor Paul Reymer's leadership at that time was less than admirable: he had no scruples about collaborating closely with the Germans. This must have had a demoralising effect, and it must be one of the explanations for the relatively low survival rate among the Jews. The assistance of the local police in the deportations also played an important part. Unlike the preceding chapters, this chapter does not end with a conclusion, but with lists of all those who did not survive the persecutions.

Sections II.5.1-5 focus on three specific aspects of the war and the Shoah. First of all, there is the exceptional and heroic stance of the Catholic Church in Limburg, which offered vigorous resistance at the cost of many victims amongst its priests. Secondly, there are the problems involved with the Jews in hiding. In the third section of the chapter an attempt is made to account for the differences in chances of survival between some four Limburg border towns. Section II.5.4 contains a comparison with three cities in the North Netherlands: Groningen, Enschede and Hengelo.

The final years of the Jewish community in Roermond are described in chapter II.6. After 1945 the Roermond Jews initially managed to restore as much as possible of their religious life. The rebuilding of their synagogue was a

remarkable achievement in those post-war years. Hardly any other Jewish community in Limburg had managed to maintain or revive the synagogue. However, the battering inflicted on the Jews of Roermond through the 1940-1945 persecutions has proved fatal. We have to conclude that in 2021 a future for Jewish life in Roermond and Middle-Limburg is highly unlikely.

Afkortingen

- ACCIB — Archives du Consistoire Central Israélite
- ADD — Archief De Domijnen Sittard-Geleen
- ANFB — Algemeene Nederlandsche Fascisten-Bond
- ARAB — Algemeen Rijksarchief Brussel
- BHIC — Brabants Historisch Informatie Centrum (Den Bosch)
- CABR — Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
- *CBIN* — *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*
- CCIB — Consistoire Central Israélite de Belgique
- *De Maasgouw* — *De Maasgouw*, *Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie*
- GAA — Gelders Archief Arnhem
- GAR — Gemeentearchief Roermond
- GAV — Gemeentearchief Venlo
- *HJW* — *Het Joodsche Weekblad*
- IISG — Instituut voor Internationale Sociale Geschiedenis
- KB — Koninklijk Besluit
- K.D.B. — Katholiek Democratische Bond
- LLTB — Limburgse Land- en Tuinbouwbond
- L.O. — Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers
- MJHM — Mediatheek Joods Historisch Museum
- NA — Nationaal Archief
- NCB — Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond
- NIK — Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap
- NIOD — Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
- *NIW* — *Nieuw Israëlietisch Weekblad*
- NSB — Nationaal-Socialistische Beweging
- NSDAP — Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei.
- NSNAP — Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij Kruyt en Van Rappard
- O.D. — Ordedienst
- *PSHAL* — *Publications de la Société Historique et Archéologique de Limbourg*
- RHCL — Regionaal Historisch Centrum Limburg Maastricht
- RKSP — Roomsch-Katholieke Staatspartij
- Rijckheyt — Rijckheyt, Centrum voor Regionale Geschiedenis
- SAM — Schoolarchief Mundium College Roermond
- SD — Sicherheitsdienst

- SDAP Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
- SHCL Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht
- SIPO Sicherheitspolizei
- *SSEL* *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*
- *SvR* *Spiegel van Roermond*
- UB UvA Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam
- VNH Verbond voor Nationaal Herstel
- WA Weer-Afdeling
- WLSHG The Wiener Library for the Study of the Holocaust & Genocide
- ZH Zuid-Holland
- ZLTO Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie

Geraadpleegde archieven

- Archief De Domijnen Sittard-Geleen, Archief gemeente Sittard 1931-1960, nr. 2.08.312 'Disciplinaire gezagsuitoefening 1945/52', doos 329; nr. 1001.60 ‘Kleine aanwinsten, Correspondentie betreffende het functioneren van de gemeentepolitie Sittard tijdens de bezetting, 1940-1946’.
- Archives du Consistoire Central Israélite, Bruxelles, procès-verbaux depuis 1832.
- Algemeen Rijksarchief Brussel, Regeringsarchief Oostenrijkse Nederlanden, Conseil privé.
- Archief Kamp Westerbork.
- Arolsen Archives, International Center on Nazi Persecution, (Bad Arolsen D).
- Brabants Historisch Informatie Centrum (Den Bosch), nr.7618 Schepenbank Land van Ravenstein, 1538-1810, inv.nr. 10; nr. 234 Zwart Front en Nationaal Front; nr. 1862 PG ’s-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten.
- Gelders Archief Arnhem, Archief Hof van Gelre en Zutphen.
- Gemeentearchief Roermond, nr. 1001 Oud archief; nr. 1002, Archief Hoofdgerecht Roermond, inv.nr. 248; nr. 1003 Archief Dalenbroek; nr. 1005 Nieuw Archief, inv.nr. 819; nr. 1006 Archief der Gemeentesecretarie; nr. 2008 Archief van de Politieke Opsporingsdienst afd. Roermond; nr. 2002 Politie archief 1841-1945; nr. 2003 1945-1993 (-1994); nr. 4117 Archief Parochie H. Michael Herten; nr. 4211 Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond; nr. 7005 Collectie Oorlogsdocumentatie 1940-1945.
- Gemeentearchief Venlo, Oud Archief, inv.nr. 1540; nr. 125 Nederlands Israëlitische Gemeente Venlo.
- Gedenkstätte Deutscher Widerstand (Berlijn).
- Nationaal Archief (Den Haag), nr. 2.04.77: Binnenlandse Zaken, Bureau Invordering (1942) 1945-1960 (1976), dossier 325 ‘Behretz-Schöngross’; CABR inv.nrs. 30679 en 49113 Burgemeester Marius Welters Sittard.
- Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (Amsterdam) Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, collectie 020 en 094f, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de *Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H.*, de *Deutsche Revisions- und Treuhand A.G. (Zweigniederlassung Den Haag)* en de *Wirtschaftsprüfstelle*.
- Regionaal Historisch Centrum Limburg (Maastricht), nr. 01.004 Archief Hof van Gelre te Roermond; nr. 01.010 Archief Schepenbank Swalmen-Asselt; nr. 08.001 Nieuwe Rechterlijke Archieven; nr. 21.284A Nederlands-Israëlitische Hoofd Synagoge Maastricht; nr. 01.187E Archief Hoofdgerecht Thorn en het kerspel Thorn, 1478-1796; nr. 16.1172A Familiearchief Geradts; nr.

14.D048A Archief Klooster der Jezuïeten te Roermond, niet geïnventariseerd; nr. 21.210H, Sint Nicolaas, sinds 1837 Onze Lieve Vrouw: bibliotheek, inv.nr 56.
- Rijckheyt, Centrum voor Regionale Geschiedenis, Heerlen, nr. 550 Archiv Schloss Haag inv.nr. 3036, Inventare, Verkaufsprotokolle, Übersichten und dergleichen, betreffend die Hinterlassenschaft des Bischofs von Roermond, Philipp Damian Marquis von Hoensbroech.
- Rode Kruis Archief te Den Haag, Archief Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs (thans in Nationaal Archief).
- Rooynet, Gemeentearchief Venray. nr. 135, Collectie Messemaeckers.
- Stadsarchief Amsterdam, archief gemeentepolitie.
- Schoolarchief Mundium College Roermond.
- Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (Maastricht), EAN 997, doos 3, correspondentie Wolf-Eisig.
- Stadtarchiv Heilbronn.
- Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam, Collectie Bibliotheca Rosenthaliana.
- The Wiener Library for the Study of the Holocaust & Genocide (Londen) Gross Family Documents, 1938-1945.

Bronnenuitgaven en naslagwerken

- Berkvens, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794, II, Staats-bezet en Oostenrijks Gelre 1702-1716; 1716-1794* (Nijmegen 1992).
- Berkvens, A.M.J.A., G.H.A. Venner en G. Spijkerboer, *Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620* (Arnhem 1996).
- Bree, G.W.G. van, *Inventaris van de oude archieven van de stad Roermond, 1259-1796* (Roermond 1989).
- *Europas Juden im Mittelalter,* uitgegeven door het Historisches Museum der Pfalz, Speyer (Spiers 2004).
- *Handelingen in openbare vergadering van den gemeenteraad van Roermond* 1909.
- Janssen de Limpens, K.J.TH., *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond* (Utrecht 1965).
- *Das Judenschreinsbuch der Laurentzpfarre zu Köln.* Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland. Im Auftrage der historischen Commission für Geschichte der Juden in Deutschland, unter Mitwirkung von Moritz Stern, hrsg. von Robert Hoeniger. (Berlijn 1888).

- *Politieke gevangenen in het District Midden-Limburg*. Editie oktober 1945, GAR, Archief der Politieke opsporingsdienst Afdeling Roermond 1945-1958, inv.nr. 168.
- Pluymen, P., *Vergeten leidt tot ballingschap. Holocaustherdenking in het kader van 75 jaar Bevrijding in Limburg* (Maastricht 2020).
- Tallier, P.-Al., G.-J. Desmet en P. Falek-Alhadef, *Bronnen voor de geschiedenis van de Joden en het Jodendom in België* (Waterloo 2017).
- Ubachs, P.J.H., en I.M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005).
- *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik* (Brussel 1983).

Interviews

- Gerda Agsteribbe-Goudsmit te Amstelveen 12.07.2018
- Renée Appeljan-Bromberg te Apeldoorn 24.06.2014
- Diny Janssens-Cloudt te Roermond, augustus 2005
- M.C.A. Sijben-Rosendaal te Tilburg 03.05.2009
- Hélène Winter-Cahn te Roermond, augustus 2005

Met Henri Goudsmit te Roermond/Amstelveen, Lieke Hirsch-Hiegentlich te Amstelveen en Truus Jetten te Horn zijn in de periode 2005-2018 regelmatig gesprekken gevoerd die overigens niet op datum geregistreerd zijn.

Kranten, week- en maandbladen[1041]

- *Algemeen Handelsblad*
- *Arnhemsche courant*
- *Brabants Dagblad*
- *Centraal Blad voor de Israëlieten in Nederland*
- *De Groene Amsterdammer*
- *De Joodsche Wachter*
- *De Nieuwe Koerier*
- *De Roermondenaar*
- *De Standaard*
- *De Volkskrant*
- *De Volksvriend*
- *De Vrijdagavond, Joodsch Weekblad*
- *Ha'ischa, orgaan van den Joodschen Vrouwenraad in Nederland*
- *Het Parool*

[1041] De Roermondse kranten zijn beschikbaar via de website van GAR, archiefroermond.nl en via de website x-cago.com/kranten.

- *Het Joodsche Weekblad (HJW)*
- *Land en Vee*
- *Limburger Koerier*
- *Limburgsch Dagblad*
- *Maas- en Roerbode*
- *Nieuw Israëlietisch Weekblad* (*NIW*)
- *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*
- *Provinciale Drentsche en Asser Courant*
- *Reformatorisch Dagblad*
- *The New York Times*
- *Trouw*
- *Weekblad van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*
- *Weekblad van het Regt*

Literatuur

- Ackermans, G., 'Het Pontificaat van Innocentius III (1198-1216). Zenit van de pauselijke jurisdictie', in: F. W. Lansink en J. Koch (red.), *De paus en de wereld. Geschiedenis van een instituut* (Amsterdam 2012) 117-130.
- Aernsbergen, Ant. van, *Onze gevallenen. Herinneringen aan het verzet in de Tweede Wereldoorlog* (Maastricht 1964).
- Altena, P., 'Richard Louis Jean Bromberg', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 2018-2019* (Leiden 2020) 51-62.
- Altermatt, U., *Katholizismus und Antisemitismus. Mentalitäten, Kontinuitäten Ambivalenzen. Zur Kulturgeschichte der Schweiz 1918-1945* (Frauenfeld, Stuttgart, Wenen 1999).
- Arkel, D. van, *The Drawing of the Mark of Cain. A Socio-Historical Analysis of the Growth of Anti-Jewish Stereotypes* (Amsterdam 2009).
- Augustus, F.L., 'Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld', in: *PSHAL* 127 (1991) 69-153.
- Avneri, Zvi, *Germania Judaica* II.1 en II.2 (Tübingen 1968).
- Bank, J., 'Pius XI en Pius XII. De katholieke kerk in een tijd van totalitaire ideologieën', in: Fr. W. Lansink en J. Koch (red.), *De paus en de wereld. Geschiedenis van een instituut* (Amsterdam 2012) 347-370.
- Idem, *God in oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam 2015). Oorspronkelijk: *Churches and Religion in the Second World War* (Londen 2016).
- Bakker, R., *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie* (Hilversum 2020).

- Battenberg, Fr., ‘Das Heilige Römische Reich bis 1648’, in: E.-V. Kotowski, J. H. Schoeps en H. Wallenborn (red.), *Handbuch zur Geschichte der Juden in Europa*. Band 1 (Darmstadt 2001) 15-46.
- Beckers, Th., ‘Reijmers keus. De pijnlijke neergang van een burgemeester in oorlogstijd’, in: *SvR* 17 (2009) 6-85.
  Idem, ‘Gemengde gevoelens bij de bevrijding van Roermond’, in: *SvR* 29 (2021) 12-59.
- Beem, H., *Resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch* (Assen/Amsterdam 1975).
- Idem en R.C. Hekker, ‘De Joden in Limburg van de 13e tot de 19e eeuw’, in: J.J.F.W. van Agt, H. Beem, R.C. Hekker et al. (red.) *Scolae Judeorum. De Joden in Limburg en hun synagogen* (Maastricht 1967) 5-17.
- Benda-Beckmann, B. von, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Verkennend onderzoe*k (NIOD Amsterdam 2015).
- Benz, Wolfgang, *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart*. Band 4: *Ereignisse, Dekrete, Kontroversen* (Berlijn, Boston 2011).
- Bergkamp, N., W. Willems en H. Verburg, *Vijftig jaar Roermondse Hockeyclub Concordia* (Roermond 1974).
- Berkvens, A.M.J.A., H.J.J.M. van der Bruggen en R.M.L.M. Magnée (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012). Van Soevereine Raad naar Rechtbank Limburg* (Hilversum 2013).
- Berkvens, A.M.J.A., ‘Guillaume Joseph Luytgens, de laatste kanselier van de Soevereine Raad (1779-1794)’, in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012)* 56-60.
- Idem, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795’, in: P. Tummers, L. Berkvens, A-J. Bijsterveld et al. (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2015) 19-115.
- Beyers, J., ‘Een Rijks Hoogere Burgerschool in Roermond, een controversiële aanwinst’, in: *SvR* 19 (2011) 10-51.
- Idem, ‘De Rijks HBS in de twintigste en eenentwintigste eeuw, van Rijks HBS naar Mundium College’, in: *SvR* 20 (2012) 166-193.
- Idem, ‘Armoede en armoedebestrijding in Roermond in de tweede helft van de negentiende eeuw’, in: *SvR* 27 (2019) 80-99.
- Blankenstein, E. van, *Dr. M. van Blankenstein. Een Nederlands dagbladdiplomaat 1880-1964*. Dissertatie (Den Haag 1999).
- Blaschke, O., *Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich.* Dissertatie (Göttingen 1999).

- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).
- Idem, D. Wertheim, H. Berg en B. Wallet (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 2017).
- Bloy, Léon, *Het Heil door de Joden*, vertaald door L. de Roover met een inleiding door Anton van Duinkerken, oorspronkelijke titel *Le Salut par les Juifs*, (Kortrijk 1931).
- Blumenkranz, B., *Juden und Judentum in der mittelalterlichen Kunst* (Stuttgart 1965).
- Boer, P.H. de, en H. Maasen, 'Rood gevaar in een roomse stad. De SDB in Roermond in 1893', in: *SvR* 29 (2021) 84-97.
- Boomgaard, P. van den, *Voor de nazi's geen Jood. Hoe ruim 2500 Joden door ontduiking van rassenvoorschriften aan de deportaties zijn ontkomen* (Hilversum 2019).
- Brand, H., en E. Knol (red.), *Koggen, Kooplieden en Kantoren. De Hanze, een Praktisch Netwerk*. Groninger Hanze Studies (Hilversum 2010).
- Braun, R., 'Religious Dominance and Empathy. Catholic Antisemitism in the Low Countries', in: *Theory and Society*, 49 (2020) 387-415.
- Bree, G.W.G. van, 'De ambachtsgilden van Roermond tot 1795', deel 2, in: *SvR* 2 (1994) 94-150.
- Bronzwaer, P., '1940-1945. Bestuurders tussen hamer en aambeeld', in: A.M.P.P. Janssen, J. Janssen, K. de Vaan et al. (red.), *Historisch Jaarboek van het land van Zwentibold* (2019) 113-127.
- Bruggen, H.J.J.M. van der, 'Sociëteiten in oorlogstijd' in: *SvR* 10 (2002) 20-32.
- Idem, 'De ondergang van joods Roermond', in: *SvR* 14 (2006) 20-51.
- Idem, 'Jacob Hiegentlich en Herman Maas, de totstandkoming van *Het zotte vleesch*', in: *SvR* 15 (2007) 116-127.
- Idem, 'Cees Dosker, de oorlog van een Roermondse courantier', in: *SvR* 17 (2009) 86-107.
- Idem, 'Max Behretz (1913-1942). Het verzet van een vredesactivist in Roermond', in: *SvR* 19 (2011) 64-97.
- Idem, 'De brieven van Jacob Hiegentlich en Roelfien van Blokhuysen, een verslag van een relatie vol harts- en geestesvreugd', in: *SvR* 20 (2012) 50-67.
- Idem, 'De jury d'accusation en de jury de jugement', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012)*125-128.
- Idem, 'Het Tribunal correctionnel te Roermond, 1796-1800', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012)*, 122-123.

- Idem, Mr. Edmond Delhougne, president (1939-1964), in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012)*, 168-174.
- Idem, 'Dr. mr. Richard Bromberg, voorzitter (1939-1940 en 1945-1956) Medicus en jurist', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012)*, 247-252.
- Idem, 'Mr. Henri Diephuis, rechter en vicepresident (1927-1945)', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012)*, 198-201.
- Idem, 'Korte schets van de Orde van Advocaten in het arrondissement Roermond', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012)*, 270-276.
- Idem, 'Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond. De oorlogservaringen van Renée Bromberg', in: *SvR* 23 (2015) 50-61.
- Idem, 'Een Roermonds Lofdicht uit 1787 op de Verlichting. De opkomst van sociëteiten in Roermond', in: *SvR* 23 (2015) 76-99.
- Idem, 'Nabij de Grote Oorlog. Roermond tussen 1914 en 1918', in: *SvR* 24 (2016) 12-51.
- Idem, 'Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs, vluchtelingen in Roermond (1939-1943)', in: *SvR* 25 (2017) 128-137.
- Idem, 'Hanzestad Roermond. De groei van Roermond als stad van handel en nijverheid in de late middeleeuwen', in: *SvR* 26 (2018) 10-37.
- Idem, 'Herman Hoogendijk, dominee in oorlogstijd', in: *SvR* 26 (2018) 54-67.
- Idem, 'Joods Leven in Roermond', in: *SvR* 27 (2019) 8-11.
- Idem, 'De papierindustrie in Roermond en Swalmen deel I, Burghoff Magnée & Co', in: *SvR* 27 (2019) 110-139.
- Idem, 'De geschiedenis van de papierindustrie in Roermond, Maasniel en Swalmen, deel 2: J. Hendrix & Co, Deuss en de papierfabriek op het Gebroek', in *SvR* 29 (2021) 118-131.
- Idem, 'De Weer-Afdeling (WA) van de Roermondse NSB in 1935/1936', in *SvR* 29 (2021), 60-61.
- Brugmans, H., N. Japikse en H.P. van den Aartweg, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 1938).
- Brugmans, Hk., en A. Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Amsterdam 1940).
- Cahen, M., *In vrede en vriendschap. Sholoum Vereinchous, een kleine kroniek van de vooroorlogse Joodse gemeenschap in 's-Hertogenbosch* (Almere 2014).
- Cammaert, A.P.M., *Tussen twee vuren. Fronttijd en evacuatie van Noord- en Midden-Limburg: september 1944-mei 1945* (Assen 1983).

- Idem, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (2 delen). Maaslandse Monografieën 55-56 (Leeuwarden, Mechelen 1994).
- Idem en M. Put, *'Eindelijk een echte burgemeester'. Feiten en fabels over Marcel van Grunsven 1940-1946* (Roermond 2014).
- Citroen, M., *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Utrecht 1999).
- Clemens, Th., 'De ingehouden Verlichting onder de Nederlandse katholieken', in: E.G.E. van der Wall en L. Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 239-276.
- Cluse, Chr., *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden*. Dissertatie (Hannover 2000).
- Idem, 'Juden am Niederrhein während des Mittelalters. Eine Bilanz', in: M. Grübel en G. Mölich, *Jüdischen Leben im Rheinland vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Keulen, Weimar, Wenen 2005).
- Coelen, P. van der (red.), *De Gouden Eeuw van Gelre. Kunst en cultuur in het oude hertogdom* (Geldern 2001).
- Cohen, J., *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis.* Dissertatie (Amsterdam 2015).
  Colson, J., *Poels* (Roermond, Maaseik 1955).
- Cornwell, J., *Hitlers paus. De verborgen geschiedenis van Pius XII*, vertaald door M. Snijders (Amsterdam, Leuven 1999). Oorspronkelijke titel: *Hitler's Pope. The Secret History of Pius XII* (New York 1999).
- Cort, B. de, *Van vrouwen, vrede en verzet. Selma Meyer (1890-1941) en haar Holland Typing Office* (Amsterdam 2013).
- Crijnen, T., 'Een Pool met Joodse vrienden', in: *Trouw* 18.03.1998.
- Idem, 'Bisschoppen als broze eenheid tegen bezetter', in: *Trouw*, 04.05.2005.
- Croes, M., en P. Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in de Nederlandse gemeenten 1940-1945*. (Amsterdam 2006).
- Dam, J.P.A. van den, en J.M.G. Lucassen, *H.H.J. Maas, 1877-1958, onderwijsman, literator en journalist*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, XXXVII (Tilburg 1976).
- Daniels, J., 'Oostenrijks Opper-Gelre, Roermond en de Brabantse Revolutie', in: *SvR* 16 (2008) 6-49.
- Delhougne, E.H.A.M., *Genealogieën van Roermondse geslachten* (Maastricht 1956).

- Denzen, H. van, W. Heijmans en C. Lommers, *Een bijzonder bedrijf. Wel en wee van het Limburgs Dagblad* (Heerlen 1986).
- Dingemans, P.A.W., 'De perikelen van een pandjesbaas in de 16e eeuw', in: *De Maasgouw*, jg. 88, nrs. 3-4 (1969) 133.
- Dodde, N.L., m.m.v. M.M.P. Stultiens, 'Jewish Education in Schools in the Netherlands from 1815 to 1940', in: H. Berg, J. Frishman, S.A. Herman et al. (red.) *Proceedings of the Symposium on the History and Culture of the Jews in the Netherlands, Expectation and Confirmation. Two Hundred Years of Jewish Emancipation in the Netherlands. Studia Rosenthaliana*, jg. 30, nr. 1 (1996) 67-87.
- Dominicus, H., *Mauthausen. Een Gedenkboek* (Amsterdam 1999) 33-34.
- Drint, A., 'Stilte en Lofzang. Joodse begraafplaatsen in de provincie Limburg', in: *PSHAL* 132 (1996) 93-198.
- Dun, P. van, 'Dood en begraven? Een onsmakelijke rel bij een begrafenis in 1886', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, XI (1993) 4-13.
- Dunk, H.W. von der, *Conservatisme* (Bussum 1976).
- Duyzings, M. W., *Rommedoe* (Utrecht, Antwerpen 1970).
- Eijsden, J. van, 'De Roermondse Passie uit de Munsterkerk: het prille begin van de Nederlandse schilderkunst', in: H. van der Bruggen, E. Caris en L. Wolters (red.), *De Munsterabdij van Roermond. Een ontdekkingstocht door achthonderd jaar geschiedenis van een vrouwenklooster* (Zwolle 2020) 182-199.
- Fangman, H., 'De strafzaak tegen de oorlogsmisdadiger Loyen', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Rechtspraak in Roermond (1580-2012)* 229-235.
- Finke-Gödde, J., *Theo Hespers* (Mönchengladbach 2004).
- Fishman, J.S., 'The Anneke Beekman Affair and the Dutch News Media', in *Jewish Social Studies* Vol. 40, No. 1 (Winter, 1978), pp. 3-24.
- Flim, B. J., 'Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties', in: H. Flap en M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 145-160.
- Freriks, V., *De IJzeren Rijn. Spoorwegverbindingen tussen Schelde, Maas en Rijn. 175 jaar Spoorweggeschiedenis in Limburg 1828-2003* (Rosmalen 2003).
- Frey, W., 'Antijudaismus', in: E.-V. Kotowski (red.), *Handbuch zur Geschichte der Juden in Europa*. Band 2 (Darmstadt 2001) 367-378.
- Friedländer, S., *Nazi Germany and the* Jews. *The Years of Persecution 1933-1939* (New York 1997).

- Frishman, J., ‘Gij, Vromen, zijt Nederlanders! Gij, onverschilligen, zijt Israëlieten! Religious Reform and Its Opponents in the Mid-Nineteenth Century in the Netherlands’, in: H. Berg et al. (red.) *Proceedings of the Symposium on the History and Culture of the Jews in the Netherlands*, *Studia Rosenthaliana* 30/1 (Amsterdam 1996) 137-150.
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008).
- Fuchs, R.-P., ‘Toekomstvoorspellingen met een politieke boodschap van een “Joodse bekeerling en arts uit Roermond” (1539/40)’, in: *SvR* 27 (2019) 100-109. Vertaald door G. van de Garde. Oorspronkelijk verschenen als: ‘Astrologische Prognostik als politischer Appell. Herzog Wilhelm V. von Jülich-Kleve-Berg, Kaiser Karl V. und das Herzogtum Geldern in Zukunftsvorhersagen von 1539/40’, in: U. Boonen (red.), *Zwischen Sprachen und Kulturen. Wechselbeziehungen im niederländischen, deutschen und afrikaansen Sprachgebiet*. Festschrift für Heinz Eickmans (Münster, New York 2018) 104-115.
- Galen-Hermann, R. van, *Calmeyer dader of mensenredder? Visies op Calmeyers rol in de Jodenvervolging* (Soesterberg 2009).
- Gans, M.H., *Memorboek, platenatlas van het leven der Joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940* (Baarn 1971).
- Gay, P., *Voltaire’s Politics. The Poet as Realist* (New Haven, Londen 1988).
- Gerritse, Th., *Rauter. Himmlers vuist in Nederland.* Dissertatie (Amsterdam 2018).
- Geuskens, P., ‘Een ordonnantie uit 1729 over het Oolder veer’, in: *Roerstreek ’89. Jaarboek H.V.R.* 21 (1989) 72-76.
- Geyn, Fr. van, ‘Een Joodse gemeenschap te Linne in de negentiende eeuw’, in: *Roerstreek ’84. Jaarboek H.V.R.* 16 (St. Odiliënberg 1984) 4-10.
- Gidal, N.T., *De Joden in Duitsland van de Romeinse tijd tot de Weimar Republiek* (Keulen 1998).
- Gijsen, J.M., *Joannes Augustinus Paredis 1795-1886. Bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*. Maaslandse Monografieën 8 (Assen 1968).
- Ginsburger, E., ‘Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle’, in: *Revue des études juives* 90 (1931) 113-145; 91 (1931) 35-70 en 175-204.
- Gomperts, H.A., *Een kern van waarheid,* met verantwoording door E. Francken en H. Verhaar, postume uitgave (Amsterdam 2000).
- Graaff, B. de, *Schakels naar de vrijheid. Pilotenhulp in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (’s-Gravenhage 1995).
- Grübel, M., en G. Mölich, *Jüdisches Leben im Rheinland vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Keulen, Weimar, Wenen 2005).

- Grüter, Regina, *Kwesties van leven en dood. Het Nederlandse Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2017).
- Gutman, I., *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een YAD VASHEM-onderscheiding voor hulp aan Joden* (Amsterdam, Antwerpen 2005).
- Haan, I. de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997).
- Habets, J., 'Kronijkje der stad Roermond, beginnende met de komst van Joseph II en eindigende met de troonsbeklimming van Leopold I, koning der Belgen (1781-1831)' in *PSHAL* 2 (1865) 370-412.
- Hamans, P., *De Beul van Bobruisk. Portret van oorlogsmisdadiger Hans Loyen* (Horn 2020).
- Hamans, P., en G. Mesters (red.), *Getuigen voor Christus. Rooms-katholieke bloedgetuigen uit Nederland in de twintigste eeuw* (Den Bosch 2008)
- Hantsche, I., *Geldern-Atlas. Karten und Texte zur Geschichte eines Territoriums.* Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 103 (Geldern 2003).
- Hartog, E. den, *Romanesque Sculpture in Maastricht* (Maastricht 2002).
- Hasquin, H., 'Het jozefinisme en zijn wortels', in: H. Hasquin (red.), *Oostenrijks België 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijkse Habsburgers* (z.p. 1987) 201-238.
- Hasselt, G. van, *Geldersche Oudheden* I (Arnhem 1806).
- Idem, *Geldersch Maandwerk* II (Arnhem 1807).
- Haterd, L. van de, *De waarheid hooger dan de leus. Over beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941* (Haarlem 2008).
- Havard, H., *La Hollande pittoresque / Les frontières menacées* (Parijs 1876).
- Heemels, M., 'Betwist en vergeten, De begrafenis van NSB-burgemeester Hetterscheidt in Roermond', in: *SvR* 8 (2000) 67-72.
- Hekker, R.C., 'Zeven eeuwen Joods leven in Limburg', in: *Cramignon*, *bijdragen tot de Limburgse Volkskunde*, speciale uitgave van Nederlands Volksleven XX (Wassenaar 1970).
- Hertog, S., *Meijer en ik* (Amsterdam 1981).
- Hiegentlich, J., 'De nuttelоosheid der argumenten', in: Catharina Ypes, *Jacob Hiegentlich 1907-1940. Een Joods artist tussen twee oorlogen. Inleiding en bloemlezing uit zijn werk* (Amsterdam 1949) 101-108.
- Idem, 'Mirjam', in: *Het vochtige park* (Maastricht 1935) 20-41.
- Idem, *Onbewoonbare wereld* (Laren N.H. 1937).
- Idem, *Schipbreuk te Luik* (Laren N.H. 1938).

- Idem, *Het zotte vleesch / Mirjam-Provincie-Vlucht uit de vrouwenwereld / Gedichten*. Herdruk, bezorgd door Hein van der Bruggen en Huub Graus (Roermond 2007).
- Hoek, R. van der, '*Limburgs groote mond*'. *De politicus en journalist mr. Leopold Haffmans (1826-1896)* (Venlo 2005).
- Idem en A. Gorissen, *De Venlose krant. 125 jaar in Noord-Limburg* (Venlo 1987).
- Hilbrink, C., *De Illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzend Salland 1940-1945* ('s-Gravenhage 1989).
- Hovens, Fr. *In de armen van Maas, Geul en Watervalderbeek. De loop van de geschiedenis in de gemeente Meerssen* (Meerssen 2017).
- Hubert, Eug., en C. Tihon, *Correspondance de Bouteville* II (Brussel 1934).
- Huberts, W., *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017).
- Iby, E., *Maria Theresia (1717-1780). Biographie einer Kaiserin* (Wenen 2009).
- Isaac, J., *Jésus et Israël* (Parijs 1959).
- Israël, E.-L., 'Rooms en Joods in Roermond, Jacob Hiegentlich (1907-1940)', in: J. Bethlehem, F. Hiegentlich en F.J. Hoogewoud (red.), *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 2000) 97-104.
- Jansen, C., m.m.v. D. Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950* (Amsterdam 2011).
- Jansen, J.C.G.M., 'Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis. Het Limburgse voorbeeld', in: *SSEL* XX (1975) 57-88.
- Idem, 'Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw', in: *SSEL* XXIII (1978) 1-62.
- Idem, 'Godsdienstig gedrag van Joden en zigeuners in de 17^{e} eeuw', in: D.P. Blok, W. Prevenier, D.J. Roorda et al. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8 (Haarlem 1979) 358-365.
- Idem, 'Strafrechtspraak en Joden in Limburg in de 18^{e} en vroege 19^{e} eeuw', in: *SSEL* XXXI (1986) 78-101.
- Idem, 'De eerste generatie Joden in Beek', in: *Joods Beek, een geschiedenis van drie eeuwen Joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente*. Serie 'Wat Baek os bud' (Beek 1991) 29-46.
- Idem, 'Een synagoge in de Hamstraat', in: *SvR* 7 (1999) 94-109.
- Jansen, Martin, 'Lombardiers in het Overkwartier', in: *De Maasgouw*, 03.02.1881, 433-434.

- Janssen, H., *Christelijke theologie na Auschwitz*. Deel 1: *Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme* (’s-Gravenhage 1981); Deel 2: *Nieuwtestamentische wortels van het antisemitisme* (’s-Gravenhage 1985).
- Idem, *De zwijgende paus? Protest van Pius XII en zijn medewerkers tegen de Jodenvervolging in Europa* (Kampen 2000).
- Janssen, R., P.J.C. Lebens, W. Sangers et al. (red.), *Born, een koninklijk domein met een boeiend verleden* (Born 1978).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 4: Mei ’40 – maart ’41 (’s-Gravenhage 1972).
- Ibidem, Deel 5: Maart ’41 – juli ’42 (’s-Gravenhage 1974).
- Ibidem, Deel 8, Gevangenen en gedeporteerden (’s-Gravenhage 1978).
- Jong, P. de, ‘Ziekenhuis in oorlogstijd. Chirurgie in het St.-Laurentiusziekenhuis, 1940-1945’, in: *SvR* 19 (2011) 98-111.
- Jonkergouw, A.E.L., *Sittard in Crisis- en Oorlogstijd (de periode 1920-1946)* (Sittard 1979).
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940*. Dissertatie (Hilversum, Antwerpen 1964).
- Judaken, J., ‘Antisemitism and the Jewish Question’, in: M. Hart en T. Michels (eds.), *The Cambridge History of Judaism* (Cambridge 2017) 529-558.
- Kasper-Holtkotte, C., *Im Westen Neues. Migration und ihre Folgen: deutsche Juden als Pioniere jüdischen Lebens in Belgien, 18./19. Jahrhundert* (Leiden, Boston 2003).
- Keizer, M. de, *Appeasement en aanpassing. Het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft 1936-1942* (’s-Gravenhage 1984).
- Idem, *De dochter van een gazan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930* (Amsterdam 2006).
- Kemp, M., ‘Limburg in de oorlogsjaren’, in: *Limburg 1940-1945. Van Rampkomeet tot vredespalm* (Maastricht 1946), 9-25.
- Kertzer, D.I., *The Popes against the Jews. The Vatican’s Role in the Rise of Modern Anti-Semitism* (New York 2001).
- Kieft, E., *Oorlogsenthousiasme. Europa 1900-1918* (Amsterdam, Antwerpen 2015).
- Klijn, A., *Onze man uit Maastricht, Sjeng Tans 1912-1993* (Nijmegen 2001).
- Klijn, E., en R. te Slaa, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).

- Klönne, A., ‘Georganiseerde emigratie en georganiseerd verzet. De groep rond Kameradschaft’, in: K. Dittrich en H. Würzener (red.), *Nederland en het Duitse Exil* (Amsterdam 1982).
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992).
- Kober, A., *Grundbuch des Kölner Judenviertels 1135-1425* (Bonn 1920).
- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964).
- Korsten, J. *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nijmegen 1996).
- Kusters, W. en Fr. Welters, *De witte helm* (Amsterdam 2018).
- Lamboo, R. en M. Lemmens, ‘De Familie Goudsmit en het Vellenhuis te Roermond’, in: *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, 39 (september 2011) 83-95.
- Lang, H.-J., *Die Namen der Nummern. Wie es gelang, die 86 Opfer eines NS-Verbrechens zu identifizieren* (Hamburg 2004).
- Lang, W.M. de, ‘Weerklank van de Mortara-affaire in Nederland, 1858-1859’. Doctoraalscriptie (Universiteit van Amsterdam 1984).
- Laqueur, W., *The Changing Face of Anti-Semitism. From Ancient Times to the Present Day* (Oxford, New York 2006).
- Laugs, J.-Ph., ‘Een rebelse natie. Het carnaval in politiek vaarwater, 1839-1939’, in: *SvR* 25 (2017) 164-199.
- Lemmens, J.M., *Joods leven in Maastricht*. Stichting Historische Reeks Maastricht 15 (Maastricht 1990).
- Idem, ‘De Sittardse Joden en hun begraafplaatsen’, in: P.L. Nève, P.H.M. Boselie, N.G.H. Eussen et al. (red.), *Sittard, uit bronnen geput* II (Sittard 1993) 517-540.
- Idem, ‘Van Lehman Zaudy (Gompertz von Wesel) tot Zedache Wesly. De registers van naamsaanneming en naamsbehoud met betrekking tot de Joden in Limburg tijdens de Franse Tijd (1794-1814)’, in: *Limburgs Tijdschrift voor genealogie*, 24/3 (1996) 79-90.
- Idem en J.C.G.M. Jansen, ‘Tussen emancipatie en assimilatie (1840-1940)’ en ‘De Holocaust (1940-1944) en de laatste jaren (1944-1954)’, in: *Joods Beek, een geschiedenis van drie eeuwen Joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente*. Serie ‘Wat Baek os bud’ (Beek 1991) 47-92, resp. 94-101.

- Lehner, U.L., *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement* (New York 2016).
- Van Liempt, A., *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden 1943* (Amsterdam 2002).
- Van Liempt, A. en J.H. Kompagnie (red.), *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011).
- Lieshout, J. van, *De aal van Oranje. Een biografie van pater Bleijs* (Venlo 1988).
- Linssen, G.C.P., *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914*. Dissertatie (Tilburg 1969).
- Idem, 'Mr. René Höppener, 1903-1982', in: *SvR* 10 (2001) 64-169.
- Idem, 'Album Promotorum Ruraemundensium (1438-1980), een aanzet tot de historie van de wetenschapsbeoefening in Roermond', in: *SvR* 21 (2013) 112-183; *SvR* 22 (2014) 136-181; *SvR* 23 (2015) 160-199.
- Linssen, J., 'Roermond rond 1400', in: *PSHAL* 101 (1965) 39-122.
- Lipschits, I., *Honderd jaar NIW. Het Nieuw Israëlietisch Weekblad, 1865-1965* (Amsterdam 1966).
- Lokers, J., '"Men bedervet erer ok nicht?" Juden in Hansestädten. Probleme und Perspektiven der Forschung', in: Kl. Krüger, A. Ranft en St. Selzer (red.), *Am Rande der Hanze* (Trier 2012) 105-133.
- Lowenstein, St.M., *Jüdisches Leben – Jüdischer Brauch. Internationale jüdische Volkstraditionen* (Düsseldorf, Zürich 2002) vertaald door A. Jakubeit. Oorspronkelijk: *The Jewish Cultural Tapestry. International Jewish Folk Traditions* (New York 2000).
- Luijters, G., *In Memoriam. De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945* (Amsterdam 2005) met *Addendum* (Amsterdam 2012).
- Luykx, P., *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000).
- Luyn, P.B.N. van, *Stadt Sittard. Een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993).
- Maasen, H., 'Zwart Roermond: fascisme en nationaalsocialisme in een provinciestad', in: *SvR* 20 (2012) 10-49.
- Manten, Johann Jakob: ‚Juden in Schwalmtal', in: Gerhard Rehm (red.): *Geschichte der Juden im Kreis Viersen* (*Schriftenreihe des Kreises Viersen* 38) (Viersen 1991).

- Marendy, P.M., ‘Anti-Semitism, Christianity, and the Catholic Church: Origins, Consequences and Reponses’, in: *Journal of Church and State*, 47/2 (2005) 289-307.
- Maslin, S.J., *An Analysis and Translation of Selected Documents of Napoleonic Jewry* (Cincinnati, Ohio 1957).
- Meihuizen, J., *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010).
- Mesters, G., ‘De kerk en het verzet in Limburg’, in: P. Hamans en G. Mesters (red.), *Getuigen voor Christus. Rooms-katholieke bloedgetuigen uit Nederland in de twintigste eeuw* (Den Bosch 2008).
- Michman, D., *Het liberale Jodendom in Nederland 1929-1943* (Amsterdam 1988).
- Michman, J., H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam, Antwerpen 1999).
- Moore, B., *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1998).
- Moses-Nussbaum, Aug., *Reise mit zwei Koffern. Lebenserinnerungen* (Göttingen 2017).
- Mosmans, H., ‘De Joden te Roermond (1545)’, in: *De Maasgouw*, jg. 57, nr. 6 (1937) 66-67.
- Munnicks, E., ‘Een tragedie tijdens de evacuatie. De beschieting van een evacuatietrein bij Wesel am Rhein’, in: *SvR* 28 (2020) 10-33.
- Munnix, P., ‘Het oude kerkhof raakt in verval’, in: *SvR* 6 (1998) 30-39.
- Nederveen, F., *Van bisschopsstad tot frontstad* (Roermond 1978).
- Nirenberg, D., *Anti-Judaism. The Western Tradition* (New York, Londen 2013).
- Nissen, P.J.A., ‘Universiteitsstudenten uit de Roerstreek vóór 1800’, in: *Roerstreek ’84’ in: Jaarboek H.V.R.* 16 (1984) 12-16.
- Idem, *De akkoorden van het gemoed. Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw: een bloemlezing* (Roermond 1986).
- Idem, *Emile Anton Hubert Seipgens (1837-1896). Van brouwerszoon tot letterkundige* (Roermond 1987).
- Idem, ‘Jacob Hiegentlich 1907-1940. Een biografische schets’, in: *Jacob Hiegentlich, Het zotte vleesch / Mirjam-Provincie-Vlucht uit de vrouwenwereld* / *Gedichten* (Roermond, herdruk 2007) 13-46.
- Idem, ‘De geschiedenis van de Kartuis van Onze Lieve Vrouwe van Bethlehem te Roermond’, in: K. Pansters (red.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse Kartuizers* (Zwolle 2009) 62-77.

- Idem, ‘Religie en kerk in het Limburgse Maasdal’, in: P. Tummers et al., (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2015) 116-144.
- Idem, m.m.v. H. van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014).
- Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* deel VI, (Arnhem 1859).
- Nijsten, G.J.M., *Het Hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*. Dissertatie (Kampen 1992).
- Nonymus, A., *De Nederlandse illustrator Karel Thole* (Rotterdam 1948).
- Offermans, J.L. en W.H. Paquay, ‘De Israëlitische Gemeente’, in: A.H. Simonis, J.J.M. Timmers, W. Sangers et al. (red.), *Sittard, historie en gehalte* (Sittard 1971) 284-304.
- Overhof, S., *De krant in Zuid-Limburg*. Limburgse Reeks Maastricht 2 (Maastricht 1995).
- Paape, A.M., *Donkere jaren. Episoden uit de geschiedenis van Limburg 1933-1945.* Maaslandse Monografieën 10 (Assen 1969).
- Perre, S. van de, *Mijn naam is Selma* (Amsterdam 2020).
- Piersma, H., *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd* (Amsterdam, Antwerpen 2019).
- Piper, E., *Nacht über Europa. Kulturgeschichte des ersten Weltkriegs* (Berlijn 2013).
- Plas, M. van der, *Daarom, Mijnheer, noem ik mij katholiek* (Amsterdam 2000).
- Poorthuis, M., en Th. Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over Joden. Tussen antisemitisme en erkenning. 1870-2005* (Nijmegen 2006).
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945.* 2 delen (’s-Gravenhage 1965).
- Idem, *Napoleon* (Amsterdam, Brussel 1974).
- Quispel, Chr., *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* (Hilversum 2015).
- Ramaekers, G. en Th. Pasing, *De woeste avonturen van de bokkerijders* (Heerlen 1973).
- Ramakers, J. ‘Maar de Joden zijn toch slechte mensen …’, in: *Kleio. Tijdschrift van de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland*, jg. 27, nr. 10 (1986) 9-16.
- Idem, ‘De houding van de Nederlandse katholieken tegenover de Joden, 1900-1940’, in: D. van Arkel, B. ter Haar, L. Lucassen et al. (red.), *Van Oost*

naar West. Racisme als mondiaal verschijnsel (Baarn, Den Haag, Brussel 1990) 87-100.
- Idem, 'Godsmoordenaars en Addergebroed', in: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* ('s-Gravenhage 1990) 88-106.
- Idem, 'Parallel Processes? The Emancipation of Jews and Catholics in the Netherlands 1795/96-1848', in: H. Berg et al. (red.) *Proceedings of the Symposium on the History and Culture of the Jews in the Netherlands. Studia Rosenthaliana* (1996) 30/1, 33-40.
- Idem, 'Conservatisme en antisemitisme. Nederlandse katholieken als "medestrijders" en "tegenstanders" van de Joden 1796-1940', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 15 (2006) 61-75.
- Ranitz, A. de, *Louis Raemaekers 'Met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog* (Roermond 2014).
- Ratzinger, J. (Benedictus XVI), 'Geen berouw over genade en roeping. *Opmerkingen bij het traktaat "De Judaeis*" ', in: *Communio. Internationaal Katholiek Tijdschrift*, 2019.1, 49-70.
- Rens, H. van, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Maaslandse Monografieën 76 (Hilversum 2013).
- Idem en A. Wilms, *Tussenstation Cosel. Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië, 1942-1945* (Hilversum 2020).
- Reymer, P.J., *Het eigen recht van het staatsgezag* (Maastricht 1942).
- Rinsma, G., 'Gedenk de kinderen', in: *SvR* 21 (2013) 10-13.
- Roegiers, J., 'Kerk en Staat in de Oostenrijkse Nederlanden', in: D.P. Blok et al. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* deel 9 (Haarlem 1980) 361-375.
- Roes, A., *Een schaduw die verschuift. Leven en werk van de jonge Anton van Duinkerken* (Baarn 1984).
- Rogier, L.J., *Katholieke Herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* ('s-Gravenhage 1956).
- Idem, 'Op- en neergang van het integralisme', in: idem, *Herdenken en herzien. Verzamelde opstellen* (Bilthoven 1974) 29-130.
- Rogier, L.J., en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage 1953).
- Romijn, P., *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).

- Idem, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020).
- Roon, G. van, 'Nederland en het Duits verzet', in: R. Aspeslagh en S. Raven, *Een lastige erfenis. De rol en de betekenis van het Duits verzet tegen Hitler* (Assen 1995) 21-35.
- Rosmarin, L., 'Voltaire et les Juifs', in: *Man and Nature / L'homme et la nature*, 11 (1992) 151-158.
- Rijshouwer, J.A.H., en H. van Wermeskerken, Vier jaar Indisch gijzelaar. Buchenwald – Haaren – St. Michielsgestel – Vught – Amersfoort ('s-Gravenhage 1946).
- Salemink, Th., 'Katholieke kerk en de moord op de Europese Joden. *Een lang debat*', in: Madelon de Keizer (red.), *Religie. Godsdienst en geweld in de twintigste eeuw* (Zutphen 2006) 226-257.
- Salfeld, S., *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches. Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland*, III (Berlijn 1898).
- Sanders, E., *Levi's eerste kerstfeest. Jeugdverhalen over Jodenbekering 1792-2015* (Nijmegen 2015).
- Schama, S., *The Story of the Jews. Finding the Words 1000 BCE – 1492 CE* (Londen 2013).
- Idem, *Belonging. The Story of the Jews, 1492-1900* (Londen 2017).
- Schechter, R., *Obstinate Hebrews. Representations of Jews in France, 1715-1815* (Berkeley, Los Angeles, Londen 2003).
- Schelkens, K., P. van Geest en J. van Gennip, *Het katholicisme in Europa, een geschiedenis* (Amsterdam 2018).
- Schenkel, M.J., *De Twentse paradox. De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 2003).
- Schevichaven, H.D.J. van, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden*, Tweede Bundel (herdruk Arnhem 1966).
- Schippers, H., *Zwart Front en Nationaal Front* (Amsterdam 1986).
- Schlesier, St., *Bürger zweiter Klasse? Juden auf dem Land in Preußen, Lothringen und Luxemburg* (Wenen 2014).
- Schöppe, L., *Konkordate seit 1800* (Frankfurt am Main, Berlijn 1964).
- Schulpen, P., 'Reuring in Sittard anno 1793. Over een geschil betreffende de Joodse begraafplaats', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, XL (Sittard 2019) 119-130.
- Schütz, R., *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam 2016).

- Seberechts, Fr., ‘De Joden in België in het Interbellum’, in: *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen, Amsterdam 2007) 53-61.
- Simonis, J. G.C., *Zielzorgers in het Bisdom Roermond 1840-2000* (Sittard 2001).
- Sluyterman, K., J. Dankers, J. van der Linden en J. Luiten van Zanden, *Het coöperatief alternatief. Honderd jaar Rabobank, 1898-1998* (Den Haag 1998).
- Smedts, M., *Een weerbarstig katholiek* (Utrecht 1966).
- Smelik, Kl., *‘Maar wij noemen hen Joden’. Antizionisme in de praktijk* (Soesterberg 2019).
- Snoek, J.M., *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945. Het protest bij Seyss-Inquart. Hulp aan Joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening* (Kampen 1990).
- Sorkin, D., ‘The New “Mosaik”. Jews and European Culture, 1750-1940’, in: J. Frishman en H. Berg (red.), *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom 1880-1940* (Amsterdam 2007) 11-29.
- Speet, B.M.J., ‘Joden in het Hertogdom Gelre’, in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001).
- Idem, ‘De middeleeuwen’, in: J.C.H. Blom, D.J. Wertheim, H. Berg en B.T. Wallet (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 19-54.
- Spek, Chr. van der, *Sous les Armes. Het Hollandse leger in de Franse Tijd 1806-1814*. Dissertatie (Amsterdam 2016).
- Steffen, P., en H. Evers, *Scheuren in het kleed. Het Joods-katholieke gezin Löb 1881-1945* (Nijmegen 2009).
- Stengers, J., *Les Juifs dans les Pays Bas au Moyen Age* (Brussel 1950).
- Stokman, S., *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen het nationaal-socialisme en de Duitsche tyrannie* (Utrecht 1945).
- Strobel, J., ‘Von der Duldung zur josephinischen Toleranz’, in: *Jüdisches Wien, Kulturgeschichten Wien* (Wenen 2017) 20-21.
- Strijkers, H., m.m.v. W. Brassé, ‘Joden in Urmond en Berg aan de Maas en de nakomelingen van Soesman Wolf & Sophia Hertz’, in: Historisch Jaarboek voor het land van Zwentibold (2019) 23-40.
- Stufkens, A., *Nieuwe Horizonten in de kunst van Maelwael-Van Lymborchs. De invloed van het Oosten en het Zuiden*, Stichting Maelwael Van Lymborgh Studies, (Nijmegen z.j.).
- Swetschinski, D. M., ‘Vestiging, verdraagzaamheid en vereniging tot 1639’, in J.C.H. Blom et al. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 55-97.

- Sijes, B.A., Th.M. de Graaf, A. Kloosterman et al. (red.), Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945 (’s-Gravenhage 1979).
- Tames, I., ‘De Nederlandsch-Duitsche Vereeniging en het verlangen naar ware cultuur’, in: Fr. Boterman en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum* (Hilversum 2003).
- Tauch, M., ‘Juden im römischen Köln’, in: J. Bohnke-Kollwitz, W.P. Eckert, Fr. Golczewski en H. Greive (red.), *Köln und das rheinische Judentum. Festschrift Germania Judaica 1959-1984* (Keulen 1984) 15-16.
- Theresia Renata de Spiritu Sancto (T. Posselt), *Edith Stein, Jodin, geleerde, Carmelites* (Antwerpen 1953).
- Ubachs, P.J.H., en I.M.H. Evers, ‘Cultuur in Nedermaas’, in: ‘Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland (1794-1814)’, *PSHAL* 130 (1994) 117-186.
- Ultee, W., en R. Luijkx, ‘De schaduw van een hand. Joods-Gojse huwelijken en Joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943’, in: H. Flap en W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 55-76.
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940*. Dissertatie (Nijmegen 1998).
- Veen, H. van der, Westerbork 1939-1945. Het verhaal van Vluchtelingenkamp en Durchgangslager Westerbork (Westerbork 2003).
- Veen, J.S. van, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Gelderland’, in: *Bijdragen en Mededelingen. Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht*, deel X (Arnhem 1907).
- Vellenga, S.Y.A., *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig,* Maaslandse Monografieën nr. 19 (Assen 1975).
- Venner, G.H.A., ‘Juden im geldrischen Oberkwartier im Jahre 1346’, in: *Geldrischer Heimatkalender* (1989) 61-63.
- Idem, ‘Een oorkonde over de toelating van Joden in het hertogdom Gelre in 1345’, in: *De Maasgouw*, 134/1 (2015) 28-29.
- Idem, ‘De verering van relieken en heiligen’, in: H. van der Bruggen et al. (red.), *De Munsterabdij van Roermond. Een ontdekkingstocht door achthonderd jaar geschiedenis van een vrouwenklooster*, 168-181.
- Venner, J.G.C., ‘Salmon Wolff. Een Jood te Thorn in het midden van de zestiende eeuw’, in: *De Maasgouw,* 110/3 (1991) 122-143.
- Ventresca, R. A., *Soldier of Christ. The Life of Pope Pius XII* (Cambridge Mass., Londen 2013).
- Vercruysse, J., ‘De la condition des Juifs dans les Pays Bas autrichiens au 18e siècle. Le mémoire du conseiller De Cock, 1758’, in: *Lias* II (1975) 329-340.

- Idem, ‘Jacques-Nicolas de Cock, *Registre aux Avis* 31 januari 1757-30 december 1758’, in: *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik* (Brussel 1983) 41-42.
- Idem, ‘Essai sur la condition des Juifs dans les Pays-Bas autrichiens’, in: *Lias* 16/2 (1989) 343-360.
- Verhage, H., *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*. Dissertatie (Hilversum 2003).
- Verhofstadt, D., *Pius XII en de vernietiging van de Joden* (Antwerpen 2008).
- Vermeulen, H., *De Maasbode. De bewogen geschiedenis van ‘De beste courant van Nederland’* (Zwolle 1994).
- Vocelka, K., ‘Aufbruch in neue Zeiten. Das Reformeifer Maria Theresias’, in: E. Iby, M. Mutschlechner, W. Telesko en K. Vocelka (red.), *Maria Theresia 1717-1780, Strategin, Mutter, Reformerin* (Wenen 2017) 44-57.
- Voltaire, *Traité sur la tolérance, à l’occasion de la mort de Jean Calas* (1763), in et Nederlands vertaald door Hannie Vermeer-Pardoen, *Verhandeling over de verdraagzaamheid naar aanleiding van de dood van Jean Calas* (Amsterdam 2015).
- Vorst, G. van der, *Een diepzwarte sluier. De grensplaats Venlo en de Jodenvervolging* (Venlo 2014).
- Idem, *Het kapitaal van Sal Walvis. Acht verhalen over Joodse vervolgden in Noord-Limburg* (Amsterdam 2016).
- Vree, Fr. van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*. Dissertatie (Groningen 1989).
- Waarden, Fr., ‘Corporatisme als probleemoplossing’, in: H.J.G. Verhallen, R. Fernhout en P.E. Visser (red.), *Corporatisme in Nederland. Belangengroepen en democratie* (Alphen aan den Rijn, Brussel 1980) 17-69.
- Wallet, B., *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de Joden in Nederland 1814-1851* (Amsterdam 2007).
- Idem, ‘Belgian Independence, Orangism, and Jewish Identity. The Jewish Communities in Belgium during the Belgian Revolution (1830-39)’, in: I. de Haan, J. Frishman en D. J. Wertheim (red.), *Borders and Boundaries in and around Dutch Jewish History* (Amsterdam 2011) 167-181.
- Idem, *Christendom en antisemitisme. Tweeduizend jaar confrontatie.* (Utrecht, Elburg 2017).
- Idem, ‘Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland’, in: J.C.H. Blom et al. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 407-480.
- Idem, ‘Majesteit en minderheid. Vier eeuwen Oranjes en de Joden’, in: J.-M. Cohen en B. Wallet (red.), *Joden en het Huis van Oranje. Vier eeuwen geschiedenis, kunst en cultuur* (Zutphen 2018) 14-117.

- Weinzierl, E, ‘Moderner Antisemitismus von der Aufklärung bis zum Nationalsozialismus’, in: E.-V. Kotowski et al. (red.), *Handbuch zur Geschichte der Juden in Europa*, Band 2 (Darmstadt 2001) 379-397.
- Weissmann, R., ‘Het leven hen ontnomen. Joods ’s-Hertogenbosch tijdens de bezetting’, in: R. Kok, Th. Hoogbergen, W. Schrover et al. (red.), *‘Wegens bijzondere omstandigheden…’. ’s-Hertogenbosch in bezettingstijd 1940-1944* (Alphen aan de Maas 2008) 263-286.
- Welten, J., *In dienst van Napoleons Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert*. Dissertatie (Leuven 2007).
- Idem, *Met klinkende munt betaald. Muntcirculatie in de beide Limburgen 1770-1839*. Negende Van Gelder-lezing (Utrecht 2010).
- Wenniger, Markus J., ‘Zum Verhältnis der Kölner Juden’, in: J. Bohnke-Kollwitz, W. P. Eckert, F. Golczewski en H. Greive (red.), *Köln und das rheinische Judentum.* 17-34.
- Wesseling, H.L., *Scheffer Renan Psichari. Een Franse cultuur- en familiegeschiedenis* (Amsterdam 2017).
- Willemse, P., *100 Jaar Scouting in Roermond 1918-2018* (Roermond 2018).
- *Witboek. De verdwijning van Anneke Beekman en Rebecca Meljado*. Uitgegeven door het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap (Amsterdam 1954).
- Wolf, H. de, *Leven rondom de synagoge. Een verhaal over Joden in Heerlen vóór 1985 met bijzondere aandacht voor de Holocaust* (Heerlen 2015).
- Wolters, L., ‘100 jaar Bibliotheek Roermond. Katholieke bevoogding groeit uit tot informatiedeler Bibliorura’, in: *SvR* 25 (2017) 20-71.
- Idem, ‘Sjeng Coenen. Roerige oorlogsjaren van een voorvechter van het verzet’, in: L. Wolters, *Houd moed. Persoonlijke oorlogsverhalen uit Simpelveld en Bocholtz* (Simpelveld-Bocholtz 2019-2020) 142.
- Ypes, C., *Jacob Hiegentlich 1907-1940. Een Joods artist tussen twee oorlogen. Inleiding en bloemlezing uit zijn werk* (Amsterdam 1949).
- Zoetmulder, S.H.A.M., C. van Wessem en A. van Wayenburg (red.), *Nederland in den oorlog zoals het werkelijk was, Herinneringen en onthullingen*, *deel 1*, *Het verraad en de verraders* (Utrecht z.j.).
- Zondergeld, G.R., *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer & het Nationaal Front* (Houten 1986).
- Zwaan, K. van der, ‘“Den Aje Kirkhaof”, Roermonds eerste algemene begraafplaats “Nabij Kapel in ’t Zand” van 1784 tot 1946’, in: *SvR* 18 (2010) 178-191.

Ongepubliceerde teksten en geluidsopname (in het bezit auteur)
- Cammaert, A.P.M., 'De Limburgse burgemeesters Paul Reijmer (Roermond), Albert den Rooijen (Echt) en Marcel van Grunsven (Heerlen)', lezing gehouden op 4 april 2016 in Roermond voor de Kring Gelders Overkwartier van Roermond.
- Geuskens, G., 'Een achttiende-eeuwse roversbende opgerold', nog te publiceren manuscript.
- Idem, 'Banditismebestrijding rondom de Peel in het midden van de achttiende eeuw. De mythe van Hulster Heinke doorgeprikt', nog te publiceren manuscript.
- Lemmens, M., 'Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940' (2008), GAR.
- Vries, Yvonne de, geluidsopname interview met Elsa Cardozo-Behretz in 1990.

Websites

- Besters, Michiel, 'Anton van Duinkerkens verzet tegen het nationaalsocialisme', https://antonvanduinkerken.nu, geraadpleegd op 18-02-2021.
- Bevrijdingsportretten.nl/portret/chaim-blumenzweig/; geraadpleegd 24.07.2019.
- Biografieportaal.nl/signaleringen/het-antifascisme-van-paus-pius-xi/; geraadpleegd 04.06.2019.
- Boerenbondsmuseum.nl/ontdek-het-boerenbondsmuseum/wie-was-pater-van-den-elsen; geraadpleegd 08.11.2020.
- Bok, L., 'Linne – Zoektocht naar de (verdwenen) Joodse begraafplaats', op: dodenakkers.nl/artikelen-overzicht/algemeen/verdwenen/linne.html; geraadpleegd 28.08.2019.
- Brabantserfgoed.nl/personen/h/heertjes-salomon; geraadpleegd 08.06.2019.
- Brentjens, Sj., 'Wie herdenkt wat? Postmemory van de Jodenvervolging in Roermond', op: https://studenttheses.library.uu.nl/search.php?language=nl; geraadpleegd 27.10.2019.
- bundesarchiv.de/gedenkbuch/en848763, geraadpleegd op 20.02.2029.
- Cartigny, W., 'Joodse geschiedenis in Roermond in steen (2011)', op: Joodsamsterdam.nl/Joodsegeschiedenisroermond.pdf; geraadpleegd 28.01.2019.
- holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism; geraadpleegd 01.11.2020.
- iisg.nl/hpw/calculate-nl.php.

- Joodsmonument.nl;
- l1.nl/dossier-mikwe-venlo-32398; geraadpleegd 28.08.2018.
- Lemmens, J.M., 'Joodse kindermoord in Thorn', lezing gehouden op 29.01.2010 in Thorn in het kader van de studiedag ter gelegenheid van de presentatie van de inventaris van het archief van het hoofdgerecht te Thorn, onder de titel 'Te recht in Thorn', https://www.erfgoedhuis Weert.nl/Schieten-en-Schutten/Jac-Lemmens-en-zijn-publicaties; geraadpleegd 24.04.2019.
- Idem, Geleitbrief Isack Juden zu Urmundt, website: ibidem.
- Lenaers, W., '*Oorlogskroniek van Stramproy en omgeving*, Eerste deel, juli 1945', op: heemkundestramproy.nl/oorlogskroniek-woii/; geraadpleegd 29.08.2020.
- Loden Vogel (L. Tas), *Dagboek uit een kamp* dbnl.org/tekst/ geraadpleegd op 04.01.2021.
- Minderhout, W., 'Denken aan Dik van Arkel', op: http://deleunstoel.nl/home.php?artikel_id=2832; geraadpleegd 02.11.2020.
- Oudejans, Nico 'De jood in de Middelnederlandse literatuur', in: *Literatuur*. Jg. 1 (1984) 246 e.v. https://www.dbnl.org, geraadpleegd op 20.12.2020.
- pointer.kro-ncrv.nl/artikelen/hier-staan-van-joden-onteigende-panden-bij-jou-in-de-buurt, geraadpleegd op 15.12.2020.
- Prodemos, 'Hoe kwam het algemeen kiesrecht tot stand?', op: https://reserveren.prodemos.nl/uploads/media_items/brochure-algemeen-kiesrecht.original.pdf; geraadpleegd 08.11.2020.
- www.rkdocumenten.nl.
- Salemink, Th., 'Antijudaïsme, antisemitisme en antizionisme', op: lucepedia.nl/dossieritem/antisemitisme/antijudaisme-antisemitisme-en-antizionisme; geraadpleegd 13.09.2020.
- Schoor, R. van de, '*De Volksvriend*: Weekblad van Roermond. Een studie van een blad dat een belangrijke rol vervulde in de culturele nieuwsvoorziening voor de liberale elite van een provinciestad in de negentiende eeuw', op: researchgate.net/publication/283275870_De_Volksvriend_weekblad_van_Roermond/; geraadpleegd 29.01.2019.
- Schürmann, W., 'Toneelstuk De Violiers', www.dbnl.org/tekst/_, geraadpleegd 02.12.2020.
- www.shalom-magazine.com/Article.php?id=490309; geraadpleegd 02.07.2019.
- Smelik, Kl.A.D., 'De Joden in de beide Limburgen', lezing gepubliceerd op de website van de Synagoge Meerssen en het Leerhuis Limburg: leerhuislimburg.nl/index.php/programmas/programma-leerhuis-

limburg/publicaties/89-de-Joden-in-de-beide-limburgen-een-lezing-door-klaas-a-d-smelik; geraadpleegd 02.06.2019.
- stolpersteine-dordrecht.nl/het_voorbije_Joodse_dordrecht_milly_horowitz.html; geraadpleegd 10.03.2020.
- stolpersteine-heilbronn.de/list/bismarckstr-15.html; geraadpleegd 04.10.2019.
- 'The Black Death', op: JewishEncyclopedia.com, trefwoord 'Cologne'; geraadpleegd 22.08.2018.
- Tugendhaft, M.:www.shalom-magazine.com/Article.php?id=490309, geraadpleegd 19.12.2020.
- Wallet, B., 'Waarom het antisemitisme uiteindelijk niet aansloeg', op: research.vu; geraadpleegd 19.11.2020.
- Warringa, A.H.C., 'De substitutietheologie', op: lucepedia.nl/dossieritem/subsitutietheologie/kerk-en-Jodendom-ii-de-substitutietheologie; geraadpleegd 19.12.2019.
- *We Remember: A Reflection on the Shoah*, www.jewishvirtuallibrary.org, geraadpleegd op 27.02.2021.
- wiki.drafd.org/index.php/Fritz_Demuth; geraadpleegd 21.10.2020.

Register personen

Aalberse, P.J.M.	24, 164, 167-169, 182-183, 193, 293, 356
Aalst, J.P.M. van	262
Abraham, Joseph	72
Adler, Friedrich	292
Adler-den Hartog, Elisabeth	292
Adolf van Gelre	50
Adriaans, Chr.	284
Agsteribbe, David	335
Ahasverus	194
Alberdingk Thijm, J.A.	166
Albert Casimir von Saksen-Teschen	77
Alede	38
Aleyt de Joedynne	40
Alfen, Claes van	40
Alfrink. B.J.	327
Altermatt, Urs	23
Alva	53, 59, 78
Amsel, Alexander	105, 123
Amsel-de Kadt, (H)anna	118
Ancona, John	273, 291
Andriesse-Sanders, Josina	264, 292
Annunzio, Gabriele d’	209
Ansembourg, Maximiliaan de Marchant et d’	212, 278, 309-310, 313
Appeven, Gerard van	274
Arend, Salomon van	122
Arkel, Dik van	18n
Arnold van Gelre	50
Ass, Familie van	268n
Augurkiesman, D.W.	122
Aussems, J.M.G.	29
Baer, Leo,	250, 252, 285, 289
Baer, Rolf Helmut	250, 252, 289
Baer, Ruben Sally Hendrik	255, 289, 292
Baer-Salomon, Flora	250-251, 255, 283, 329
Balfour, Arthur James	178
Bank, Jan	293-294
Barend, Samuel	269-270, 292
Barend-Italiaander, Sara	269
Baroec,	38
Basnizki, Gustav	231
Baum, Kurt	292

Baum-Lifjes, Senta 248-249, 289
Beccaria, Cesare 82
Beck, Christian August Edler 61
Beckers, Theo 219-220, 276, 304
Beekman, Anneke 327
Beem, Hartog 27-29
Beeren, Isaak 139
Beerenbroek, Louis 134
Behretz, David 169, 184
Behretz, Max 184, 221-222, 226, 236-237, 285, 290
Behretz-Schöngross, Rosel 236-237, 265, 329
Beilis, Mendel 175-176, 199
Bemelmans, J.H.H. 162
Benda-Beckmann, B. von 299
Bender, Wilhelmus, 90-91
Benedictus XIV 84
Benedictus XV 207-208
Benedictus XVI, zie Ratzinger
Benedictus, Isac 73
Benedictus, Lazarus 73
Benigni, Umberto 198-199, 208
Benjamin, Salomon 97
Berendsen, Johan 316
Berends, Antonie 320
Berents, Anton 94-95
Berets, Bernard 89
Berets-Willstaedt, Helene 291
Beretz, Andreas 291
Beretz, Josef 231
Berg, H. 27
Berger, Bernard M. 219, 310, 314, 322
Beringen, Sebastiaan, van 105
Berlinger 334
Bernardus van Clairvaux 49
Bernstein, Max 147-148, 164
Berry, Jan van 48n
Bierman, Maurits 250, 289
Bismarck 215
Blank, Ph. 318
Blankenstein, Marcus van 221
Blaschke, Olaf 22, 197-198, 235
Bleijs, Louis 280
Blijdestein, N.B. van 196
Blijdestein-Kransberg, Sophia 196
Bloch, Robert J. 245
Block, Jacob 73, 84

Bloemendaal, Manuel 252, 289
Bloemendaal, Walter 250, 289
Bloemendaal-Nathan, Rosina 252, 289
Bloemendal, Izak 107, 113
Bloemendal, Sophia 130
Bloemgarten, Salvador 37
Blom, J.H.C. 27, 306
Bloy, Léon 23, 204-207, 234, 336, 355
Blumenkranz, Bernhard 47
Blumenzweig (Blum),
Chaim (John Henry) 269, 331
Boas, J.H. 193
Bock, Agathe 250, 289
Boddé, John 211
Bongaerts, Max 121
Bonnen der Joed 39
Bosnak, Dick 292
Bots, Th. J. 229, 275
Bouteville de Metz, Louis-Ghislain 55-56
Boven, Paul van 206-207
Boycholt, Lubbertus 43
Braak, Menno ter 191
Brandt, Henri 347
Brassé, W.M.H. 29
Braun, Robert 24, 225, 319
Bree, G.W.G. van 281n
Brentjens, Sjoerd 30n
Bresser, Manus 337
Bromberg, Jeremias 247n
Bromberg, Piet 247n
Bromberg, Renée 239-241, 247, 250, 253, 254, 257, 283
Bromberg, Richard sr. 239-240, 247-248, 250, 253, 257, 258, 262-264, 283, 327-328, 341-342
Bromberg, Richard, jr. 239-240, 247, 250, 253, 254, 283, 328
Bromberg-Löb, Johanna 247n
Bromberg-Rosenthal, Lucie 239, 247-248, 250, 253, 257, 272, 283, 328
Bruell, Moyses van den 40, 50-51, 53
Bruggen, Carry van 177
Bruijn, Carel de 307, 315
Bruijn, J. de 294
Bruna, M. 335-336
Bruning, Gerard 204n
Brüning, Heinrich 192
Brunner, Sebastian 138-139n
Brunswick, Marx 102
Buschof, slager 148-149

Busnach, Gerrit 270, 292
Busnach-Treitel, Margaretha 270, 292
Cahen, Max 173
Cahen, Michael Elias 102
Calman, Isaac 102
Calmeyer, Hans-Georg 254-255
Cammaert, A.P.M. 28, 30, 193, 203, 265, 272, 294, 296, 299, 306, 358
Cardozo, M. 184, 265
Cardozo-Behretz, Elsa 265, 329, 332
Catz, Samuel Mozes 150
Citroen, Karel 268
Citroen, Lise 268
Clairvaux, Bernardus van 49, 356
Cleerdin, Vincent 204
Cloberch, Abraham 50
Cloberch, Mosscher 40, 50
Cluse, Christoph 28, 34, 50, 352
Cock, Jacques Nicolas de 71
Coenders, Martin 310
Cohen de Lara, zusjes 268
Cohen, Carel 111, 114
Cohen, Charles 121
Cohen, Isaak 121
Cohen, Jacob 121
Cohen, Michael 83
Cohen, Philip 192, 238
Cohen, Simon J. 113, 118, 121, 130, 140, 164
Cohn, Salomon 114-115
Cohnen, kinderen 315
Collem, Simon van 201
Colthof, Aäron 123, 171, 173, 291
Colthof, Benjamin Izaak 291
Colthof, Israël 291
Combrich, Sara 105
Constantijn 33
Cort van der Linden, P.W.J.H. 318
Couperus, Otto 315
Cremers, W.A.M. 240
Croes, Marnix 27-28, 301, 321-323
Crugten, Paul van 242
Cusanus, Nicolaas van 46
Daenen 90
Daens 154
Dahlen, Hans von 222
Dahmen, A.J. 274
Dahmen-Ottenheim, familie 268n

Dam, Eliazer van 270, 292
Daniëls, chazan 174
Daris, Jean Herman 95
Dasberg, I. 344-346
Degen, Matthias 148
Delfgaauw, Bernard 220
Demuth, Fritz 223
Desportes, Henri 116, 159, 182
Diepen, Arnold F. 24, 296
Diephuis, Henri 217-218, 277
Dinter, Wiel S. 29
Dister, Henri 220
Donner, Jan 226
Dosker, Cees 213, 242
Drehmanns, Jos 212
Drenth, Jan 273, 281
Dreyfus, Alfred 155-158, 168, 182
Drielsma, Appie 349
Drumont, Éduard 159-160, 204
Duda, Emiel 231
Duinkerken, Anton van
(Willem Asselbergs) 23, 205-207
Dunk, H.W. von der 20, 167n
Dussen, J.A.H.J. van der 320-322, 324
Ebeling, Hans 222
Egger, Cesar 128, 290
Egger, Daniel 129, 169
Egger, Joseph 290
Egger, Rosa Hermina 290
Egger, Rosalia, echtgenote
Sallie Hiegentlich 128
Egger, Rosalie, echtgenote
Alex Sternfeld 129, 169
Eichmann, Adolf 251, 285, 330
Einthoven, L. 292
Eisner, Kurt 181
Elders, Arnols 95
Elias, Abraham 54, 66
Elias, Moisys 54
Elias, Salomon 54
Elsen, Gerlacus van den 161-162
Emrich-Krämer, Elisabeth 254-255
Engelbert 1 34
Epstein, K. 167n
Falkenstein, Emil Hans 260-261
Falkenstein, Hermann 231, 260-261, 289

Falkenstein-van der Sluis, Mietje 231, 242, 260-261, 289
Fechner 255
Fentener van Vlissingen, F.H. 218-219
Fichte, Johan Gottlieb 82n
Filips de Stoute 48n
Filips II 31, 51, 59, 352
Filips van Anjou en Gelre 59
Flap, H.D. 27
Fleischeuer, Gerard 266
Foijer, Carolina, echtgenote Egger 291
Francken, Hendrica 248-249, 252, 289
Fränkel, J. 130
Franz Stephan van Lotharingen 60
Frederiks, K.J. 276
Frey, Winfried 19
Friedländer, Saul 20n
Frishman, Judith 125
Gabel, Adolf 229, 329, 341-342
Gadert/Godert de Jude 39
Gans, Mozes Heiman 27
Gans, Selichman 40
Garibaldi 139
Gay, Peter 82
Gelder, D.I. van 29
Gelder, J. van 334, 348
Gelder, Louis van 268
Georg Adam von Starhemberg 78
Geradts, L. 114n, 134
Geradts, P.P.J.M. (Paul) 200, 202, 210, 217-218
Geraedts, familie 269
Gerard IV, graaf Gelre 31
Gerson, Frederick 95-96
Gertrudgen 54
Geuljans, Robert 346
Geurts, K.J. 27
Geuskens, P. 67n
Gigch, Josephina C. 246
Ginsburger, Ernest 80-81
Gitmans 72
Godert Jude 39
Goedhart, Alexander 169, 250-251, 262, 331-332
Goedhart, Bernard 290
Goedhart, Evaline 290
Goedhart, François Henri 105
Goedhart, Jacob 122, 127-128, 169, 171, 186
Goedhart, Jacques 250-251, 289

Goedhart, Joanna Ivonne 250-251, 266, 289
Goedhart, Max 250-251, 289
Goedhart, René 250
Goedhart, Sijlvain 243, 250, 264, 289
Goedhart-Cohen, Seline Frederika 291
Goedhart-Gottschalk, Caroline 223, 242-243, 250-251
Goedhart-Hanau, Rosa 250-251, 266, 289
Goldberg, Izak 105
Goldschmidt, Annemarie Luise 272, 291
Goldschmidt, Elfriede Karoline Ida 272, 291
Goldsmid, Leonard 173
Goldsmid-Goedhart, Sara 290
Goldstein, Abraham 106-107
Goldstein P.J. 179
Golstein, Isaac 106
Gommans, familie 256n
Goseling, Carel 226, 229
Goudsmit, Abraham 123
Goudsmit, Edith 256, 268
Goudsmit, Elise 268
Goudsmit, familie 106n, 143-144, 169
Goudsmit, Fanny Felice 232
Goudsmit, Gerda 256, 268, 327n, 335
Goudsmit, Hartog 113
Goudsmit, Henri Willem 169, 228, 231, 246, 250, 262, 263, 289
Goudsmit, Herbert 232
Goudsmit, Isidore jr. 256, 268, 345, 347-348
Goudsmit, Isidore sr. 185
Goudsmit, Jules 240, 250, 268, 327
Goudsmit, Levie 143-144, 169
Goudsmit, Louis Sallie 250, 285, 289
Goudsmit, Oscar 169, 224, 229, 240, 256, 262, 264, 268, 331-332, 347
Goudsmit, René Leo 250, 285, 289
Goudsmit, Sallie Julius 169, 226, 228-231, 240, 250, 256, 259, 262, 263, 265, 268, 299, 327, 330-334, 336-338, 342, 347
Goudsmit, Samuel 106
Goudsmit-Cardozo, Emmy 327n
Goudsmit-Hahn, Elsa 232, 250, 289
Goudsmit-Herz, Grete 256, 268, 342
Goudsmit-Lehmann, Recha 223, 228, 231, 250, 258-259, 268, 347
Goudsmit-Prins, familie 332
Gougenot de Mousseaux, Roger 153n
Goutberg, Mozes 105
Graafland, jhr. J.A.I 209n
Graus, Huub 29
Grégoire, Henri 80, 82

Gregorius XVI 134, 165
Grinten, M.J.A.M 280
Groneman, J.L.Th. 321
Groot, de, familie 268
Gross, Wilhelm 232, 245, 252, 273-274, 281, 285, 289, 299
Gross-Sachs, Anna Gertrud 232, 245, 252, 273-274, 281, 285, 289, 299
Grunsven, M.F.G.M. (Marcel) van 281, 304-307, 358
Gruyters, Gerard 94
Haan, David de 223
Haan, I. de 346
Haan, Isaac de 223
Haaren, Willem van 70
Haas, Rosa, echtgenote Hertog 111
Haastert, Henri van 204
Haber-Lion, Josephina 252, 289
Habsburgers 59
Hacker, Severijn 147
Haffmans, Leopold 153
Hahn, Auguste 231, 252, 289
Hahn, Elka 231, 252, 289
Hahn, Ida 231, 252, 289
Hahn, Moses 231
Halen, van 93
Hamburger, Abraham 290
Hamburger, Gerrit 186, 192, 291
Hamburger, Magdalena 290
Hamoent, Jean Joseph van 94
Hansen, Toon 338
Hasselt, van 271
Havard, Henry 137
Heertjes, Hadassa 330
Heertjes, Salomon 172, 174, 180, 224, 238, 330
Hegman, Johan 148
Heidemann, vader en zoon 144
Heijmann, Meijer 93-94
Heijnen, Robert 211-212
Heiligers, W.B. 273, 275
Heine, Heinrich 223
Heirsch, J. 120n
Hekker, R.C. 28
Held, Cornelis Ernst 252n
Helfferich, E. 218
Hellmann, Martha 291
Hemels, Adam 72
Hendrichs, F.L.E.M. (Frans), pseudoniem A. Van Ros 116, 159, 166, 182

Hendrix, Jan 317
Henriques de Souza-de Vries, Bertha Mathilde 290
Herford, Hendrik van 43
Hermans, familie 328
Hertog, Mozes 110
Hertog, Salvador 173n
Hertz Dahl, J. 78
Hertzberger, Andreas 128
Hertzberger-Weinberg, Sophia 128
Hertzberger, Rosetta , echtgenote Cesar Egger 128
Hertzdahl, Bernard 89-93, 97
Hertzdahl, Moijses 89-93, 97
Herz, Joseph 229-230, 255, 266, 283, 289
Herz-Löb, Bertha Louise 229-230, 255, 266, 283, 289
Herzl, Theodor 158, 182, 224
Hes, Mozes de 123, 291
Hespers, Dietrich (Dirk) 236
Hespers, Käthe 236
Hespers, Theo 221-222, 226-227, 236
Hetterscheidt, W.A. 273n, 280
Heus, J. de 274
Hiegentlich, Bram 268
Hiegentlich, Cesar (Cees) 184, 224, 230, 237, 262, 268, 286, 290, 331
Hiegentlich, Jacob 30, 120, 129, 150, 170, 173, 183-184, 187-191, 195, 209, 224, 227, 234, 237-238, 286, 290, 355
Hiegentlich, Joseph 184, 230, 237, 290
Hiegentlich, Rosalie (Lieke), echtgenote Hirsch 230, 268, 327n
Hiegentlich, Rosette 237
Hiegentlich, Sallie 128, 169, 184, 237, 264, 287, 291
Hiegentlich, Sally 268
Hiegentlich, Salomon Jacob (Jacques) 237, 248, 249, 289
Hiegentlich-Grunwald, Gedula (Duty) 262, 268, 3312
Hilbrink, Coen 318, 321
Hirsch, S.J.S. 172
Hirsch Lehren, Zwi 125
Hirschberg-Kriegsman, Etty 342
Hirschfeld, H.M. 219
Hitler, Adolf 198, 209, 210, 215
Hoensbroeck, Philippus Daminanus van en tot 82-83, 85
Hoff, J.A. van ’t, 313-314, 324

Hoks, P.W. 264
Holbach, Paul Henri Thiry d' 70
Holla, Gerrit 255, 283-284
Hoogenstraaten, Eep 337-338
Hopmans, Petrus, 24, 296
Höppener, René 328, 333
Horn, Godtschalck 118
Horn, Gottfried 113
Horneman-Leviticus, Jeannetta 290
Horwitz, Juda Saul 102
Housmans, familie 256n
Hövell tot Westerflier, Eduard O.J.M. Van 224
Hövell tot Westerflier, C. van 200
Huberts, Willem 199
Hugen, Joh. 39
Huibers, Johannes Petrus 296
Isaac, Jules 18
Isaac, Ruth 329
Isack, Juden zu Urmundt 64
Israëls, Eliëzer (Eli) Samuel 284, 287, 292
Israëls, Leonard Frank 186, 223-225, 263, 268, 333
Israëls-Frank, Johanna 291
Israëls-Vomberg, Julia 268
Jacob(us) ben Alexander (Yacobus de Ruremunde), 33, 38
Jacob ben Samuel von Mainz 33
Jacob, Joseph 73, 84
Jacob-Goedhart, Betjen 291
Jambroers, H. 328
Jansen, J.C.G.M. 28-29, 34, 42n, 55, 57, 63-66
Janssen, Hans 294
Janssen, J.E. 274
Janssen-Gommans, Familie 268n
Jetten, Ella 230
Jetten, ouders 230
Jetten, Truus 230
Jezus Christus 49, 174, 193
Johan Willem van Gulik-Berg 64
Johannes 38
Johel 39
Jonas, Samuel 95
Jong, Johannes de 217-218, 293, 295-296, 323, 330, 358
Jong, L. de 28
Jongh, B.W. de 344
Jongh-Polak, Marianne de 243

Jonkergouw, G 113
Jozef I 60n
Joseph, Abraham 73
Joseph, Daniel 83
Joseph, David (David Steenhuis) 83, 97
Joseph, Jacob 66
Jouin, Ernest 208
Jozef II 13, 60-61, 75-77, 83-84, 108-109, 352
Judaken, Jonathan 19, 164
Jude Carrande (Johannes Commodo) 66
Jutde, weduwe Symond van Roermond 38
Kalf, Nic. 261-262
Kant, Immanuel 82n
Kar, Frederika (Vrouwtje) van de 246
Kar, Isaac van der 271, 292
Karel Alexander van Lotharingen en Bar 69, 78
Karel de Grote 34-35
Karel II 59
Karel V 31, 47, 51-53, 59, 352
Karel VI 59
Karel van Gelre 40, 50
Kar-Komkommer, Flora van der 271, 292
Kar-Polk, Catharina van der 271, 292
Kasper-Holskotte, Cilli 28
Katzenstein, Alfred 221-228
Keers, A., dominee 223
Keijzer, Selma, echtgenote Daniel Egger 129, 169, 291
Keller, Rolf Gordon 291
Kerbosch, J.H.G. 162
Kerens, Johannes 62
Kertzer, David, 22, 164, 208, 341, 354
Ketelslager, Henrij 96
Kettmann, George 211n
Keuren, Peter 242
Klein, heer en mevrouw 332
Knegje, Eva 246
Knuvelder, Gerard 199
Koch-Schulte, Familie 268n
Kok, J.A. 100
Konijnenburg, L. van 264
Kooijmans, P. 316
Koot, Hendrik 241

Korn, Leo 291
Korn, Michael Awrum 290
Korn-Leeraar, Emma 291
Koster, Jozef 290
Koster, Maurits 123, 130
Kramer, H.L.M. 277
Krämer, Maier 243, 266, 289
Krämer, Erwin Jakob 248-249, 255, 260, 289
Krämer-Haber, Pauline 255, 289
Kremer 262
Kruyt, C.J. 210n, 212
Kuiper, Arie 338
Kuipers, P.J. 273-274
Kuitenbrouwer, Henk 200
Kun, Bela 181
Kuyle, Albert, (Louis Kuitenbrouwer) 200
Kuyper, Abraham 167n
Laan, Kornelis ter 189
Lachman, Hans 297
Lam, Henriëtte 122
Landman, Wil 267
Landsberg, Louis 115, 172
Langemeijer, G.E. 305-306
Laqueur, W 208
Leesen, Mozes van 180
Leeuw, Louis de 129
Leeuwen, N.J. van 248
Leeuwen, van, Joseph 290
Leeuw-Taff, de, familie 268
Lehmann, Bertha 248, 258, 289
Lehmann, Joseph 258, 265, 289
Lehmann, Ludwig 258, 265, 289
Lehmann, Moritz 258, 265, 289
Lehmann, S. 229
Lehmann, Sussmann 229, 252-253, 258, 289
Lehmann-Marx, Amalie 229, 292
Lehmann-Reinheimer, Frieda 258, 265, 289
Lehmann-Wolf, Emma 258, 265, 289
Lehmans, Bruintje, echtgenote Goudsmit 106
Lehmans, Jacob 104
Lehner, Ulrich 76
Lemmens, J.H.G. 216, 235, 276, 279, 286, 293, 296-297, 307, 310, 323-324, 341, 357-358
Lemmens, J.M. 29, 65, 104

Lenoir, Servais 96
Lensing, J. 281, 309, 317, 324
Lenssen 328
Leo XIII 167, 198, 204
Lesheim, vader en zoon 144
Levano, Elfride Rosetta 287, 291
Levano, Marcel 291
Levano, Rosetta 287, 291
Levano-Zondervan, Franciska 286-287, 290
Levie, Barend Henry 291
Levie, Gerson 260, 291
Levie, Israel de 291
Levie, Leentje 291
Levie, Rosetta de 290
Levie-Haring, Rachel 291
Levie-Zondervan, Johanna de 290
Levin, Samuel 291
Leviticus, Armand Noé 184, 223-224, 260, 262, 287, 290
Leviticus, Emile 169, 171
Leviticus, Felix 118
Leviticus, Herman 291
Leviticus, Mauritz 290
Leviticus-Compris, Rachel 287, 291
Leviticus-Vijth, Bertha 291
Levy, B. 224
Levy, Johanna Helena Henrietta 290
Lewin, Karl Heinz 230, 260, 331
Lewin-Winter, Johanna 230
Lewitsky, Martha 342
Liefman 68
Linthorst Homan, J. 202
Lion, George 290
Lion, Levi 123
Lipman 40
Lippman, Henri Levi 77-78
Lipsijt 97
Löb, Dien 247
Löb, Door 247
Löb, Ernst 247
Löb, George 247
Löb, Robert 247
Lodewijk, Duits keizer 35
Lodewijk de Vrome 35
Lodewijk Napoleon 99
Lodewijk XIV 59
Loeb, Henri 103

Lokers, Jan 47
Löwenberg 145
Löwenstein, Albert 231
Loyen, Lambertus Johannes 343
Lueger, Karl 183, 198
Luther, Maarten 52
Lutkie, Wouter 189
Luykx, Paul 202, 214, 299
Luytgens, W.J. 63
Lymborch, Gebroeders van 48n
Maas, Herman 188-189, 217
Machado, Antonio Alvares 102
Maelwael, Johan 48n
Maes, J.J. schout 73-74
Maijer-Levy, Flora 252, 289
Maisonpierre, echtpaar 316
Maisonpierre, Simon 123
Man, Marietje de 268
Manheim-Vos, Rosalia 290
Mannus, Roermond 39
Manus, Joede tot Ruremunde 39
Margaretha van Parma 40
Maria Albertina van Berlo-Quabec 66
Maria Christina van Oostenrijk 76
Maria Theresia 60, 73
Maria van Hongarije 51-52
Maria, Heilige maagd 174
Maritain, Jacques 204-205
Marostica, Lorenzino da 153, 167
Marson, Pierre 90-91
Marx, Ella 248-249, 289
Marx, Erich 231, 250, 260, 328, 332
Marx, Louis (Ludwig) 252
Marx, Theo 174
Marx-Basnizki, Carola 231, 250, 253, 328
Marx-Rothschild, Hanchen 292
Mattheus 19
Mauricius, Joan Jakob 54
Meer de Walcheren, Pieter van der 204
Meijer, Arnold 201-202, 220, 221, 234, 264, 277
Meijer, Selma (Sara Cato) 222
Meijers, E.M. 342
Meir, Golda 127n
Melis, familie 256n, 268n
Meljado, Rebecca 327
Melkman, J. 337

Mendelssohn, Moses 124
Menken 38
Menten, Ernest 143
Mertens, Anthony 206-207
Mesritz, Eli 270, 292
Mesritz-Polak, Mette 270
Messias, Jacob 122
Meyer, Jaap 191n
Meyer, Salomon 97
Michel, Ernest 200
Michel, Isaac 78-79
Michman, Dan 27
Michman, Jozeph 27
Mierlo, Johan (Hans) van 249n, 275
Mimetz, Fritz 291
Mimetz-Elkan, Jenny 291
Mirabeau, Honoré Gabriel de Riqueti 80
Moeyss, Johan 40
Mommersteeg, G. 100n
Montefia, de, familie 45
Montefia, Johannes de 45
Moonen, (oom) Leo 297-298, 341
Moore, B. 28, 237
Moorst, van, zussen 327n
Mortara, Edgardo 139, 152-153, 327
Moscovitz, echtpaar 269
Mosscher 40, 50
Moser, Alex 174
Moser, Israël 189-190
Moser, Siegfried 188
Mozes 194
Muckermann, Friedrich Johannes 227
Müller, Franz 262
Munten, G.H.J. 275
Mussert, A.A. 200, 206, 211, 213, 320
Mussolini, Benito 197
Nadler-Akker, Rachel 269
Napoleon Bonaparte 88, 97-99, 131, 224
Napoleon III 152
Nathan de Ruremunde 38
Nathan-Cohn, Auguste 250-251, 253, 329
Nathan, Herbert 250, 285, 289
Nathan, Kurt 250-251, 329
Nathan, Paul 250, 289
Nathan 140n

Nathans	130
Nathan-Ullmann, Rosa	292
Naus, Jac	317
Nederveen, Frans	327n
Nerée tot Babberich, R.K.J.M. de	217
Neuman, Joseph	290
Neuman, Leon	106
Neumann, Joseph	106, 111, 129-130
Neuman-Weiss, Eva	291
Nicolas, Edmond	202
Nicolas, Joep	203
Nieuwenhuis, Willem	204
Nijk, G.	321
Nijssen, J.	255
Nissen, Peter	30n
Nitsch, Richard H.G.	283, 310-311
Nussbaum, Felix	269
Nussbaum, Gustel	269
Odekerken, J.L.A.	211, 215, 228, 230, 249-250, 257, 274-275, 281-283
Offermans, J.P.L.G.	29
Offermans, Lambert	225-226, 307
Ôlivares, Josepha Carolina Catharine Barbara d', echtgenote Petit	79
Olman, Israel en echtgenote	332
Onderwijzer, A.,	348
Oppenheimer, bankiersfamilie	59
Otto IV	31
Overduin, Leendert	321, 325
Oznowicz, A.	332
Packhoff	176
Pannemans, Franciscus W.	271, 272
Papen, Franz von	192
Paredis, J.A.	105, 118, 120-121, 133-135, 138, 140-141, 143, 151-152, 154, 164-167, 175, 182, 339
Parsons, Talcott	20
Passmann, Hermann	231, 265
Passmann-Vogelsang, Jeannette	231, 265-266, 289, 342
Péguy, Charles	204, 336
Pereira, Isaac	102
Pereira, Jacob	102
Perey, J.	281
Perre, Selma van de	127
Perrée, Michel, ambtenaar	90
Perron, Edgar du	191
Petit, Petrus Josephus Philippus	79

Petrus Venerabilis 49
Pijls, Laurentius 72
Pinne (Pinas), Elisabeth (Rebecca) 100
Pius VII 131
Pius IX 136, 139, 152-153, 167
Pius X 175, 197-199, 207-208
Pius XI 203, 207-208
Pius XII, Eugenio Pacelli 207, 293-295, 342
Ploeg, dr. J. van der 216
Poel, Stefan van der 26, 318
Poels, H.A. (Henri) 168, 183, 196, 199, 216, 227, 235, 278, 338, 357
Polak, I.N. 243
Polak-Neuman, echtpaar 332
Poll, Max van 216
Pontier, Gerard 305-307
Poons, Theresia Maria 246
Poorthuis, Marcel 22-23, 165-166, 204, 206, 354-355
Posthuma, F.E. 219n
Praag, Siegfried E. van, 190
Presser, J. 28, 241
Prijs-Blog, Sientje 270, 292
Put, M. 306
Puts, L.H. 259
Pyro, Caspar 119
Quay, J. de 202, 277
Quispel, Chris 18, 82n
Raalte, E. van 327
Raemaekers, Jos. 136, 150n
Rákosi, Mátyás 337
Ramaeckers, Frans (Albert) 93
Ramakers, A. 328
Ramakers, Jan 20, 23-24, 160, 165-166, 204, 354-355
Rampolla 198
Rappard, E.H. van 210n, 277
Ratzinger, Joseph, paus Benedictus XVI 18n, 339
Raupp, Gotfried 172
Rauter, Hanns Albin 241-242, 251
Rechtschaffen, Charlotte 252, 285, 289
Reinald II 35, 38
Reinald III 38
Reindorp-Bamberg, Caroline Esthella 291
Renne, Chevalier François Bernard van der 80

Rens-Wilms, Herman en Annelies van 28-30, 256, 299, 301, 303-306, 308, 317, 358
Reymer (Reijmer), Paul 35, 219, 224, 252, 275-283, 285, 304, 307, 313, 324-325, 357
Rhijn, Simon Levi van 123
Rhoer, Joseph van der 290
Rhoer, Max van der 291
Rhoer-Bouman, Mina van der 291
Rijkers, J. 151
Roeg, J. 332
Roemers, Jacques 95
Rogier, L.J. 197-198, 202, 204-205
Rohling, August 160
Rollingen, van 66
Roon, Ger van 226
Ros, A., van, zie Hendrichs
Roselle, Antonius (Toon) 255, 257, 275, 283-285, 328, 357
Rosenberg, Alfred 153
Rosenbund, Ilse 268
Rosendaal-Bombeck, familie 268
Rosenthal 328
Rosheim, Josel ben Gerschon von 51
Rossem, Hugo 172
Rossum, Willem Marinus van 212
Rothschilds 142n
Roumen, familie 268n
Rückert, J. 320, 325
Ruijs de Beerenbrouck 276
Russel, Charles 202, 210n, 264, 277
Russel, Joseph Hubert Louis (Jos) 159-160, 166, 182
Ruyten, Alphons 143
Ruyten, H. 143, 309
Sajet, J. 334
Salam, Elias 97
Salemink, Theo 22-23, 165-166, 204, 206, 294-295, 354-355
Salomon, Abraham 79
Salomon, Baliem 100
Salomon, Hendel 79
Salomon, Josephus 79
Salomon, Levi 100
Salomon, Mathias 100
Salomon, medicus 45
Salomon, Sara 100
Salzedo, Salomon 270, 292
Sanders, Benjamin 95
Sanders, Julius 171-172

Sars, A.J.A. 280
Saulus, Joede tot Ruermunde 39
Schaap, Leib Benjamin 104-105, 114, 133
Schaepman, H.A.J.M. 164, 167-169, 182-183, 293, 356
Schaik, Josef van 226
Schama, Simon 158
Schechter, Ronald 82
Scheen 313
Schenkel, Marjolein J. 26, 318, 322
Schlegel, Friedrich 82n
Schlejen, Michiel 269
Schlesier, Stephanie 98
Schmidt, Annie M.G. 201
Schnebbelié, Ch.A.S.Ph. 225, 315
Schneidermann, Mordechai (Martin) 243, 250-251
Schneidermann-Doof, Sara (Sonja) 243, 250-251
Schol, Jacob 341-342
Schorel, Arnold 270
Schreurs, dr. 121
Schreurs, J.M. 74-75, 84
Schrieke, Jacobus Johannes (Jaap) 247
Schroeders, H, 306
Schueren, ridder G. de van der 192-193
Schuitevoerder-de Vries, Margaretha Sophia 290
Schulpen, Peter 29
Schürmann, Willem 172
Schuster 333
Schweitzer, A.G. 168
Schwertfinger, Aron 177
Seelen, George 307
Seipgens, Emile 170
Selichman Gans 40
Seyss-Inquart, Arthur 297, 309
Sijben-Rosendaal, M.C.A. 255n
Silbernberg, I. 332
Silverberg, Alexandre 96
Silverberg, Salomon 114
Silverberg, Selig 113
Simon 38
Simon de Jode 44
Simon, Eli 248-249, 252-253, 285, 289
Simonino di Trento (Simon van Trente) 159n
Simon-Moses, Lilli Lucie 248-249, 252-253, 289

Smalhout, Hijman 272, 291
Smalhout-Blok, Sara 272, 291
Smedts, Mathieu 210
Smeets, Jan 74
Smeets, Johan 261
Smeets-Groothusen, Familie 268n
Smits, L.H.J. 242
Snavel, Albertus 43
Soetendorp, 335
Soffici, Ardengo 204n
Solymosi, Esther 147
Sonnenfels, Joseph von 76
Sonsbeeck, Willem G.A.van 219-309
Sorkin, David 17
Spaen, Jan 307
Spaendonck,B.J.M. van 200
Speetjens, J.A. 122
Speyart van Woerden, E. L.M.H. 225, 230
Spooren, Hendrick 66
Staveren, Richard, Zacharias 271, 292
Staveren, Samuel van 271, 292
Staveren-Wolf, Bertha van 271, 292
Steenberghe, mr. M.P.I. 200
Steevens 94-95
Stein, Edith Teresia Hedwig 246-247, 272, 291
Stein, Rosa Maria Agnes Adelheid 247, 272, 291
Steinberg, Milly 292
Steinberg, Shulem 292
Stengers, Jean 28, 34, 37n, 38n, 57-58
Stern, Abraham 113
Stern, Carl 119
Stern, Gustav 119, 332
Stern-Arons, Georgine 119
Sternberg 148
Sternfeld, Albert 184, 262, 287, 290
Sternfeld, Alex 129, 169, 184, 223, 250, 264, 289
Sternfeld, Joseph 129, 223, 267, 275
Sternfeld, Leo 248, 289
Sternfeld-Davidson, G. 332
Sternfeld-Egger, Rosalie 250-251, 262, 264, 266, 289
Stoffels, M.E.J.M. 274
Stoppelman-Goudsmit, Elisa Johanna 264, 290
Straus, Charles 247, 331
Straus, Elsa 290
Straus, Leo 171

Straus, Martha 253n
Straus, Rosa 290
Straus, Samuel 113-114
Straus, Selma Sibilla 290
Straus, Willem (Louis) 184-185, 243, 252-253, 264, 289
Straus-Franck, Berta 184-185
Strauss, Erwin Lothar 230, 254, 255, 260, 342
Strauss-Mayer, Elisabeth 230, 254, 342
Strijkers, J.H. 29
Strobel, Max 283
Swaab, Sara Getta 185n
Swetschinski, Daniel M. 51-52
Symond van Roermond 39
Tammes, Peter 28, 301, 321-323
Tammens, P. 318
Tans, Jean 205
Tas, Louis (Loden Vogel) 257
Taverne, B.M. 247-248
Tenkink, J.C. 341
Teuwen-Boonen, familie 268n
Tevonderen, Jan 238
Thielen, M. 315
Thissen, Joseph F.H. 154
Thole, Karel 201
Thomassen, familie 268n, 269
Thompson, Marie A. 198
Thorbecke, Rudolf 16, 120
Tommaso 166
Troekstra 181
Trompetter, Hartog Mozes 124, 173-174, 186, 291
Trompetter, Mozes 291
Trompetter-de Jong, Sientje 291
Trotski, Leon 181
Tugendhaft, Mayer (Mattie) 268
Ultee, W.C. 27
Urbanus II 36
Val, Merry del 175
Valck (Falck), Cahrles (Lazarus) 105
Valck, Jeannette 105
Valck, Antoinette 105
Valck, Levij 105
Valck, Marcus 68-69
Valck, Moses 105, 119
Vallen 38
Vecht-Cohen, Sientje 292
Veen, C.M. van 320-322, 325

Velleman, Clara 290
Velleman, Esther 291
Velleman, Marianna 290
Velleman, Maurits 291
Velleman, Salomon Israel 148
Velleman-Cardozo, Rebecca 291
Vellenga, S.Y.A. 214
Venner, G.H.A. 29
Venner, J.G.C. 29
Ventresca, Robert A. 295
Verboek, Hendrick 72
Verhage, H. 143
Verlinden, G. 275
Verschuur, T.J. 219n
Verviers, Emile 200, 204
Vieyra, D. 60n
Visser, L.E. 240
Vivus de Ruremunde 38
Vivus van Wessem 38
Vleeschhouwer-Cronenberg, Berthe 291
Voltaire 70, 74, 82, 84
Voorzanger, Levi 118, 121, 218
Vorst, Gerrit van der 29, 315
Vorst, S. 334
Vos, Marcus 169
Voss, Bernd 291
Voss, Max 291
Voss-Rosendahl, Meta 291
Vree, Fr. Van 163
Vrecken, Gijsbertus Alexander van der 63
Vreeze, L. de 315
Vries, George Zacharias de 290
Vries, Juda Izaak de 114, 123
Vries-Caffé, Naatje 150
Vullinghs, Henri J. 298, 305, 317
Wagenaar, L. 172
Wal, Tjeerd van der 320, 322
Wallach-Bachmann, Henriette 270, 292
Wallet, Bart 27, 107, 124
Wassenberg, P. 275
Wasserman, Avinoam Max 329
Wasserman, David 329
Waterreus, M 116, 159, 162, 166-167
Weber, Jos 262
Wehrmann, Hermann 227-229

Wehrmann, Theodor 227-229
Wehrmann-Zirker, Minna 227-229, 252-253, 289
Weijnen, J. 281
Weinzierl, Erika 139n
Welten, Joost 79
Welters, Marius F.L.H. 305, 310, 312-313, 322, 324
Wertheim, A.C. 141
Wertheim, D.J. 27
Wertheimer, bankiersfamilie 59-60
Wesly, Sacharia 96
Weyl, Franz Peter 274, 292
Weyl, Thea 269, 274-275
Wichman, Erich 200
Wieërs van der Goor, Hubert Jos 253n
Wiener, familie 128n
Wiener, Jacob 128n
Wiener, Leopold 128n
Wijnbergen, Antonius van 189
Wijnen 144
Wilhelmina, koningin 122
Willem I, koning 111
Willem van Gulik 39
Willinge Gratama, Jan Albert 137
Wilms, Peter 262
Windgraaf, Jonker 209
Winter, Siegfried 250, 268, 289, 328-330
Winter-Cahn, Hélène 250-251, 267-268, 328-330
Wiranowitsch, Peter 209
Wohlwill 174
Wolchaim, Szymon Juda 226
Wolf, Albert 250, 289
Wolf, Arnold 258, 289, 289
Wolf, Bernhard 243, 248-249, 260, 289, 328
Wolf, erfgenamen 328
Wolf, Fanny Felice 232, 250, 289
Wolf, Ferdinand 292
Wolf, Henk de 29
Wolf, Herbert 250, 285, 289
Wolf, Hermann 232, 244-245, 252-253, 289
Wolf, Hilde 248-249, 285, 289
Wolf, Leopold 250, 289
Wolf, Ruth 250, 285, 289
Wolf, Samuel 68-69
Wolf, Siegbert 248-249, 285, 289
Wolf-Adler, Paula 250, 289
Wolf-Eisig, Anna 232, 244-245, 252-253, 289

Wolff Metternich, Herman 202
Wolff, Ignace 97
Wolff, Salmon 54
Wolf-Goudsmit, Hermina Johanna Elisa 250, 289
Wolf-Wehrmann, Ida 227-228, 236, 248-249, 289
Wollheim, Mendel Jakob 248-249, 285, 289
Wollheim, Simon Juda 262, 334
Wollheim-Baumfeld, echtpaar 332
Wollheim-Weinberg, Amalie 287, 292
Wuijster, J. 321
Wüster, Hans 262
Wyle, Gertrude 268
Wyle, Thea 268
Yontchinsky 176
Ysaak von Luxemburg 38
Zanders, Johan H. 305, 310, 314-317, 322, 324, 358
Zodick, Adolf 248-249, 289
Zodick-Hahn, Frieda 248-249, 289
Zola, Emile 157
Zondervan, Benedictus 285, 290
Zondervan, Bernhard 290
Zondervan, Samuel 290
Zondervan-Groonheim, Rosetta 243, 292
Zuiden, J. van 332
Zuiver, Leendert 271

Curriculum Vitae

Hein van der Bruggen (Maasniel 1949) behaalde in 1967 het eindexamen gymnasium β aan het Bisschoppelijk College te Roermond. Van 1967 tot 1972 studeerde hij Nederlands recht aan de Rijksuniversiteit Leiden. In het daaropvolgende jaar volgde hij de studie notariaat aan dezelfde universiteit. Hij was van 1972 tot 1975 werkzaam als notarieel medewerker en kandidaat-notaris. Van 1975 tot 2015 was hij advocaat te Roermond. Van 1984 tot 1990 was hij ook werkzaam als kantonrechter-plaatsvervanger te Roermond.
Als secretaris en later voorzitter van de Stichting Rura te Roermond in de periode 1976-1998 was hij medeverantwoordelijk voor een groot aantal historische publicaties van deze stichting. Van 1984 tot 1998 was hij bestuurder van de Stichting Maaslandse Monografieën te Maastricht. Van 1987 tot 2005 was hij bestuurder en later voorzitter van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht.
Vanaf 1992 tot heden is hij werkzaam als redactievoorzitter van het door Rura uitgegeven historisch jaarboek *Spiegel van Roermond*, voor welk jaarboek hij een groot aantal bijdragen heeft verzorgd. Ook was hij als mederedacteur en -auteur verantwoordelijk voor de in 2013 verschenen uitgave *Rechtspraak in Roermond 1580-2013. Van Soevereine Raad naar Rechtbank Limburg*.
Daarnaast was hij coauteur en redacteur van de in 2014 verschenen stadsgeschiedenis *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners.*
Mede-eindredacteur was hij ook van de in 2014 verschenen monografie *Louis Raemaekers 'Met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog* en van het gedenkboek *De Munsterabdij van Roermond. Een ontdekkingstocht door 800 jaar geschiedenis van een vrouwenklooster.*
Tenslotte was hij in 2007 mederedacteur en bezorger van de herdruk van *Het zotte vleesch* samen met de uitgave van een aantal novellen en gedichten met een biografische schets van de auteur Jacob Hiegentlich.

Dankwoord

Een twintigtal jaren geleden spoorde de toenmalige Roermondse gemeentearchivaris Gijs van Bree mij aan de geschiedenis van de Joden tijdens het Interbellum en de Bezetting vast te leggen. Aan Van Bree, zijn opvolger Hans van de Mortel en hun medewerkers, onder wie in het bijzonder Jan de Bock, ben ik veel dank verschuldigd voor de vele informatie die ik in de loop van de tijd van hen kreeg. Recent is in Roermond een nieuwe stadsarchivaris aangetreden, Jac. Lemmens. Hij heeft veel onderzoek gedaan naar Joden in Limburg. Uit zijn publicaties heb ik vaak kunnen putten. Met dit dankwoord aan het Roermondse gemeentearchief wil ik ook mijn dank betuigen aan de medewerkers van de vele andere door mij geraadpleegde archiefinstellingen. Van hen is in het bijzonder Raymund Schütz te noemen die mij vaak en snel hielp met informatie uit het Rode Kruisarchief.

Gesprekken en interviews met overlevenden van de Shoah en nabestaanden leverden veel informatie op. Hun namen noem ik in alfabetische volgorde zonder verdere toelichting: Gerda Agsteribbe-Goudsmit, Renée Bromberg, Richard Bromberg, Eddy Falkenstein, Emmy Goudsmit-Cardozo, Henri Goudsmit, Lieke Hirsch-Hiegentlich, Patrick Sternfeld en Hélène Winter-Cahn. Zonder hun bereidheid om te vertellen over hun pijnlijke verleden en mij documentatie daarover te geven had ik dit boek niet kunnen schrijven.

Ook waren er nog getuigen die konden vertellen over hun ervaringen tijdens de vervolgingen. Mevrouw M. Sijben-Rosendaal deed mij verslag van de dramatische overval op haar ouderlijk huis in Wessem waarbij drie Joden werden ontdekt. Mevrouw D. Janssens-Cloudt was ooggetuige geweest van de deportatie van haar vriendinnetje Fanny Wolf. De verzetsheldin Truus Jetten uit Horn vertelde mij hoe zij de nog zeer jonge Lieke Hiegentlich op verzoek van haar ouders uit Amsterdam had meegenomen. Truus zou tijdens de oorlog nog vele anderen redden. Ook bedank ik wijlen Annie-Ramakers-Dahmen die mij in contact bracht met enkele overlevenden.

Een bijzondere vermelding verdient Dirk Hespers, zoon van de Duitse verzetsheld Theo Hespers. Vaak heb ik hem bezocht in het Duitse Brüggen om te praten over zijn vader en zijn ‘Onkel’ Max Behretz.

Bij mijn eerste poging om tot een verantwoord historisch verslag van Joods leven in Roermond te komen kreeg ik steun van Hans Jansen, destijds hoogleraar in Maastricht en groot kenner van de Joodse geschiedenis. Veel hulp kreeg ik ook van Joost Welten, die als geen ander de geschiedenis beheerst van de Franse overheersing in de Nederlanden tijdens de achttiende en negentiende eeuw. De gesprekken met Herman en Annelies van Rens en hun boeken over de Shoah waren voor mij verhelderend. Een zesdaagse reis naar Auschwitz onder

hun deskundige leiding in 2019 heeft mij veel geleerd over het perfide vernietigingssysteem van de Duitse bezetter.

Don Verstegen stuurde mij parentelen van Roermondse Joden waardoor het beeld van de Joodse samenleving in de negentiende eeuw meer scherpte kreeg. Frank Hovens attendeerde mij op in een industrieel archief 'verdwaalde' brieven van Hermann en Anna Wolf-Eisig. Archiefmedewerker Peter Schulpen hielp mij bij mijn poging het oorlogsverleden van het Sittardse gemeentebestuur enigszins te ontrafelen. Luc Wolters, eindredacteur van het jaarboek *Spiegel van Roermond*, was zo vriendelijk mijn concepttekst te lezen en te bekritiseren. Bij mijn naspeuringen naar het verleden van Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs in Wroclaw kreeg ik hulp van Agata Dymula. Cineast Peter Crins in Leveroy besprak regelmatig met mij zijn vorderingen bij zijn onderzoek naar het verzet en de Joden in Midden-Limburg. Yvonne de Vries gaf mij een door haar omstreeks 1990 verzorgd interview met Elsa Cardozo-Behretz. Daar ben ik haar erkentelijk voor.

Erg belangrijk waren voor mij altijd het geduld en het begrip van mijn Marie-Louise en onze kinderen Laurent en Jet voor de vele uren die ik achter mijn boeken doorbracht.

Roermond, 25 mei 2021

Hein van der Bruggen